

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

BULLETIN

of history

№3 (102)

Алматы
«Қазақ университеті»
2021

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 3 (102) қыркүйек

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16495-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., т.ғ.к., профессор (Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

e-mail: tarihabarshy@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор – ғылыми редактор
(Қазақстан)

Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың
орынбасары (Қазақстан)

Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жұматаев Р.С., PhD, доцент (Қазақстан)

Омарбеков Т.О., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Миша Майер (Misha Meyer) – профессор, Эберхард Карл
атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты
директоры (Германия)

Юлай Шамильоглу (Yulai Shamiloglu), Висконсин
университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико (Uyamo Tomohiko), профессор,
Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу
орталығының жетекші ғылыми қызметкері (Жапония)
Ожал Огуз (Ozhal Oguz), академик, Түркия ЮНЕСКО
ұлттық комиссиясының президенті (Түркия)
Мехмет Шахингоз (Mehmet Shalingoz), профессор, Гази
университеті (Түркия)

Гзавье Аллез (Xavier Hallez), Әлеуметтік ғылымдар
институтының профессоры (Франция)

Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің
профессоры (Ресей)

Петер Финке (Peter Finke), профессор, Цюрих
университетінің профессоры, Этнология институтының
директоры (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Еркембек Б.Б., оқытушы (Қазақстан)

Әлібеков С.Б., оқытушы (Қазақстан).

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология,
түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Жоба менеджері

Гульмира Шаккозова

Телефон: +7 7082709681

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева

Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 14872

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 18.6 б.т. Тапсырыс № 8428.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында
басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2021

**ҚР ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ 30 ЖЫЛДЫҒЫНА
АРНАЛҒАН ҒЫЛЫМИ МАҚАЛА
НАУЧНАЯ СТАТЬЯ, ПОСВЯЩЕННАЯ
30-ЛЕТИЮ НЕЗАВИСИМОСТИ РК
SCIENTIFIC ARTICLE DEDICATED TO THE 30TH ANNIVERSARY
OF INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

МРНТИ 03.20.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.01>**Н.Д. Нуртазина**

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

**ИСЛАМ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА: НОВЫЕ ПОДХОДЫ
И ИТОГИ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ
ЗА 30-ЛЕТИЕ НЕЗАВИСИМОСТИ (1991-2021)**

В историографии Казахстана важное место занимает научная проблема распространения ислама и его роли в истории казахов. Как известно, на протяжении всего советского периода, уже с 20-х гг. XX в. и вплоть до 1991 г. вследствие господства атеизма и антиисламского синдрома ученые не имели возможности для всестороннего и объективного исследования исламского фактора в истории и культуре казахского народа. Достаточно сказать, что имя Ходжи Ахмеда Ясауи было под запретом, суфизм трактовался как реакционное явление мистицизма (данное слово имело негативное значение в советской науке). Также в академических трудах ислам трактовался как вера социальной верхушки, тогда как народные массы якобы всегда исповедовали шаманизм. В целом, проблема исламизации тюрков и роль мусульманства для казахской нации оставалась табуированной и идеологически ангажированной проблемой.

В историографическом обзоре за годы Независимости определены узловые проблемы, противоречия и ограниченность советологических концепций, в частности, о «синкретизме» и «поверхностном исламе», и показаны пути исследований в условиях Независимости и активизации международного сотрудничества. Обращается внимание на концепцию регионального ислама, признание самоидентификации этноса как главного критерия его для определения религиозной принадлежности; на современные тенденции и достижения исследователей, направленные на изучение как теоретических, так и фактологических аспектов проблемы исламизации. Дана общая характеристика наиболее важных исследований, их новизны, в то же время наличия плюрализма научных мнений, перспектив исследования роли и места ислама в истории тюрков и истории Казахстана в целом. Также отражена суть авторской концепции на историю исламизации территории Казахстана в эпоху средневековья.

Ключевые слова: антиисламский синдром, синкретизм, региональный ислам, религиозная идентичность, цивилизационный подход, международные связи, духовный фактор, фундаментальные исследования.

N.D. Nurtazina

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan. Almaty,
e-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

**Islam in the History Of Kazakhstan: New Approaches
and the Results of Studying the Issue Over 30 Years of Independence
(1991-2021)**

In the historiography of Kazakhstan, the scientific problem of the spread of Islam and its role in the history of the Kazakhs occupies an important place. As is known throughout the Soviet period from the 1920s to 1991, due to the domination of atheism and anti-Islamic syndrome, scholars did not have the

opportunity to comprehensively study the Islamic factor in the history and culture of the Kazakh people. Suffice it to say that the name of Khoja Ahmed Yasawi was banned, Sufism was interpreted as a reactionary phenomenon of mysticism (this word had a negative meaning in Soviet science). In addition, in academic works, Islam was interpreted as the faith of the social elite, while the masses allegedly always professed Shamanism. In general, the problem of the Islamization of the Turks and the role of Islam for the Kazakh nation remained a taboo and ideologically engaged issue.

The historiographic review over the years of Independence identifies key problems, contradictions and limitations of Sovietological concepts, in particular, about "syncretism" and "superficial Islam", and shows the ways of research in the conditions of Independence and intensification of international cooperation. Attention is drawn to the concept of regional Islam and the recognition of self-identification of an ethnic group as its main criterion for determining its religious affiliation, to modern trends and achievements of researchers aimed at studying both theoretical and factual aspects of the problem of Islamization. A general description of the most important studies, their novelty, at the same time, the presence of pluralism of scientific opinions, prospects for studying the role and place of Islam in the history of the Turks and the history of Kazakhstan in general is given. The essence of the author's concept on the history of the Islamization of the territory of Kazakhstan in the Middle Ages is also reflected.

Key words: anti-Islamic syndrome, syncretism, regional Islam, religious identity, civilizational approach, international relations, spiritual factor, fundamental research.

Н.Д. Нұртазина

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

Қазақстан тарихындағы ислам: Тәуелсіздіктің 30 жылдығы ішінде проблемаға жаңаша көзқарас және зерттелу нәтижелері (1991-2021)

Қазақстан тарихнамасында исламның таралуы және оның қазақ халқының тарихындағы маңызы сынды ғылыми проблемасы айтарлықтай орын алады. Кеңес дәуірінде, нақтырақ айтқанда, XX ғ. 20-жылдарынан бастап 1991 жылға дейін атеизмнің үстемдігі мен антиисламдық синдромның ықпалы нәтижесінде зерттеушілер ислам факторының қазақ халқының тарихы мен мәдениетіндегі орнын жан-жақты әрі шынайы зерттеуге мүмкіндігі болмады. Қожа Ахмет Ясауидің есіміне тыйым салынып, сопылық ілімі мистицизмнің (кеңес ғылымында бұл сөз теріс мағынаға ие болды) реакциялық құбылысы ретінде қарастырылуының өзі жеткілікті. Сонымен қатар, академиялық еңбектерде ислам жоғары әлеуметтік топтағылардың діні болса, қарапайым халық шаманизмді ұстанды деп түсіндірілді. Жалпылай айтқанда, түркілердің исламдану мәселесі және қазақ халқы үшін мұсылманшылықтың маңызын қарастыру тыйымдар мен идеологиялық тұрғыда бұрмалаушылықтарға ұшырады.

Тәуелсіздік жылдарындағы тарихнамалық шолу бойынша түйінді мәселелер, кеңестік тұжырымдамалардың, әсіресе «синкретизм» және «үстірт ислам» туралы пікірлердің кереғарлығы мен шектеулілігі анықталып, Тәуелсіздік жағдайындағы зерттеулердің жолдары мен халықаралық ынтымақтастықтың жандануы көрсетілген. Аймақтық ислам тұжырымдамасы, діни бірегейлікті анықтау үшін этностың өзін-өзі сәйкестендіру мәселесінің маңыздылығымен бірге исламдану мәселесінің теориялық және фактологиялық аспектілерін зерттеуге бағытталған қазіргі тенденциялар мен зерттеушілерге назар аударылады. Маңызды зерттеулер мен олардың жаңалығы, ғылыми пікірлердің алуандылығы және түркілер мен Қазақстан тарихындағы исламның рөлі мен орнын зерттеудің келешегіне қатысты жалпы сипаттамалар берілген. Сондай-ақ, орта ғасырлар кезіндегі Қазақстан территориясының исламдану тарихына қатысты авторлық тұжырымдаманың мәні ашылады.

Түйін сөздер: исламға қарсылық синдромы, синкретизм, аймақтық ислам, діни бірегейлік, өркениеттік тұрғы, халықаралық байланыстар, рухани фактор, іргелі еңбектер.

Введение

На протяжении советской эпохи (20-е годы XX в. – 1991 г.) религия была изгнана из всех сфер национального бытия; в отношении научной проблемы ислама в истории Казахстана существовало идеологическое табу. Следы ислама, влияния арабо-персидского фактора были уда-

лены из текстов литературного наследия, фольклора, историко-этнографического наследия. В официальной исторической науке советского Казахстана господствовал тезис о «религиозном синкретизме» и «плохом» исламе среди казахов-кочевников.

Наряду с этим считалось, что мусульманство было якобы религией «классовой верхушки»

(ханов и ходжей), а «народной верой» оставался шаманизм. Все это привело к тенденциозному выпячиванию домусульманского пласта верований на основании односторонней информации. Не бралось во внимание то, что «посторонним наблюдателям были доступны, как правило, внешние проявления религиозной жизни казахов, и их рассуждения о якобы невежестве казахов в отношении основ ислама не опирались на серьезное знание действительности. Многие авторы, публиковавшие свои впечатления о казахах, сами не знали хорошо ислам» (Басилов В., Кармышева Дж., 1997: 17).

За годы Независимости, способствовавшей деидеологизации науки, произошло кардинальное переосмысление данной комплексной проблемы. Важное значение имело заключение современных экспертов о том, что причина некорректных оценок религиозного прошлого казахов была в недооценке духовного «я», т.е. самосознания этноса. Тем более по ханафитскому шариату для присоединения к мусульманской общине было вполне достаточно акта вероисповедания. Также еще Ч. Валиханов свидетельствовал о том, что каждый казах полон гордости за свою мусульманскую идентичность (Валиханов Ч., 1984:198).

В трактовке проблемы исламизации тюрков в отечественной историографии особенно заметен контраст и серьезный разрыв между подходами советского (марксистского) и постсоветского времени. Деколонизация сознания, возрождение в Казахстане ислама как традиционной религии, рост международных связей были объективными факторами для преодоления исламофобии и выхода национальной историографии из кризиса. Стимулировало новые исследования и расширение источниковой базы, введение в научный оборот малоизученных сакральных родов, агнографии и т.д.

Представляет интерес вопрос о том, на основании каких принципов происходит переход от советской концепции «синкретизма» и «двоеверия» (хотя все еще остаются ее сторонники) к более взвешенной концепции «казахской мусульманской традиции» (общине) с признанием системообразующей роли суннитско-ханафитского ислама и суфизма, также вклад ученых-гуманитариев РК в раскрытие тех или иных аспектов данной междисциплинарной проблемы.

Материалы и методы

Общефилософский аспект методологии связан с цивилизационным подходом к истории,

когда религии в доиндустриальных азиатских обществах отводится роль значимого духовного фактора. Также необходимо учитывать тезис об интегральности ислама. Наиболее общими методами данного уровня выступают методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, метод восхождения от конкретного к абстрактному.

Изучение роли ислама в советский период затруднялось идеологией атеизма, цензурой и негласной установкой на замалчивание страниц национальной истории, связанных с религией и духовенством. Поэтому при анализе историографии и методологии изучения данной проблемы важнейшее место занимает принцип историзма (Зевелев А.И., 1987). Историзм обязывает учитывать негативное отношение марксизма к мировым религиям. Также из него вытекает необходимость рассмотрения исторической концепции в динамике социальных условий ее зарождения (Камынин В.Д., 2011:55). В то же время целесообразно давать оценку научной концепции в сравнении с предшествующим состоянием исторической науки. Это позволяет выявить процесс накопления исторических знаний, определить преемственность в развитии исторической науки.

Определение содержания и динамики процесса изучения проблемы осуществляется с помощью методов историографического анализа, аналогичных методам исторического исследования, это – метод компаративистики, историко-генетический, типологический, историко-системный методы. Характеристика современных казахстанских трудов по теме основана на проблемном подходе, связанным с рассмотрением общих или частных вопросов религиозно-культурного прошлого. Немаловажен метод абстрагирования и типологизации, т.к. при всем разнообразии и плюрализме взглядов методом генерализации можно вывести присущее постсоветским работам казахстанских авторов единство парадигмы, отраженное в демократической установке, беспристрастности, опоре на источники, признание ценности любой духовной традиции, взаимосвязи этничности и религии.

Результаты и обсуждения

Исламский дискурс в постсоветской казахстанской науке. Предпосылки формирования новых подходов к проблеме «ислам у казахов» после 1991 г.

Распад СССР и ренессанс мировых религий на постсоветском пространстве дал невиданный толчок росту исследовательского интереса к

исламу. Как уже отмечалось, стереотипы относительно религиозного прошлого казахов были обусловлены главным образом антимусульманской ментальностью, отсутствием международных научных связей и информационной блокадой страны. В новых исторических условиях в самой России и постсоветских республиках авторы стали активно обращаться к теме религий, этнообразующей функции религии, связи между конфессиональным прошлым и духовным наследием. В свете цивилизационного подхода религия стала признаваться как положительное явление, как фактор этнокультурной интеграции, сплочивания этносов в метаэтнические социальные общности и т.д.

Сразу обозначился междисциплинарный характер казахстанского исламоведения, в котором активно участвовали востоковеды, тюркологи, филологи, историки, философы, этнографы, искусствоведы и др. В организации и проведении научных исследований наблюдалась стихийность и бессистемность, также методологический плюрализм. В то же время реальным стимулом для изучения ислама стал разделяемый большинством исследователей и творческой интеллигенции исключительно позитивный взгляд и интерес к суфизму, наследию ученых, особенно – великого туркестанского поэта и шейха Ахмеда Ясауи.

Изучение исламского, арабо-мусульманского компонента национального наследия во многом происходило опосредствованно – через изучение великих деятелей культуры – Аль-Фараби, Ясауи, Дулати, Абая и др. Развернулось многоплановое исследование их наследия усилиями представителей различных гуманитарных наук; за рассматриваемые десятилетия было организовано много международных научных конференций и форумов, издавались и переводились их сочинения. Такого рода усилия привели в конечном счете к становлению ясауиеведения и фарабиеведения как особых научных направлений в Казахстане. Нельзя не отметить вклад философов А. Нысанбаева, Ж. Алтаева, Г. Есима и др.

Поскольку успешность историко-этнографических и востоковедных исследований обусловлена источниковедческой базой, то трудно переоценить работу по выявлению, изучению и введению в научный оборот новых сведений из письменных источников, средневековых текстов, образцов национального фольклора, которыми предвараются или сопровождались исламоведческие исследования. Это касалось переводов, издания арабо-персо-тюркоязычных

памятников, поиск новых рукописей, этнографических, археологических, архивных материалов. Работа осуществлялась в рамках многих международных программ, государственного проекта «Культурное наследие» и др.

В качестве примера можно отметить бесспорное значение публикаций сакральных родословных (Исламизация и сакральные родословные Азии, 2008), «Насаб-нама» (Мүминов Ә., Жандарбек З., 1992); издание запрещенных в советский период казахского религиозного фольклора в жанре «кисса» (Бабалар сөзі., 2005), 20-томного собрания сочинений теолога и поэта Машхур-Жусупа Копеева и др.

В то же время в отношении ислама в средневековой Евразии еще со времен В. Бартольда хорошо известен объективный дефицит исторической информации и скудость источниковедческой базы, в особенности касательно хода и конкретных событий обращения в ислам тюрков. Учитывая это обстоятельство, исследователям приходилось максимально внимательно, скрупулезно, критически искать и восстанавливать любые, даже мельчайшие фрагменты и факты из нарративных сочинений и фольклора, имеющие отношение к проблеме.

На этом пути определилась и задача реинтерпретации, т.е. рассмотрения под углом зрения современной методологии сведений из известных исторических источников. Например, в советский период были изданы «Зийа ал-кулуб», «Михманнаме-и Бухара» и подобные источники, отрывки из сочинений арабских авторов о Золотой Орде в «Сборнике» В. Тизенгаузена и др., однако содержащиеся в них сведения по исламу у тюрков и монголов не были еще предметом анализа либо трактовались тенденциозно (например, Ибн Рубихан, наоборот, свидетельствовал, что Казахское ханство в XVI веке – «страна ислама», однако советская наука утверждала обратное). Другое направление расширения источниковой базы заключалось в повороте к богатому наследию фольклора и устной историологии тюрков, что прежде недооценивалось.

Общая тенденция исследований исламского наследия за годы Независимости была, на наш взгляд, в позитивной исследовательской «волне», находясь на которой, новая генерация казахстанских ученых корректировала прежние идеологизированные и мифологизированные советские концепции, в своих трудах демонстрируя новизну и соответствие современным научным стандартам, плодотворно развивая международные связи.

Неоспоримо общетеоретическое значение трудов исламовед А. Дербисали, который многие годы сочетал позицию ученого-арабиста с функцией Верховного муфтия РК. В его публикациях последовательно проводилась идея о нерасторжимости ислама и науки, ислама и цивилизации. Уделялось большое внимание цивилизаторской миссии ислама, истории ранних мечетей страны, духовной деятельности суфийских шейхов, своеобразию регионального ислама, обусловленному господством ханафитского мазхаба (Әбсаттар Дербісәлі, 2008). Акцент в работах сделан на изучении и интерпретации арабских источников, поиске информации о выдающихся персоналиях – средневековых ученых, выходцах из Южного Казахстана и Семиречья (Хибатулла ат-Тарази, 2012).

В целом, важнейшие аспекты фундаментальной проблемы «ислам у казахов» были подняты и в той или иной степени освещены в трудах Б. Кумекова (Көмеков Б.Е., Ильясова З.С., 2011), М. Абусейтовой (Абусейтова М., 2008), А. Муминова (Муминов А., 2003), А. Султангалиевой (Султангалиева А., 1998), Р. Мустафиной (Мустафина Р., 2006) А. Нургалиевой (Нургалиева А., 2005), А. Тасмагамбетова (Тасмагамбетов А., 2009), А. Жаксылыкова (Жаксылыков А., 1999), А. Абуова (Абуов А., 1997), Д. Кенжетая (Кенжетай Д., 2008), М. Булутая (Булутай М., 2000), З. Жандарбека (Жандарбек З., 2003), М. Кожа (Кожа М., 2008), С. Ажигали (Ажигали С., 2002), Н. Нуртазиной (Нуртазина Н., 2000), З. Ибадуллаевой (Ибадуллаева З., 2001) и других ученых – востоковедов, историков, философов, этнологов, литературоведов, археологов. Общим для них является отход от прежних классовых позиций, тезиса о «двоеверии» и шаманизме казахов, привычки противопоставлять ислам и этническое самосознание. Большинство авторов признают, исходя из критерия самоидентификации, что казахский этнос XVIII – XIX вв. должен причисляться к сообществу мусульманских народов.

В ходе исследований истории исламизации тюркского мира важным теоретико-методологическим подспорьем для казахстанских ученых стала разработанная российскими исламооведами концепция регионального ислама (Прозоров С., 2004), в которой пласт верований и практик, ранее считавшийся доисламским комплексом, был теперь идентифицирован как компонент местной мусульманской традиции (Подвижники ислама, 2003).

Концепцию «поверхностного ислама» с точки зрения новых источников-родословных

о ходжах опровергает и казахский исламовед А. Муминов (Муминов А., 2004:233), данная точка зрения перекликается со взглядами проф. Д. Девиса из США (Devin DeWeese, 1994), многих российских авторов, призывавших ставить самосознание и «внутренний» взгляд самого народа выше сомнительных оценок сторонних наблюдателей.

Теория «поверхностного ислама» анализируется в публикациях Н.Д. Нуртазиной, в которых впервые сформулирована гипотеза о «приливах» и «отливах» в исламизации. С этой точки зрения допускается, что вполне исламизированное позднесредневековое кочевое сообщество казахов впоследствии могло пережить кризис частичной деисламизации и «языческой реакции» из-за социальных катастроф и войн XVII – нач. XIX вв. (Нуртазина Н., Сабыргалиева Н., 2018). Такой кризис и вызвал к жизни новую волну исламского просвещения со стороны российско-подданных волжских татар, хотя, по мнению автора, ядро мусульманского самосознания всегда оставалось у народа неизменным.

Основные направления, труды и достижения ученых РК в изучении ислама в истории Казахстана

Особняком в исламоведческой литературе постсоветского периода стоит своеобразное исследование, монография М. Булутая на казахском языке (Булутай М., 2000). Философ-религиовед, репатриант, долгое время проживший в Западной Европе, автор внес вклад в популяризацию духовных ценностей ислама в РК. В своей работе на основе разнообразных источников и прежде всего работ западных и турецких авторов М. Булутай обосновал цивилизующую роль ислама в истории древних тюрков. Проблема распространения ислама в Центральной Азии рассматривается в контексте общеисторических изменений и закономерностей эволюции религиозного сознания древних обществ.

Среди работ обобщающего характера можно отметить публикации А. Нургалиевой, посвященные исламу в период последней четверти XVIII – начала XX вв., в которых сделана попытка осмыслить комплекс отношений «исламская религия – казахское общество» как часть общероссийской имперской реальности. Автор, опираясь на этнографические, исторические источники, архивные документы, критически используя большой массив научной литературы, в том числе западные исследования, раскрывает динамику изменения религиозной ситуации, роль ислама во взаимоотношениях власти и

общества и др. В работе А. Султангалиевой рассматривается связь ислама и этноса, обосновывается формообразующая роль исламской идеологии (Султангалиева А., 1998).

В историко-этнографических исследованиях Р. Мустафиной, посвященных «народному» исламу у казахов XIX – XX вв., главное внимание уделено суфийской практике, культу «аулие», мазарам и т.д. Автор подвергает критике устоявшееся мнение о поверхностном исламе, полагая, что по крайней мере к XIX веку ислам уже господствовал во всех сферах жизни казахского общества (Мустафина Р., 2006:57). И все же автору не чужда идея о религиозном синкретизме и значительной роли реликтов доисламских верований и обрядов.

Возвращаясь к трудам проф. А. Муминова, необходимо отметить их источниковедческую направленность. На основе широкого круга восточных источников им раскрыто содержание наследия теологов-ханафитов в Центральной Азии, роль данного мазхаба в формировании локальной формы ислама. Именно «многосторонняя деятельность ханафитов способствовала превращению ислама в «свою религию» для местного населения» (Муминов А., 2003:5). В работе автора «Новые подходы к изучению процесса исламизации Центральной Азии» раскрывается роль ханафизма и раннего движения мурджиитов в успешной исламизации не-арабского населения. В свете положения о региональных формах ислама автором выдвинута идея собственно казахской мусульманской общины.

В междисциплинарных исследованиях автора настоящей статьи комплексно изучен исторический процесс исламизации Казахстана в эпоху средневековья. Впервые поднят вопрос об исторических и социальных предпосылках исламизации древних тюрков – с учетом эволюции сознания, смены мифологического типа сознания на рациональный, цивилизационного «саморазвития», нomaдизма в рамках ислама. Также автор предлагает свою периодизацию распространения ислама, состоящую из трех этапов. Итогом исламизации автор считает зарождение полноценной казахской мусульманской традиции (Нұртазина Н., 2020). Исламизация, сопровождавшаяся принятием нового священного текста, алфавита, изменением погребального обряда и др., оценивается как серьезный водораздел в истории тюркских племен Казахстана.

Одним из важных направлений или аспектом истории ислама в Казахстане по-прежнему остается изучение суфизма и наследия великого исламизатора Ахмеда Ясауи. Суфизм у тюрков,

генеалогию и духовное наследие Ясауи изучали Д. Кенжетай, А. Абуов, З. Жандарбек, К. Бегалинова, Е. Картабаева и многие другие ученые. В Туркестане проводятся ежегодные и юбилейные конференции, посвященные наследию великого учителя (Қожа Ахмет Ясауи мұралары, 2008), международные тюркологические конгрессы. В содержании трудов данного направления помимо источниковедческих изысканий обосновываются новые методологические подходы, необходимость всемерного учета духовно-религиозного фактора, прогрессивной роли ханафитского ислама в истории Казахстана, в целом, раскрывается уникальная духовная миссия Ясауи среди тюркских кочевников.

Несмотря на значительный прорыв в разработке проблемы за 30 лет Независимости, в содержании проблемы ислама в истории Казахстана все еще содержится немало лакун и дискуссионных вопросов, требующих дальнейшего исследования. Это касается хронологии, особенно верхней границы в периодизации исламизации, соотношения ислама и государственности, ислама и национального самосознания, сопряженности ислама и тенгрианства, биографии и наследия религиозных деятелей (ишанов, хазретов и т.д.). Также назрела задача выработки официальной историографией (в академических многотомных трудах) единого мнения об исторической роли ислама в судьбах Казахстана.

Заключение

Не отрицая заслуг ученых-предшественников советской эпохи, в то же время приходится констатировать несостоятельность многих их взглядов на религиозное прошлое Казахстана, когда в цивилизационной истории неправомерно преувеличивалась роль тенгрианско-шаманского компонента, противопоставлялись устно-вербальная и книжно-письменная традиции казахов. Проблема «ислам у казахов» долгое время была подлинным «белым пятном» историографии Казахстана. За анализируемый период была проведена работа по сбору, переводу и анализу источников и новых материалов. Религиозная идентичность народа наиболее полно отражается в образцах устной историологии, эпическом, генеалогическом, сакральном, агиографическом наследии. И именно доступ и «легализация» данного корпуса источников позволили начать переосмысление научной проблемы.

В настоящей статье, не претендуя на полноту историографического исследования, мы

определили наиболее важные закономерности и итоги изучения темы. На сегодняшний момент специалисты разделяют мнение о том, что не теория «слабого» ислама, а концепция разноликого ислама с признанием регионального и этнического равноправия внутри единого исламского мира позволит выйти на новые рубежи изучения мусульманского прошлого многих народов. Важнейшее значение для но-

вой историографии имел тезис о том, что самоидентификация этноса (группы, индивидуума) является главным критерием религиозной принадлежности субъекта. В русле концепции традиционного ислама стали возможны пути реконструкции генезиса казахской мусульманской традиции, в которой формообразующая роль принадлежала ханафитскому шарияту и суфийской этике.

Литература

- Абуов А.П. (1997). Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави. Алматы: Институт философии МН-АН РК. 196 с.
- Абусейтова М.Х. (2008). Историко-культурные аспекты ислама в Центральной Азии // Ислам ынтымақ пен бірлік жолында. Алматы. С. 77-85.
- Ажигали С.Е. (2002). Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: НИЦ «Ғылым». 654 с.
- Әбсәттар қажы Дербісәлі. (2003). Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. – Алматы: Атамұра, 2008. – 488 б. Ислам және заман. Алматы. 560 б.
- Бабалар сөзі. Жүз томдық. Діни дастандар. – 11 том. (2005). Алматы: Фолиант. 368 б.
- Басилов В.Н. Кармышева Дж. Х. (1997). Ислам у казахов (до 1917 г.). Москва: РАН, Институт Этнологии и Антропологии. 161 с.
- Бұлұтай М.Ж. Ата-баба діні. Түркілер неге мұсылман болды? (2000). Алматы: Білім. 504 б.
- Валиханов Ч.Ч. (1984). Замечания на третью часть описания киргиз-казахских орд (А.И. Левшина) // Собрание соч. в пяти томах. – Том 1. Алма-Ата: Гл. ред. Каз.совет.энц. С. 198 – 200.
- Devin DeWeese. (1994). Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Turkles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park Pennsylvania State Univ.Press. 638 p.
- Жаксылыков А.Ж. (1999). Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис. Алматы: Қазақ университеті. 422 с.
- Жандарбек З. (2003). Йассавийа и этническая история населения Дашт-и Кипчака (по материалам казахских шежире) // Подвижники ислама: культ святых в Средней Азии и на Кавказе. Москва: Вост. лит. С. 326-335.
- Зевелев А.И. (1987). Историографическое исследование: методологические аспекты». Москва: Высшая школа. 160 с.
- Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях // Отв. ред. А. Муминов, А. Фон Кюгельген, Д. Ди Уис, М. Кемпер. – Т. 2. (2008). Алматы: Дайк-пресс. 368 с.
- Ибадуллаева З.О. (2001). Қазақ халқының құрамындағы қожалар (тарихи этнографиялық зерттеу): тар. ғыл. канд. дис. автореф.: 07.00.07. Алматы. 28 б.
- Камынин В.Д. (2011). Методологические основания современных историографических исследований. История науки и техники в современной системе знаний. Екатеринбург: Издательство УМЦ УПИ. С. 54-56.
- Кенжетай Д. (2008). Қожа Ахмет Ясауидің дүниетанымы. Алматы: Арыс. 360 б.
- Қожа М. (2008). О начальном этапе исламизации юга Казахстана на основе данных родословных и археологии // Қазақстанның ғылыми әлемі – Научный мир Казахстана. №3. С. 164-169.
- Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. (2011). Йақұттың «Муджам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы. – Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі. Алматы: Қазақ университеті. 245 б.
- Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері. Ғылыми-практикалық конференция материалдары. (2008). Алматы: Арыс. 250 б.
- Мустафина Р.М. (2006). Бытовой ислам у казахов (XIX–XX вв.) (историко-этнографическое исследование). Дис. докт. ист. наук: 07.00.07. Алматы. 309 с.
- Муминов А.К. (2003). Роль и место ханафитских улама в жизни городов Центрального Мавараннахра (II–VII / VIII–XIII вв.): Дис. докт. ист.наук: 24.00.02. Ташкент. 310 с.
- Муминов А.К. (2004). Казахские ходжи // Shygys (Восток). № 1. С. 229-235.
- Муминов А.К. (2006). Новые подходы к изучению процесса исламизации Центральной Азии // К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии. Материалы международной научной конференции. Алматы. С. 77-91.
- Муминов А.К. (2004). Ислам в Центральной Азии: особенности в кочевой среде // Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы. Материалы конференции. Алматы: Дайк-Пресс. – С. 108 – 116.
- Мүминов Ә. Жандарбек З. (1992). Маулана Сафи ад-дин Оруң Қойлақы. Насаб-нама. Түркістан: «Мұра». 42 б.
- Нурғалиева А.М. (2009). Ислам в истории и культуре казахского общества (XVIII – нач. XX вв.) Автореф. дис. докт. ист.наук: 07.00.02. Уральск. 40 с.
- Нурғалиева А.М. (2005). Очерки по истории ислама в Казахстане. Алматы: «Дайк-Пресс». 224 с.

- Нуртазина Н.Д. (2000). Ислам в истории средневекового Казахстана (историко-культурологическое исследование). Алматы: Фараб. 312 с.
- Нуртазина Н. (2020). Қазақ мұсылмандық дәстүрдің генезисі. Алматы: Қазақ университеті. 168 б.
- Нуртазина Н.Д. (2016). Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции. Алматы: Қазақ университеті. 356 с.
- Нуртазина Н.Д., Сабыргалиева Н.Б. (2018). «Поверхностный ислам»? К дискуссии о религиозной идентификации традиционного казахского общества XVI-XIX вв. // Отан тарихы. №1(81). с. 106-124.
- Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе / сост. С.Н. Абашинов, В.О. Бобровников. (2003). Москва: Вост.лит. 335 с.
- Прозоров С.М. (2004). Новый методологический подход к изучению ислама в России // Ислам как идеологическая система. Москва: Изд.фирма «Восточная литература РАН». С. 378-380.
- Султангалиева А.К. (1998). Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. Алматы: Казахстанский институт страт. исследований при Президенте РК. 188 с.
- Тасмагамбетов А.С. (2009). История конфессии Казахстана в конце XVIII – начале XX вв.: распространение, организационное развитие и миссионерство (по материалам ислама и православия): Автореф. дис. докт. ист.наук: 07.00.02. Уральск. 40 с.
- Хибатулла ат-Тарази и его наследие. Введение к изданию памятника / перевод с арабского, комментарии, составление указателей шейх Абсаттар хаджи Дербисали. (2012). Астана: «Казполиграфиздат». 324 с.

References

- Abuov A.P. (1997). Mirovozzrenie Hoja Ahmeta Yasavi. [The worldview of Khoja Ahmed Yasawi]. Almaty. Institut filosofii MN-AN RK. 196 s
- Abuseitova M. H. (2008). Istoriko-kulturnye aspekty islama v Tsentralnoi Azii // Islam yntymak pen birlik zholynnda. [Historical and cultural aspects of Islam in Central Asia // Islam on the path of harmony and unity]. Almaty. S. 77-85.
- Azhigali S.E. (2002). Arkhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Yevrazii (pamyatniki Aralo-Kaspiyskogo regiona). [The architecture of nomads is a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region)]. Almaty. NITS "Gylym". 654 s.
- Absattar kazhi Dербисали. (2008). Islamnyn zhauhalri men zhadigerlikteri. [Treasures and artifacts of Islam]. Almaty. Atamura. 488 b. Islam zhane zaman. (2003). [Islam and time]. Almaty. 560 b.
- Babalar sozi. Zhuz tomдық. Dini dastandar. – 11 tom. (2005). [The words of ancestors. One hundred volumes. Religious epics. 11 toms]. Almaty. Foliant. 368 b.
- Basilov V.N. Karmysheva J. (1997). Islam u kazahov (do 1917 g.). [Islam among the Kazakhs]. Moskva: RAN, Institut Etnologii i Antropologii. 161 s.
- Bulutay M.Zh. (2000). Ata-baba dini. Turkiler nege musulman boldy? [The religion of ancestors. Why did the Turks become Muslims?]. Almaty. Bilim. 504 b.
- Valikhanov Ch.Ch. (1984). Zamechaniya na tret'yu chast' opisanii kirgiz-kazach'ikh ord (A.I. Levshina) // Sovraniye soch. v pyati tomah. [Notes on the third part of the description of the Kyrgyz-Cossack hordes (of A.I. Levshin) // Collected works in five volumes. Volume 1]. Almaty. Gl.red. Kaz. Sovet ents. S. 198-200.
- Devin DeWeese. (1994). Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Turkles and conversion to Islam in historical and epic tradition. University Park Pennsylvania State Univ.Press. 638 p.
- Zhaksylykov A.Zh. (1999). Obrazy, motivy i idei s religioznoy coderzhatel'nostiyu v proizvedeniyah kazahskoi literatury. Tipologiya, estetika, genesis. [Images, motives and ideas with religious content in the works of Kazakh literature. Typology, aesthetics, genesis]. Almaty. Kazakh universiteti. 422 s.
- Zhandarbek Z. (2003). Yassaviya i etnicheskaya istoriya naseleniys Dasht-i Kipchaka (po materialam kazahskikh shejere) // Podvizhniki islama: kult svyatykh v Sredney Azii i na Kavkaze. [Yassaviya and the ethnic history of the population of Dasht-i Kipchak (based on the materials of the Kazakh shejeres) // Ascetics of Islam: The Cult of Saints and Sufism in Central Asia and in the Caucasus]. Moskva. Vost.lit. s. 326-335.
- Zevelev A.I. (1987). Istoriograficheskoe issledovanie: metodologicheskie aspekty [Historiographic research: methodological aspects]. Moskva: Vyschaya shkola. 160 s.
- Islamizatsiya i sakral'nyye rodoslovnnyye v Tsentr'noy Azii: Naslediye Ishaq Baba v narrativnoy i genealogicheskoy traditsiyakh // Otv. red. A. Muminov, A. Von Kügelgen, D. DeWeese, M. Kemper. – T. 2. (2008). [Islamization and sacred lineages in Central Asia: The legacy of Ishaq Bab in narrative and genealogical traditions // Edited by A. Muminov, A. Von Kügelgen, D. DeWeese, M. Kemper. Volume 2.]. Almaty. Daik-Press. 368 s.
- Ibadullayeva Z.O. (2001). Kazakh halkynyn kuramindagy kozhalar (tarihi etnografiyalyk zertteu): tar. gyl. kand. dis. avtoref.: 07.00.07. [Khojas in the composition of the Kazakh people (historical and ethnographic research). Doctoral thesis. 07.00.07.]. Almaty. 28 b.
- Kamynin V.D. (2011). Metodologicheskie osnovaniya sovremennykh istoriograficheskikh issledovaniy. [Methodological foundations of modern historiographic research. History of science and technology in the modern system of knowledge]. Yekaterinburg. Izdatel'stvo UMTS UPI. S. 54-56
- Kenzhetai D. (2008). Kozha Ahmet Yassawidin dunietany. [The worldview of Khoja Ahmed Yasawi]. Almaty. Arys. 360 b.

- Kozha M.O. (2008). O nachal'nom etape islamizatsii yuga Kazakhstana na osnove dannyykh rodoslovnykh i arkheologii // *Kazakstannyn gylmy alymi – Nauchnyy mir Kazakhstana*. [On the initial stage of the islamization of the south of Kazakhstan on the basis of these pedigrees and archeology // *Scientific world of Kazakhstan*.] №3. S. 164-169.
- Komekov B.E., Ilyasova Z.S. (2011). Yakuttun "Mujam al-buldan" (XII g.) zhagrafiyalyk zhinagy – Kazakstannyn ortagasyrlyj tarihnyn deregi. [Yakut's "Mujam al-buldan" (XII century) geographic compendium is the source on the medieval history of Kazakhstan]. Almaty. Kazakh universiteti. 245 b.
- Kozha Ahmet Yasawi muralary men iliminin zertelu maseleleri. Gylymi-praktikalyk konferentsiya materiylaldary. [Questions on the study of the heritage and teachings of Khoja Ahmed Yasawi. Materials of the scientific-practical conference]. (2008). Almaty. Arys. 250 b.
- Mustafina R.M. (2006). Bytovoi islam u kazakhov (XIX-XX vv.) (istoriko-etnographicheskoye issledovaniye). Dis. dokt. ist. nauk: 07.00.07. [Everyday Islam among the Kazakhs (XIX-XX centuries) (The historical and ethnographic research). Doctoral thesis: 07.00.07]. Almaty. 309 s.
- Muminov A.K. (2003). Rol' i mestov hanafitskih ulama v zhizni gorodov Tsentral'nogo Mavarannakhra (II-VII / VIII-XIII vv.): Dis. dokt. ist. nauk: 24.00.02. [The role and place of the Hanafi ulama in the life of the cities of Central Mavarannakhr (II – VII / VIII – XIII centuries): Doctoral dissertation of historical sciences: 24.00.02]. Tashkent. 310 s.
- Muminov A.K. (2004). Kazakhskiy hoji. [The Kazakh khojas]. Shygy (Vostok). № 1. S. 229-235.
- Muminov A.K. (2006). Novyye podkhody k izucheniyu protsessov islamizatsii Tsentral'noy Azii // *K novym standartam v razvitiy obshchestvennykh nauk v Tsentral'noy Azii*. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. [New approaches to the study of the process of Islamization in Central Asia // Towards new standards in the development of social sciences in Central Asia. Materials of the international scientific conference.]. Almaty. S. 77-91.
- Muminov A.K. (2004). Islam v Tsentral'noy Azii: osobennosti v kochevoy srede // *Urbanizatsiya i nomadizm v Tsentral'noy Azii: istoriya i problemy*. Materialy konferentsii. [Islam in Central Asia: Features in a Nomadic Environment // Urbanization and Nomadism in Central Asia: History and Problems. The conference materials.]. Almaty. Dail-Press. S. 108-116.
- Muminov A., Zhandarbek Z. (1992). Maulana Safi ad-din Orun Koilaki. Nasab-nama. [Maulana Safi ad-din Orun Koilaki. Nasab-nama]. Turkestan. Mura. 42 s.
- Nurgaliyeva A.M. (2009). Islam v istorii i kul'ture kazakhskogo obshchestva (XVIII – nach. XX vv.). Avtoref. dis. dokt. ist. nauk: 07.00.02. [Islam in the history and culture of Kazakh society (XVIII – early XX centuries). Doctoral thesis: 07.00.07]. Oral. 40 s.
- Nurgaliyeva A.M. (2005). Ocherki po istorii islama v Kazakhstane. [Essays on the history of Islam in Kazakhstan]. Almaty. Daik-Press. 224 s.
- Nurtazina N.D. (2000). Islam v istorii srednevekovogo Kazakhstana (istoriko-kul'turologicheskoye issledovaniye). [Islam in the history of medieval Kazakhstan (historical and cultural research)]. Almaty. Farab. 312 s.
- Nurtazina N. (2020). Kazaky musulmandyk dasturdin genezisi [Genesis of the Kazakh Muslim tradition]. Almaty. Kazakh universiteti. 168 b.
- Nurtazina N.D. (2016). Rasprostraneniye islama i formirovaniye kazakhskoy musul'manskoy traditsii. [The spread of Islam and the formation of the Kazakh Muslim tradition.]. Almaty. Kazakh universiteti. 356 s.
- Nurtazina N.D., Sabyrgalieva N.B. (2018). «Poverkhnostnyy islam»? K diskussii o religioznoy identifikatsii traditsionnogo kazakhskogo obshchestva 16-19 vv. ["Superficial Islam"? On the discussion of religious identification of the traditional Kazakh society of the 16-19 centuries.]. // *Otan tarihy*. №1 (81). S. 106-124.
- Podvizhniki islama; Kul't svaytykh i sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze / sost S.N. Abashin, V.O. Bobrovnikov. (2003). [Ascetics of Islam: The Cult of Saints and Sufism in Central Asia and in the Caucasus / edited by S.N. Abashin, V.O. Bobrovnikov]. Moskva. Vost.lit. 335 s.
- Prozorov S.M. (2004). Novyy metodologicheskyy podkhod k izucheniyu islama v Rossii // *Islam kak ideologicheskaya sistema*. [A new methodological approach to the study of Islam in Russia // Islam as an ideological system.]. Moskva. Izd. firma "Vostochnaya literature RAN". S. 378-380.
- Sultangaliyeva A.K. (1998). Islam v Kazakhstane: istoriya, etnichnost' i obshchestvo. [Islam in Kazakhstan: history, ethnicity and society]. Almaty. Kazhstanskiy institut strat. Issledovaniy pri Prezidente RK. 188 s.
- Tasmagambetov A.S. (2009). Istoriya konfessii Kazakhstana v kontse XVIII – nachale XX vv.: rasprostraneniye, organizatsionnoye razvitiye i missiонерstvo (po materialam islama i pravoslaviya): Avtoref. dis. dokt. ist.nauk: 07.00.02. [The history of the confession of Kazakhstan at the end of the 18th – beginning of the 20th centuries: dissemination, organizational development and missionary work (based on the materials of Islam and Orthodoxy). Doctoral thesis: 07.00.07]. Oral. 40 s.
- Hibatulla at-Tarazi i ego naslediy. Vvedeniye k izdaniyu pamyatniks / perevod s arabskogo, kommentarii, sostavlениye ukazateley sheykh Absattar haji Derbisali. (2012). [Khibatullah at-Tarazi and his legacy. Introduction to the publication of the monument / edited by Sheikh Absattar Haji Derbisali]. Astana. "Kazpoligrafizdat". 324 s.

**ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАР
НАУЧНЫЕ СТАТЬИ
SCIENCE ARTICLES**

IRSTI 03.29.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.02>**Sayed Khalil Kohi** Bamiyan University, Afghanistan, Bamiyan,
e-mail: khalilkohi23@gmail.com**CRITIQUE OF AFGHANISTAN
IN THE COURSE OF HISTORY**

Afghanistan is on the path of the history by Mir Ghulam Mohammad Gobar. This book is a masterpiece in its own time that has been written as a documentary analysis. This is the first book in the country that was banned by the government after it was published for eleven years. This made the author and his book famous. This book is written in a scientific style, with Shiva literature and documentary analytical method. However, in terms of writing style and literature, there are differences between the first and second volumes. The contents of this book are the history of Afghanistan which covers the distant past to the end of Mohammad Zahir Shah's time. According to the author, the contents of the book are the political history of Afghanistan, not its social history. The author believes that political history can be written separately from the history of neighbors. For this reason, there are a few shortcomings in the study of historical periods in this book. The author has tried to reconcile the past with the political boundaries of today. Therefore, it cannot consider a specific criterion for recognizing past governments. He called the governments of Afghans whose only ancestors were from present-day Afghanistan. It does not consider governments to be Afghans who are both of current Afghan descent and have ruled Afghanistan. The text of the book is decorated with interesting and beautiful analysis. Historical facts are rippling through it. However, I see some shortcomings and undocumented analyzes in it that cannot damage the reputation of the book. The sources used in the book are primary sources. The way of writing the sources has not been treated in the same way. Gobar sources are not only Persian or Pashto works but also Arabic, Russian and English books as sources. It seems that the style and method of Afghanistan's writing in the course of history are influenced by the method of the historian Leopold von Ranke, who has a German-style.

Key words: Afghanistan in the path of history, Gobar, critique, writing method.

Саид Халил Кохи

Бамиан университети, Ауғанстан, Бамиан қ.
e-mail: khalilkohi23@gmail.com**Тарих барысындағы Ауғанстанға сын**

«Ауғанстан тарих жолында» кітабын жазған Мир Ғұлам Мұхаммед Губар көрнекті қоғам қайраткері, білікті ауған тарихшысы. Бұл кітап деректі талдау негізінде жазылған өз заманының жәдігері. Ол жарық көрген соң он бір жыл бойы үкімет тарапынан тыйым салынған бірінші кітап. Бұл жағдай автор мен кітапты әйгілі етті. Бұл кітап Шива әдебиеті мен деректі-аналитикалық әдісті қолдана отырып, ғылыми стильде жазылған. Алайда жазу стилі мен әдебиет тұрғысынан бірінші және екінші томдардан айырмашылығы бар. Бұл кітаптың мазмұнында Мұхаммед Захир Шахтың заманындағы Ауғанстан тарихы қамтылған. Автордың айтуынша, кітапта Ауғанстанның әлеуметтік тарихы емес, саяси тарихы жазылған. Автор көрші мемлекеттердің тарихынан бөлек Ауғанстанның саяси тарихын жазып шығуға болатынын айтады. Сондықтан да кітапта тарихи кезеңдерді зерттеуде бірнеше кемшіліктер жіберілген. Автор өткенді бүгінгі саяси жағдайлармен үйлестіруге тырысқан. Демек, ол өткен мемлекеттерді танудың нақты критерийін қарастыра алмаған. Кітап мәтіні қызықты талдауларға толы. Сонымен бірге кітап кемшілігі ретінде атап өтуге тиіс, мазмұнына көп нұсқан келтіре қоймайтын құжаттанбаған талдаулар да баршылық. Кітапта пайдаланылған деректер түпнұсқалығымен және жаңалығымен ерекшеленеді. Губардың

дереккөздері тек парсы немесе пушту тіліндегі шығармалар ғана емес, сонымен қатар араб, орыс және ағылшын тіліндегі кітаптар болып табылады. Неміс стилін ұстанған тарихшы Леопольд фон Ранж әдісін Губардың Ауғанстан тарихын жазу барысында қолданғаны аңғарылады.

Түйін сөздер: тарих жолындағы Ауғанстан, Губар, сын, хат тәсілі.

Саид Халил Кохи

Бамианский университет, Афганистан, г. Бамиан,
e-mail: khalilkohi23@gmail.com

Критика Афганистана в ходе истории

Автором книги «Афганистан по пути истории» является Мир Гулам Мохаммад Губар, прогрессивный общественный деятель и видный афганский историк. Эта книга – шедевр своего времени, написанный как документальный анализ. Первая книга в стране, которая была запрещена правительством после того, как она была опубликована, в течение одиннадцати лет. Это сделало автора и его книгу знаменитой. Эта книга написана в научном стиле с использованием литературы Шивы и документально-аналитического метода. Однако с точки зрения стиля письма и литературы между первым и вторым томами есть различия. Содержание этой книги – история Афганистана, охватывающая далекое прошлое до конца времен Мохаммеда Захир Шаха. По мнению автора, содержание книги – политическая история Афганистана, а не его социальная история. Автор считает, что политическую историю можно писать отдельно от истории соседей. По этой причине в этой книге есть несколько недостатков в изучении исторических периодов. Автор попытался примирить прошлое с нынешними политическими границами. Следовательно, он не может рассматривать конкретный критерий признания прошлых государств. Текст книги содержит интересный анализ. Однако в ней имеются некоторые недостатки, как недокументированные анализы, которые не могут повредить репутации книги. Источники, использованные в книге, являются первоисточниками. Источники Губара – это не только произведения на персидском языке или пушту, но и арабские, русские и английские книги. Кажется, что стиль и метод письма в ходе написания истории Афганистана схожи с методом изложения историка Леопольда фон Рэнджа, который придерживался немецкого стиля.

Ключевые слова: Афганистан на пути истории, Губар, критика, способ письма.

Introduction

Problem statement. To the extent that history books and theories of scientists concerning the history books of the country were searched and searched; the history book (Afghanistan on the Path of History) by the late Mir Ghulam Mohammad Ghobar seemed complete, popular, scientific, and well-written to his peers. With this in mind, the book Afghanistan in the Path of History was selected from other historical books of Afghanistan to be evaluated briefly. Historiographical methods are examined in it and historical propositions are criticized and evaluated to the extent of the article. Therefore, the present article seeks to evaluate the book (Afghanistan on the path of history) in terms of using the usual methods of historiography in the dust age and well-known scientific methods and looking at the contents and sources.

Materials and methods

The method used in this research is descriptive-analytical. In this method, first, the theoretical text of the described text is examined, and then it is

analyzed and studied using well-known, scientific, and acceptable definitions.

Research background. Afghanistan in the Path of History is the most important and popular book in the contemporary history of Afghanistan, written by the able hands of Mir Ghulam Mohammad Ghobar, the freedom-loving scientist of the country. However, after the publication of the first volume of this book for eleven years, was banned and the people could not get it. This book has been reviewed by many scholars since its release. One of the most important critiques of this book is the introduction and critique of Afghanistan in the course of history from the arrest of Panjshiri, which has been published in ninety-two pages. The Dust Notebook, which is the result of a one-day world seminar, was created in February 2001 at the School of Asian-African Studies, the University of London, to commemorate the 110th birthday of Ghobar. The book was published in Peshawar, Pakistan by Abdul Ghafoor Pouya Faryabi in three hundred pages by Parnian Publications. Another work in this section is the book Why Afghanistan Was Seized in the Path of History by Mohammad Nasir Mehrin, published in 1994 in Hamburg, Germany. Critique and commentary

book on the second volume of Afghanistan in the course of history by A.M. Negargar is another book that has written a review of Ghobar's works. There are also articles by Azam Sistani entitled A Critical Look at Two Volumes of the History of Ghobar and Mr. Najib Sakhi. The former has written a critique of the history of dust and the latter has tried to trace it in his articles. Both sides published their articles in issues 408-422 of the weekly Omid, which is now available online.

Results and discussion

Application of research results

The results of this research can once again evoke in the minds of contemporary readers the name and memory of Ghobar, who worked hard for many years and, in addition to the struggle for freedom, wrote the precious book of Afghanistan in the path of history. Examine important aspects, the method of historiography, and historical analysis of that great man and provide it to contemporary historians.

A Brief History of Ghobar

Mir Ghulam Mohammad Ghobar, who at the beginning of his press career called himself Mir Gholam Mohammad Al-Husseini (Mehrin, 1372: 1), is the son of Mirza Mahboob Khan, who was born in 1276 in Kabul. He studied privately and was interested in studying history, literature, philosophy, and social sciences. Ghobar worked in various magazines and sections of government offices inside and outside Afghanistan from 1298 to 1311 and was imprisoned and exiled from 1312 to 1321. After his release from prison and exile until 1331, he was the representative Kabul residents the National Assembly, the founder and secretary of the Vatan Party, the founder, and owner of the Vatan newspaper.

Ghobar was transferred to prison again from 1331 to 1335, and after being released for 20 years, he lived at home and engaged in political activities, studying and composing. At the same time, Afghanistan's book on the path of history

Afghanistan on the path of history

The examined version is the book Afghanistan in the Path of History written by Mir Gholam Mohammad Ghobar, published by Kabul State Printing House in 1346. In this edition, the first and second volumes of the book Afghanistan are in the path of history attached. The first volume has 852 ministerial by the names of Afghanistan including a list of sources and an appendix to correct spelling mistakes. The contents of this volume range from the physical form and the distant past of Afghanistan Amanullah Khan's rule and the beginning of Amir Habibullah's rule (Bacha Saqqa).

The second volume is 283 pages, which covers the events of the time of Amir Habibullah (Bacha Saqqa) from the beginning to the end of Zahir Shah. In the second volume, in addition to the mentioned contents, appendices such as brief accidents and the author's works, also include the notes of external sources at the time of the author's death.

Afghanistan is one of the most important and prestigious dust monuments in the course of history. This book has immortalized the name and memory of the dust in the minds of the book's readers and insured it from being forgotten. Afghanistan is one of the most famous books in the history of modern times. This book has scientific contents, regular, written with smooth literature and fluent pen and comprehensive analysis, and is considered to be complete and flawless to some extent. After narrating historical narrations, the author has provided a comprehensive analysis of these narrations. In his analysis, in most cases, he has dealt with the whole in detail and a few others the whole; For example, after a brief and comprehensive account of the time of the Yaftali kings in Afghanistan, he refers to industry in this period and states that "the decline of an industry is illustrated by the thick images of Yaftali coins" (Ghobar, 1346: 1/55). It is possible to summarize the writing that examines the industry of the reign of a dynasty based on a detailed study and general understanding.

For the reader to better understand the favorable or unfavorable situation of the country's history, he completes the results of his analysis by comparing neighboring countries. Explains to the reader what a major difference there is between Afghanistan and its neighbors. What will be the result of these shortcomings in important parts of the country's infrastructure or superstructure in the future of Afghanistan? From the state of education, health, industry to economic status, trade, tax system, and other important issues in this comparison.

Some reasons for the book's popularity

However, the reason for the fame of this book cannot be considered only related to the contents of the book. Many reasons come together and make this book the most popular book among intellectuals and scientists. Among these reasons, we can mention the author's militant, freedom-loving and poor character. He has spent his life defending constitutionalism against the ruling family. He endured imprisonment, exile, and fragmentation from society, but he did not bow down to the oppressive rulers and demanded the rights of his people. In this regard, he did not compromise with tyrannical rulers. If two powerful rulers of that time, Nader Shah and then Daud Khan,

invited the dust to cooperate with their authoritarian government. Accepting the risk of death and years of imprisonment, exile, and house arrest, he rejected this invitation, which in his opinion was against the interests of the Afghan people (Ghobar, 1346: 2/275).

Rad, the man advised his children to serve the poor in his last note; in his life, he had made serving them his profession, spending his life serving them. His son (Heshmat Khalil) says that one day on a cold winter day, his father gave his topcoat to a man who was shaking violently and was wearing only a worn shirt and pants. He spent the winter without a topcoat because he had enough money to buy another topcoat. Did not have (Ghobar, 1346: 2 / 274-275).

Another reason is that the book was arrested by the then government after publication and was not allowed to be published. The book ban was reflected in a situation in which Afghanistan witnessed a growing number of freedom-loving and freedom-seeking intellectuals. The intense need to study and the anti-authoritarian demands of the popular movements and the banning of the ruling power from publishing the book of the author, who had a long history of freedom-seeking and struggle against tyranny, caused various questions in people's minds and provoked them to access the book. To. Days that passed after the book was banned, the interest of the people increased. Those interested wanted to see what the book contained that had been banned by the government. While this question was not answered by the responsible departments, it remained vague and unanswered, even by the press, and was not discussed as an issue (Mehrin, 1372: 15-16).

This arch added to the book's popularity to such an extent that eleven years later, on June 9, 1978, when the book was released from confiscation; It became hot news, and in one to two days, three thousand copies of this book were sold and there was no book left for the interested people who came on the third day (Naderi, 2009: 2).

Another reason in addition to the content, inclusion, and comprehensiveness of the book. The history of all periods, from the distant past to the last years of the author's life (during the reign of Zahir Shah) is mentioned in the book. Afghanistan in the Path of History is one of the few historical books of Afghanistan that discusses the human life of Afghanistan from the dawn of dawn to the modern era and provides information in the form of scientific analysis of historical narratives.

Overview

Afghanistan, like any other book in the course of history, has its shortcomings and drawbacks. This

shortcoming has emerged in the scientific sourcing, methodology, analysis, and analysis of material in its current form, periods, or historical debates. It is worth mentioning that this is Afghanistan. A country that still does not have enough resources for writers. Despite the lack of sufficient resources in the country, the author has been able to transfer systematic information in the book of Afghanistan in the course of history, which is considered as the first source and irreplaceable book in the history of this country. Regarding the evaluation of Ghobar book with scientific criteria, citation, and scientific research historiography of today, Ghobar's only words are enough: "It is unlikely that the way of thinking of the distant past will be judged by our souls and our way of thinking and method; It would be more correct to judge ourselves sincerely in the age, environment and the flow of their knowledge and vision to judge our past" (Ghobar, 1346: 1/107).

Due to the difference in time and source methods, there are few things that need to be reminded. For example, the author did not want or did not realize that he was using the book's resources in the same way. Has used different methods in sourcing. In this regard, Ghobar has followed two methods, either numbering the text and mentioning the source in a footnote, or placing the source inside the arc in the text. In terms of writing sources, it has behaved differently. For example, in one place he mentions the name of the book, the year, and the nature of the book, "History of Afghanistan in the era of the Gurganus of India, Kabul 1341" (Ghobar, 1346: 1/307). Elsewhere, he only mentions the name of the book and the page. P. 73" (Ghobar, 1346: 1/323). In some places, in addition to mentioning the pages at the beginning, he has defined the author and his nationality and has included such sources in the book. "Pages 295-92 Political and Social History of Iran by Iranian scientist Saeed Nafisi Published in 1335 Shamsi" (Ghobar, 1346: 1/340) or it is enough to mention the name of the author and the chapter of the book. "Ghazi Atallah's book Chapter of the Shah's Time" (Ghobar, 1346: 1/387) and in one case only deals with the name of the author, cover, and page "Ghazi Atallah, the first volume, page 250" (Ghobar, 1346: 1/515) or only Uses the name of the book and the author "Afghanistan Free Book Store" (Ghobar, 1346: 1/450)

The dust has the upper hand in shorthand. He briefly mentions the less relevant topics, as the writing of Afghanistan in the course of history requires. His brevity does not disturb the meaning and concept and expresses all the contents in full. For example, when he examines a topic called the social situation

in Afghanistan in the tenth to twelfth centuries, he begins with Beyhaqi's writings on the various sects of Islam and briefly mentions the mentioned Islamic sects in two or three pages with their intellectual characteristics. In some cases, in connection with the Islamic sect and the sects separated from each, it has erred due to the scarcity of resources and unrealistically linked one sect to another. He attributes the Qarmati and Ismaili branches to the Mu'tazilite religion and considers them to be derived from the same religion (Ghobar, 1346: 155). The Qarmati Ismaili branch was separated from the Ismaili body by Hamdan Qarmati. While the Mu'tazilites are one of the Islamic theological religions that were established by Wasel Ibn Atta after retiring from the lesson of Hassan Basri, his teacher. Mu'tazilite is a theological and Sunni religion.

It appears from Ghobar's writings that he did not have a good relationship with jurists, religious scholars, and Sufism. He has renounced neutrality in introducing Sufism and has incorporated his belief in introducing this sect. In a text, he considers some of the teachings of the Sufi method as the temptations of the devil and believes that according to the teachings, the devil taught them a new talisman every day (Ghobar, 1346: 1/172).

Ghobar not only considers the jurists along with the feudal system as the cause of backwardness in the country but also does not like the relationship of kings and rulers with religious scholars and considers it as the cause of the cultural decline and the fall of governments on the slope of petrification. (Ghobar, 1346: 1/1839) In this regard, not as a researcher and analyst who has turned to documents and evidence, but tries to show his opposition to the clergy in any way possible. For example, in his analysis of the situation during the conquest of Alisha Qajar in Iran, which was under the influence of Russia, he points out that the British government also put pressure on the Iranian government by paying salaries and rations to the clergy and that government to oppose Afghanistan, especially the attack on Herat. *تشی‌الو*. As he says in this regard: «The clerics of Najaf and Karbala, who had a great influence on the Iranian community, received rations from India» (Ghobar, 1346: 1 / 503-504). The Iranian government has been influential.

Failure to use a specific criterion for recognizing Afghan governments

Dust does not have a specific criterion for recognizing historical periods, kings, kingdoms, regions, persons, and other cases. Without categorizing the acceptable criteria, he categorizes the previous governments and considers the

governments as Afghan and the governments as related to the neighbors of this country such as Iran, India, or Transoxiana. For example, he considers the Taherian government, which was originally from Herat and their capital Neyshabur (Ghobar, 1346: 1/87), to be Afghans, while the Samanids are considered by the same criterion – that is, Saman Khodad from the people of Balkh, who later named his children Bukhara as they chose the capital (Ghobar, 1346: 1/98) and occupied many parts of Afghanistan – it is not accepted as an Afghan government but is related to Central Asia. The government of Nader Shah Afshar, who ruled Afghanistan, Iran, and India with Mashhad as its center and was also from Khorasan (Ghobar, 1346: 1/349) and Khorasan has always been considered as part of Afghanistan in the works of Ghobar (same: 325) is not considered an Afghan government. But he accepts the government of Ghazni, which was founded by Alptekin and Sabkatgin, and they were the commanders of the Samanid government and were originally from Trans-Mesopotamia, as the Afghan government. The Khwarezm government does not recognize the monarch who rules Afghanistan, Iran, and Transoxiana as an Afghan government. While explicitly stating in his book that Khorezm is one of the provinces of Afghanistan (Ghobar, 1346: 137: 1), he ruled the various Indian states whose founders were the people of present-day Afghanistan and ruled only in cities of India, such as Qutbiya, Shamsiyah, Ghiasiyah, Khalajiyah, Taghlqiyah, Khedr Khania, Ludiya, Syria, Bangriya and Karani (Ghobar, 1346: 1/133) are considered as Afghan governments that have no other connection to Afghanistan than the main source. The Achaemenid and Greek governments are not part of Afghanistan, while the Nano-Western government recognizes the government formed after Alexander's death by Sardar Dov Dut as the Afghan government.

Although Ghobar has not explicitly mentioned which Afghan government and which occupier government, except in a few cases, he has devised a subtle trick to identify Afghan and non-Afghan governments that the reader can achieve by studying Afghanistan in the course of history. For example, this is clear from the specific terms he uses in his book *Afghanistan in the Path of History* when introducing governments. If he accepts government dust as the Afghan government, he uses the term "Afghanistan during the government of, for example, Ghori", but if he does not accept government as the Afghan government, he writes "Afghanistan and, for example, the Seljuk government". Recognizing the Afghan government and others. This trick does

not fit into an acceptable criterion but is related to Ghobar's thought and belief as to which government he considered to be Afghan and which to be non-Afghan.

Repeating neighbors' claims

The lack of clear borders and divisions between like-minded countries such as Afghanistan, Iran, Central Asia, and India, which in the past were mostly one country, has left no clear criteria for recognizing governments and personalities. Each country should call the greats of this great nation of their own country, which was later separated from the body of this nation. On the one hand, our nation criticizes the writers of Iran, Turkey, and the Middle East, who consider our famous scientists such as Abu Ali Sina Balkhi, Maulana Jalaluddin Mohammad Balkhi, Abu Rihan Biruni, Seyyed Jamaluddin Asadabadi, etc. Afghans do not consider them Afghans. On the other hand, our famous historian has the same treatment as other scientists. Dust of famous scholars such as Abu Abd al-Rahman Abdullah known as Ibn Mubarak Maruzi, Imam Ahmad ibn Hilal Maruzi, Abu Dawud Sistani Sahib Sunan Abu Daud, Abu Abdullah Muhammad ibn Nasr Maruzi, Abul Hassan Muslim Neyshabouri Sahih Muslim, Abu Abdul Rahman Ahmad Nisaei Sahib Sunan Nisa, 1346: 1/159) Khwaja Nasir al-Din Tusi (Ibid: 202) and ... Afghan scientists are counting.

All these differences and self-proclaimed glories of these countries go back to the fate of these states. Today's countries of Afghanistan, Iran, Azerbaijan, Central Asia, and India have not only had a common government, a common nation, a common religion, and beliefs not only after Islam but also before it. The result of these commonalities is a common history, common honors, and common men. Now that this great nation is divided into many parts, everyone is trying to attribute the honors to themselves. This is the reason why in the history of this great nation, after the separation, there are contradictions in speech and writing. One of the major drawbacks of historians of the same fate is that they have tried to reconcile their present-day names with those of yesterday. That is, they try to validate and judge the past in terms of new political criteria and boundaries. When historical books written in Iran are examined, it comes to the reader's mind it seems that the name of this country has been Iran from the distant past until now and the history belongs to this country. While Iran is the name that has been given to this country recently. (Sykes, 2003: Footnote page 1) Historians of other countries have also written the new name of the neighboring country in history in

a way that seems to have been called by the same name in the past. See, for example, Afghanistan in the Path of History; wherever the name of a western neighbor is mentioned, it says Iran. The name of our country is also mentioned in all historical periods of Afghanistan.

Proposed solution

However, Ghobar believes that the history of Afghanistan cannot be discussed socially without a connection to the history of the countries of the same fate that have formed a single nation with us in the past. The history of these countries as a whole should be discussed socially. He calls this history social history, not political history; Political history, in his view, must be examined separately from others. For this reason, it is reminded that the history I am writing is political. In writing political history in this way, serious cases of historical differences go back to the unity of the government and the country of the past; The solution, then, is that the history of states should not be included as a single mass of state and new political boundaries. The historical letters of this land have been written in the same original form in all historical periods and the method of historiography should be modified from monogram to collectivism as a complementary unit. Writing several thousand years of history with a name that has been given recently and in terms of the borders and governments that have been achieved today not only seems correct but will cause many mistakes. Our country and some neighbors had a common history until 1747 AD. Separating it is not only a political act but also against the principles of historiography (Ahang, 1399: 108)

Applying a hypothetical name due to the adaptation of history to the current country

One of the main problems of the country's historians, especially Mr. Ghobar, is the application of a hypothetical name to the current political borders. Ghobar has tried to make a name for the country's past and adapt history to it. However, the mentioned names as the name of a country have no historical reality and its application to the country is more like a myth than reality. Many historians consider the letters of Ariana and Khorasan, which contemporary Afghan historians, especially Ghulam Mohammad Ghobar, sometimes called present-day Afghanistan, to be a political myth. A country called Ariana or Khorasan, with a single center and political organization in the political geography of the region and the world, has never existed abroad (Mesbahzadeh, 1388: 47 and Farhang, Bitā: 1/17).

Ariana and Khorasan as an Independent State Afghanistan's hypothetical letters of the distant

past; Based on sources such as the history of Sistan, the Shahnameh of Ferdowsi, the history of Gardizi, the history of Tabari and foreign writers, this great nation of Afghanistan, Iran and Central Asia had a state consisting of four provinces named Khorasan, Sistan, Fars and Azerbaijan (Ahang, 1399: 112).

Ariana is a misnomer for Iran, which is pronounced Greek in Greek, and Khorasan was part of present-day Afghanistan, not all of it. Therefore, it is not possible to generalize the part to the whole and give the name of the part to the whole and call this country Khorasan. Most of the territory of present-day Afghanistan in the past was called Sistan rather than Khorasan. Khorasan had cities such as Balkh, Herat, Neishabour, and Merv. While Greater Sistan included parts such as Kabulistan, Zabulistan, and Nimrozvan. (Ahang, 1399: 113) In terms of examples, except for the whole, Khorasan cannot be the current name of Afghanistan because the two cities of Khorasan, half of which are in Afghanistan, while the center of all three parts of Sistan is located in Afghanistan. Today's Afghanistan includes parts of Khorasan and the whole of Sistan. How can it be called Khorasan at one time? Also, Ghobar claims that Khorasan is the previous name of Afghanistan, but sometimes he forgets this general name and considers Khorasan as a province (Ghobar, 1346: 1/202).

Dusting Afghanistan from Ariana and Khorasan has no purpose rather than to strengthen the connection between the past and present Afghanistan. In this way, he wants to establish the historical relationship of Afghanistan in a logical sequence. But because the name is hypothetical, I feel anxious and lack focus on a name in dusty writings. Wherever he mentions the name of Afghanistan as Khorasan in the distant past, it confuses the reader. He seeks to examine the past by today's standards, matching the political boundaries of formerly dusty governments with the borders of present-day Afghanistan and naming it the new Afghanistan. The new name, even if it is difficult for the reader to understand it, is applied to the past of this land. For example, with Britain's hostile policy towards our country, he reminds us that "British policy is old Afghanistan?!" (Ghobar, 1346: 391) by reading such material, the reader does not understand when this name has been used for this country? When was this country Afghanistan and when was Khorasan or when it was called Afghanistan and Khorasan?

Reasons for assuming the name

This kind of encounter with history is due to the unrealistic historiography of foreign writers, espe-

cially the British. Because he has witnessed the deviations of British historians and their followers in the history of Afghanistan and touched them with his flesh and skin. The fear of dust is understandable because most historians who do not have enough knowledge and information about the history of the world think that they present present-day Afghanistan as a newly formed and undated country. The two colonial states of Britain and Russia have emerged (although the Hindu Kush, Amu, and Helmand dynasties are exempt from this rule). : ٩/٤)

According to British historians, the history of Afghanistan is based not on historical facts but friendship and enmity. They have praised someone who does not deserve praise and have only been friends with the British, they have blamed those who are good people and have only been bad with the British. In terms of dust, the British are not alone in this, but other historians have rushed to their aid. He criticizes historians such as Feyz Mohammad Katib, Ataullah, and others who, for example, have quoted British historians and their supporters in their books as justifying the defeat of the British in the Second World War in Afghanistan (Ghobar, 1346: 1). 476) According to Ghobar, neighboring historians, like Sayed Mehdi Farrokh, have written false and irrelevant material about Afghanistan in the book Political History of Afghanistan, following English historians. For example, «Afghanistan, before Nader Shah Khorasani has no independent history because the history of this part is mentioned during the reign of the sultans of Iran and India, the independent history of this nation, begins from 1160 to 1747 AD, i.e. after the coronation of Ahmad Shah Durrani as King of Afghanistan» (Ibid.: 477) Ghobar considers the above author's claim regarding history due to the lack of historical information and his false national prejudice. It is noted that he is unable to distinguish between the political history and the history of civilization and culture of the country, while he is incapable of distinguishing between the few politicians and individuals of his nation.

In addition to rejecting the pros and cons of British historians about Afghanistan, the Iranian author's speech is biased and selfish. The nations of present-day Afghanistan, present-day Iran and most of India and Transoxiana have had a common history and common state from time immemorial. No present independent country can attribute all the history of that time to itself and consider another country that has a common history with it without a history and a part of its history. The history and destiny of these countries and nations have been common and they

have had a common history until the formation of the current countries of Afghanistan, Iran, etc.

The reason for the dust in the critique of Mehdi Farrokh's book is that «he studies the history of Iran locally and separately from the history of Afaqi and the currents of the history of its neighbors, and considers Iran as the center of the history of Asia Minor, so his view on history throughout Central Asia is a fallacy. Sophistry is coming» (Ghobar, 1346: 1/478). Dust criticism of the Iranian author is a fact that must be accepted by historians of the countries involved. The history of these nations should be discussed as a single nation and country, not as modern countries that have been occupied for some time, its history has been erased and the next day it has risen and occupied another country.

The method that historians need to consider in historiography from the distant past to the end of Nader Shah Afshar's era is collectivism and considering this great nation as an independent unit. As it is called from the point of view of dust, the method of social historiography. Instead of the new letters of the present independent countries, the names of the provinces that were famous at that time can be used in writing the history of the ancient times. The discussion of the name of Afghanistan and present-day Iran in the past historical periods confuses the reader of the history of this nation and causes him not to reach the historical truth of this land as it should. Instead, naming famous sections and letters such as Khorasan, Sistan, Fars, and Azerbaijan adds to the understanding. Another option that can be taken in this regard is to write the name of Khorasan, for example (present-day Afghanistan) or after mentioning the name of Afghanistan (ancient Khorasan) and the names of other parts in the same way. This method can also be used in mentioning the names of cities and regions in the past if their names have been changed.

Common methods in historiography

Due to the multiplicity of emergence, expansion, and failure of political and social movements in the country and the creation of various political, cultural, social, and economic developments, different views of history have been taken from different angles and corners. These views are divided into intentional, disinterested, critical, flattering, and so on. In terms of writing history, it is divided into three categories: 1- Narrative (memoir, report writing, historical diary and oral memoirs with its various types, etc.) 2- Analytical (research, documentary, fiction, and dictionary) 3- Composite (composed of

any the two methods are divided (Tavakoli, 2004: 1-7 and Sajjadi, 2009: 71-81)

In the method of narrative historiography, different narratives about historical events are told with the inclusion of a series of narrations and documents in full, incomplete, or without documents. The most famous historian of this method is Mohammad Ibn Jarir Tabari (Sajjadi, 2009: 40-44).

In the method of analytical historiography, the historian, along with narration and historical report, mainly combines analysis, analysis, explanation, the study of its causes and results (Sajjadi, 2009: 45). This method is a product of serious centuries

Methods of Western historiography

Although the methods of historiography in the West are the same as the methods in the East, they are nominally different. Western methods to classical historiography have characteristics such as destiny, traditionalism, monarchy, theocracy of flattery, and flattery with a literary style. Documentary historiography such as the style of the German historian Leopold von Range, who wrote history based on archival documents and the analysis and explanation of events. Vibri positivist historiography, the author of which sought to debunk history. In this method, experienced practical intuition is needed to achieve the required result. Marxist historiography whose principles are class society and economics. The Annal School of History, the method of French historians in the twentieth century, emphasizes the long history of society. Critical and social historiography can be named (Egres, 2010: 20 onwards)

Dust historiography method

Undoubtedly, Ghobar is one of the prominent figures of historiography in the present era. Ghobar, who has asked the middle and urban class of the society, has studied and participated in political and cultural works with perseverance and enthusiasm. During his youth, he experienced the most sensitive historical period of Afghanistan, which is the time of Shah Amanullah Khan Ghazi, and he held important and important duties in government departments inside and outside the country, distinguishing him from other historians. The record of that conscious fighter in awakening the consciousness of the nation's self-consciousness is pleasing and his whole life is full of criticism of social, national, and governmental corruptions. He is a talented writer who has written the important

and influential history of Afghanistan in the course of history in two volumes and dedicated it to Afghan society.

The method that Ghobar has used in writing history, in his opinion, is "an analysis that relies more on the political history of the country than social history" (Ghobar, 1346: 1 / Preface) because, in his view, the social history of a country cannot be separated from other countries. He also wrote his destiny. Therefore, it should be discussed jointly with Afghanistan in writing the social history of Central Asia, India, and Iran. Ghobar chose the method of documentary analysis rather than argumentative analysis from the usual methods of his time; because in his view, "history is limited to citation and not to the argument" (Ghobar, 1346: 2/58), so Ghobar's method in writing analytical history is documentary. In this way, historians seek to write history based on documents. Documents are prepared along with explanations and analyzes about the relevant event. This method is scientific in that historical documents shed light on the hidden parts of events, not merely the claims of historians.

The method of dust historiography is influenced by the style of the German historian Leopold von Range. It seems that Ghobar became acquainted with this method during his stay as the Secretary-General of the Afghan Embassy in Berlin and used this method in writing the history of Afghanistan in the course of history. The range was opposed to the old method of historiography, especially the method of Hegel (As Bolt, 1398: 91) because he considered the task of history to judge the past and use it for contemporary human beings in the introduction of his book (History of Roman and Germanic tribes). While Range's goal was to show what happened in the past. Range sought to understand the political order within the historical context of the time. According to Range, historical periods should not be judged based on pre-determined modern values or ideas but should be tried to be understood based on historical circumstances as they were. Range examines the relationship between the details of history in its entirety, not the other way around. According to Range, the historian should pay attention to the whole part and not the other way around (As Bolt, 1398: 85). Range historiography has been influenced by romantic tendencies. He believed that history was generally a form of novel writing (ibid: 89).

The range is the founder of modern historiography, with a positivist approach based on a variety of sources focusing on political and diplomatic history. This method is visible in historiography. Using this

method, he called his history political history and his method documentary analysis.

According to the method used by Ghobar, the analysis of dust is based on historical documents, not the analysis of Padrehva, which in philosophical terms is called sophistry. Therefore, the history of Ghobar has been written scientifically, as some have called it "an evolved form of a scientific historiography of Afghanistan" (Ghobar, 1346: J2 / 277).

According to the scientific style and method that Ghobar has used in historiography; He should always deal with the facts, not the views and assumptions that influence his writings. But the method of dust document analysis in writing Afghanistan in the course of history is not in all cases according to the Range method. In some cases, he has raised an issue that requires a document but lacks a document or that the necessary documentation has not been used. Because the source that states the content must be inside the text, the footnote of the book, or the end of the chapter when this is not the case.

Differences in style and method of writing the first and second volumes

The analyzes used to differ in terms of style, method, and methods of analysis in the first and second volumes. The first volume is rich in expressive literature, scientific citations, and realistic analyzes. The second volume does not have these characteristics. In this volume, first of all, the author is honored. The only person who is very graceful and shines in the second volume is the dust itself. However, many fighters and intellectuals were equal to or above the dust. When Ghobar is mentioned along with his other colleagues, he is mentioned first. For example, look at pages 248 to 257 of the second volume. It is not the custom of a writer to always put his name at the top of the writing because he has a pen in his hand and writes. Also, he considers himself the first protester against the privilege and monopoly of capital by publishing an article entitled (Our Economy) "The first voice of protest against the writing of anti-privilege and monopoly of capital was the article entitled Our Economy, which was published in issue 51 dated 16 of 1325 Coinciding with October 9, 1946, it was published in the *Islah* newspaper" (Ghobar, 1346: 2/237). The differences between these two volumes have led some to believe that this book is not about the late Ghobar (Negargar, 1379: 5). For clarity on receiving more differences, we can refer to the book of critique and commentary on the second volume by Mr. Negargar.

Conclusion

Afghanistan in the course of the history of the precious stone of famous historian Mir Gholam Mohammad Ghoobar, in addition to other works written in connection with this book, was examined and examined in this article. Once again, it was concluded that our famous historian has presented a important and valuable work to the Afghan society, which in its time in terms of the inclusion of historical periods and documentary analysis; has been logical and unique. However, some points can be criticized in this book that has been discussed in the light of the present article:

1) Afghanistan is well-known country and it's known among readers, especially contemporaries, in the course of history. In addition to the beautiful text, the book's interesting analysis, and the inclusion of the book in historical periods, it owes its popularity to the militant character, author, and confiscation of the book for eleven years after its publication.

2) One of the things that can be criticized in Ghoobar's book is the study of the periods, governments, and old situations of the country and its adaptation to the current standards. Ghoobar tries to write the current history of Afghanistan from the distant past and to adapt the historical cases of the past to the new political borders. This is where the reader of the book makes a mistake and does not understand what he means.

3) Dust considers some states as Afghans and does not consider other states with the same Afghan criteria. For example, the Taherian and Samanid governments, which both meet the same criteria, have both demanded present-day Afghanistan and their capital is outside Afghanistan.

4) Ghoobar method in writing the book Afghanistan in the path of history is a documentary analytical method. Ghoobar has relied on documents to analyze past historical periods, although no single method has been used in writing the sources for this book.

References

- As Bolt Andre (2010) Understanding, Writing and Describing European History: Leopold von Range and His Expansion and Understanding of Modern Historiography, translated by Amir Ali Nia, Quarterly Journal of Research in History, Year 9, No. 25 and 26.
- Song Mohammad Asef (1399) History of Afghanistan, or assets and impressions, Kabul, Word Publishing.
- Igres Georg (2010) Historiography in the twentieth century (from scientific objectivity to postmodern challenges), translated by Abdolhossein Azarang, Tehran, Samat.
- Pouya Faryabi, Abdul Ghafoor (2001) Ghoobar Memoir, Peshawar, Parnian Publishing.
- Panjshiri, Gholam Dastgir (2017) A Critique of Afghanistan in the Path of History, Kabul, Parand Publishing.
- Habibi Abdul Hai (1998) A Brief History of Afghanistan, Peshawar, Library Knowledge
- Tavakoli Yaghoub (2004) Methods of Contemporary Iranian Historiography, Book of Methods Magazine, Prefixes 2 and 3.
- Haidarzadeh Mohammad and Behzadi, Marzieh (2015) The method of historiography and historiography of Herodotus, Ahvaz, Shahid Chamran University, Jundishapur Quarterly, first year, No. 1.
- Sykes, Sir Percy (2003) History of Afghanistan, translated by Abdul Wahab Fanaei, Kabul, Academy of Sciences.
- Sajjadi Seyed Sadegh and Alamzadeh, Hadi (2009) Historiography in Islam, Tehran, Samat.
- Sistani Azam (2016) A Critical Look at Two Volumes of the History of Dust (Afghanistan on the Path of History) Issues 408 to 410 of Omid Weekly and also published online at HTTP //: www.afghan-dic.com on 12/06/6 2016.
- Sakhi Najib (2001) Afghanistan in the path of history or a test in the evaluation of history, a collection of articles by Najib Sakhi. Published in Omid Weekly, Caravan Monthly, and Hamburg-based Afghan Cultural Association on the occasion of Ghoobar Memorial.
- Ghoobar Mir Ghulam Mohammad (1967) Afghanistan in the Path of History, Kabul, Government Printing House.
- Culture Mir Mohammad Siddiq (Bita) Afghanistan in the last five centuries, Bija, Bina, three-volume period.
- Afghan Cry Najmuddin (2005) A Look at the Contemporary History of Afghanistan, Peshawar, Asad Danesh.
- Karimi Erfan (2009) A Look at the Methods of Iranian and Islamic Historiography, Resalat Newspaper, dated Wednesday, 11/28/, No. 6924.
- Mubarez Abdul Hamid (1998) Analysis of Political Events in Afghanistan, Peshawar, Maiwand Publishing Center, 2nd Edition
- Mohatat, Abdul Hamid (2010) Analytical History of Afghanistan, Kabul, Khayyam Publications.
- Mesbahzadeh Seyed Mohammad Baqer (2009) A Brief Political History of Afghanistan, Mashhad, Marandi.
- Mehrin Mohammad Nasir (1998) Why Afghanistan was occupied in the course of history and a few other articles, Hamburg, Bina.
- Naderi Parto (2015) Ghoobar Memoirs (New Perspectives on Life and Historiographical Techniques) www.mariadaro.com Published on April 19th.
- Negargar AM (2000) Critique and commentary on the second volume of Afghanistan in the path of history, Peshawar, Danesh Publishing Association.

Bazmohammad Forogh , Shirali Samimi*

Bamiyan University, Afghanistan, Bamiyan

* e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

ABUL-FAZL GOVERNANCE AND ADMINISTRATION DURING THE REIGN OF JALAL-UD-DIN MOHAMMAD AKBAR

Abul-Fazl was the best friend and vizier of Jalal-ud-din Mohammad Akbar the third king of Moghul dynasty in India from (1556 – 1605), he is the author of famous book well known the Akbarnama, that was the official history of Akbar's reign in three volumes, also he is author of another book the Ain-i-Akbari and a Persian translation of the Bible. He was also the brother of Faizi, the poet laureate of Emperor Akbar. In this article we will know how the emperor of Mughal dynasty who originally went from Afghanistan to north India and built a huge empire beginning in 1526 by grandfather of Akbar Zahirudding Mohammad Babur, it lasted more than two centuries. The Mughal become one of the most important dynasties of the subcontinent. The splendor and luxury of the courts, the policies of the emperors and the system of administration and taxation that the Mughals established have had a deep impact. Akbar widely considered the greatest of the Mughal emperors, was only 14 years old when he ascended the throne in Delhi, following the death of his father Humayun.

Key words: Akbar, imperial court, emperor, subcontinent and Mughal dynasty.

Базмохаммад Форог, Ширали Самими*

Бамиан университеті, Ауғанстан, Бамиан қ.

*e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

Жалал-Уд-Дин Мохаммад Акбар кезеңіндегі әкімшілік және Абул-Фазлдің басқаруы

Абул-Фазл басқарушы Джалал-ад-дин Мұхаммед Акбардың ең жақын досы және уәзірі болды. Ол Үндістандағы Моғолдар әулетінің үшінші патшасы (1556-1605 жж.), әрі ол әлемге әйгілі «Ақбар нама» кітабының авторы. Билеуші Абул-Фазл Джалал-ад-дин Мұхаммед Акбардың билігі жайлы үш томдық кітабын жазған, сонымен қатар Айн-и-Акбаридің тағы бір кітабының авторы және Інжілдің парсы тіліндегі аудармасын жасаған. Ол сонымен бірге Император Акбардың ізбасары Файзидің ағасы ретінде белгілі. Мақалада біз 1526 жылы Акбар Захируддиннің атасы Мұхаммед Бабыр бастап Ауғанстан мемлекетінен Үндістанның солтүстік бөлігіне көшіп, қалай үлкен империя құрғанын және Моғол әулетінің императоры екі ғасырдан астам өмір сүргенін білеміз. Моғолдар Шығыс жері субконтиненттегі маңызды әулеттерінің бірі болды. Билеушілік, әкімшілік қызметін атқаруына сол кездегі соттардың сәні мен салтанаты, императорлардың саясаты, Моғолстан мемлекеті құрған әкімшілік пен салық жүйесі үлкен әсер етті. Абул-Фазл билеуші ретінде Джалал-ад-дин Мұхаммед Акбарды Моңғол императорларының ең үлкені деп санайды. Ол әкесі Хумаюн қайтыс болғаннан кейін Делиде әкесінің орнына таққа отырған кезде небәрі 14 жастағы жас бала болатын.

Түйін сөздер: Акбар, империялық сарай, император, субконтинент және Моғол әулеті.

Базмохаммад Форог, Ширали Самими*

Бамианский университет, Афганистан, г. Бамиан,

*e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

Управление Абул-Фазл и администрация во время царствования Джалал-Уд-Дин Мохаммад Акбар

Абул-Фазл был лучшим другом и визирем Джалал-уд-дина Мохаммада Акбара, третьего короля династии Моголов в Индии (1556-1605 гг.), он является автором известной в мире книги Акбар нама, которая была официальной историей правления Акбара в трех томах. Также он является автором другой книги Айн-и-Акбари и персидского перевода Библии. Он также был братом Файзи, поэта и лауреата императора Акбара. В этой статье мы узнаем, как император династии Великих Моголов, который первоначально отправился из Государства Афганистана в северную Индию и построил там огромную империю, начатую в 1526 году дедом Акбара

Захируддинга Мохаммедом Бабуrom. Она просуществовала в истории более двух столетий. Моголы стали одной из самых важных династий субконтинента Востока. Великолепие и роскошь судов, политика императоров, а также система администрирования и налогообложения, установленная династии Моголами, оказали глубокое влияние. Акбар считается величайшим из императоров Великих Моголов. Ему было всего 14 лет, когда он взошел на трон в Дели после смерти своего отца Хумаюна.

Ключевые слова: Акбар, императорский двор, император, субконтинент и династия Великих Моголов.

Introduction

Among the Muslim elite, history was considered as the third important source of knowledge after the religious scripture and jurisprudence. Therefore, the study and writing of history were accorded great importance after the establishment of the Delhi Sultanate in the closing years of 12th century. The pioneers of history-writing in the Indo-Persian tradition was Muhammad bin Mansur, popularly known as Fakhr-i Moudaber. His writings included a book of genealogies of the Prophet of Islam and the Muslim rulers, including Qutbuddin Aibak.

Minhaj Siraj Juzjani was another important historian of the 13th century. However, the most important figure in the Indo-Persian historiography was Ziauddin Barani in the 14th century. His Tarikh-i Firuzshahi is a milestone in the tradition of history-writing in medieval India. It was written for the enlightenment of the rulers of his times. Under the Mughals this tradition of history-writing continued and reached new heights. Abul Fazl, Nizamuddin Ahmad, Abdul Qadir Badauni, Khwaja Kamgar Husaini and Abdul Hamid Lahori were some important historians of the Mughal period, as I mentioned before, Medieval India had many eminent historians and among them Shaikh Abul Fazl (1551-1602) occupies a place of distinction. Thus is mainly because of the predominance of intellectual elements in his writings, his unfailing appeal to reason against religious and cultural traditions, broader view of history and a new methodology which he sought to apply to his task. His interpretation of history was integrally linked to the political, social, economic and religious realities of that period.

At the beginning of the Mughal period, India was divided into many smaller kingdoms, and this frequently led to a great deal of political instability. This ended with the victory of the Mughal ruler Babur over Ibrahim Lodi, the last ruler of the Delhi Sultanate. The Mughals eventually conquered much of India resulting in an integrated and vast Mughal Empire, which had many new characteristics. It had a hierarchical administrative structure, strong

monetary policies, centralized governing system and new methods of military organization, and there was an emergence of fresh ideas in the cultural and religious fields. These new structures gave rise to a novel integrated culture that had elements from both Hindu and Muslim thoughts, an idea that found a clear expression in the tradition of the Bhakti and Sufi movements. The primary message was that no religious is inferior to any other, God can be found without blind belief in superstitions, that all humans are equal and that there is a basic unity and equality in all religions.

Political Ideas in Islam have various sources. A part of it can be traced to pre-Islamic sources and a substantial part was based on the teaching of the Prophet Mohammad. The concept of one God and the universality of laws of the Quran fostered the doctrine of equality, which forms the basis of Islamic brotherhood. Politically however the Islamic belief was that, some are born to rule and others to obey, an idea that was closer to the Greek belief of superior and inferior. Abul Fazl, a contemporary of Abdul Qadir Badayuni, was a courtier historian and also a friend to Akbar, the greatest of all Mughal rulers. He finished his massive and definitive work, the Akbar Nama and Ain-i-Akbari, in the waning years of the 16th century, it marks a decisive and schematic departure from the predominant historiography format of the time as it does in several other aspects of the construction of an alternative world view. The Akbar Nama opens with the praise of Allah, for sure and then moves to Adam and traces Akbar's lineage back to fifty three generations of his ancestors, it dislocates the historiographic axis from the groove of Islam and seeks to construct an alternative teleology of universal history in which Akbar is the heir not of Mohammad and caliphs, but of Adam himself, the first human being and thus the ruler of humanity. The text therefore promotes the idea of a powerful sovereign and a centralized state structure.

Akbar Nama and the Ain-i-Akbari together constitute a single book, the first part of the Akbarnama contains an account of Akbar's ancestors, including that of his father Humayun. The second

part gives the most complete account of Akbar's reign up to the 46th year, in a chronological order. The work was undertaken in 1595 and after five revisions, completed in 1602. The Ain-i-Akbari is the third parts of the book, it is a unique compilation of the system of administration and control over the various department of government in a great empire. If faithfully and minutely records to the minutes details, a wide array of facts, illustrating its extent resources, condition, population, industry and wealth as the abundant material supplied from official sources could furnish. It also contains on account of the religious and philosophical system of the Hindus as described in their ancient books, and of their social customs and practices. Thus Abul Fazl widened the range and scope of history as no medieval historian before him had done and his work is considered the most comprehensive account of Mughal administration and state structure.

Materials and methods

Abul Fazl had a rational and secular approach to history, he also applied a new methodology to collect facts and marshal them on the basis of critical investigation. These are the hallmark of his writing. He widened the scope of history by recording a mass of facts pertaining to political, social, economic, and cultural life and by incorporating chapters on administrative regulation procedures and topographical accounts of various provinces. He laboured hard for the collection of material, selected imperial facts after careful enquiry and investigation and then presented them in a clear and systematic manner; he questioned the validity of sources and accepted it only when it satisfied the principles of historical investigation formulated by him. In other words he created a new idiom for understanding and interpreting history. Widened its range and scope and laid down the principles of historical investigation. It may therefore be suggested that in Abul Fazl's writings we can discover a philosophy of history.i.e. A definite concept about the nature and purpose of history. Principles for its interpretation and the critical approach for the collection and selection of facts of history (Hassan, 1983:130).

Abul Fazl realized and recognized the importance of original sources and gave his utmost attention and care to its study. He did not depend on a single source or account in order to assertion a fact, but obtained as many versions as he could. They were put to a: critical examination before they were accepted, he starts that he has formulated a set of question which were out to the reporter of

an event or fact. These procedures, he points out is of great help to the historian in ascertaining the truth, his source material consisted of accounts of events written by eye witness. Reports, memoranda, minutes prepared by the offices, imperial Farmans and other records were carefully consulted (Abul Fazl, 1989: 367).

In the political field, Abul Fazl can be compared with Barani of Delhi Sultanate, while both of them were concerned with social stability, Abul Fazl's methods of handling this concept was different, Ain-i-Akbari create a theory of sovereignty promised on social contract. He drew a picture of society that existed before and then explained how sovereignty emerged (Ali, 2006: 125).

Results and discussion

Divine theory of Padshah and the concept of royalty

According to Abul Fazl the term Padshah meant 'an established owner' where Pad stands for stability and Shah stands for owner. Padshah therefore means powerful, established owner who cannot be eliminated by anyone (Abul Fazl, 1989: 367). The Padshah had a superior place in the Mughal Empire, he was the ultimate authority on all social, economic, political and judicial powers. This theory of Padshahat was a combination of Mongol, Turkish, Iranian, Islamic and Indian political traditions. According to Abul Fazl 'Badshahat is the light derived from God which has been sent by God himself, God throws his kindness on Badshah who works as the agent of God (Ali, 2006: 126). A Badshah considered himself as the father and his subjects were his children, so it was his duty to make every efforts for the welfare of his people and take care of every aspect of their life, be it economic, social, political, and religious and so on. He should always treat his people equally to maintain peace and harmony in his empire (Abul Fazl, 1989: 255).

It is evident in the writing of Abul Fazl that Akbar was interested in establishing the authority of the Badshah over all other elements of the state. In 1579, through a decree named Mazhar, Akbar gained a great deal of authority to interpret law, but he was not satisfied with this limited power. This remained controversial as he was compared with the great Muslim jurists like Imam Abu Hanifa, Hamble and others. Akbar after some time lost interest in the position of kings of Islam. He wanted a wider concept of religion. He sought for a new justification of religious thoughts and Abul Fazl provided this to him. Abul Fazl told him the new meaning

of sovereignty as a divine light, later on Akbar portrayed himself as an agent of God who worked in his behalf. According to Abul Fazl, sovereignty was in nature, a divine light “farr-i-Izadi” and with this statement he seems to dismiss as inadequate the traditional reference to the king as the shadow of God “zill-i-Ilahi” (Ali, 2006: 125).

Sovereignty in Badshahat

The king established his sovereignty by considering himself an agent of God and used his absolute powers according to the rule of the controller, guide and state. Abul Fazl considered Badshah as the father of his people so it was the duty of people to respect him and obey his orders. But if the Badshah discriminated on the basis of caste, religion and class then he could not be considered a good king. According to him the king had been given miraculous power, it was impossible to challenge him and nobody could share his power, during the Delhi Sultanate the king was the final authority in governance, administration, agriculture, education and in other fields, but he had no say if they were related to religious matters, but when Akbar acquired kingship he made himself the final authority even in religious disputes vis-a-vis the Imam-e-Adel, because he followed the order of God and he could not be wrong. Therefore people must follow his order, it is clear that Akbar was the ideal king for Abul Fazl and that's why he looked at Akbar as a complete man who could never be wrong (Yadav and Sharma, 2000: 338-39).

The Imperial Court

The Mughal Empire was a Muslim Personate imperial power of the Indian subcontinent which began in 1526, ruled most of the Indian Subcontinent as Hindustan by the late 17th and early 18th centuries, and ended in the mid-19th century. The Mughal Emperors were descendants of the Timurid, and at the height of their power, around 1700, they controlled most of the Indian Subcontinent — extending from present-day Bangladesh in the east to Baluchistan in the west, Kashmir in the north to the Kaveri basin in the south. Its population at that time has been estimated at between 110 and 130 million, over a territory of over 4 million km². Following 1725 it declined rapidly, weakened by wars of succession, agrarian crises fueling local revolts, the growth of religious intolerance, and British colonialism. The last Emperor, Bahadur Zafar Shah II, whose rule was restricted to the city of Delhi, was imprisoned and exiled by the British after the Indian Rebellion of 1857. Akbar had in place a policy of incorporating his opponents into his imperial administration

by treating them generously and providing them with lives much better than their previous ones as autonomous warriors. He would offer new opportunities for imperial service to many of the defeated nobles, their kinsmen, and most other pre-existing state positions. (Richard, 2002:10)

The newly incorporated officials would become Zamindars (local level land-holders), and some would even be promoted to high-ranking Mansabdars (imperial rank holders). The system of Akbar's Hindu Mansabdars was starting from (haft hazari the higher rank that guided seven thousand soldier and the lower was to Do Sadi. The Mansabdari system of Mughal was the basis of civil and military administration of the country, the system was introduced by Akbar who borrowed it from Persia. It differed fundamentally from the feudal system of Europe in the sense that it had nothing to do with land and was also not hereditary. The Mansabdari system provided the Mughals with a civil service. (Mahajan, 1997:105)

At the time Akbar ascended the throne as ruler of the Mughal Empire, he inherited a land revenue system that did not have great influence upon the local economy. He did, however, understand the abilities of the land revenue system begun by prior Indo-Muslim regimes, such as the ruler Sher Shah Sur. Rather than try to create a new revenue system; Akbar employed the help of his advisers to reform this one. (Malleon, 1899: 185) Akbar's fiscal reforms had the administrative purpose of stabilizing the village-level peasant population while consolidating regional rule directly under his command. It was imperative that Akbar create a land revenue system and administration that gave the appearance of a cohesive central government in order for all of his subjects to unquestionably view Akbar and the Mughals as legitimate rulers. Here, Akbar's policies show how important Akbar considered support from all classes of the population — not just from the ruling class — in order to legitimize his rule within the empire. The reformations of the land revenue system included reorganizing all of the Mughals' land and correcting the inherent corruption of the system. Akbar began by reclassifying all land holdings into five categories based on the fertility of the soil. Under the new regulation land tax system, imperial revenue officials, theoretically, gathered reports on the status of the cultivation of each peasant in each village. From the reports, they assessed taxes based on the recorded prices and yields specific to each locality. In 1580, Akbar and his advisers succeeded in the reorganization of the empire on the provincial level of the tax revenue

system with the establishment of twelve provinces (Streusand, 1989:113).

Each province, by imperial decree, was to have its own administration, consisting of seven posts who were both functionaries of the province and people who reported to the central administration, as well. The governors had military control over the region, but not administrative free reign. Through this division between civil and military authority, Akbar had begun to restrict the autonomy of the provincial governors. Another reform, one which shocked the upper rung of the Muslim hierarchy, was the re-examination of all religious land grants. Akbar analyzed each grant and reassessed them personally. For these reexaminations, Akbar arranged private interviews with the Shaikhs and Ulemas (leaders of Sufi brotherhoods and scholars) to decide whether each land grant was valid. He upheld the validity of many land grants if he was satisfied, but those religious leaders who had disciples, held spiritual soirees, or claimed to have accomplished miracles were punished by a withdrawal of their grants (Habib, 1997:75).

The reassessment of all land grants shows that Akbar wanted to establish from the beginning of his rule the idea that he kept close watch over the religious Muslim authorities, the Shaikhs and Ulema. Akbar's control of the Muslim officials demonstrates the sultan's commitment to establishing Mughal legitimacy in Hindustan and to separating himself from the corrupt, dysfunctional elements of a Muslim-run empire. The greatest improvement to the administration and land revenue system was the development of the Mansabdari system, which created a hierarchy of officials, all of whom were exclusively loyal to the sultan. This new system for administration was meritocratic and not based on a religious aristocracy. Previously, the Muslims in India formed the governing class from which all high officials were drawn. However, Akbar ended Muslim superiority in his empire by choosing men on merit, rather than on the basis of kinship, religion, or nepotism, including many very able non-Muslims. The inclusion of Hindus into high posts of the administration was a form of tokenism.

Their elevated stature would allow other Hindus who came to court to recognize Akbar's superiority, as Hindus would already be standing near him. It also expressed to every person that the Mughal Empire was not subject to a harsh, fundamentalist Muslim rule, but was subject to the goal of the equality of all of its subjects. The hierarchal system of imperial rank existed in Akbar's Mughal lineage, but he viewed it as inefficient for his ideal administration. Babur was

the first to bring this Mongol system to the Indian subcontinent. With the exception of the numerical rank, his system had a division between high officials, labeled "great Begs", and lower officials, "Begis." All of Babur's officials were members of a regular service, which had formal appointments and promotions, as well. Mirroring the formality of the regular service system before him, Akbar's Mansabdari system also sought to distinguish levels between rank holders. Akbar differed from Babur's system, however, as he was the first of his Mughal lineage to create the dual status of a separate civil and military rank for each rank holder.

Those who are experienced in this business have related wonderful stories of the purity of gold at the present time, and referred it to witchcraft and alchemy; for they maintain, that gold ore does not come up to this fineness. But by the attention of his Majesty, it has come up to this degree; hence the astonishment of people acquainted with this branch. It is, however, certain, that gold cannot be made finer, and of a higher degree. Honest describers and truthful travelers have indeed never mentioned this degree; but, when gold is put into fusion, small particles separate from it, and mix with the ashes, which ignorant men look upon as useless dross, whilst the skillful recover the metal from it. Although malleable gold ore be calcite and reduced to ashes, yet by a certain operation, it is brought back to its original state; but a part of it is lost. Through the wisdom of his Majesty, the real circumstances connected with this loss, were brought to light, and the fraudulent practices of the workmen thus put to the test (Bashir, 2009: 21).

Toleration and Sulh-i-Kul – Doctrine of Peace

The agent of God could not practice discrimination among the various faiths present in the society. A doctrine for justifying the tolerant religious policy was now the need of the hour, sovereignty was not restricted to any particular faith, it became overarching, and they believed all religions were in essence the same but only his paths varied. Abul Fazl carried this logical thought to Islam and Shariat, he could not find any justification for their sovereignty over others while Barani did so (Ali, 2006: 126). He believed that in a poly-religious country like India the theory of monarchical sovereignty was more relevant. Here sovereignty was not to be related with any particular religion as the monarch was above all the religious. He promoted the good values of different religions and thus assembled different faiths for maintaining peace everywhere, he had to sustain those qualities by adopting an appropriate religious status. He

provided relief to himself and his people by giving them freedom from bound thoughts, after evaluating Abul Fazl, we can conclude that a sovereign must have the quality of tolerance for the existing beliefs and he should not reject the traditional ways of his people which necessary and complementary. Abul Fazl justified the views of Akbar by promoting him as having a rationalist approach to social reforms. Abul Fazl argued that he did so as he wanted to construct a Hindustan that could stand out in the world with greater confidence.

Division of Society

Abul Fazl gave the concept of sovereignty and state in the context of the needs of the society, on that basis he classified human into four categories as the warriors, artificers and merchants, the learned (religious class viz, Brahmans, Ulama), the husband men and labours. He put the learned class in the third place, he downgraded this class on the basis of the existing social reality of his time, he also classified human beings into three classes on the basis of Greek tradition, based on their qualities as noble, base and intermediate nobles were those who had pure intellect, sagacity, capacity of administration or composition of eloquence and personal courage for military duty, the base and intermediate sections included various professions, these were the qualities of the those who were self-centred and did their activities more for themselves than for and other (Chandra, 2007: 133).

According to Satish Chandra, Abul Fazl's view about human being particularly the lower classes called the base or the ignorable reflected in large measures the prejudices of the contemporary upper classes. It was implied that the lower orders should not aspire for a share in state power and that the task of administrating the state should be the preserve of those belonging to noble families and to upper castes. Prevalence of evil sections in society was a justification for royal despotism, for only a king who possessed the necessary qualities could control these sections. Secondly it was necessary for a king endowed with farr-i-Izadi to establish social stability by not permitting the dust of sectarian strife to arise, it was also obligatory for him to put each of these 'sections' in its proper place and by uniting their personal ability with due respect for others to cause the world to flourish. Thus stability even dignity implied the maintenance of one's due station in life. Akbar is quoted as saying that the Daroghah should be watchful to see that no one from covetousness abandons his own profession, elsewhere we are told that Akbar quoted with approval Shah Tahmasp's statement that, when a

menial takes to learning he does so as at expanse of his duties.

The divinity of sovereignty clearly defied any restraints on the power and authority of the sovereign, of his several classification of human beings in different context, Abul Fazl divided one of them into three groups: the noblest souls are those, whose loyalty to the king. Akbar is absolute, unquestioning and undemanding, a virtue in itself. Placed below them are ones whose display of loyalty is on par with tangible gain, those who have made traffic of their services. The worst never shows any sign of loyalty. Rebellion, rebelliousness and their synonyms are the most damning language of abuse in medieval court literature; defending rebels became a cleansing operation, for Abul Fazl the rebellious were not merely the ones who defied imperial authority, even those like Rana Sangram Singh and Mahmud in Bihar, who refused to surrender to Mughal conquering power, were rebels, they defied the divine destiny manifested in history's teleology (Mukhia, 2005:50).

Akbar as an ideal king

Abul Fazl mentioned in Akbar Nama that Akbar always worked wisely for the welfare of his people. He had tolerance, broad mindedness had a strong sense of justice, he provided stability to the state and gave good governance to ensure economic prosperity, peace and safety of his people, and he provided religious freedom to all. His political views were clear and were intended for the expansion of the state boundaries. Therefore, Abul Fazl justified his policy of imperialism on moral grounds (Hassan, 1983: 133).

According to Harbans Mukhia, Abul Fazl envisions the sovereign essentially as paterfamilias, and bestows absolute power to them. Everything that the rulers dose, all gifts Mansabs or rewards bestowed by him upon his nobles, prices or subjects are favours, nothing is gained by anyone as a matter of right, on the other hand Abul Fazl's binds the rulers with bestowing paternal care to his subjects. Subjects are entrusted to the king by God, seems to be Abul Fazl's favourite phrase for the king as also the metaphors of shepherd, gardener and physician. The king as father motive is of course almost universal and has been prevalent across regions and civilization since ancient times, it is seen in almost all cultures and streams of thought from Buddhist to Greco-Roman, ancient Egyptian, Assyrian and biblical. Enumeration of the request qualities of a ruler has understandably been of central concern to medieval political thought. For Zia Barani, a strong determination to conquer and

govern nearly exhausted these qualities. For Babur good governance implied that the town walls be solid, subjects be thriving, provisions be in store and the treasury be full, but the running thread in Abul Fazl's several discussion of kingship is the composition of a paternal love towards his subjects, the priceless jewel of justice and fair play and observance of absolute peace. *Sulh-i-Kul*. Without discrimination, other traditions very with the context, at times out of step with one another, there is a grander vision to Abul Fazl's conception of sovereignty than enumeration a king's qualities, the true king must understand the "spirit of the age" (Mukhia, 2005:54).

Justice

It was also the duty of the king to provide justice to his people and always punish the wrongdoers and ensure that justice helped innocent people (Abul Fazl, 1989:774). According to him a king should be kind and harmonious while dispensing justice and treat his people as his children and himself as their father, he should keep it in his mind that he was sent by God on earth to ensure peace and justice for all. He is a medium for their welfare, his decisions should be transparent and he should always try to make his reign a civilized society, he should take the care of the basic needs of people, the king should try to place himself in the criminal's shoes at the time of judgement, he should consider every aspect of these circumstances in which crime had occurred and give his decisions only after that. If the king wanted to increase goodness of his state he should always give rewards to good people and punish the wrongdoers to inspire them to do good work (Appodoroy, 2002: 180).

Abul Fazl's basic premise was that the ruler should not depend on any religious person, his moral level should be high and should know the moral and spiritual qualities. He tried to show this concept of state and sovereignty in terms of Iranian traditions, according to him in a poly-religious state the concept of justice for all should be free from any bias irrespective of birth. He favoured abolition of Jizya, he convinced us that Akbar's conquest were not based on spiritual or religious difference, but they were necessary for justice as Indian politics was based on justice and tolerance and he called it *Dar-ul-Sulh* (Chandra, 2007: 134).

Abul Fazl's views on Administration

Humayun did not have time to revise the old administration, it was Akbar who revised it and gave it a structure of government and administration based on his knowledge of the Delhi Sultanate, and he did not make any change in administration at the district

and sub district levels. His land revenue system was almost the same (Ali, 2006: 62). An important question arises here as to what was different or now that made the Mughal Empire stronger than the Delhi Sultanate? What were those new policies by which Akbar could govern such a large stable, long-lasting political and administrative structure? (Chandra, 2007:135).

As we know a strong and well planned administrative structure is a sound link of great governance, it is also necessary for welfare and peace of the state that people should not fear on enemy attack. All this could not have been possible in Akbar's empire if intelligent and loyal officers and army were not present, as the state could defeat the enemy with their help only. In reality Mughal polity was not a complete continuation of the Delhi Sultanate. He changed the designation of the officials, his important contribution was the development of a provincial administration, patterned on the central system of government, detailed rules and regulation were made for better control. In his administrative views Abul Fazl gave supreme place to advocates among all the officers, according to him advocates should have those qualities which could solve both private and social problems of the king (Mukhia, 2005:149).

As we see in Koutilya's *Arthashastra*, the state was divided into many levels and each levels had many officers of various kinds, all of them were responsible for the administration of the state and answerable to the rulers directly and hence they always worked for the betterment of the public, we can find the same concept in the *Ain-i-Akbari*.

Akbar divided his empire into Subas, Sarkars and Mahals. He appointed a chain of officers of the various levels who were controlled by ministers at the centre, in this system the religious of the officers could not interfere in their administrative work, so this system was also followed by his successors. Akbar wanted a sovereign rule, so he gave importance to it, he systematized and centralized his administration. There were small landlords under the king who were known as Zamindars or Jagirdars, the king often used their forces to curb other chieftains (landlords). There was also a class called *Bhumiya* which got same land from the jagirdars. The *Bhumia* were the owners of the lands and did not have to pay duty for it but this land was always inferior to that of the Jagirdari land, there is also existed a *Khalsa* land which was under the direct control of the king, this land would be mostly in the vicinity of the capital, this system had flourished even during the Sultanate and the Mughals did not disturb it as the landlords

kept the lands with those who were allied with the king of Delhi (Mehta, 1996:149). The Mughal state had a vast centralized patrimonial system in this system they bestowed various kinds of ranks and hierarchies borrowed from the Mansabdari system of Persia (in Persian Mansab means rank). These ranks had two parts comprising *Zat* and *sawar*, each Mansabdari had some rights (*zat*) and a force of horses to command (*sawar*).

The ruler provided him the grant of his strength, the *Ain-i-Akbari* mentions sixty six ranks, at that time the system granted gifts to the deserving, all the Mansabdari reported directly to the ruler, they also collected revenue on the behalf of the king and received salaries in cash, The wise esteem him not a king who confines his attention to great matters only, although some impartial judges excuse a king that does so, because avaricious sycophants who Endeavour by cunning to obtain the position of the virtuous, often remind him of the difference of ranks, and succeed in lulling asleep such kings as are fond of external greatness, their only object being to make a trade of the revenues of the country, and to promote their own interests. But good princes make no difference between great and small matters; they take, with the assistance of God, the burden of this world and the responsibility of the world to come on the shoulder of resolution, and are yet free and independent, as is the case with the king of our time. In his wisdom, he makes himself acquainted with the successful working of every department, which, although former monarchs have thought it derogatory to their greatness, the first step towards the establishment of a good government. For every branch he has made proper regulations, and he sees in the performance of his duty a means of obtaining God's favor (Abu-L-Fazl, 1871:11).

Abul Fazl gave three classifications for the Mansabdars: first, those who had 500 and above Mansabs, second, those who had 400-200 Mansab, and third those who had 150-10 Mansabs (Abul Fazl, 1989: 250). This system gave rise to a community with various grades between the people and the ruler and a hierarchical system came into existence. Summing up in medieval times Indian society had a complicated system of rank and status on the basis of military power. The military power became a status symbol and the whole framework was designed around it, the Mughals also followed this pattern for peace in their kingdom and they did not try to change it (Mehta, 1996:151).

Land Revenue and Army Structure

Akbar's administration was a continuation of the Delhi Sultanate and so was his land revenue system.

Akbar's provinces were divided into *Sarkars* and *Parganas*. Each *sarkar* was divided into a number of *parganas*, for general administration there was a *shiqdar* and an *Amil* for assessment and collection of land revenue, there were many other posts as will like a *treasure*, a *Qanongo* and so on. There was a large army of people who were appointed to look after the matters of production i.e. the produce at the time of harvest and demanding the state's share of it. The land revenue system was the basis of the financial system of the state. *Dahsala* or a ten year system was the basis of Akbar's revenue policy. It was the logical evolution of the system of measurement adopted by Sher Shah which continued to operate in Hindustan i.e. the regions between modern day Lahore and Allahabad. On the basis of this system state demand was expressed as a cash rate based on local produce and local prices, the *Dahsala* did not mean a ten years settlement but was on average of the production and prices of the last ten years. The productivity and local prices during the past ten years were worked out afresh on the basis of information and then averaged in cash, on the basis of this evaluation it is clear that the land revenue demanded was undoubtedly the heaviest demand, it put a lot of pressure on the peasants, this was the heaviest demand which the peasants had to meet under threat of severe action, including ejection and loss of life if he failed to meet it? (Chandra, 2007: 147-152).

The *Dahsala* system which was based on measurement or *Zabt* was introduced in many places like Lahore, Allahabad, Gujarat, Malwa, Bihar, and Multan, the second methods was crop sharing, there were many other methods in different areas for collection of revenue. All these methods needed a large number of intelligent, inspectors to check them.

Abul Fazl narrates that Akbar during his reign started a system of collection tax on individual basis, this system allowed the farmer to pay his tax based on his individual harvest. Only had to pay the tax on whatever produce he got. This system was different from the previous one found in the Mughal Empire, where a whole village had to pay the tax collectively, in this system every farmer had to pay the tax whatever he had a good produce or not because everyone had to share the tax equally. So when Akbar became ruler he changed this system, taking a step to reform the condition of the farmers. But this system in which a farmer could pay his tax according to what he produced or according to his financial condition did not prove to be beneficial for the farmer as the authority of collecting the tax was

in the hands of the Zamindars or landlords and the ameer. They exploited the farmers and compelled them to pay the tax in conditions of droughts, floods or other natural calamities. Although Akbar had directly order them not to collect tax during natural calamities the Zamindars and landlords did not heed his advice.

Akbar took some preventative measures to stop this exploitation of farmers. He appointed a watch on the Zamindars to know who exploited and who did not. As a result of which he succeeded to some extent in returning the money to the farmers who had paid the tax under force. But despite all this he was not able to keep a watch over this whole kingdom, and this exploitation of the peasantry became common among the landlords, this practice continued in many parts of India in Akbar's reign. Akbar had a large and strong army for the smooth working of governance and administration. The Mughal army consisted of cavalry, infantry, artillery, elephant and camels, there was no easy way to assess the strength of Akbar's army. Troops were maintained by the Mansabdars according to their obligations denoted by their sawar rank, according to Montserrat writing in 1581, there were forty-five thousands cavalry, five thousand elephants and many thousands infantry paid directly from the royal treasury.

Religious Views

Abul Fazl was not a blind supporter of Islam, this was the reason that he respected the Hindu religion and supported the participation of Hindus in governance and administration. It can also be said that Abul Fazl was influenced by composite culture of his time, he argued that Hindus also believed in the theory of monotheism (one God) like Muslims but must Muslims get them wrong because they do not read their religious scriptures and so their criticism springs from ignorance (Abul Fazl, 1989:654). In fact Abul Fazl did not think that Islam was superior to all religious while Barani and other thinkers regarded it as supreme, this was the reason that many people called Abul Fazl a rebel, a Kafir, a Hindu or Agripujak etc) Hassan, 1983:133). His religious thoughts were based on secularism which considered all religious equal and believed in religious fraternity and Sulh-i-Kul (peace everywhere) (Ali, 2006: 164).

He was considered an intellectual, a thinker who believed in the goodness of all religious. He liked rationality and innovations in every field, he did not like orthodox, traditional and customary values, and he said if traditions were sufficient for all the times then why the Prophet brought new thought. He argued that change in law and religious must be

initiated with the passage of time. His modernity and religious rationality were reflected in the thoughts of Akbar who also declined to be a traditionalist himself and started innovative policies and customs in his reign, we can find its glimpse in Sulh-i-Kul and Deen-i-Ilahi. People from different religions and sects lived in India in the medieval age, it was not that easy to unite all of them under one umbrella. The Sultans of Delhi did not try to unite them during their reign and this was the reason that Delhi Sultanate was not as tolerant and liberal, for the most part, As Mughal period was. Akbar conducted many new experiments to please people of different religious groups, though he was not completely successful he did manage to unite them during his reign. Policies like Sulh-i-Kul and Din-i-Ilahi gave strength to his governance and administration but these new experiment were not as successful as Akbar hoped. Whenever the emperor's idea or practice happened to be inconsistent with the interpretation of Islam by the orthodox Ulema. That Akbar did not satisfy the requirement of sunny orthodoxy is clear enough. He did not look upon the Quran as the word of God, believe in revelation, and accept Mohammad as the last and greatest prophet. He had an inquiring mind for which orthodox Islam had no room at all. No true sixteenth- century Muslim could recognize the existence of truth in any religion than Islam. But Akbar felt that there was truth in every religion in an inscription composed by Abul- Fazl under the emperor's instruction for a temple in Kashmir occurs a significant sentence: each religious says, thou art one, without equal. Akbar was aware of the contradiction between this approach to religion and the orthodox Muslim point of view then he said: formerly I persecuted men into conformity with my faith and deem in Islam (Banerjee, 1986: 247-248).

Conclusion

Abul Fazl was Akbar's trusted courtier, he had a genuine adulation and reverence for Akbar, his firm belief in religious tolerance owed its origin to his formative years, when he and his family experienced the worst type of persecution at the hands of the orthodox Ulama. This proved to be the basis of a lasting friendship with Akbar, moreover, few could doubt that Akbar possessed the highest and noblest qualities of head and heart. No wonder that Abul Fazl found in Akbar the qualities of a king, philosopher and hero. Abul Fazl's official position as well as his personal views on religion and politics, required that he should defend, justify and extol Akbar and activities. Kings

like Akbar and Ashuka had to fight a serious of battles at the start of their rule to consolidate their position and expand their empires. But when they achieved stability they proposed the ideas of peace, religion and friendship; be it the Dhamma of Ashuka or Sulh-i-Kul or Din-i-Ilahi of Akbar. Here some questions arise: why did Akbar need Sulh-i-Kul in his kingship? Wasn't he able to run his administration efficiently? Did he really need to introduce Din-i-Ilahi? Wasn't he successful in maintaining peace and order in his large empire? It was perhaps to make his subjects happy and to instil confidence in the other groups like Rajput and Marathas; he created the concept of Sulh-i-

Kul and Din-i-Ilahi. Abul Fazl rarely discussed the failures of Akbar or the short coming of his policies yet he was undoubtedly one of the greatest thinkers and scholars that India has produced. One may pick the tow theories are not logically compatible with each other. Indeed, he may be said to have tried to ride two horses, and combined (in anticipation) the view of Hobbes and James 1 (and he went much beyond James 1 in his claim for the sovereign). Yet the essential bedrock of rationality in Abul Fazl's thought commands respect, even admiration. Certainly no one after him in India debated the issues of sovereignty at the same high level of reason and abstraction.

References

- Appodoroy A. (2002). Political Tough in India. Delhi: Khama Publication.
- Abu-l-Fazl Akbarnama. (1989) Trans. H. Beveridge. Vol. I, II, III. Delhi: Low Price Publications.
- Abu-l-Fazl the Ain-i- Akbari. (1871). Trans. H. Blochman. Ed. S.L. Goomer. Delhi: Naresh. C. Jain.
- Ali Athar. (2006). Mughal India: studies in polity, society and culture. New Delhi: oxford university press.
- Banerjee Chandra. (1986). Anil, new history of medieval India. S. Chand & company ltd. New Delhi.
- Bashir Ahmad (2009). Akbar the Great Mughal. Delhi, AAKAR Books.
- Habib Irfan, Ed. (1997). Akbar and His India. New Delhi: Oxford University Press.
- Mahajan V.D. (1997). History of medieval India. S. Chand & company ltd. New Delhi.
- Malleson G.B. (1899). Rulers of India: Akbar. Oxford.
- Hassan Mohibbul. (1983). Historians of Medieval India New Delhi: Mecnakshi publication.
- Mukhia Harbans. (2005). The Mughal of India. U.K.: Blackwell.
- Richards John F. (2002). "The Mughal Empire" in the Magnificent Mughals, ed. Zeenut Ziad, 7 (Karachi, Pakistan: Oxford University Press.
- Satish Chandra (2007). Medieval India: from Sultanate to the Mughals, Mughal Empire (1526-1748), part 2. New Delhi: Har Annand Publication.
- Streusand Douglas E. (1989). The Formation of the Mughal Empire. New Delhi: Oxford University Press.
- Sushma Yadav, Ram Avatar Sharma (2000). Bhartiya Rajya,Utpatti aevam Vikas, (Delhi: Aakar Publication.
- V.R. Mehta (1996) Foundations of Indian Political Thought. New Delhi: Manohar.

Najibullah Akbari^{ID}, Shirali Samimi^{ID}*

Bamiyan University, Afghanistan, Bamiyan

*e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

A BRIEF HISTORY OF TELECOMMUNICATION AND TRANSMITTING INFORMATION IN AFGHANISTAN

During the ancient time the important way for communicate between people was face to face and direct communications. Therefore all activities of communicate were limited with small community and they could not be aware from state of other countries and their neighbors of the direct methods. In the review of communications and the evolution between people were some progress from the beginning and expand connections of themselves through their various inventions. People did not have much ability to talk, interact and communicate with each other. But with the developing of different sciences and their integration with each other the possibility of human interaction has increased in modern era, nowadays we see their unlimited communication with each other that we are in the era of new technology, we have witnessing for the extensive communication of people that beings with each other that they can easily communicate everywhere of the world. In the present time all communication tools such as internet, mobile phone, satellite, cinema, television, radio are available for using of modern people, which they can communicate with each other and can see each other faces from every zone of the world. All these developments originate from the rich thinking and intelligence of humanity. In Afghanistan during the 20th century after civil war the communication was also comfortable for using by supporting of subordinating countries via installing of modern technology.

Key words: communication, satellite, data, post office, stamp, messages and television.

Наджибулла Акбари, Ширали Самими*

Бамиан университеті, Ауғанстан, Бамиан қ.

*e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

Ауғанстандағы телекоммуникация мен ақпарат берудің қысқаша тарихы

Ежелгі уақытта адамдар арасындағы қарым-қатынастың маңызды тәсілі жеке және тікелей байланыс болды. Сондықтан барлық байланыс қызметі шағын қауымдастықпен шектелді және олар басқа елдердің Штаттарынан және олардың көршілерінен тікелей әдістер туралы біле алмады. Адамдар арасындағы байланыс пен эволюцияны шолуда басынан бастап біршама прогресс болды және олардың әртүрлі өнертабыстары арқылы өздерінің байланыстарын кеңейтті. Адамдар бір-бірімен сөйлесуге, өзара әрекеттесуге үлкен қабілетке ие болмады. Бірақ әртүрлі ғылымдардың дамуымен және олардың қазіргі дәуірде бір-бірімен интеграциялануымен адамдардың өзара әрекеттесу мүмкіндігі артты, қазіргі уақытта біз олардың бір-бірімен шексіз байланысын, жаңа технологиялар дәуірінде екенімізді көріп отырмыз, біз бір-бірімен байланысатын адамдардың кең қарым-қатынасына күә болып отырмыз. Олар бүкіл әлемде оңай сөйлесе алады. Қазіргі уақытта интернет, ұялы телефон, спутниктік теледидар, кино, теледидар, радио сияқты барлық байланыс құралдары қазіргі адамдар үшін қол жетімді, олар бір-бірімен сөйлесе алады және әлемнің кез келген нүктесінен бір-бірінің жүздерін көре алады. Барлық осы жетістіктер адамзаттың ақыл-парасаты мен ойлау жүйесінің жоғарылығынан туындайды. Азаматтық соғыстан кейінгі 20 ғасырда Ауғанстанда байланыс қазіргі заманғы технологияларды орнату арқылы бағынышты елдерді қолдай отырып қолдануға ыңғайлы болды.

Түйін сөздер: байланыс, спутник, деректер, пошта бөлімшесі, бренд және теледидар.

Наджибулла Акбари, Ширали Самими*

Бамианский университет, Афганистан, г. Бамиан,

* e-mail: a.alisamimi.s7@gmail.com

Краткая история телекоммуникаций и передачи информации в Афганистане

В древности важным способом связи между людьми было личное и прямое общение. Поэтому вся деятельность по общению ограничивалась небольшим сообществом, где они не могли быть осведомлены о иных прямых методах связи с соседними государствами. В обзоре

коммуникаций и эволюции между людьми с самого начала был достигнут некоторый прогресс и расширились связи посредством различных изобретений. У людей не было особых способностей разговаривать, взаимодействовать и общаться друг с другом на расстоянии. Но с развитием различных наук и их интеграцией друг с другом возможность человеческого взаимодействия увеличилась в современную эпоху, и в настоящее время мы не видим ограничений в общении друг с другом, так как мы живем в эпоху новых технологий. В настоящее время все средства связи, такие как Интернет, мобильный телефон, спутник, кино, телевидение, радио, доступны для использования современными людьми, которые могут общаться друг с другом, увидеть лица друг друга из любой точки мира. Все эти разработки происходят из богатого мышления и интеллекта человечества. В статье рассматривается история телекоммуникаций и передачи информации в Афганистане в XX-ом веке, после гражданской войны, когда возникли различные виды связи за счет развития современных технологий.

Ключевые слова: связь, спутник, данные, почтовое отделение, марка и телевидение.

Introduction

Communication has been considered as one of the most important issues for human beings from the ancient time to present era, people have played the role communications in face to face, during the ancient times they conveyed their self's messages by using drums and smoke to others. On that time humans were unaware from the environment of their outside area at their small community, and they imagined the whole world in their limited zone and small society. Thus, people have acquired spoken through consistent and continuous efforts to more communicate with their surroundings in the long distance and used it to establish better and more effective communications. Although, humans entered the collection of oral or spoken with different dialect that began from ancient time In the wide range of spoken and thought were more attention to has been paid for the contents of messages, humans have used their five senses to communicate with each other, but the dominant sense has been the sense of hearing, which was more appropriate in linguistic communication between people than other senses. However, humans were also faced to many difficulties in transmitting their messages and desires within the field of spoken and needed more advancement means of communication, which led to a great invention in Greece, around 700 B.C and it was the invention of alphabet, which it acted as a bridge that connected speech and writing with each other. Due to closeness and proximity of these two phenomena, humans were able to think for transmitting their thoughts and sending them to others. Underlying of this historical turning point is evolution of three thousand years oral tradition and non-alphabetic communications that has been identified as the beginning of qualitative transformation of human communications (Castells, 1942). The spread of literacy

did not occur until centuries after the invention and expansion of the printing and paper industry.

Johannes Gutenberg's invention of printing, enabled the people and humans to achieve written communication in addition to direct communication. With the beginning of this stage, humans entered to the era of writing or the period of Gutenberg. At the second half of the 15th century, the printing industry rapidly developed, news and posts increased and it became possible to publish them, although this publication was not at one specific circle. The periodical press emerged in a half century and after the invention of the printing industry (Moyal, 1989). From the beginning of the 16th century, news in Afghanistan and their neighbor country became a real commodity and print media became the first new means of communication. The completion of printing method with lead animated letters in the late 15th and early 16th centuries had a great impact on the spread of new ideas and the advancement of science and technology. With the invention, development and completion of the printing industry and creation of suitable conditions, a great transformation was started. In the field of preparation and reproduction of vast possible arose for dissemination of information and human thoughts and development of human culture and human civilization (Aronson, 1977). As the growing of the population and spread of them across the global, needs for information and exchange were increased. People and Humans who once used endurance runners fast horses and mail pigeons to send their messages, the press, publishers and newspapers failed to meet their basic need which was the rapid exchange of information for long times. The invention electricity and the advent of telegraph by "Samuel Morse" humans enabled to transmit information over long distances for the first time at high speeds through simple codes (Claisse, 2000).

But the invention of telephone by Alexander Graham Bell and Thomas Watson was a great transformation in the field of transmitting information, making it possible for people and humans to communicate directly with each other's miles away and wirelessly (Bruce, 1973). Although this device had a great effect on increasing the speed of communication, but due to the use of wires, there were still limitation in communication. Humans were to build a device that could transmit information through space without the use of wire and at the speed of light, also cross all obstacles, until to the late nineteenth and early twentieth centuries, Guglielmo Marconi an Italian scientist built radio that spread news and information with surprising speed to distant places. The next step was the advent of television, which made events appear in the world as it happened. The spread of television after World War II and its aftermath made it a popular medium. In 1957, the Russians used Popov's idea to make a connection outside the earth and sent their first satellite called Sputnik into orbit. The first radio program of Afghanistan was broadcast in 1928 during the reign of king Amanullah Khan, but the national television of country was established in 1978 at the end of Dawood Khan's rule, which made great development in the following years. Upon entering Kabul, the Taliban shut down all private and state media, keeping only the national radio and television station was active in Afghanistan, naming it Radio Shariat and broadcasting news through it. With the introduction of computer into human life and the creation of the Internet, a great change took place in human life and a great revolution called the information revolution took place. The spread of floods like the computer in recent decades has brought about the most significant change in the knowledge system, from the invention of printing in the fifteenth century or even from the invention of calligraphy onwards. Along with this extraordinary change, the expansion of networks and media whose job is to transfer knowledge and its constituent elements, namely data and information (GIPI-AF, 2006).

Materials and methods

The purpose of the current article are investigation for people of ancient time to the modern era, that at the first time communication was face to face and defectively, that all activities of political ambassador, cultural economy, merchant and trader were with the courier and they can't manage their order and transit of their commodity

from one center of the countries to the other center and their customers. The main goal of this research is in Afghanistan especially in the 21st century, we attempt to find some formal information and document of communication and telecommunication in Afghanistan by the supporter of this country that we gathered from books, articles and information of telecommunication and technology ministry of Afghanistan by some expert people that was educated in Pakistan, China, America and other neighbors countries and after 2001 when the civil war between Mujahidin and Taliban become finish, although peace came with new technology, the first network with name of Afghan wireless start its activation in 2002, after that other network like Roshan, Areeba now Mtn, Etisalat, Salaam and Afghan telecom activated in Afghanistan, between 20 – 50 percent people of Afghanistan have access to the communication and internet. All materials of this essay gathered by methods of analyses and resolution via system of library research.

Results and discussion

The History of communication and transmitting information

The background of communication and transmitting information is an important part of the extensive history of communication's science. The History is begins perhaps from the beginning of human's life; with use of smoke signals and drums. During the ancient times people and humans have attempted to move communication beyond the realm of earshot. In the early days, natives in African, American and parts of Asian used smoke signals and drums to establish relationship with each other's (Marvin, 1988). The history and advancement of communication which started from smoke signals and drums in the modern day new technology coming via internet, mobile and telephone systems has gone through many uprising and falling of it, it was invented and developed in many deferent times and deferent subsystems. Namely telegraph of semaphore system was built by "Claude Chappe" a French engineer weirdly in 1792 and it connect "Lille" and "Paris" cities by a line (Martin & De Singly, 2000). As opposed to Chappe's system which involved pulleys rotating beams of wood, Edelcrantz's system relied only upon shutters and was therefore faster. However semaphore as a communication system suffered from the need for skilled operators and expensive towers often at intervals of only ten to thirty kilometers (Du Boff, 1980).

The first telecommunication system or semaphore systems which emerged in the 1790s in Europe. However, it was until the 1830s that electrical telecommunication system was created and started to appear (Swihart, 1995). The electrical communication, first conceived in the 1700s and realized in 1832 by Charles Wheatstone, William Cooke and Samuel Morse, by invention of an electrical and engineering communication device, which later named telegraph, but there was mentioned in more resources, just from Mr. Morse, as inventor of telegraph. Through the next century, advancements in the telephone, radio, television and today's internet, completely changed the way people communicate and interact with each other (See J, 1979).

The word telegraph is derived from the Greek words *tele*, meaning "distance", and *graphene*, meaning "to write". It came into use toward the end of the 18th century to describe an optical semaphore system developed in France (Hyde J, 1976). From the beginning of telegraphic systems, many of them have been used for transmitting information over centuries. The latest version of telegraph or electric telegraph which transmitted electric signals by means of a wired laid between stations, was developed in the early of 19th century. When Alessandro Volta an Italian physicist invented the battery in 1800, which reliably stored an electric current and allowed the current to be used in a controlled environment and after 20 years, Hans Christian Oersted a Danish physicist demonstrated the connection between electricity and magnetism by deflecting a magnetic needle, with experimenting with batteries and the principles of electromagnetism to develop electric telegraph that, for more than a hundred years was the principle means of transmitting information by wire or radio waves, although this successful system was basically limited to sending and receiving one message at once time (Du Boff, 1980).

This major limitation formed the context of, invention of the electric wire based telephone. According to Tom Farley, this system was invented at 10 March 1876 by Thomas Watson and Alexander Graham Bell, in Boston, Massachusetts, founded on electrical telegraph system (Moyal, 1989). It's a story when Bell and his colleagues were cooperating with Morse's group, to experimenting with electrical signals, on telegraph system to make acceptable that's related drawback and limitation, they achieved to a new device, which later named telephone. This electrical wire based telephone system was invented the 1870s by Alexander Graham Bell, based on his earlier telegraph. When they began experimenting on Morse's electrical telegraph,

for that's improvement and removing some related problems. Therefore, Bell's extensive knowledge of the nature of sound and understanding of music enabled him to consider the possibility of transmitting multiple messages at over the same wire and at the same time. Bell research had been progressed and he proceeded with his work on the multiple telegraph (Swihart, 1995). On the same time Hubbard and Thomas Watson, a young electrician were working on a device that would transmit speech electrically, but Bell didn't share his idea with them and secretly met with Joseph Henry the respected director of the Smithsonian institution, who listened to Bell's ideas for a telephone and offered encouraging words. Spurred on by Henry's positive opinion, Bell and Watson continued their work and experimenting (Myer, 1995).

By June 1875, the goal of creating a device that would transmit speech electrically was about to be realized. They had proven that different tones would change the strength of the electric current in a wire. To achieve success, therefore, they needed only build a working transmitter with a membrane capable of varying electronic currents and a receiver that would reproduce these variations in audible frequencies (Hyde J, 1976). On 2 June 1875, Watson was experimenting on telegraph, and discovered sound be transmitted over a wire completely by accidents of sound and wire ingredients which used for connecting, sending and receiving points. On that time Mr. Watson was trying to remove the accident causes, Bell recounted the critical moment in his journal and finally become success to invent his own device which he shouted into that, the following sentence: "Mr. Watson, come here, I want to see you" that had been heard and understood to next side. The first telephone call had just been made like that. Bell patent his device, Watson fashioned and designed that, this device quickly began to spread to other sites (Bell, 1971).

First mechanically automated telephone with a switchboard began to work in 1891 and used in smaller communications for decades or the turning of the century in major cities and countries. The first commercial telephone services were set up in 1878 and 1879 on both sides of the Atlantic in the cities of New Haven and London. The first telephone switchboard was placed in service of New Haven, Connecticut, in early 1878, and demonstrated its greater efficiency over individual lines between each customer. The first use of telephone numbers and directories of telephone users appeared at about the same time (Aronson, 1977). The early development of the telephone was fraught with technical and financial

problems, but were solved soon. The technology grew quickly from this point, with inter-city lines being built and telephone exchanges in every major city of the United States by the mid-1880s (Fischer, 1992).

By 1904 there were over three million phones in the US, still connected by manual switchboard exchanges. By 1914, the U.S. was the world leader in tele density and had more than twice the tele density of Sweden, New Zealand, Switzerland, and Norway. The relatively good performance of the U.S. occurred despite competing telephone networks not interconnecting. For the next half-century, the network behind the telephone grew progressively larger and much more efficient, and after the rotary dial was added itself instrument changed little until touch-tone signaling started with replacing of the rotary dial in the 1960s (Claisse, 2000).

Within the hundred years and developing of this phenomenon, finally, in the mid – 1960s, the Scottish mathematician James Clerk Maxwell produced a pair of equations whose solution predicted electromagnetic waves propagating at the speed of light. It took 20 years to verify this prediction in the laboratory, and another 20 years for the first “mobile” application to take place early mobile telephone systems resembled at broadcast systems, in that powerful transmitters were used to cover a distance of 20-30 miles from a high tower or rooftop. The re-use of any channel for a different call required separations of more than 50 miles (Larry, 1999). After the 1960s, mobile systems evolved over time until they took on their present form.

We now take for granted that we can call anyone, anytime and anywhere, and have moved on to ask whether such a call would be safe while driving, or socially accepted in public places. The technology arena has also moved on from voice to wireless information. Yet the entire history of communication and especially mobile radio is barely so many years old.

History of Communication in Afghanistan

The Islamic Republic of Afghanistan is located in south western Asia and encompasses approximately 652,000 square kilometers. It is a landlocked plateau between Iran and Pakistan that also shares borders with China, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan. The high mountains which are part of the Hindu Kush system, cover much of the country and small glaciers and year-round and also the snowfields are common in some part of the country. Afghanistan is one of the world’s poorest and least developed nations, behalf of that the communication is also unreachable for knowledge of

Afghans society. During the civil war in Afghanistan the roads, power, water, telecommunications, healthcare, and education have been disrupted or dysfunctional. One in five children dies before the age of 5, mostly of preventable diseases. Life expectancy is about 42 years for males and 43 for females. The literacy rate is 36 percent in urban areas (51 percent for males and 21 percent for females) and even lower in rural areas. Afghan society during civil war don’t have access to modern technology and have much more problem, so the 32 percent of the children are in school, but only 3 percent of girls attend school, in some province such as Bamyan the percentage of girl student is higher than boy’s student and in some province like south Afghanistan percentage of girl school is zero. Many schools for girls have been burned, and teachers and families of the girls that attend to school have been threatened or even murdered by insurgents (Wentz & Kramer, 2008). Until recently, the country lacked a functioning government as well as laws, regulations, and enforcement mechanisms. Poverty and unemployment remain widespread; currently about 40 percent of the population is unemployed. The lack of skilled workers and administrators is also a pressing problem for labor. The Afghan economy largely depends on growing poppies and producing illicit drugs. Ninety percent of the world’s opium is derived from Afghanistan, which has raised concerns that the country is in danger of becoming a full-fledged Nation-state. A growing insurgency is fueled by the booming drug economy (Ibid).

Administratively, Afghanistan is divided into 34 provinces and some province right now in the era of internet and computer don’t have access to the communication like Pamir and Wakhan in northeastern zone of Afghanistan, this country also divided into 365 districts. Kabul is the capital of Afghanistan and located in central of Afghanistan at an elevation of about 5,900 feet. The major economic centers are Kabul, Herat, Kandahar, Jalalabad, Khost, Mazar-e-Sharif, and Kunduz. The population of the country is around 35 million (NISPAA, 2011).

Telecommunication industry include TV, telephone, telegraph, Internet, fax, telex printer and so on. Transmission and acquisition devices include satellite, cable, receivers that operate on both log and digital input systems. Telecommunication equipment is much cheaper by cable, For example, two telephones or a computer or other cable electronic devices can talk for hours because the transmitting and receiving devices are in the devices themselves, but when talking by a mobile phone,

there is need for a satellite tower antenna and is very expensive (Ministry of Communications, 2003). In Afghanistan, 96 percent of telephone communications are by satellite. Which is the largest consumer income and capital flight. In today's world information is exchanged by cable systems, at stable locations such as homes and offices and at unstable locations, by mobile and satellite devices. Unlike, in Afghanistan, the landline telephones have remained stable and mobile telecommunications systems have developed (Wentz & Kramer, 2008).

Afghanistan took a steps in the world of electronic communications by installing a cordless telephone in 1898 at the Citadel in Kabul. The Ministry of Communications was established in Afghanistan In 1955. The small telephone system with a capacity of 25 lines was installed at the north of the citadel. Telegraphic services were another type of telecommunication facility that was established in 1914 in Afghanistan (Government of Afghanistan, 2010). The telegraph system with two-kilowatt power was installed primarily for military purposes in the Babur Garden. In 1919, several telephone systems (switchboards) with 50-lines and 100-lines, were installed the Post office in Shah-E-Do-Shamshirah (King of Two Swords). In the same year, 14 students were awarded scholarships to study wireless telegraphy abroad for the first time. In 1920, another British-made telegraph machine that was installed in Kabul, which was used until 1932 (Ibid).

Afghanistan became a member of the International Telegraph Union (ITU) in April 1928. (The name of International Telegraph Union was formed in 1865 and in 1932 its name was changed to the International Telecommunication Union). In 1930, seven telephone device stands and shortwave telegraphs were purchased from Marconi an Italian company, they installed and assembled in Kabul, Herat, Mazar-e-Sharif, Maimane and Khost (Baharustani, 2013). In late 1933, another system with a higher power antenna was purchased from the same company, installed and assembled at the Telegraph Central Repair in Kabul. In 1949 a stand of an automatic relay telephone with a capacity of 1300 lines was purchased from Bell Company and its cable network was completed in 1950. In 1953, another telephone device stand with a capacity of 5000 lines that was provided by Siemens Company, and after the completion of its network, launched in 1957. By providing of ancillary equipment from Siemens Company, the Ministry of Communications established telephone exchanges between Kabul and Mazar-e-Sharif and between Kabul and Kanda-

har in 1959 (Ibid). In 1961, a 1500-line device was purchased from Czechoslovakia and installed in Kabul. In the same year, a connection was established between Kabul and Kandahar. Kabul was also connected to Torkham commercial port, the northern part of country. At the same time, telecommunication services were provided using three-channel and 12-channel systems with a length of approximately 14,000 km of cable network throughout the country (Ibid).

International communications and transmitting information between some neighboring countries such as Pakistan, Iran and Turkey were conducted through Afghanistan. The total number of channels at that time was more than 120. Due to the growing demand for telephone services, a network development plan was launched in Kabul in 1964 (Poopal, 2008). According to that plan, 3,000 telephone lines were developed in Shirshah Mina, 3,000 telephone lines in new city of Kabul, 200 telephone lines in Pul-e-Charkhi and 5,000 telephone lines in the central area of Kabul. This network completely started its activities in 1969 (Ibid).

A 20-kilowatt radio transceiver station was installed in Kabul which connected Kabul with Paris via Radio waves. In late 1964, a ten-kilowatt radio transmitter and two receiver stations were provided by a Phelps company (Netherlands) and was used to provide communication with information transit centers in Paris, New Delhi, London and Moscow. In 1973, the Development Network project (the second telecommunication project) was set upped in Kabul with the technical advice of the International Telecommunication Union (Baharustani, 2013). By implementation of the third project, urban sub-automatic devices were installed in new city Kabul, Khair Khaneh and Makroryan. Procurement of network equipment through Siemens Company had activated 13,200 telephone lines in Kabul. Afghanistan became a member of the Asia-Pacific Telecommunication Association (APTA) during the year of 1979. In the mid-1970 foundation of telecommunications services, including telephone and telegraph, were available, at the districts level in Afghanistan. Although the telecommunications system was mostly limited to some parts of the government, and common people also had a little access to services. Unfortunately, from the year of 1980 to 2000, there were completely destroyed all the country's infrastructures and wealth, including the telecommunication systems. In the most parts of country, even essential telecommunication services were not available (Government of Afghanistan, 2010).

After 2001, the Ministry of Telecommunications and Information Technology was one of the first departments in Afghanistan to develop general strategies and policies for the telecommunications sector to enable companies and private departments for investing and operating in the field of telecommunications. Since that time the companies of Afghan Wireless, Roshan, MTN Group, Etisalat, and Telecom network have been active, and nowadays almost 80 percent of this country is covered by telecommunication networks (Poopal, 2008).

The Telecommunication Institute has been established recently within the Ministry of Telecommunications, which educates students at the bachelor's level. There are currently 40,000 students working and educating in telecommunications. There are currently more than 76.3 thousand landline telephones operating across the country. And so far, \$ 1.5 billion has been invested by foreign countries in Afghanistan in the field of telecommunications. About 10% of the country's population (more than three millions) use Internet services, while in neighboring countries, this figure is 40 percent (Ibid).

Mobile phones which first made in 1983, by a man named Martin Cooper, were used only by merchants until 1991, and after 1992, the use of this device became public. The first model of a modern contemporary mobile phone was produced in 2002, which the first being them Sony Ericsson T68i mobile phone. Then, in 2010 today's smartphones were introduced, which now play a very important role in human life, and not only use for communication, but also use in many aspects of life, and it has had a great impact on human life.

Conclusion

As we know that the humans are the bombable creature in the livelihood of environmental studies by many reason that they are very curious and exploration for communicate with other society in the world, the relationship between the tribe, merchant, bourgeois and the nobles are connected from east to west and north to south by the knowledge and intellectual way to find successfully achievement. History of communication between society sometime have risen and sometime fallen by the method of people gathering and communicate during different period with the history event from the ancient time to now had some terminology and Significance for the next generation, but in Afghanistan there is no experience for the communication because of the civil war and there is no information for using of them. Although we find some sources till the year of 1918 in Afghanistan communication overshadow via post office and the inauguration of communication related to the reign of Amir Amanullah Khan in the year of 1919. The statistic bases of that in Afghanistan at the decade of 1970 estimated 28000 line of telephone was active in Afghanistan. After one decade it increased to 31000 line of telephone and more of them was settled in Kabul, political capital of Afghanistan. During the civil war in Afghanistan all base and foundation of technology was ruined, also the people had traveled to Pakistan, Iran and other countries. After the fallen of Taliban regime and the supporting of foreign countries the extension of communication starting again with new system such as mobile, phones and internet.

References

- Afghanistan Ministry of Communications (2003), Telecommunications and internet policy. Kabul. www.moc.gov.af and www.trb.gov.af
- Aronson, Sidney (1977). Bell's Electrical Toy. What's the Use?' The Sociology of Early Telephone Usage, in de sola Pool, I. (Ed.) The Social Impact of the Telephone. Cambridge: MIT Press, pp. 300-10.
- Baharustani, Rahima. (2013) "Study of Afghan Telecom Industry". [Online]. Available: http://www.aisa.org.af/content/media/documents/study_of_afghan_telecom7112024174432131553325325.pdf [Accessed: 29 Apr. 2017].
- Bell, (1971). High-Capacity Mobile telephone System Technical Report, Prepared by Bell Laboratories, included within FCC Docket 18262
- Bruce Robert R. (1973). Alexander Graham Bell and the Conquest of Solitude, Boston 1973 37, 121
- Castells Manuel (1942). The rise of the network society, Hasan Chawoshian, 1380
- Claisse Gerard (2000). Identités Masculines et Féminines au Téléphone. Des Rôles, des Pratiques des Perception Contrastés. Réseaux 18, no.103, pp.51-90
- Du Boff R. B. (1980). Business demand and the development of the telegraph in the United States, 1844–1860. Business History Review, 54(04): 459-479.
- Fischer Claude (1992). America Calling. A Social History of the Telephone to 1940. Berkley: University of California Press.
- GIPI-AF (2006). Assessment Report. State of Telecommunications and Internet in Afghanistan. Internews Europe. January 2012 <http://www.enernews.eu/news/gipi-afghanistab>.

- Government of the Islamic Republic of Afghanistan (2010). Telecommunication in Afghanistan, Kabul Process. "Kabul Process". February 2012 <http://www.kabulprocess.gov.af/>.
- Haddon Leslie (2004). Information and Communication Technologies in Everyday Life: A Concise Introduction and Research Guide. Oxford: Berg.
- Hyde J. Edward (1976). The Phone Book: what The Telephone company would rather you not know, Henry Regenry Company, Chicago.
- Larry Greenstein (1999). 100 Years of Radio, Speech at WINLAB Marconi Day Commemoration, Red Bank, NJ, September 30.
- Martin, O. and De Singly, F (2000). 'L'Évasion Amicable. L'Usage du Téléphone Familial par les Adolescents', Réseaux 18, no.103: pp. 91-118.
- Marvin Caroline (1988). When Old Technologies were New: Thinking about Communications in the Late Nineteenth Century. Oxford: Oxford University Press.
- Moyal Ann (1989). The Feminine Culture of the Telephone. People, Patterns and Policy. Prometheus 7, no.1: pp. 5-31.
- Myer Ralph .O (1995). Old Time Telephones!: Technology, Restoration and Repair, Tab Books, New York. 123 Excellent.
- NISPAA (December 2011). ICT Collaboration Conference, "Presentation by NISPAA Representative", Kabul, 11- 12. Presentation.
- Poopal Karim (February 2008). Information and Communication Technology Strategy «ICTS», Information and Communication Sector in Afghanistan. December 2011.
- See J. L. Heilbron (1979). For a discussion of electrical science before the discovery of the battery, Electricity in the 17th and 18th Centuries: A Study of Early Modern Physics (Berkeley: University of California Press).
- Swihart Stanley (1995). Independents Show Bell the Way to Big-City Dial Service, Telecom History Issue 2 Spring, p94.
- Wentz Larry, Kramer Frank, Starr Stuart (2008). Information and Communication Technologies for Reconstruction and Development. Afghanistan challenges and Opportunities, Center for Technology and National Security Policy, National Defense University, USA.

FTAMP 03.29.00; 03.41.91

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.05>Серхан Чынар* , Абдуллах Гүндөгду

Анкара университеті, Түркия, Анкара қ.

*e-mail: serhancinar@mail.ru

ОСМАНЛЫ ТАРИХИ ТӨЛҚҰЖАТТАРЫНДА ДЕШТІ ҚЫПШАҚ АУМАҒЫ ЖӘНЕ САРАЙШЫҚ ҚАЛАШЫҒЫ

Қазақстанның негізін қалаушы Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың нұсқауына сәйкес, «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында шетелдік архивтерде сақталатын Қазақстан мен қазақ тарихына қатысты дереккөздерді мұрағаттардан жинау және ғылыми айналымға енгізуге бағытталған «Архив-2025» жобасы басталды.

Бұл жұмыста «Архив-2025» жобасы аясында Османлы дәуірінің мұрағаттарында Дешті-Қыпшақ аумағы және Сарайшық қалашығы туралы ақпараттары анықталды. Осы орайда Османлы кезеңі қолжазбалардағы қазақ тарихы жайындағы тиісті бөліктер османлы түрікшесінен қазақшаға көшірілді және берілген мағлұматтардың сараптамалары жасалды. Зерттеу барысында екі саяхатнама мен екі шежіре, барлығы 4 қолжазба қолданылды. Бұл туындылар Сұлтан Сүлеймен дәуірінде мемлекеттің Капудан пашасы болып қызмет еткен Сейд-и Али Рейстің «Миратул Мамалик» атты саяхатнамасы, III Мұрад дәуірінде Қаржы министрлігі (Дефтердардық) қызметін атқарған Сейфи Челебидің «Түркістан мен Қиыр Шығыс» саяхатнамасы; Османлы кезінде Кефе губернаторы болған Ибн Ридванның Таварих-и Дешт-и қыпшақ және Абдулғаффар тарапынан жазылған Умдат аль-(Ағбар) атындағы шығарма. Осы қолжазбалар Алтын Орда кезеңі тарих зерттеулерінде және Дешті Қыпшақ жайында құнды мәліметтер береді.

Түйін сөздер: Дешті-Қыпшақ, Сарайшық, қолжазба, саяхатнама, Миратул Мамалик, Таварих-и Дешт-и қыпшақ, Умдат аль-(Ағбар).

Serhan Cinar*, Abdullah Gundogdu

Ankara University, Turkey, Ankara,

*e-mail: serhancinar@mail.ru

Information About Cumania “Dasht-i Qipchaq” and Saraiçik, in the works of the Ottoman Source

As per the directives of Nur Sultan Nazarbayev, the founder President of Kazakhstan, in his paper ‘The Seven Features of the Steppe,’ the Archive 2025 project was initiated, in order to gather the sources regarding Kazakhstan and Kazakh history, from the archives and libraries around the world.

In this work, within the frame of Archive 2025 project, we detected information about the Cumania “Dest-I Kıpçak”, and Saraiçik region from the Ottoman era archives, and the related parts were transcribed and explained from Ottoman Turkish to Kazakh. During the study, two travelogues and two chronicles, a sum of 4 manuscripts have been used. These works are the travelogue “*Mirāt’ul Mamālik*” by Seydi Ali Reis, who served as the Kapudan Pasha of the State during Suleiman the Magnificent era; the travelogue “*Turkestan and Far East*” by Defter Seyfi Çelebi, who assumed the Defterdar, i. e. Ministry of Finance during Murad III’s era, and Tavāriḥ-i Dešt-i Qīpčaq by Ibn Ridhvān, who was a governor of Feodosia during the Ottoman time, and Umdat al-(Aḥbār)-Tavāriḥ by Abdulghaffari.

Key words: Dasht-i Qipchaq, Saraiçik, Chronic, Travelogue, *Mirāt’ul Mamālik*, Tavāriḥ-i Dešt-i Qīpčaq, Umdat al-(Aḥbār).

Серхан Чынар*, Абдуллах Гюндөгду

Университет Анкары, Турция, г. Анкара,

*e-mail: serhancinar@mail.ru

Информация о Дешт-и Кыпчак и Сарайчик в трудах Османского периода

В соответствии с указаниями Н.А. Назарбаева в статье «Семь граней Великой степи» был инициирован проект «Архив-2025», целью которого является сбор источников, касающихся истории Казахстана, архивов и библиотек всего мира.

В данном исследовании в рамках указанного проекта нами была обнаружена информация о Кумании «Дешт-и Кыпчак» и поселения Сарайчик из архивов Османской эпохи. В связи с этим определенные соответствующие его части были расшифрованы и переведены с турецкого языка Османского периода на современный казахский язык. В ходе исследования были использованы два путевых журнала и две хроники. К этим произведениям относятся путевой дневник «Миратул Мамалик» Сейди Али Сулеймена, который являлся судоходным пашой в эпоху правления Сулеймена Великолепного; путевой дневник «Туркестан и Дальний Восток» Дефтера Сейфи Челеби, который принял на себя обязанности возглавить Дефтердар, т.е. Министерство финансов в эпоху Мурада III, также Таварих-и Дешт-и Кыпчак Ибн Ридхвана, который был губернатором Феодосии и умдат Аль-(Ахбар) Таварих Абдулгаффари. Эти рукописи содержат ценную информацию об истории золотоордынского периода и о Дешт-и Кыпчаке.

Ключевые слова: Дашт-и Кыпчак, Сарайчик, Хроника, Путеводитель, Миратул Мамалик, Таварих-и Дешт-и Кыпчак, Умдат аль- (Агбар).

Кіріспе

Сарайшық қазіргі Жайық өзенінің төменгі ағысында, батыс Қазақстан жеріндегі Атырау облысынан 50 шақырым жерде орналасқан. Қаланың құрылу тарихы XIV ғасырда Шыңғыс ханның немересі Бату кезеңінде Дешт-и Кыпшақ өңіріне жасалған жорықтар нәтижесінде Жошы Ұлысы – Алтын Орда хандығы кезеңіне сәйкес келеді. Сарайшықтың қолайлы географиялық орналасуы бойынша Ұлы жібек жолының сирек төңірегінде құрылуы, оны қысқа уақыт ішінде Алтын Орда хандығын басты ірі сауда-саттық қалаларының біріне айналдырды. Сарайшық, 1395 жылы Әмір Темір мен Тохта Ханға қарсы Дешті Кыпшаққа жасалған жорықтары кезінде шапқыншылықпен күйретілген. Қаланың қайтадан гүлдену кезеңі 1490 жылы Ноғай орда-сының орталығы болуымен басталады. Қала 1513 жылы Қазақ Хандығының негізін қалаған Қасым Хан тарапынан құрылған хандықтың орталық қаласына айналған. Сарайшық кейінгі жылдары патшалық Ресейдің Қазақ жеріне кеңею мақсатымен 1580 жылы орыс казактары тарапынан қиратылып өртеп жіберілген.

Қазіргі уақытта тек Қазақ тарихы үшін ғана емес, жалпы Түркі дүниесі үшін де аса маңызды Сарайшық жайындағы тарихи төл құжаттар өкінішке орай өте аз. Қала жайында ең алғашқы және құнды деректі қалдырған жазба дерек, саяхатшы Ибн Батута тарапынан берілген. Батута Өзбек хан кезінде 1334 ж. Алтын Орда жерінен өткен кезде Үлкен (Сарай мен Берке) мен кіші Сарайжук (Сарайшық) қалалары және бұл қалалардағы діни наным сенімдер жайында мол ақпараттар береді [Ibn Battuta(translate by Aukut), 2002: 22]. Флоренциялық саудагер Франческо Балдучи 1338-1342 жылдары, Италияндық саудагерлер үшін дайындаған және Левант (Шығыс) елдеріне жасалған сауда өнімдері және

ірі сауда қалалары жайында ақпарат беретін “Pratica della Mercatura – Сауда Құқығы” атты шығармасында Сарайшықты, Азоқтан Пекинге созылатын маңызды сауда жолдарын сипаттаған кезде Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағында “Saracans” атауымен сипаттайды және Сарайшықтан Отырарға шамамен 35-40 күнде жетететінін айғақтайды (Pegolotti F, 1766: 21). Сарайшық өңірі, 1475 жылдары Венециялық картограф Монах Фра Мауроның картасында Жайықтың Каспий маңында көрсетілген. 1558-1559 жылдары ағылшын саудагері Антоин Женкинсон Еділ, Жайық пен Каспий аумақтарына жасаған саяхаты барысында Сарайшықты Каспийдің солтүстік шығыс жағалауында, Терең өзенінің жағасында, Татар кінязы Исмаил Мырза тарапынан биленген, үлкен күмбезді, сауда саттық қала деп айқындайды. Сарайшық туралы түркі тілінде жазылған Әбілғазы Бахадур ханның «Шежере и Түркі» атындағы еңбегінде Жошы ұлысынан Токта, Мөңке Темірұлы және Жәнібек хандарын патшалық кезеңдерімен, осы хандар қайтыс болған соң Сарайшық қалашығында жерленгендері жайында ақпараттар берілген.

Кейінгі жылдары Жайық маңының Ресей патшалығының құрамына кірумен бірге, Сібір мен Қазақ даласын зерттеген шығыстанушылар П.И. Рычков, П.С. Паллас (Livoto O- Portugal B, 1966: 21,22), А. Левшин (Levshin, 1832: 39-75) мен А.С. Алексеевтің еңбектерінде Каспий өңірінің тарихи географиясын айқындау үшін Сарайшықпен бірге аумақтағы көне қалашықтармен олардың мәдени қабаттары жайында бірнеше сараптама мен талдаулар жасалған. Сарайшық тек қана географиялық орналасуы және тарихи маңызымен емес, шығыстанушылар тарапынан Қазақ жерін академиялық шеңбердегі ең алғаш зерттелуге басталған жер болуымен маңызын арттырады. Патшалық Ресей кезеңінде басталған осы далалық маусым зерттеулері,

кенес үкіметі кезеңінде археологиялық қазба жұмыстарына айналды. Сарайшық пен Дешті Қыпшақ өңірін көне тарихын зерттеу жұмыстары алғаш рет Н. К. Арзютов тарапынан, барлау жұмыстарымен басталды (Arzyutov, 1937: 126-134). ҚазақКСР Ғылым академиясын 1950 ж. Батыс Қазақстанда, тұңғыш Қазақ археологы Әлкей Марғұлан жетекшілігінде далалық маусым зерттеулері жүргізілді және Сарайшық, XII ғасырда еш бұлғаңсыз форматта салынған қала болуы белгіленгенімен, мұнда Жошы ұлысы мен Ноғай Орда басшыларының жерленген күмбездері табылды (А. Margulan, 1966: 10). Бұл зерттеу мен ізденістер, кеңестік археология ғылымы бойынша тұңғыш рет жарияланған Қазақ Археология картасында көрсетілген (Arheologicheskaya Karta Kazakstana, 1960, 137). Сарайшық жайында кейінгі жылдары С.П. Толстов жетекшілігіндегі Хорезм Археологиялық экспедициясы тарапынан Сарайшықтың локализация проблемасының шешіліп, қаланың өмір сүру кезеңін шартты түрде үш кезеңнен (*Моңғолға дейінгі, Алтын Орда және Ноғай дәуірі*) тұратыны айқындалды. Толстов, мұнда жүргізілген қазба жұмыстар және XI ғасырға жататын араб тіліндегі қолжазбаларындағы мәліметтер бойынша Сарайшықты, Ұлы жібек жолы төңірегінде тұтқындарға салдырылған Рибат және сауда қалашығы болған «Сақсин» деген көне Хорезмдік қаланың орнында жаңа атау берілген қала деп тұжырым жасады (Tolstov S, 1958: 811]. 1996-2000-ші жылдардың арасында қазба жұмыстарын жалғастырған Батыс Қазақстан Археологиялық экспедициясы, С.П. Толстовтың сараптамасына қарсы Сарайшық жерінде Моңғолға дейінгі қабаттардың табылмағандығы және бұл қалашықтың Алтын Орда кезеңінде салдырылғаны айғақталды (Samashev-Cinar, 2015: s. 181).

Материалдар мен әдістер

Жалпы түркі дүниесін бір шаңырақ астында біріктірген тарихтағы соңғы ел болған Алтын Орда мемлекетінің астанасы Сарайшық, географиялық тарихи маңызымен қатар шығыстану ғылымы бойынша құнды бір орны болған киелі қала. Қазақ ұлтының негізін қалаушы Алтын Орда мемлекеті және соның Қазақ жеріндегі қалған тек қана астанасы болған Сарайшықтың тарихи маңызы осы күнге дейін азайған жоқ.

Бұл мақалада Дешті Қыпшақ және Сарайшық туралы мәлімет берген Османлы қол жазбаларын анықтау және транскрипциясын жасау болып табылады. Зерттеу барысы бойынша қолданылған

бірінші түпдерек, І. Сұлтан Сүлейменнің билігі кезіндегі, Осман империясының Теңіз капитаны қызметін атқарған Османлы география және Теңізшісі, Сейди-Әли Сүлейменнің «Mir'atü'l-Memalik (Елдердің айнасы) мағынасындағы шығармасы қолданылған, Сейди-Әли Сүлеймен Суэц капитаны лауазымына тағайындалғаннан кейінгі Үндістаннан Бағдадқа қайтар жолдағы, көріп тамашалаған қалалары мен мазарларды, осы жолда кездесетін қиындықтар мен куә болған оқиғалар туралы мәліметтер береді. Бұл шығарманың Османлы тарих зерттеулеріндегі басты ерекшелігі Шағатай тілінде жазылғанымен, Османлы кезеңінде жазылған алғашқы саяхатнамасының болуы. Зерттеу барысында қолданылған екінші түпдерек Дефтерлар Сейфи Челеби тарапынан Сұлтан III. Мурадқа ұсынылған Түркістан мен Қиыр Шығыс саяхатнамасы. Ижра санауымен 990 жылында жазылған бұл еңбек моңғол дәуірінен бастап Азия тарихының қысқаша баяндалуын білдіреді. Челебидің осы шығармасының басты ерекшелігі, Түркістанның, Қиыр Шығыстың, Үндістан мен Иранның жағдайы баяндалады. Зерттеу барысы бойынша қолданылған үшінші түпдерек Абдулла Ибн Ридванның Османлы түрікшесінде жазған “*Tevārîh-i Deşt-i Kıpçak ‘an Hıtta-i Kırım veya Tevārîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*” атындағы осы теварихінде «шығармасында» Османдықтар кезінде Қаратеңіздің солтүстігінде орналасқан Қырым хандығы және Татарлардың тарихы туралы нақты мәліметтер берілген. Зерттеу барысы бойынша қолданылған төртінші түпдерек, Қырымдық Абдулгаффар тарапынан жазылған Умдет әл-Ахбар атындағы теварихнама. Бұл шығарма Жошы ұлысының пайда болуынан бастап оның таралуына дейінгі кезеңімен бірге Қырым хандығын сипаттайды.

Нәтижелер мен талдаулар

Сейди-Әли Ренс «Mir'atü'l-Memalik» шығармасы

Сәди Әли Сүлейменнің отбасы Синоп қаласынан Стамбулға қоныс аударып, өзі осы жерде Галатада дүниеге келген. Әкесі Дар Ага Саадат Хас Әміре петхүтесі Хүсейин Ағдар. Оның атасы Сұлтан II (екінші). Фатих уақытында, Галата верфтерінің орынбасары. Сәди Али отбасылық үрдісті жалғастырып, жастық шағынан кемеге көмекші болып кіреді. Барбарос Хайреддин Паша бастаған кемеді қолбасшы болған. Мұрат Реис Патшалық флотпен теңіз әскерін жоғалтқаннан кейін

Үндістанның кеме капитаны болуға және Суэц каналын Басраға әкелуге Мұрат Сүлейменнің орнына Ұлы Сұлтан Сүлеймен тарапынан тағайындалды. Бұл оқиға оның өмірін түбегейлі өзгертті. Ол 1554 жылы кемеңі тез арада жөнделпайындап 5 ай бойы қолайлы теңіз маусымын күтіп әскери теңіз флотымен бірге Басрадан аттанып кетті (Kafalı, 1976: 22). Сейди-Әли Реис, Басрадан Суэцке дейінгі 15 желкенді кемемен жолға шықты, Хорфакан қаласындағы 25 Португалдық флотты кездестірді. Португалия кемесімен арада қақтығыс шығып, кемелерді тас-талқан етіп жолын одан әрмен жалғастырды. 1554 жылы ол Оман еліне және Ахмедабадқа барды. Кемелер сол жерде су тасқынынан зардап шеккені үшін, қалған кемелерді сатуға және Ыстамбұлға қайтып оралуға шешім қабылдады. Осы бағыт бойынша саяхатын бастаған Сейди-Әли Реисті, алдымен Гуджарат сұлтаны Ахмет Хан қарсы алды. Кейін ол Лахорға және осы қаладан Делиге дейін келіп, Темірұлдарынан Хумаюн Шахпен біраз уақыт бірге болады. 1555 жылы Хумайун Шах қайтыс болғаннан кейін, Хорезм арқылы Дешті-Қыпшақ жерінен өтті. Сейди-Әли Реис осы бағыт бойынша, Астрахан қаласына бару үшін, Қыпшақ жерінде бір ай бойы сапар шекті. Бір айлық сапардың соңында ол Қазақ жеріндегі Сарайшық қаласына жетті. Бірақ 1556 жылы орыстар Астрахан қаласын басып алғандықтан, оралуға мәжбүр болды. Сейди-Әли Реис, Түркістанда 4 жыл бойы жалғасқан сапары бойынша, Кабул, Самарқанд, Бұхара және Мешет билеушілерімен кездесті. Ол Ирандағы Мешет губернаторы тарапынан қамауға алынып, кейін босатылды және 1-ші Шах Тахмиске жіберілді. Түрмеге қамалғаннан кейін, Анатолияға (Анадолыға) баруға рұқсат берілді; Сейди-Әли Реис, 1-ші Шах Тахмис тарапынан Сұлтан Сүлеймен Кануниге жазылған хатты алып, Қазвин (1557) арқылы Багдадқа жетті. Сейди-Әли Реис осылайша, Басрадан шыққаннан кейін 3 жыл 7 ай өткенде Османлы еліне оралды. Бұл тараушада Сейди-Әли Реистің «Mir'atü'l-Memalik» атты саяхатнамасының ішіндегі Туран аймағы және Сарайшық туралы мәліметтердің аудармасы жасалды (Kafalı M., 1965: 23).

Mir'atü'l-Memalik шығармасының «Vilayet-i Turan-ı Zeminde Maverâünnahir'de Vaki Olan Ahval-ı Beyan Eder» тараушасындағы Тұран жеріндегі сан түрлі оқиғалар

Осылайша Тұран елі жайлы мәселені қозғауға кезек келді. Базар-ы Нев жолымен, Чаршам

қаласына келдік. Осында Хаджи Юсуб Шерихтің қабіріне бардық. Сол жерден Чағаниянға, немесе Қисари Шатманға жеттік. Өзімнің тапсырмаларым мен Шыңғысұлдары Тимур Сұлтанмен кездестім. Сол жерден Шехр-Себез, Кеш қаласына келдік. Бұл әдемі қала Темірдің туған жері ретінде танымал (Seydi Ali Reis, 1894: 63).

Бұл қалада Хашым Сұлтанға барып, жолға шықтым, Самарқанд жолына мыңдаған қиындықпен өтіп кеттік. Самарқанд күн шығысында пайда болды. Бұл, көктегі жәннәт сияқты бір қала болды. Мұнда мен Барақ ханға барып, оған сыйлықтар ұсындым. Ол да сондай-ақ, жылқы беріп сыйлық жасады. Падишах Алемпенах Сұлтан Сүлеймен хан біраз бұрын Барақ ханға елшілерін жіберген екен (Seydi Ali Reis, 1894: 64). Бірнеше қару-жарақ пен артиллерия жібергенін білді. Барақ Хан «Невруз Ахмедхан» таққа отырудан кейін оның ағасының ұлы Абдулламиф Ханмен ауыстырылды. Амма Бельде Пир-Мухаммед Хан Барақ ханның патшалығын мойындамады (Seydi Ali Reis, 1894: 65). Пири-Мұхаммад Барақ ханның ағасының немересі болған. Осы себепті Тұран елдері толыққанды бауырластық соғыста болды. Бұл жағдайда Сұлтан Сүлейманға жіберген атысушылар, Самарқандтың Ахмед сержантының бастамасы Самарқаннан кетіп қалды. Олар Константинопольға Ташкент-Бұхара-Хорезм арқылы барды. Алайда бірнеше Османлы шенеуніктері Самарқандта қалды (Seydi Ali Reis, 1894: 66). Барақ Хан, менің жағдайым бойынша, аймақ болысымен бірге хандыққа баруды ұсынды. Мен оған Сұлтан Сүлейменнің күтіп отырғанын айттым. Шын мәнісінде, Түркістандағы Барақ ханның билігінің соңы күмән туғызды. Оның ағасы өз ұлдарын тақтан тайдыратын уақыты болды. Онымен бірге аздаған сарбаздар болды. Алайда мен Сұлтанның көмекке деген ниетін жеткізуге келістім (Seydi Ali Reis, 1894: 67).

Ахмет Яссауидің немерелерінен болған Садр-ы Алем және басқа шейхтерімен кездестім, Ханның Сұлтан Сүлейманға бағындырғаны туралы баяндамасын алдым. Осы уақытта қаланың ішінде орналасқан тарихи орындарына бардым (Seydi Ali Reis, 1894: 68).

Бір күні Барақ хан:

Барып көргендеріңіздің ішінде ең әдемі қала қайсысы? деп сұрады.

“Dil ser-i kûyin koyup etmez Behiştî arzu-
Her kişîye kendi şehri yeğ gelir Bağdâd’dan”-
нақты аударғанда әр адамға, өзінің жері Бағдат шаһары Ханға, оразаның бесінші күнімен қоштасқанымнан кейін бірнеше күн өткен соң,

сапарымызды жалғастырдық. (Seydi Ali Reis, 1894: 69). Осы жерден кемеге жеттік. Зарешан өзені арқылы Гаквуан (Güdevani) қаласына келдік. Осы жердегі танымал шайх Сайид Гуюджеванның мазарына зиярат қылдық. Сапарымыз Пул-и Рыбат арқылы Бұқараға түстік, бірақ Бұқара Әмірі Сейд Бұрханмен Хорезмнің сұлтаны арасында соғыс болған еді. Сондықтан баратын жолдар өте күрделі болды. Сапар кезінде, екі жағынан да, менің қарсы тарапқа көмек беруге қорыққандар. Қолында Барақ Ханның бұйрығы болса да, осы жағдайда өте қиыншылық болды. Соны көрсетіп, тек мақсатымыз Османды еліне оралу болғанын түсіндіруге тырыстым. Осы аймақтағы сапарымыздың соңғы жері болған Бұқара қаласына жеттік. Сол кезде Бұқарада Сейд Бұрханның жанында 40 шақты Османдық Янычарысы – «Әскері» болған. Бұл шапқыншылықта менің үш қызметкерім қайтыс болды. Ал мен де қайқы қанжармен жарақаттандым. Олар мені Хорезмдік деп ойлап қылышпен әрекет жасағандар. Сол кезде Сейд Бұрханның қызметінде болған екі Османдық мені көріп, бір әрекет жасап құтқарылғанмын. Сонымен қатар сол Янычарылар маған құрмет көрсетіп, мені Сейд Бұрханның жанына апарған. Сейд Бұрхан өте әдемі жас жігіт еді, мені құшақтап тұрып шын жүректен басымнан өткен күрделі жағдай үшін кешірім сұрады (Seydi Ali Reis, 1894: 70).

- Шайқас кезінде келгенсіз. Әрине жылу-дың жанында құрғақ та күйеді.

Сейд Бұрхан менің жанымға Шыңғыс ұлдарынан екі адамды беріп, Кемал-ы ниетпен, біздің көпірден өтуімізге рұқсат берді.

Сейд Бұрхан: бұл дүниеде және ақыретте менің атабабам бол, сізге Бұқара қаласының билігін берейін, соны құдіретті Сұлтан Сүлейманның орнына алыңыз деп ниет қылған, ал бірақ: Егерде менің қолыма барлық Мауеран-нехрды берсеңіз де, осы жерден қоныс аудару бізге ыңғайлы емес, бірақ сіздің тіршілігіңізді мен және Сұлтан Сүлейманға ұсынамын. Аллаһ тағала бұйырса бұл жерлердің хандығы сізге нәсіп болсын деп, барша аман тілегімді айтамын. Бұқарада шамамен 15 күн бойы болдым. Ханның қалауы бойынша мен Шағатай тілінде жазғанмын және соны сыйлық ретінде ханға ұсындым. Сейд Бұрханның басты мақсаты ол Османлы елінен жанымызда әкелгеніміз темір мылтықтарды өзіне тартып алу еді. Бізге күшпен, Түркістанда мыстан жасалған, 40 мылтық, бір жылқы, екі бағалы кітап және басқа да сыйлықтар берілді. Сейд Бұрханның жанынан шыққаннан соң, Бұқарада шейх Хаджа Бахаддин

Накшибенде мен Әмір Исмаил Самананидің қабірлеріне зияраттар қылғанмын (Seydi Ali Reis, 1894: 71).

Milr'atü'l-Memalik шығармасының «Vilayet-i Harezim'de ve Dest-i Kıpçak'ta Vaki Olan Ahval-ı Beyan Eder» тараушасы Хорезім уәлаяты және Дешті Қыпшақтағы орын алған оқиғалар баяны

Шәуілдің аяғына қарай Хиуадан оралдық. Бес күнде Хорезм қаласының тақ шаһары саналатын Үргенішке жеттік, бұл шаһар «Хорезм» деп те аталған. Заманында бұл топырақтарда Шыңғыс ұрпақтарынан Дос-Мұхаммед ханның салтанаты билік құрған. Ханның құзырына шыққанымда інісімен бірге қабылдады (Seydi Ali Reis, 1894:71). Нежмеддин Кубрадан бастап бірнеше кесенелерді зиярат еттім. Маңғыт мырзаларынан дәл осы уақытта әйгілі сопы Шейх Абдуллатиф бакилық болғаны туралы хат алғанда Хорезмге қайта оралдым. Дос-Мұхаммед ханның көкесі Ақтай хан мен ұлы Мұхаммед қажы Сұлтанмен де жүздестім. Екеуінің қолынан алған кітаптарым бар (Seydi Ali Reis, 1894: 72). Осы байланыс негізінде Шағатай тілінде жеті бәйіттен тұратын ғазал жаздым. Зұлқағда айының алғашқы таңы Үргеніштен қайттым. Бір айдан аса Дешті-і Қыпшақты саяхаттадым. Сапар кезеңінде Маңғыт тайпалары күшті болғаны үшін өзімізді қорғау және сақтау ретінде олардың киімдерінен сатып алғанбыз. Сапар кезінде, күзгі мезгілді. Жерді қырау басқан, жолда Шам жерінен өтіп, Сарайшыққа келдік. Үш Османлымен жолығып былай деп сөйлестік.

Касаба-и-Сарайшыққа жеткенде бірнеше қажылармен Самарқандтан рұхсатпен бара жатқан Румилерінен үш нефер (Сарбаз), Үрян-и Мукаберден келіп, бізге қанда (қайда) кетесіз, Хешдер хан (Астрахан хан) Орыстар жаулап алды, ал Ахмед Чавуш муктем әдуп, біздің ағамызды Маңғыт-Мирзадан, Аслан Мирзаға бағынғандар ұрлады, ол йа мент бады, оралыңдар деген (Seydi Ali Reis, 1894:73).

Хазар дариясын басып өту үшін осыншама жол тауқыметін тарттым. Алайда Сарайшық арқылы Хазардан өту қауіпті екендігі жеткізілді. Орыстармен сыбайластық орнатқан Ноғайлар бұл жерді қарауылдап, қарақшыдай жолды кесіп, өтпек болғандарды өлтірген. Барақ ханның Сұлтан Сүлеймен хан хәзіретіне жіберген елші Иран арқылы Станбұлға баратынын баяндады. Бұны ести сала сол түстік жолынан бас тартып, Иран арқылы Анадолыға ат басын бұрдым. Осы мәселені бір ғазалмен жеткіздім. Қолымыздан

келер басқа шара жоқ-ты. Кейін қайта Үргенішке келіп Дос Мұхаммед ханың құзырына шықтым. (Seydi Ali Reis, 1894: 74). Қай бағытта бет алмақ ойыңыз барды? – деп сауал қойды: – Мешхеде Хорасаннан Ирак ажеми жолы арқылы Ираки – араб, яғни Бағдатқа бару (Seydi Ali Reis, 1894: 74).

Әзірге осы жерде тұрақтаңыз деді хан. Көктемге қарай Манғыт тайпасы тарап, сол түстік жолы ашылады. Орыстарда өзара жол кесе қоймас. Бұл жерден Бағдат алыстау. Көктемге дейін күткенше Иран арқылы жол тартуды жөн көрдім де, бір жылқыны жетектеп жолға шықтым. Иран жолы қауіпсіз-ді. Сол түстік Хазар дариясы жолы ашылғанымен Кафказдан өтудің өзі күрделі мәселе еді. Осы сәтте Шах пен Падишах Жихан хазіреттері сұлх негізінде достық қатынаста еді. Дос Мұхаммед хан қанша мәрте ескерту жасағанымен:

Шиит Түркімен басшылары сіздің Шахпен кездесуіңізге кедергі келтіреді десе де мен жаратушыға сеніп жалбарындым. Түйемен сапар шегуде едік, жолдың да тауқыметі таусылты. Ақыр соңы Үргеніштен Зилхижаның соңғы күнінде қайттық (Seydi Ali Reis, 1894: 75).

Сейді Али Реис, мамыр айының басында Ыстамбұлға оралып Әдірнедегі билеуші Кануні Сұлтан Сүлейманның алдынан шыққан. Әскери теңіз күштерінің зардап шеккеніне байланысты сұлтаннан кешірім сұрады. Өзінің сапары бойынша ол билеушілердің берген 18 маңызды рапорттарын ұсынды; Сәйди Али Реис қираған флотты басқарған кезде онымен болған оқиғалар ерекше, ол оқиғаларға кінәлі емес екендігі байқалып, осы бағытта шешім қабылданды. Сейді Али Реис ол бірінші кезекте мәртебелі ғалым болған, содан кейін Диярбакырда кітапханашы болып, ғылым жолында қызмет атқарған. Сейді Али Реис, қалған өмірін Сулеймен сұлтанның бұйрығымен ол Селим ханзадаға қызмет еткен. Гадата Хас-са кеме басшыларының бірі болды. Соңғы тапсырмасы белгісіз. Ол жылы Ыстамбұлда қайтыс болған. (Seydi Ali Reis, 1894: 23).

Бір османдық қызметкер Дефтердар Сейфи Челеби және оның «Түркістан мен Қиыр Шығыс саяхатнамасы»

Сұлтан III. Мурадқа ұсынылған бұл саяхатнама Моңғол дәуірінен бастап Азия тарихының қысқаша баяндалуын білдіреді. Челебидің осы шығармасының басты ерекшелігі, Түркістанның, Қиыр Шығыстың, Үндістан мен Иранның жағдайы баяндалады. Бұл шығарма Тарихи географияның сирек түрі болып табылады. Саяхат жазбаларында түп деректер, жазбаша және

ауызша деректер пайдаланылған. Осы еңбекте айтарлықтай дәрежеде өз кезеңінің билеушілері мен оның ізбасарларына тиесілі болып, олардың кейбіреулері туралы жалпы түсінік береді (Seyfi Celebi (Translated by Acar), 2014: 11). Челеби қайтыс болғаннан кейін шығарма географиялық негізде ұйымдастырылған және тоғыз тарауы жарық көрген. Бұл қолжазбада: *Қытай, қалмақ және Тибет префектурасы, Қашқар және қазақ өңірі Тур, Кашмир-Ауғанстан, Үнді сұлтандары Жалаладдин мен Элдаде, Үнді префектурасындағы Жалаледдиннің бейресми сұлтандары, Мауеранахир Өзбек сұлтандары Ахвалир, ащыбаи провинциясының Қызылбашылары және басқа да сұлтандар, Қызылбашалар, Ащым сұлтандары Қызылбашалар және Баюндыр хане Ахвалах туралы* мәліметтер ұсынылған (Matuz, 1968: 17-18).

Дефтердар Сейфи Челебидің түп нұсқа атауымен – «Кітабы Теварих-и Педишахан-и Вилаят-и Хинт және Қытай, Кашмир және Вилаят-и Әсем, Қашқар, Қалмақ, Қытай және Саиир Падишахан-и Пенди. «Эт Сұлтан» және «Үнді Сене Хиндустан дер Заман-и Султан Мурадибн» Сұлтан Селім Хан мин Те'лифат-и Дефтердар Сейфи Челеби эль-Мерхум хижра 990 жылы» (Matuz, 1968: 51). Екі қолжазбаның ешқайсысында тақырыптар болмағандықтан, Сейфидің еңбегі автор қайтыс болғаннан кейін Лейден мәтініне қосылған “*Kitâbı Tevârih-i Pâdişâhân-ı Vilâyet-i Hindu ve Hutây ve Keşmîr ve Vilâyet-i ‘Acem ve Kâşkar ve Kâlmâk ve Çîn ve Sâ’ir Pâdişâhân-ı Pişîn ez Evlâd-ı Çengîz Hân ve Hâkân ve Fağfür ve Pâdişâhân-ı Hindûstân der Zamân-ı Sultân Murâdibn Sultân Selîm Hân min Te’lifât-ı Defterdâr Seyfî Çelebî el-Merhûm fi Sene hîjra 990 târihinde*” осы түсініктеме арқылы танылды. Саяхатнаманың нұсқаларының қазіргі көшірмелердің бірі Лейден университетінің кітапханасы «№ 917/1» каталогында, ал екіншісі – Париждегі “Bibliothèque National, Supplement Turc (Париж Ұлттық кітапханасы), 1136 қорында орналасады (Matuz, 1968: 16-17).

Сейфи Челеби саяхатына байланысты академиялық шеңберде Француз зерттеушісі Джозеф Матуз осы уақытқа дейін жүргізілген ең ауқымды зерттеуді өткізді (Woodhead, 2012: 33). Матуз шығарманың екі сақталған көшірмесін, оның транскрипциясын және талдау мәтінін дайындап салыстырды (Matuz, 1968: 17). Башқұрттың танымал тарихшысы Зәки Велиди Тоған, Ислам энциклопедиясына жазған «Али Акбар» атты мақаласында (Togan, 2002: 75), және басқа ерекше еңбектерінде (Togan, 1947: 139), Дефтердар

Сейфи Челебидің, Османды сұлтаны III. Мурад кезінде Орта Азия мен Қалмақ жерінде жасаған сапары және өз қолымен жазған осы саяхатнаманы жоғары деңгейде бағалаған (Babinger 1992:75), (Matuz, 1968: 14). В. Бартольд, Күшім Хан туралы мәлімет бергенде, ол Сейфи Челебидің осы еңбегінде қолданып жиі сілтеме берген (Barthold, 1990: 314).

Дефтердар Сейфи Челебидің саяхатнамасындағы “*Fasl-ı Sâni Kaşkar ve Qazak ve Tura Padişahları Ahvalıdır*” екінші тарауша: Қазақ және Тура сұлтандары жайындағы мәліметтер

Beyt Kıymet-i ilm râ zi dest medih

Cânib-i şer râ i,kest medih ve Kaşgar’dan beri bir tayfa var atına Kırgız(Kazak) dirler anlar dahi konargöçer taifedir. Moğol (22a) cinsidir. Çoklug kavimdir içlerinde bir padişahları yokdur. Begleri vardır beglerine Kaşka dirler ne kâfir ve ne Muselmandırlar yerleri sarb tağlardır ve yer yer derbendleri vardır. Üzerlerine bir padişah leşker çeküp varsa evlerin tağ içine çekerler ve kendüler ol derbendlerin ağzın alup tururlar kimse geçirmez ve yede idüp üzerlerine gelen leşker üstüne kar yağdırup sovuq iderler ki ol leşkerin eli ayağı tutmaz olur ve ol kar ve sovuq ardınca hamle/idüp savaşurlar düşmeni zebun (Matuz, 1968: 87).

(22a) тайпаларының құрамына кіреді. Сандары көп бірақ іштерінен бүкіл Қырғыздарға билік еткен Сұлтан табылмайды. Олар жалғыз өз мырзаларына бағынады және сол мырзаларға «Қашка» атауы беріледі. Бұл тайпа ешқандай бірде бір мұсылман емес. Олардың қоныс аударған жерлері тік жартастардың арасында орналасады, ал өздерінің дербенд деген қорғандары болады. Егер оларға кез келген бір сұлтан әскері жорыққа шығатын болса, олар киіз үйлерін тауға апарып, осы дербенттің аузын қорғаулары үшін бұл жерден ешкім өте алмайды. Жалғасында Жада қылып жауынгерлердің үстіне түскен қар олар дауыл тудырады. Осылайша жаудың әскерлері қол көтере алмайды. Олар қар мен суықтан кейін әрекет етеді, жауды қатты азапқа салады.

(22b) *iderler. Ve ademleri ölen de toprağa defin itmezler yüksek ağaçlar vardır tâbutı ile ol ağaçlara çıkarup korlar bir tâ'ife var ki iki kere yüz bin evi var. Müselmandırlar İmam-ı A'zam mezhebindedirler hânlarına Tevekkel dirler. Çengiz neslidir bunlara Kazak anuniçün dirler ki Taşkend'de ve Buhara'da padişah olan Çengiznesli çünki kânunlarıdır ki bir pâdişah ölic egiz oğlanlarının her kangısı yaşla büyük ola anı padişah iderler (Matuz, 1968: 87).*

(22b) Жауынгерлер өлгеннен кейін жерленбейді. Олардың биіктігі өте жоғары ағаштары бар. Жерлеу рәсімін осы ағаштарға табытпен алып барып, сүйектері тозғанша осы жерде қалдырады. Бұл тайпамен шекаралас болғандар Қазақ деп аталады. Бұлардың ішінде бір ру орналасады, олардың екі жүз мыңдық шатырлары бар. Бұлар мұсылман және имам Ағзам масхабына бағынғандар. Хандары Тауекел делінеді. Бұлар Шыңғыс ұрпағына кіреді. Сол үшін бұларға Қазақ деп атау беріледі, Ташкент және Бұхарада сұлтан болғандар Шыңғыс ұрпағынан тарағандар. Қазақ рулары, хан сайлау салты бойынша, бірде бір сұлтан қайтыс болса, оның ұлдарының қайсысы үлкен болса, оған бағынып хан тағына көтереді.

(23a) *ve küçüklerinin her birine bir şehir verirler. Anlar dahi birbirine kah muhti olurlar ve kâh cenk iderler kangısı ki mağlup olsa ayruk vilayet içinde turamaz kaçar beriyerlere gider bu Kazka pâdişahları dahi kadimden dedeleri Buhara ve Taşkend saltanatı üzere birbiriyle cenk idüp mağlup olup ol beriyeye kaçup orada kalmışlardır bunlara Kazak anuniçün dirler. Atları ve koyunları ve develeri çok olup evleri araba üzerinde olur ve kaftanları koyun derisinden olur renk (Matuz, 1968: 87).*

(23a) Жана сұлтанның бауырларының әрқайсысына бір қала беріледі. Бұлар бір-бірлеріне қарсы кейде мейірімді, кейде жау болады. Қайсысы жеңілсе, бір тақ астына тұрмайды. Дала аймағына қоныс тебеді. Тіпті бұл қазақ сұлтандарының кезінде үлкен аталары Бұхара мен Ташкент үшін соғысып қайтадан далаға оралғандар. Сол себептен бұл тайпаға Қазақ атауы берілген. Жылқылар, қойлар мен түйелері өте көп бай болып, ал үйлері арба үстінде болады. Және шапандары қойдың терісінен жасалып, олар

(23b) *boyarlar atlas gibi olur. Buhâra'ya getürürler satarlar atlas kaftan bahasına alurlar şöyle nazik ve makb'ul olur. Ve bir 'acâ'ib dahi bu ki yağmurlukları daji bu zikr olan deriden olur aslâ yağmur geçmez ve ıslanmaz zirâ ol vilayetde ba'zı otlar vardır anunla terbiye iderler. Ve Kazak t'aifesinden bir tarafına Tura vilayetidir. Yigirmi günlük yol eni uzunı vardır. Deşt-i Kıpcağın öte kenarıdır padişahlarına Küçük Han dirler. Çengiz neslidir. Müselmandır İmam-ı A'zam mezhebidir. (Matuz, 1968: 89).*

(23b) кейбір түске боялады. Бұл шапандар атлас терізді болады. Олар өз тауарларын Бұқараға апарып сол сауда тауарларын сатады. Бұл шапандардың барлығы атлас терісінен жасалады. Сол үшін жаңбыр жауса ешқашан

суланбайды. Өйткені осы аймақта кейбір шөптер болады, терілерді сол шөп арқылы жұмсақ қылынады. Қазақ тайпасының бір бөлігі Тура губерниясынан, бұл өңірге жету үшін 20 күндік жол жүру керек. Бұл аймақ Дешті-і Қыпшақтың арғы беті болады. Олардың сұлтандары Күшім хан болып, апарып Шыңғыс ұрпағынан тарағандар. Мұсылман болып, Имам Ағзам масхабына бағынғандар.

(24a) *Küçüm Han bir yere gitmiş idi. Rus kâfiri gelüp gice ile Tur'a şehrini aldı. Küçüm Han haberdar olucağız şehri kuşattı bir iki yıla dek kâfiri taşra çıkmazға komadı âciz idüp sonra aldı yine Tura'yu. Bu hikayet yakında oldu ammâ Rus Tura'yu aldıktan Küçüm Han'ın bir oğlun tutub Moskov'a gönderdiler. Küçüm Han vilayetinin etrafında "aca'ib t'a'ifeler vardır ve suretleri "âcip garib şekildir ve dilllerini hiç kimse anlamaz dinleri ve mezhepleri yoktur hemân hayvan misalindedirler. Ve ol* (Matuz, 1968: 89).

(24a) Күшім хан бір күні Тұра қаласынан шығып кетті. Орыс кәпірі келіп, түнде Тұраны жаулап алды. Күшім хан хабардар болған соң, ол қайтадан Тұраға оралып қаланы қоршап, ол екі жыл бойынша кәпірді сыртқа шығармады. Орыс шапқыншыларына тойтарыс беріп қаланы қайта өзіне бағындырды. Бұл оқиға жақын арада болды. Бірақ орыстар Тұраны жаулап алған кезде, Күшім ханның бір ұлын ұстап алып, оны Мәскеуге апарады. Күшім хан вилаятының (губерния) айналысында ғажайып таңқаларлық тайпалар бар. Олардың жүз пішіні бір түрлі болып, бұлардың тілін ешкім түсіне алмайды. Олардың не діндері немесе масхабтары жоқ Сунниттік сектаны қабылдаған. Османлы ғалымдары мен улемалары Орталық Азияда тұратын түрік тайпаларының мұсылмандық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар өз секталарына сәйкес келмейтін (шиа және т.б.) өз шығармаларында негізінен мәлімдейді. Бұлардың барлығы далада жануарлар сияқты өмір сүреді. Және осы

(24b) *vilayetde yay günlüklerindeki gice gayetle kısa olur kırk gün mutassıl yatsu namazı kılmayup subh-ı sâdik olur, meşhu kıssadır ve Küçüm Han'ın ecdadı Cengiz'e dek ol vilayetde saltanat iderler ammâ Kaşkar padilâhı Abdürreşid Han'ın ecdadı Çengiz'in hur'ucundan beri Kaşkar'a hükmi derler. Çengiz'in hur'ucunu Acem şu'arası namz etmişlerdir oğlu Gülagu'yu gönderüp Bağdad'da Mu'tasım halifeyi şehid etti kendüsi Horasan'dan berü gelmedi.* (Matuz, 1968: 89).

(24b) аймақта жазғы күндер өте қысқа өтеді. Шамамен 40 күн бойы құптан намаздарын оқи

алмай-ақ күн шығады, бұл әйгілі бір қысқа әңгіме. Күшім ханның аталары Шыңғыс билік еткен кезден бастап мұнда билік еткен. Бірақ Қашқар ханы Абдурресиддің аталары бойынша Шыңғыс көшіп келгеннен бастап Қашқарды басқарғандар. Шыңғыс хан өзінің ұлы Хулагунды Бағдатқа жорыққа жіберіп, Аббаси халифасы Мұхтасымды шехіт қылған. Өзі Хорасаннан асқан жоқ.

Ибн Абдуллах Бін Ридван “*Tevarih-i Deşt-i Kırçak*” шығармасында Дешті-і қыпшақ аймағы туралы жазылған мәліметтер

Абдулла Ибн Ридванның Османлы түрікшесінде жазған “*Tevārîh-i Deşt-i Kırçak 'an Hıttâ-i Kırım veya Tevārîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kırçak*” атындағы осы теварихінде «шығармасында» Османдықтар кезінде Қаратеніздің сол түстігінде орналасқан Қырым хандығы және Татарлардың тарихы туралы нақты мәліметтер берілген. Бұл қолжазба түп дерек іс жүзінде қысқаша (ala vecîh'-i ihtisar) түбіріндегі сипаттама болып табылады. Ибн Ридван, алғашқы Қыпшақ хандарының тарихын жазған кезде, Хафиз Мұхаммед Ташкенди және Шейх Ахмед бин Омар бин Араб Шах Ансари сияқты бірқатар ежелгі тарихшылардың түп деректерін қолданған (Babinger, 1992 : 194). Ибн Ридван бұл шығармасында Османды сұлтаны IV Мурадтың билігіне дейін (1623-1640) Қырым тарихын, әсіресе әкесінен естіген мәліметтерімен және өз байқауларымен дайындаған. Автор Османлы әулетіне осы туынды дайындаудағы Қырымның маңызы мен орнын еске түсіру үшін жазғанын, қолжазбаның кіріспесінде, Османды теңіз кемелерінің Реисы (капитаны) Хусейн пашаға ұсынылғаны анықталған (Ibn Ridvan, 2012:1).

Шығармада XV ғасырдың екінші жартысынан бастап, Кефе мен Менкуп бекіністерінің Осман билігінің қол астында алынғаннан кейінгі Қырым хандарының саяси тарихы баяндалады. Шығарма барысында, тиісінше Дешті-Қыпшақ пен Қырым географиясы, Қырымдағы Кемал Ата менкибеси, Дешті-Қыпшақ хандары, Гедик Ахмет паша сәйкесінше Кефе мен Менкуб қамалдарын басып алу; Менгли Гиравдың Қырым ханы болу, Осман сұлтандары тарапынан тағайындалған хандар, Ридван пашаның Кефе губернаторы болып тағайындалуы және Дешті Қыпшаққа жету; Қырым Гирей (Сахин-Гирей, Мехмед-Гирей, т. б.) арасында, Хани-бек-Гирей), Индаль-сахарадағы шайқасы; Ридван пашаның қолбасшылығында Ширван мен

Дағыстанға жасаған әскери жорығы, Қырым хандығының мемлекеттік ұйымы; Шахин Гирай мен Ацем Шахы I. Аббас арасындағы сектанттық қатынастар; Дунай өзені жағасындағы Бабадағ шайқасы; Татар-Өзи казактары арасындағы шайқастар қорытындыланады. Бұл қолжазба Париждің Ұлттық кітапханасында және Арсенал кітапханасында орналасқан. Бұл шығарманы Поляк түркітанушы Ананияз Заяцковский тарапынан «*La Chroniquet Des Steppes Kiptchak Tevarih-I Dest-i Qipcak Du XVII E Siecle*» деген атаумен, 1966 жылы Варшавада еш индексіз басып шығарды және сыни түрде басылып, француз тіліне аударылды (Ibn Rıdvan, 2012:2-3).

Қолжазба ішіндегі «Дешті Қыпшақ аймағы және Сарайшық қалашығы» туралы аталмыш мәліметтер

23В Абдулла Ибн Ридван Дешті Қыпшақ сөзін бұрынғы саяси-географиялық сөз ретінде қолданады. Ибн Ридван осы бағытта Каспий теңізінің солтүстігі мен Қырым түбегі арасында орналасқан аумақты Дешті Қыпшақ деп анықтаған. Автор әсіресе алайда бұл аймақты географиялық және әкімшілік тұрғысында сипаттайтыны анықталынады. Ибн Ридван Алтын Орданың саяси шекарасын жақсы білсе де, ол керісінше Дешті Қыпшақ тұжырымдамасын елдің батыс бөліктері үшін ғана пайдаланды. Каспийден тыс қалған Орталық Азия далалары осы ұғымда айқындалмаған. Қолжазбада бұл аймақ, бұрын Татар ханы Шыңғыс әулетінен ШЖК арқылы татар ханына өткені жайында мәліметтер береді (Ibn Rıdvan, 2012: 43). 10b Осы таваріхте Дешті Қыпшақ атауына кең байтақ және нақты егеменді ел болған 5а кең қалалардан тұратын сұлтанат ретінде мағлұмат беріледі (Ibn Rıdvan, 2012: 29). 8а-22b Ибн Ридван Дешті Қыпшақты тарихи тұрғыда сұлтандар басқарғанын анықтайды. Алайда, мұнда Дешті Қыпшақтың сұлтандарының жерленген шаңырақтары орналасқан (Ibn Rıdvan, 2012: 27-42,43). 10b Сондықтан, мұнда Сұлтан мен Осман империясының тұрғысынан осы аймақтағы білімнің қажеттігі түсіндіріледі (Ibn Rıdvan, 2012: 29). 1а сонымен қатар мұсылмандардың қоныс аударған жері, Дешті Қыпшақтың өзені баяндалған. Бұл аймақ османдықтардың орнына Татар хандарының билігі астында болған. Қырым, Қазан, Азов, Ор, Сарайшық, Калас, Хажы Турхан, Акмесид, Қазан және Айдахар 2b қалалары Дешті Қыпшақтың құнды елордалары болып саналады (Ibn Rıdvan, 2012:19-22).

Ибн Ридванның таваріхі ішіндегі Татар, Дешті Қыпшақ және Алтын Орда Тарихы жайында жазылған тараушалары

Ибн Ридван осы бапта Дешті Қыпшақтың саяси шекарасын сызып, аймақтағы Сарайшық тәрізді сауда саттық қалаларды атап өтеді. Бұл сәйкесінше:

(2b) *Pes imdi hafi olmaya ki Deşt-i Kıpçak didükleri kadimden Tatar ta'ifesine mahsus bir vâsi memlekettir ki pâyitahtları Kırım ve Bahçesaray ve Serâcık ve Almsarây ve Gazan ve Azak ve Kal'a-yı Or ve Hacı Turhan ve Ejderhan vilayetleridir. Evvela Nefs-i Kırım bir şehir-i muazzam ve sevâd-ı âzam* (Ibn Rıdvan, 2012: 22). Теварих ішіндегі Дешті-Қыпшақта орналасқан “Serâcık” атауының қазіргі Сарайшық қаласына сай келетініне күмән тудырады.

Төртінші бапта, Ибн Ридван Алтын Орда ханы Тоқтамыс пен Эмир Тимур арасындағы соғыстар нәтижесінде Сарайшықтың және т.б. Дешті-Қыпшақ қалаларының жойылуы туралы ақпарат береді.

(4b)..... *vesâir diyarları dahi Temurlenk ile Toktamış Han cenk eylemegin niçe zaman ol diyarlardan emn-ü amân getirilüp halkı muhtâc-ı nân olmagin perâkende ve perişan oldılar. Şimdiki hâlde vilayetleri Akmesicid ve Karasu ve Gözleve ve Salâcık ve pâyitaht- ve cây-ı kararları Bağçesaray ve Almasaray dedikleri diyarları kalmışlardır. Hâfiz Muhammed Taşkendi yazdığı üzre ibtidâ Deşt-i Kıpçak'a han olan Şuban Hân ibn Tûni Hân ibn Cengizdir. Ve Şeyh Ahmed bin Ömer bin Arab Şah Ensâri kavli üzre ibtidâ Deşt-e hükm eyleyen Berge Han ibn Tuni ibn Cengizdir* (Ibn Rıdvan, 2012: 24).

Абдулгаффар Умдет әл-Ахбар (Таварих)

1744 жылы қырымдық Абдулгаффар тарапынан жазылған бұл еңбек моңғол тарихының ең құнды шығармаларының бірі болып және Жошы ұлысы тарихындағы ең маңызды түрік дереккөздерінің бірі болып табылады. Екі бөлімнен тұратын шығарманың бірінші бөлімі Жошы ұлысының пайда болуынан оның таралуына дейінгі кезеңді, ал екінші бөлімінде Қырым хандығының төл тарихын сипаттайды (Abdulgaaffar(Translated by Pasaoglu), 2014: 8), (Kafalı, 1976 :11).

Шығарманың авторы қырымдық Абдулгаффардың Жәнібек сұлтанға негізделгені, Қаныбек ханның қызы Бисұлу Хануштың ұлдары, Кукиден және Мамай Бегтен шыққандығы өз тұжырымдарынан белгілі болады. Қырым

хандығында кеңесші қызметін атқарған автор, Селамет Гирай хан кезінде шерифтің әкімшісі болып тағайындалды және бір жыл Қадылық қызметін атқарды. Осы кезеңде өзінің мейманханаға жақындығын тарта алмайтын кейбір кісілердің қызғанышының нәтижесінде ол Соғудақ қамалына жер аударылып, 1747 жылы ол қуғынға ұшыраған кезде осы еңбекті дайындаған (Pasaoglu, 2013: 17).

Абдулгаффар бұл шығармасын жазу мақсатының Шыңғыс ханның тарихына сараптама жасау емес, ал керісінше басты мақсаты Қырымдық хандар және осы хандардың ұрпақтары мен ахуалдары екендігін және Жошы хан және басқа патшалардың ұлдары мен ұрпақтарын анықтау болғанын атап өтеді (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 23)

Осы Теварих басты екі тараушадан құралған, бірақ еңбек ішінде белгілі бір бөлімдер жазылған. Бұл бөлімдерде Хазіреті Адамның дүниеден басталатын жалпы дүние тарихы, Хазіреті Нұх, Пайғамбарлар тарихы, Селжұқтар және Османлы тарихы туралы мәліметтер бергеннен соң, Шыңғыс хан және оның ұлдары, Алтын Орда хандығы, Қырым хандығы, Гирай хан және Мирзалардан кейінгі тарих жайында мағлұматтар беріледі. Әр тарауша үшін пайдаланылатын түп деректер әр бөлімнің басында келтірілген (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 23). Абдулгаффар Шыңғыс хан бөлімінің басында ол ақпарат көздерінен алынған мәліметтерді зерттеп, қақтығыстар бар дереккөздерді зерттеп, ұстағанын, салыстырмалы талдау жасағанын атап өтеді (Pasaoglu, 2013: 17).

Түрік тарихнама дәстүрінің сирек бір бөлігі болып табылатын бұл шығарма, Қырым тарихының жергілікті көздері негізінде жазылған және қолжазбада түп деректер қолданылғаны үшін жоғары мағынада өте маңызды болып табылады. Шығарма сондай-ақ Жошы ұлысының саяси тарихы, Жошы ұлыстарының несеп намалары және Алтын Орданың құрылымын зерттеу үшін де құнды (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 23).

Умдет ал-Ахбар «Таварих» ішіндегі Сарайшық туралы тараушалар

“259. Бапта” Алтын Орда Ханы Саянның қайтыс болу және Беркенің Хан сайлауы анықталады. Абдулгаффар осы тарауша ішінде Қажы Тархан әл-Нияз риуаятшының айтуынша, Хазреті хан (Султан Беркенің) сегіз сарбазмен бірге Хорезм мен Сарайшыққа келгендігін баяндайды

1 *Müşâvereleri bunda karar itdi ki zümre'-i kâan olan evlâd-ı Tuli'den Hülagü'ye ihbar ve Ulus-ı Cuçi*

2 *güyâ sahihsizdir deyü adet-i Moğol ve resmince iş'ar ve kinsız kılınç ile yakasız gömlek irsal itdiler Hülagü*

3 Кеңес беру нәтижесінде олар Илханлы билеушісі Хұлагуға Жошы ұлтының хансыз қалғанын хабарлау үшін Моңғол ата салты бойынша қынсыз қылыш пен қолайсыз көйлек жіберді.

4 *dahî ammizadeleri ülkesini zabt içün asker-i firâvân ve tarîk-i Şirvan'dan revan eyledi imdi*

5 Хұлагу өзінің әскерімен Ширваннан ағасының елін иемдену үшін жолға шықты.

6 *sabık'ül beyan olan babasından tıfıl kalan Berke şehzade bin Cuçi Han avn-ı hûda ile fitrat-ı*

7 Қайтыс болған әкесінен кейін жас кезінде болған Кук ханзадасы және Берке шехзада, Аллаху Тала қамқорлығымен

8 *İslâmiyet üzere olup her neredede bir Muhammedî kimse görürise anınla ülfet ve ayîn-i mecus-u Tatardan nefret*

9 Ол Исламды қабылдап, Мұхаммадты (мұсылман) көрсе, ол онымен кездесіп татулық орнатады да, ал дінге сенбеуші (мекуси) татар тайпаларын аса жек көреді.

10 *ideridi akıbet kendü akrabası ve ülke ümerâsı bunu nazardan iskat vurur idüp mecnundur deyü mehcûr*

11 Берке шехзадтың жеке туыстары мен ақсақалдары оны мұсылман дінін қабылдағаны үшін соны маджнун біліп қаңырап қалғаны

12 *itmeleri hasebiyle bu dahî vilâyet-i Sığânak (Sığınak) tarafına hicret idüp şeyh'ül-'âlem ve mukteday-ı muhterem hazret-i*

13 үшін (ол) Сығанақ вилаятына хиджра идуп (сол жерге жетіп) шейх'уль-Әлем және муктедай-аса құрметті Хазірет

14 *Şeyh Seyfeddin el-Harezmi cenâbına varub inabet ve tahsil-i'ulûm ve mâ'arife-i mübâderet itmişdi lütf-ı*

15 Шейх Сейфеддин Әл-Харезмиге аттанып, варуба инабетті (тәубе) итеріп, білім мен өнер тапқыштықты талап қылды.

16 *hakk ile şeyh-i ba-istihkâk ve sahîb-i keramet-i mutlak olmuşıdı ve asker-i Moğol ise bunun vücudunu*

17 -Хакк пен Шейх-и-ба-фехтак пен Сахиб пен Керамет- и, Моңғол сарбаздары,

18 *adem mesabesinde görüb ve belki hayatını dahî bilmezleridi iş bu esnada İdil padişahının fevt Olduğu*

19 Соны Адам сипатында көріп және, мүмкін, тіпті оның рухани мәртебесін білмейтіндер. Бұл уақытта Еділ Сұлтаны февт(қайтыс) болды.

20 *ve Hülügü tarafına arz olunduğu şüyü' bulduysa şeyh müşarüleyh hazretleri Berke Han'a hitab İtidi ki*

21 және егер бұл вакия (хабар) Хулагуға жеткен болса да, қасиетті Шейх мушарулейдің Берке ханға былай деп жүгінді:

22 *ey ferzend-i ercmend taht-ı ecdadın mahlûl ve senin vusûlüne mevkuldür deyücek hazret-i han-ı*

23 Шейх Хазрат, сіздің ұлыңыз, Әй ферзенди-эрджуменд (ардақты ұлым) тахт-и эждадың (Жошы ұлусын хандығы) махлул және сенің вусулүнге мевкул (сенің мәртебеңе лайықты), деген

24 *şeyhe yüz sürüb dedi ki efendim iki cihan devleti senin âsitâne-i saadetindedir İbrahim Edhem tek* Берке шехзада, шейхин қолын сүйіп: «Мырза, Ибрахим Едхемдей екі әлемнің жағдайы сендердің бақыттарында, – деді

25 *terk-i taht ve tâc idüp iftihar ve ibtihac iderim dedi ve ağladı ve şeyh dedi ki yok elbette gidersin*

26 тақтың тақтасынан бас тартып, мен мақтаныш пен ибтихапты айтамын, – деп жылады және шейх айтты, әрине сен барасың

27 *inşallahu tealâ nice dürlü hikmet-i ilahîyye ve mu'cizât-ı Muhammediyet zuhûruna sebep olursun deyü tenbih itdi*

28 Иншаллаху Таала сізді көптеген жақсы ақылды дана-и илахийе және му'жизат-Мұхаммедиялардың пайда болуына себеп болады деп үміттенемін, деп салық берді.

29 *Buhara'dan tedarik görüb azîmet-i Deşt-i Kıpçak ve taht-ı İdil eyledi hazret-i şeyh dahî teşyi' iderek*

30 Берке, Хазрат Шейхін колдаумен Бұхарадан көмек алған соң, ұлы Дешт-и-Қыпшаққа келіп Тахт-и Едил (Жошы ұлысын) ханы болып сайланған.

31 *tâ Karakol dedikleri mahalle değîn geldi ol yere değîn Berke Han rikab şeyh'de piyade yürüdü dirler*

32 Қаракөл деген ауданға жеткенше Берке Ханмен бірге (шейхте рикаб) жаяу жүрді.

33 *ba'de şeyh bedreka-i himmet ve kerâmetini refîk idüp avdet itdi Hacı Tarhanlı el-hac Niyaz*

34 баде Шейх бедрека и химмет (өз колдауын) көрсетіп және кераметин Рефик идуп (химмет беріп) сонымен авдет (қоштасты) қылды. Қажі Тарханлы Әл-Хадж Нияз

35 *dedikleri müverrih rivayet iderki hazret-i han sekiz kişi ile yürüyüp Harezme ve ba'de Saraycığa geldi*

36 атындағы баяндаушының айтуынша Берке, сегіз сарбазмен бірге Хорезм арқылы Сарайшыққа келді.

37 *ve kendünün Berke Han bin Cuçi Han olduğunu izhar itdi yanına ümerâ' ve sayir asker geldiler amma*

38 және өзінің Жошы ұрпағынан Берке хан екенін айқындады. Уиера (Жоғары лауазымды забиттер – Мырзалар) мен сарбаздар келді. Бірақ

39 *Hülügü'ye gönderdikleri haberden ötürü mütehayyir oldular iş bu esnada asker-i Hülügü'nün Şirvan yolundan*

40 олар Хулагуға жіберген хабар үшін мүтехайыр (өкінгендер) болған. Сол кезде Егер Хулагу мен сарбаздарын Ширванға баратын жолдан

41 *yürüyüp geldiği haberi alındı ise hekes dem beste kalub Berke Han'dan rû-gerdan olmağa rağbet itdiler Berke Han bunlara dedi ki hakk din-i Muhammed ve tarik-i Ahmed'dir inşallah mu'cizât-ı habibullah ve karâmet-i* (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 259).

42 келе жатқандығы туралы хабар келсе, барлығы рұ гердан (үнсіз жұлдырғандар) болғандар. Берке Хан оларға шынайы дін – Мұхаммед пен Тариік Ахмед екенін айтты.

“270. Бапта” Тоқтамыс Еділдің қарсы жағалауына шегінуі. Әмір Темірдің Тоқтамыс ханға үлкен Дешті Қыпшақ даласына жорыққа шығуы. Алтын Орда тағына Тоқтамыс ханының орнына Құтлығ Темірдің Дешті Қыпшақ аумағындағы Жошы ұлысының басына келуі жайлы мәліметтер беріледі.

1. *Timur askerine getürdü ve anları Timur'a ta'rîf eyledi pes uluğ ordayı basdırarak ahali-i Deşt sinurına*

Тұтқындаған сарбаздар Әмір Темірдің алдына әкелінді. Олар Темірге жолын көрсеткендерімен Ұлы Орданың жері басып алынды да, халық (ұлыс) Дешті-Қыпшақ шекарасына

2. *Geldiler amma Toktamış Han mesafe-i ba'ide olup asker-i Timur zebun olsun ma'nasına cümle ille rini İdil tarafına*

жеткендер. Сонымен Тоқтамыш, өзімен әмір Темір сарбаздары арасында месафе и баиде (үлкен қашықтық) болғанымен бірге Тимуриттіктерін забун болу (зардап шектіру мақсатымен) үшін өз ұлыстарын Еділ жағына

3. *Göçürdü amma Timur u gayyur terk-i azîmet itmeyüp sahray-ı heyhat ve arz-ı haliyatdan derya gibi akdı işbu*

көшірді, бірақ Әмір Темір даладан терк и азимет (табандылықтан оралмай) қылмай,

сахрей-и-хейхат және арз-и халият Теклиден Дариядай (ағыспен) жетті. Бұл

4. *Azîmetinde Timur'un acayib garaib ihtiyât ve ihtirazları olup tafsili Zafernamede mezkurdur hasılı*

осы шыдамдылықта Темірдің ерекше және таңқаларлық ғажайыптығы мен шағымдары байқалған. Алайда осы шығындар жайында Зафарнамада тафсір (айтылған) берілген.

5. *Tamamen üç ay sahrada yürüyüp akıbet Ublan Karaman nâm mahallde Toktamış askerine mukabil oldu*

Ол үш ай бойы далада серуендеп, Ублан Караман ауданында (жерінде) Тоқтамыш әскеріне мұқабил (жетті) болды.

6. *Mesbuk bi-mesel olmayan cengler oldu iki taraftan bi-hadd bahadırlar arsa-i helâke düşdüler ve Toktamış askerinden*

Олардың арасында көптеген оқиғалар мен қақтығыстар болды, сонымен екі жағындағы Бахадурдар арса и хелак (жойылғандар) болды. Мәселен Тоқтамыш сарбазы

7. *Mesela Barın Cavlı Beğ başlık gibi nâm-dârlar helâk oldular Temür Kutluk oğlan ve Edigü Beğ zî-şân*

Барын Кавлы Бег сияқты жауынгерлер жойылды. Темір Кутлук баласы және Эдигү Бег зи-шан

8. *İkisi Timur sahib-kıran askerinin ilerüsünden durub Toktamış Han ile itdikleri savaşları Özbekler*

Екеуі Темір (Сахиб-Қырғен) дің әскерін алысында тоқталып, Токтемыш-ханмен жасалынған соғыстары өзбектерге қарсы итермелеген.

9. *Meyanında ve tevârih-i sahib'ül-beyanlarında mestûr ve mezkûr ve meşhurdur akıbet'ül-emr Toktamış askerine bozgunluk*

Бұл оқиға теварих Әл-Сахиб Әл-местур және меккүр өз мәлімдемелерінде Әмір Тоқтамыш сарбазға келгенімен белгілі орын және еске алу болып табылады.

10. *Geldi Timur Cihangir Temür Kutluk ve Kunçek oğlanları ve Edigü'ye iller zabtına ve perakendeleri divşirmeye İrsal eyledi*

Әмір Темір Джихангир, Темір Кутлук Кунчек пен Едігудің балаларынан аймақтарды басып алып, бөлінген тайпаларды өз қолдарына алуын бұйырды.

11. *Künçek oğlan bulduğu İlleri Timur cenabına getürdü amma Edigü Beğ Temür Kutluk ile yekdil*

Күнчек баласы өзі тапқан рулық тайпаларды Тимурға әкелді, бірақ Едігү Бег Темір Кутлукпен бірге болып

12. *bulduklarını Cayık Deryasına doğru mesafe-i bâ'ideye sürdü götürdü Timurlenk avdete*

басып алынған тайпаларды ол алыс қашықтыққа алды (қашықтық-и-баидей) Тимурленк авдете (оралуға шешім қабылдады)

13. *ahenk idüp Edigü'nün itdiği hareketi istimâ' idicek hây haramzade Edigü eyü san'at-ı feza-hat İhdas eyledin deyü teessüf itdiği Zafername'de masturdur.*

Әмір Темір Зафернамада Эдигтің сатқындық екенін байқап, ей харамзаде деп өкінішін білдірген.

14. *Timur'un avdetinden sonra Edigü cem' itdiği illerde Yeğeni olan Temür Kutluğı han idüp ve kendüsü beğ oldu ve asker tertib eyledi ve*

Темір кеткеннен кейін, Едіге жинаған тайпаларын Темір Кутлукқа берді, оны Дешти-Қыпчактың Ханы деп жариялады және өзі де бей (мырза) болып сарбаздар жинады.

15. *Toktamış dahi İdil Deryasının başında ve ayağında kalan illerden asker cem' itdi amma kârger olamadı Edigü Beğ hanı (Temür Kutluk) il*

Тоқтамыш, Еділдің басынан аяғына дейін созылған қалалардан қаншалықты әскерін жинады, бірақ табысты бола алмады, Едіге Бег (Темір Кутлық)

16. *İçine koyub kendüsü tamamen iki ay Toktamış Han ardından kalmayub akıbet Kara Don nâm nehrin*

өзі екі айлық Тоқтамышты іздеп, содан кейін акибет Дон өзенінің

17. *Sahilinde irişüb anı tutmak kaydında müzâyaka virdikde nehr-i mezkurun büyük yarlı yerine götürüb*

жағасына келді. Осы аймақты қол астына алғанымен нехр-и мезкурунге (өзеннің ең терең жері) келіп

18. *Hataen atıyla yardan uçub fevt oldu pes Edigü Beğ emir'ül-ümerâ' ve Temür Kutluk Han celâdet*

Ол абайсыздықтан аттан құлап, қайтыс болды. Пес Едіге Бег (Темір Кутлық) желадет

19. *Peyma' temamet Ulus-ı Cuçi'de kâmrân oldılar ve memalik-i mahruseleri vilayet-i Harezm ve Saraycık ve Kırım*

Пейма темамет бұл Жошы ұлысын және мемалык-и-махрусели вилайет и Харезм, Сарайшық және Қырым

20. *Ve Kazak ve Kazan ve Başkurd ve Alatar ve Ejder Han ve Rus ve Bulgar vilayetlerine hükm itdiler birkaç eyyam*

Мен Қазақ, Қазан, Башқұрттар және Алатар және Еджер хан, Орыстармен Булар вилайеттарына қол астына алып бірнеше эйям

21. *Geçüb Temür Kutluk Han vefat itdi Temür ve Polad nâm iki oğlu kaldı ve Temür Kutluk Han'ın*

birader zadesi Şadıbeg Hanı vassiyet-i Temür Kutluk üzere Edigü Beğ han köterdi ve anın yanına gitdi. (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 270).

Өтіп Темір Құтлық Хан қайтыс болды, Темір мен Полад атында екі ұлы қалды, ал Едіге Бег хан Темір Құтлық ханның әкесі Шадибег Хан болып сайланды.

“275. Бапта” Бұл қолжазбада Кейкубат, Нуреддин, Мансур, Гази және Наурыздың Мәскеуге жасаған жорықтары жайлы баяндалады. Сонымен қатар Нуреддин мырзаның Тура қалашығында қайтыс болу оқиғасымен Татар дәстүріне сай Сарай қаласына жеткізіліп, әкесінің қасына жерленуі баяндалады (Tiesenhausen, 1941: 18).

1. *Edigü Beğ Evladı Ahvalidir*

Эдиге Бег ұлының Ахвалидир (жағдайы жайында)

2. *pes işbu ahvalden sonra cümle iller Muhammed Han'a kalub ana Uluğ Muhammed Han dirler ve Edigü Beğ'in evladı*

пес бұл Ахвалден (оқиғадан) кейін джүмле (бүкіл) Елдер Мухаммед ханға қалуб (тартылып) оған Мұхаммед хан атау берілген және Эдиге Бегтің ұлдары

3. *çokluk idi amma beş aded oğlu meşhurdur ve büyüün adı Keykubad ve ba'de Nureddin ve Mansur ve Gazi*

көп еді, бірақ оның бес ұлы танымал болды, ал үлкенінің аты – Кейкубад ве баде Нуреддин, Мансур мен Гази

4. *ve Nevruz dirleridi ma'rekeden Keykubad ile Nureddin Tūra vilayetine gidiüp Başkurd dedikleri halk*

және Наурыз деп білінгендер Ма'рекеден Кейкубад пен Нуреддин, Тура вилаятына жетіп Башкир деген рудың

5. *içine düşdüler ve Mansur ve Gazi ve Nevruz dahî sabık'ül-beyan Şadıbek Han oğlu Gıyaseddin*

білігін алып, алайда Мансур мен Гази және Невруз сабиха'ұл беян (жоғарыда айтылған) Шыдыбек ханның ұлы Гияседдин

6. *Sultan ile mâan Moskov vilayetinde dahî düşdüler ve haylice asker ile gitdiler ve işbu gitdikde Nureddin*

Сұлтанмен олар Мәскеу вилаятына (губерниясына) кіріп, бірнеше сарбаздар барып келгенде Нуреддин

7. *Mirza Tūra vilayetinde iken sabıkan kendinden ziyık'ün-nefes maraz olmağla müştedd oldu ve vefat itdi ve*

Мирза Тура вилаятын (префектурасын)да болған кезде, зийык-үн нефес (тыныс алуы) болмаумен қайтыс болды және

8. *Keykubad dahî sar'a marazına mübtela olup bir gün suda yaykanuriken sar'a tutub suya gark olur*

Кейкубадта ол эпилепсия болып ауырды. Бір күні ол өзенде шомылатын кезде, қояншық ұстамасы бастады да және суға ғарқ (батып) болып қайтыс болды.

9. *Nureddin Mirza'nın meyyitini Tatar adetince at derisine sarub birkaç inakları anı arabaya koyub*

Нуреддин Мырзаның мәйітін (денесін) татар салты бойынша жылқының терісіне орап, бірнеше сиырлы арбаға салынып

10. *Saray şehrine babaları türbesine götürüriken yolda azîm kış şataşub cümle atları helâk olur böyle*

Сарай қалашығына, ата-бабаларын жерленген кесенесіне қарай жіберіліпті. Сарайға бара жатқан кезде, жолда қара қыс басталып, арбаның барлық жылқылары хелақ (жойылды) болды.

11. *İken harîfler gayret-i cahiliye üzere Seyyid Ali Divan dedikleri şahıs kendüyü arabaya koşub yürürük*

Осылайша, харифтер (қызметкер) ішінен Сейид Али диван деп аталатын адам барлық күш-жігерін жинап, көлікті ары қарай жүргізді де, соны

12. *Her ne Hal isede Saray'a irişdürüb defn itdüler*

Сарай қаласына жеткізіп (Нуреддин Мырзаны) мұнда жерлеген (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 275).

“276. Бапта” Жошы ханның ұлдарының, Орыс ханның немересі Барақ ханның Әмір Едігенің ұлы Мансур мырзаның көмегімен Құтлақ ханның немересі Күшік Мухамед ханның орнына Алтын Орда тағына келуі баяндалады. Сарай қаласындағы Ұлық Мухаметті қаладан қуып, хандығын жариялаған Барақ хан, қысқа уақыттан кейін Мансур мырзаға ашуланып садақ оғымен өлтірді. Барақ хан мұнымен тоқтамай Мансур мырзаға қарасты топтарға тиісті, сол жылы қыс қатты болуына байланысты бұл аймақ халқы суықтан, аурудан, аштықтан қырылды. Қашып құтылған бір бөлігі кішкентай Мухамбет хан мен Мансур мырзаның бауыры Наурыз мырзаның жанына бас сауғалады. Осылайша кішкентай Мухамбет хан және Наурыз мырза Жайық өзенінен өтіп Капанарасы өңіріне келулері туралы баяндалады.

1. *rahat olur idim ümmid iderim aklına ne gelür dedikde merkum ihtiyar dediki Muhammed Han yaşbuta'dır*

Мен ыңғайлы болар едім. Сіздердің ойларыңызға не келеді дегенде, марқұм қария былай деп айтты; Мұхаммед Хан әлі жас түйе болып тұр

2. *Eğerce hazırda arabağa cekmeğe bolmas amma öziğe rahat bulgay Barak Han küçlü boradur arabağa tartar amma caradıkda seni tizni astına alur bolgay dedi işbu vech üzere temsîl eyledi ya'ni Muhammed Han gerçi devenin gevşegi gibi elyevm arabağı çekmez işine*

Қазір ол Арбаны тартуға дайын емес (хан болуға лайықты емес), бірақ Барақ Хан мықты бора (Құнажын) дур. Арбаны тартады (хан бола алады) бірақ тез сені астына алады,

3. *çokluk yaramaz amma kendine dahî zararı yoktur. Barak Han kavi ve kuvetli erkek devedir arabanı ziyade çeker*

бірақ өзіне зияны жоқ. Ал Барақше қызықтыратын күшті ер түйе және – ол арбаны жеңілдікпен тарта алады.

4. *amma devenin sarhoşluk gibi kudurması vaktinde seni ayağı altına alur çiğner dimekdir işbu pîr pîr-tedbîr bu kelâmı*

Бірақ түйе маскүнемдікке шалдыққан кезде, ол сендерді аяғының астына алып шайнайды. Бұл тедбір (сак болушы) келамы

5. *temsîl itse dahî Mansur Mirza kabul itmedi cümle halkıyla Barak Han bin Rus Han tarafına vardi ve anı han*

насихаттаса да Мансур Мирза тіпті келіспеді. Мансур Мырза бұл кеңесті қабылдамай, барлық ұлысымен Барақ бін Урус хан жағына келді де соны

6. *idüp hizmetinde oldu Barak Han'ın mekânı ol vakitte Kazak Yaylağı dedikleri mahallde oluridi ve kendüsü*

хан деп сайлатқаннан соң соның қызметіне кірді. Барақ ханның орналасқан жері Қазақ жайлау деген жерде болды және өзі

7. *şecî ve gayûr han idi dirler pes Mansur Mirza ana varub itâ'at ve her vecihle serfûrû itdi ve kendünün*

Ол шежі (батыл) және гайур (құлшынысты) мінезді хан еді. Пес (Алайда) Мансур Мырза оған барып, мойынсұнды және өз қызметіне кіріп ер қашанда сайлаған еді,

8. *validesinin kardaşı idi Barak Han Mansur'u rak' idüp kendüsü müstakillen memaliği zabt itmek fikrine*

ол әжесінің інісі еді. Барақ Мансур ханын өлтіруді және мемалақты өз бетінше басып алады ойлады.

9. *düşdü yedi aya değin müdara ile yürüdü akıbet bir meclis-i işretinde Mansur'u katl itdi Barak Han*

Ол жеті ай бойы жасырын күтіп ол Мансурды ойын-сауық кезінде өлтірді. Бұдан кейін Барақ,

10. *müstakillen han-ı zî-şân oldu ve Mansur'un biraderi Gazi Mirza ve Nevruz ve sayir hevâdarı Küçük*

хан-зи-шанға айналды (хан болып сайланды), ал Мансурдың кіші баурлары, Гази Мирза мен Навруз,

11. *Muhammed Han yanına fîrar itdiler ve cümle halkı birlik zabt itdi ve işbu illeri gereği gibi zabt eylemeğin hususunu*

Кіші Мұхаммед ханға қашып кетті.

12. *Barak Han Alçin Kabilesinin beği olan Kudud'a müşavere itdikde Kudud adet-i Tatar üzere temsîl kurub*

Барақ Хан Алчин тайпасының басшысы Кудудқа Мансурдың тайпалары мен жерлерін басып алу жөніндегі бұйрық (тапсырды) берді. Кудуд адет и татар (Татар ата саны бойынша) мешверетті жинап.

13. *Cevab viridi ve dedikim taş tölek kuşunu turatından ayırmamak senge köngül*

Және ол былай деді: Далаға түсіріліп, өз әлемінде құлаған тас төлек құсты турынан ажырата алмасақ,

14. *Bermes bulgay dedi ya' ni kendü âleminde sahrada perverde olmuş ve semüz olmuş tavşancıl*
саған көңіл бермес (бағынбайды), сондай-ақ, егер сахарада (далада) өскен майлы қоян құсты алсаңыз,

15. *Kuşunu eline girdikde anı zebun idüp evvelki turatından ayırmaz isek ol sana mutî olmaz dimekdir*

кейін соны егер бұрынғы иесінен ажыратпасаң, ол сен үшін мұт (мойнын бурмайды) болмайды деп айтты.

16. *Muradı budur ki halkı malından ayırub fakir iderisek sana serfûrû iderler dimekdir pes Barak Han Mansur'dan*

мурадым (мақсатым), бұл егер біз Мансурдан алынған тайпаларды (ұлысын) өз мүліктерінен бөліп, кедей етіп бөлсек, олар саған бағынады.

17. *Aldığı illeri kış içinde bir bahane ile Harezm Gölünü geçürüb Kıyan Arkası dedikleri dağ semtine güçürdü*

Пес одан кейін Барақ Хан қыстың сылтауымен марқұм Мансурдың қалған тайпаларды Хarezim көлі арқылы жүргізіп, Киран жотасы деп аталатын тау ауданына қоныс аударды.

18. *Hasıl-ı kelâm bir kışın içinde merkum kabileleri üç kere mezkûr mahalle götürdü ve getürdü ve cümle emvâli helâk olup*

хасил-и-Калам Бір қыстың ішінде үш рет алып, аталған аумаққа зардап шеккен тайпаларды қайтарып қайта оралтты.

19. *Gayet kaht oldu ve fakir oldular ve bunlara isabet iden kahtlık Tatar beyinde darb-ı mesel olup haliya*

Осыдан кейін тайпаның барлық мүлкі соғылып, олар дәрменсіз және мұқтаж болды.

20. *Dahî kaht olurısa Kıyan Kahtı oldu deyü söylenür meşhudur pes Barak Han illere işbu zulm ü eziyyet*

Орын алған бұл ашаршылық Татар Бей үшін ел мәселесіне айналғаны, ал егер тапшылық болса, елді ашаршылықтан женетіні белгілі. Пес Барақ Хан тайпаларды азаптап, қудалағандықтан,

21. *İtdiye anlardan güruh güruh halk fırar idüp Muhemmed Han'a ve Gazi ve Nevruz'a gider oldular ve bakileri dahî Cayık Deryası*

тайпалар топтан құтылып, Мұхаммед хан мен Гази мен Неврузқа бет алды. Алайда артта қалғандар Жайық төңірегіне (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 276-277).

Осы тараушада Барақ ханның Сарайшық төңірегінде қаза тапқаны жайында мағлұматтар беріледі

1. *yürüyemedikden bir çorasıyla bir tepenin üstünde kalmış bulunub Kıpçak Ayas Beğ başını kesüb han ile*

Жүре алмайтындығынан төбенің басында күтіп тұрған Кыпчак Аяз Бег, басын кесіп, ханмен

2. *Gazi Beğ huzuruna getürdü buna Saraycık şehrinin dârugalık mansıbının nısfı olan otuz bin altın*

Гази Бектің алдына әкелді. Соған (Аязға) Сарайшық қалашығының Даругалық Мансабын (мәртебесін) нысфын (жартысы) болған 30 мың алтын

3. *beher sene ihsan ve suyurgal olunub eline yarlığı virildi haliya Kıpçak halkının Saraycık dârugasıyuz*

Оған жыл сайын беріліп, қолына ярлығы берілді. Сондықтан қыпшақ халқының әлі күнге дейін Сарайшық даругасымыз

4. *dimesinin sebebi budur iş bu esnada Kurlevut Magreb Beğ dahî mukaddema ma'reke arasında Barağı mecruh itdiğine*

Ол кезде Курлевут Магреб Бей дахи мукаддема мареке арасында Баракты межрух жарақаттағанынды

5. *işaret ve imtinân iderek bâl-meclislerinde yırladıkda Baraknı atgan barmağım bal tileydür*

түрлі кеңес мәжілістерінде жыртып тастағанын айтқан кезде «Баракты атқан саусағым бал тилейді деп» сұраған

6. *tamağım dirimiş pes ona dahî Ejder Han darugaluğundan hass ta'yin itdiler cümle illeri zabt*

Пес оған Эждер хандығын хассы деп тағайындалған және жұмле иллері забт

Қорытынды

Осман дәуіріндегі түп дереккөздерге қарағанда Дешті Қыпшақ өңірі мен Сарайшық қалашығы туралы мәліметтер уақыт бойынша әр түрлі сәнде жазылған. Осы бағытта жалпы Османлы деректер зерттелінгенде, 1243 жылғы Ильхандармен әңгіме кезінде шайқасқа түскен батыс түріктері (Османдықтар), 1402 жылғы Анкара жеріндегі шайқаста Тимурларды (игамен) иеленуімен, Ауылшуктерде Анадолда және осы үстемдік құрған теріс пікірлерге байланысты ерте Осман хроникаларында, Татар тайпалары, Шыңғыс хан және оның ізбасарлары жақсы көрінген жоқ. Шын мәнінде, османдықтардың ресми тарихи құжаттарына басып кіру және жойылу салдарынан Дешті Қыпшақ тайпалары топтары жайында; оларды қатал, қантөгіс кулық, кулықты деген атаулар берілген. Оруч Бей, Ахмади, Шүкрулла тарихтары, Нешр-и Мүнеккумбашы тәрізді османдық жазушылардың хроникаларында осындай өрнектер көп кездеседі. Сонымен қатар, құрылыс кезіндегі кейбір Османды шығармаларында Татар тайпалары туралы керісінше мәліметтер де табылады. Осы бағытта Ашық Пашазадениң Осман империясының негізін қалаған Осман Газидің атасы мен әкесі қатарында конар – көшпелі татарлар болғандығын анықтаған. XV ғасырдағы классикалық кезең Османлы шежірелерінде біз Дешті Қыпшақ өңірі мен татар халқы туралы жұмсақ өрнектерді көреміз. Осы кезеңде Жібек жолын өз территориясына қосқысы келген Осман империясы, Қара теңіздің солтүстік аймақтарындағы солтүстік дешті қыпшақ тайпаларымен ынтымақтасқан. Бұл ынтымақтастық 1441 жылы Алтын Орда мемлекеті құлағаннан кейін Еділ-Орал аймағында Шыңғыс ұрпағының мүшесі Хажы Гирай негізін қалаған Қырым хандығы арқылы жүзеге асты. 1475 жылы Қырым хандығы Осман Империясының құрамына кіруімен көбейді (Gündoğdu, 2018: 123).

Мақалада зерттелген түп деректер сол кезден бастап жазылған. Олардың ең алғашқысы Сейди Али Рейстің «Мират'ул Мемалик» атты саяхатнамасы. Сейди Али, Стамбулға қайтып келе жатқан жолда, Хорезм арқылы қазіргі Қазақ жеріндегі Арал теңізі, Батыс Қазақстан өңіріндегі

Дешті Қыпшақ – Сарайшық қалашығына жеткен. Сапар барысында Астраханьды патшалық Ресейдің басып алуына байланысты ол Хорасанға қайта оралып, Ирандық жолмен жүруге мәжбүр болған Сейди Али Рейс шығармасында ол Түркістан хандарының саяси қатынастарын және Түркістанның жалпы әлеуметтік-экономикалық жағдайын сәтті сипаттаған. Саяхатшының Батыс Қазақстан облысынан алған әсерлері, XIV ғасыр Маңғыт пен Қазақ тайпаларының тарихын айқындау үшін маңызы зор. Екінші түптерек болған Сейфи Челебинің саяхатнамасында Қалмақ, Қашқар және Қазақ өңірі жайында мағлұматтар берілген. Шығармада Қазақ атауының пайда болуы, хан сайлау салты, Қазақ сұлтандарын Бухара мен Ташкент үшін күрестері, Қазақ тайпаларының әлеуметтік-экономикалық өмірі мен жерлеу рәсімдері жайында мол ақпараттар берілген.

Сейфи Челеби, қазақ сұлтандарын қашқа деген атауымен белгілеген. Ибн Абдуллах Бин Ридван “*Tevarih-i Deşt-i Kıpçak*” шығармасында XV ғасырдың екінші жартысынан бастап Дешті Қыпшақ хандары және осы өңірде сән болған оқиғалар жайында мағлұматтар береді. Ридван өз шығармасының атауы болған Дешті Қыпшақ сөзін де саяси-географиялық сөз ретінде қолданып, соған тек қана Каспий теңізінің солтүстігі мен Қырым түбегі арасында орналасқан аумақты анықтағаны байқалады.

Ибн Ридван, Алтын Орданың саяси шекарасын жақсы білсе де, ол керісінше Дешті Қыпшақ тұжырымдамасын елдің батыс бөліктері үшін ғана пайдаланғанымен Каспийден тыс қалған Орталық Азия далалары осы ұғымда айқындалмағаны байқалады. Жошы хан және басқа патшалардың ұлдары мен ұрпақтарын анықтау болып табылған Абдулгаффардың Умдет әл-Ахбар (Таварих) шығармасында Алтын Орданың пайда болуынан оның таралуына дейінгі кезең баяндалған. Осы бағытта шығарма ішінде қайтыс болу Беркенің исламды қабылдау және Саянның орнына хан сайлануы, Тоқтаның билік кезені, Әмір Темірдің Тоқтамыс ханға үлкен Дешті Қыпшақ даласына жорыққа шығуы, Алтын Орда тағына Тоқтамыс ханның орнына Құтлығ Темірдің Дешті Қыпшақ аумағындағы Жошы ұлысының басына келуі, Барақ хан және соның Сарайшық қалашығы маңында қаза тапқаны жайлы мәліметтер беріледі.

XV ғасырдың соңына келгенде Ұлы Жібек жолының жойылуы, орыстардың Астарханға қонуы, Орта Азиялық қажылардың Стамбул арқылы қажылық жолының жабылуымен Батыс пен Шығыс Түріктері арасындағы байланыстар жойылды.

Мақала келесі жоба аясында жарияланды: «Current research is supported by TUBITAK within the framework of the project Bıdep 2214-a.»

References

- Abdulgaaffari K. (2014). Umdet al-Ahbar, Kngia 1. [Umdet al-Akhbar, volume one] Transkriptsiya, faksimile. Derya Derin Pasaoglu. Institut İstории imeni Sh. Mardzhani. Tsentr İsledovanii İstroii Zolotoi Ordy imenei M.A. Usmanova. Series Yazma Miraz Pismenno Nasledie Textual Heritage. Volum 1. Kazan. 8 s.
- Arheologicheskaya Karta Kazakstana [Archaeological Map of Kazakhstan]. (1960). Akademia Nauk Kazaxskoi SSR. Institut İstroii. Arheologii, i Etnografii. Almatı. 137 s.
- Arzyutov N.K. (1950). Otchet o raskopkax proizvedennıx v 1937 godu Na Meste Razvalin Zolotoordinskovo gorod Saraychika [Archeology report of 1937 in the ruins of the Golden Horde city Saraycik]. Izvestia. AN. Kazaxskoi SSR. Ser Arkeologiya. No 67. Vıp 2. Almatı. 126, 134 s.
- Babinger F. (1992). Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri [Writers of Ottoman History and Their Chronicles]. Çev. Coşku Üçok. Kültür Bakanlığı yay. 435. Dünya Edebiyatı Dizisi.6. Ankara. 75 s.
- Barthold V.V. (1966). «*Kuchum Khan*». EI. C.V. New Edition. 314 s.
- Battuta İ. (2002). Ebu Abdullah İbn Battuta Seyehatnâmesi [The Travels of Ebu Abdullah Ibn Battuta.]. Pervod. A. Sait Aykut. Yarı Kredi Yayınları. İstanbul. 22.s.
- Gündoğdu A. (2018). «Türk Tarihçiliğinde Cengizli Sorunu» [The Genghisli Question in Turkish Historiography]. Prof. Dr. Vahdet Keleş Yılmaz Armağanı. Ankara. 123 s.
- İbn Rıdvān A. (2012). Tevarih-i Tatar Hânân-i Kadim ve Ahval-i Deşt-i Kıpçak [Tevarih-i Tatar Hanan-i Kadim and Ahval-i Dest-i Kipchak]. Haz. M.A. Erdogdu. S. Uysal. İzmir.1 s.
- Kafalı M. (1965). Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi [The History of the Cuci Nation According to Ötemish Haji]. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Doktora Tezi 1965). İÜ Ktp. nr 4086. İstanbul. 23 s.
- Kafalı M. (1976). Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri [Establishment and Ascension Period of the Golden Horde Khanate]. Edebiyat Fakültesi Matbaası. İstanbul. 22 s.

Levshin A.İ. (1824). *Opisanie Kirgiz- Kaisatskih Ord ĭ Stepey* [Depictions of the Kyrgyz-Kaysak Hordes and Steppe]. *İstroicheskie İzvestia, Vtoraya Chast.* Saint Peterburg, *İzvestia o Drevnem Tatarskom Gorode Saraychike*. Severniy Arxiv. No. 4. Saint Petersburg. 39-75 s.

Livota O., E-PORTUGAL V.B. (1966). *Vostokovodeniye v ĭzdaniyax Akademii Nauk 1729-1917* Orientalism in the publications of the Academy of Sciences 1729-1917]. *Bibliografiya. Akademia Nauk SSR. Institut Narodov Azii. Ot Red.A.N. Kononov.* Moskva. 21-22 s.

Margulan A.H, Akishev K.A., Kadırbayev M.K., Orazbayev A.M. (1966). *Drevnyaya Kultura Tsentral'noy Kazakstana* [Ancient Culture of Central Kazakhstan]. *Kazaxskoi SSR, Alma- Ata.* 10 s.

Matuz J. (1968). *L'ouvrage de Seyfi Çelebi Historien Ottoman Du XVI' SIECLE* [The work of Seyfi Çelebi Ottoman Historian XVIth Century]. *Librairie Adrien Maisonneuve. 11 rue Saint Sulpice Paris.* 17-18 s.

Paşaoğlu D. (2003). *Abdülğaffar Kırımı'nın Umdetü'l-Ahbar'ına (Umdetü't-Tevarih) Göre Kırım Tarihi* [The History of Crimea According to the Umdetü'l-Ahbar (Umdetü't-Tevarih) of Abdülğaffar Krimi]. *Ankara Üniversitesi.Yüksek Lisans Tezi.* Ankara. 17 s.

Pegolotti F.B. (1766). *Libro di divisamenti di paesi e di Misuri di mercatanzie e daltre cose bisognevoli di sapere La Pratica Della Mercaruta, Della Decima e Delle Altre Gravezze Tomo Terzo Contenente. E fi Vende Giufeppe Bouchard Libraj* [Book of divisions of countries and Measures of merchandise and other things that need to be known. E fi Vende Giufeppe Bouchard Libraj]. *Francefe in Fienze.* 21 s.

Samashev Z, Cinar S. (2015). «Altın Orda Başkenti Saraycık [Capital of the Golden Horde Saraycık]». *IV. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Forumu. Hitit University. Corum.* 2015. 181 s.

Seydi Ali R. (1894). *Mir'atü'l-Memalik [Mirât 'ul Mamālik]. İkdām Dersaadet Matbağası.* İstanbul. 63 s.

Seyfi Çelebi D. (2014). *Türkistan ve Uzakdoğu Seyehatnâmesi* [Travelogue:Turkestan and Far East by Defterdar Seyfi Chelebi]. *Yay. haz. Serkan Acar. Selenge yay.* İstanbul. 11 s.

Tiesenhausen W. (1940). *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler* [Yarlík and Plants of the Golden Horde, Crimea and Turkestan Khanates in the Topkapı Palace Museum Archive]. *Bürhaneddin Matbaası.* İstanbul. 18 s.

Togan Z.V. (1947). *Bugünkü Türk İli: Türkistan Yakın Tarihi* [Turkestan Today: Its Recent History] *Enderun Kitabevi.* İstanbul. 75 s.

Togan Z.V. (2002). «*Ali Ekber" [Ali Akbar]*». *Encyclopedia of Islam. T. DV. İSAM.* İstanbul. 139 s.

Tolstov S. P. (1958). *Trudı Harezmskoi Arheologo- Etnographiceskoi Ekspeditsii 1949-1952 godu* [Harezim Archeology and Ethnography Expedition in 1949 and 1953]. *Pod. Red. T.A Jdanko. Akademia Nauk. SSR. Arheologicheskie i Etnographiceskie Rabotu Harezmskoi Ekspeditsii. 1949-1953. Seriya 12. Moskva.* 811

Woodhead C. (2012). «Seyfi Çelebi [Seyfi Chelebi]». *Encyclopedia of Islam C.37. İSAM.* İstanbul. 33-34 s.

Урыгмул
Университет Внутренней Монголии, Китай, г. Хух-Хото,
e-mail: mongel@126.com

**ЭТНОГРАФИЯ МУЗЕЯ КАЗАХСТАНА
ГЛАЗАМИ «ДРУГОГО»
(по результатам полевых исследований
в Алматы с 2019 по 2020 гг.)**

Антропологическая перспектива «другого» – это объективный подход, который отличается от «самоукрашивания» перспективы «первого лица» и «сопротивления» или «отрицания» перспективы «второго лица». Это, как известно, нейтральная позиция, основанная на совместном изучении антропологии. Эта статья основана на антропологической полевой работе автора в Казахстане с октября 2019 года по август 2020 года. Среди них основное внимание уделяется этнографическому исследованию музеев Алматы и Алматинской области. Кроме того, были изучены музеи города Нур-Султана, Шымкента и Туркестана. В этой статье рассматриваются этнографические рассказы – о традиционной культуре в казахстанских музеях, а также о методах художественного повествования, дополняющих повествовательный текст музея, и о процессе музеефикации богатого природного наследия Казахстана. Используя вышеуказанный контент, Музей Казахстана «сохраняет и наследует» материальную культуру их предков и представляет свою духовную культуру с помощью «выставки». В Казахстане на протяжении многих веков установлены главные составляющие жизнеобеспечивающей системы – жилище, утварь, пища, одежда, а также структура и функции своеобразных промыслов и ремесел, орудия труда, архитектура и прикладное искусство. Музейная этнография в Казахстане обладает уникальной историей, объектами исследований и системой знаний. Таким образом, данная статья представляет собой исследование этнографии музеев Казахстана.

Ключевые слова: антропология, «другой», Казахстан, этнография музея.

Wurigemule

Inner Mongolia University, China, Hohhot,
e-mail: mongel@126.com

**The Ethnography of Kazakhstan Museum from the Perspective
of the Anthropological «Other»
(Based on the fieldwork in Almaty from 2019 to 2020)**

Anthropological “other” perspective is an objective bystander perspective, which is different from the “self-beautification” of the “first person” perspective and the “opposition” and “negation” of the “second person” perspective. It is the neutral position of participatory investigation in anthropology. This paper is based on the anthropological field work in Kazakhstan from October 2019 to August 2020 by author, and mainly research on the ethnography of the museums in Almaty. Specifically, this article focuses on the ethnographic narrative of Kazakhs and traditional Kazakh culture in the Museum of Kazakhstan, the artistic narrative method that complements the narrative text of the museum, and the museumization process of Kazakhstan’s rich natural heritage to present Kazakhstan. Through the above content, to show how the Kazakhstan Museum to show how the Kazakhstan Museum “preserves and inherits” the material culture of the ancestors, and how to show us its spiritual culture through “exhibition”. In Kazakhstan, for many centuries, he determined the main components of the life-supporting system – housing, utensils, food, clothing, as well as the structure and functions of peculiar trades and crafts, tools, architecture and applied arts. Therefore, this paper itself is also an ethnography of Kazakhstan museums.

Key words: Anthropology, “The Other”, Kazakhstan, Ethnography of Museum.

Урығмул

Ішкі Моңғолия университеті, Қытай, Хохот қ.
e-mail: mongel@126.com

**Қазақстан музейінің этнографиясы
антропологиялық «басқалар» тұрғысынан
(2019 және 2020 жылдары Алматыда жүргізілген
далалық жұмыстар негізінде)**

Антропологиялық «басқа» көрінісі – «бірінші адам» үлгісінің «өзін-өзі әсемдеуінен» және «екінші адам» перспективасының «қарсыласуынан» мен «теріске шығарудан» ерекшеленетін объективтік көзқарас. Антропологияны бірлесіп зерттеуге негізделген бейтарап ұстаным. Бұл мақала автордың 2019 жылғы қазаннан бастап 2020 жылғы тамызға дейінгі Қазақстандағы мәдени антропологиялық далалық жұмысына негізделген. Олардың ішінде негізінен Алматы қаласы мен Алматы облысындағы барлық мұражайлардың этнографиясы жүргізген зерттеулерге назар аударылады. Сонымен қатар, Нұр-Сұлтан, Шымкент және Түркістан қалаларындағы мұражайлар зерттелді. Нақтырақ айтсақ, бұл мақалада қазақстандық мұражайлардағы қазақтар мен олардың дәстүрлі мәдениеті туралы этнографиялық әңгімелер, сондай-ақ мұражайдың баяндау мәтінін толықтыратын көркем баяндау әдістері және Қазақстанның бай табиғи мұрасын музейлендіру процесі туралы айтылады. Мақсат – жоғарыда көрсетілген мазмұн арқылы оқырмандарға Қазақстан мұражайы ата-бабалардың материалдық мәдениетін қалай «сақтайды және мұра етеді» және оның рухани мәдениетін «көрме» арқылы қалай көрсетуге болатындығын анықтау. Қазақстанда көптеген ғасырлар бойы тіршілікті қамтамасыз ететін жүйенің негізгі компоненттері болып, тұрғын үй, ыдыс-аяқ, тағам, киім, сонымен қатар ерекше кәсіп пен қолөнер, құралдар, сәулет пен қолданбалы өнер құрылымы мен функциялары анықталды. Қазақстандағы музейлік этнография бағыты өзінің даму тарихымен, зерттеу нысандарымен ерекшеленеді. Демек, бұл мақала өзі Қазақстан мұражайы – этнография болып табылады.

Түйін сөздер: антропология, «Басқа», Қазақстан, музейлік этнография.

Введение

Что такое музейная этнография?

Этнография (ethnography), наука которая исследует этнические группы и описаний, является «изображением народов в соответствии с их привычками, обычаями и различиями» (Hall: 1997), т.е. этнография определяет группу (или этнический дух) с неотъемлемым духом (или национальным духом) (Клиффорд: 1986). В соответствии с текстовой формой, включая письменные тексты и тексты объектов, музейная этнография является одним из видов этнической истории, которая представляет собой набор повествовательных моделей национального государства, этнической истории и искусства. В частности, в музеях предметы являются носителями культурного самовыражения, поэтому повествовательный процесс музея осуществляется через форму выставки, т.е. выставочный текст.

Культурное повествование (culture narrative) является важной перспективой этнического исследования. Китайский музейный антрополог профессор Пан Шоуюн разделил повествование о музейной выставке на четыре типа: историю, литературу, искусство и этнографию, разделив три вида изображения музейной выставки на ар-

хеологические, художественные и этнографические (Шоуюн: 2020), и считает, что экспонаты, как правило, имеют двойную направленность – инструмент (instrument) и символ (sign) (Шоуюн: 2007). Этническое повествование музея применяется не только к этническому музею или этнической выставке музея, но и ко всем типам музеев.

Материалы и методы

Данная работа основана на научно-теоретических, научно-практических исследованиях музейной этнографии на китайском, английском, казахском и русском языках. Было написано на основе антропологических методов полевых и практических исследований. В ходе исследования использовались такие этносоциологические методы, как качественные полевые исследования и интервью.

Результаты и обсуждения

Музей – зеркало социокультуры

Музей – зеркало социокультуры и часть социального самовоспитания. Казахстанский музей начиная с начала XIX века пережил эпоху

Российской империи, период бывшего Советского Союза, стал свидетелем независимости Казахстана и всего процесса.

На казахском языке музей представлен как «*Мұражай*», «*Мұра*» означает наследие предков, а *жай* – место, где представлены различные виды наследия предков. Традиционная форма социальной организации казахов является племенной структурой семи поколений браков, которая придает большое значение самобытности джуза и племени, уделяя особое внимание генеалогическому древу, наследию предков и сохранению семейных традиций в течение семи поколений. В казахских семьях широко распространена практика сохранения одежды, ювелирных изделий, предметов быта и ремесел своих предков из поколения в поколение. Можно сказать, что самым уважаемым уголком казахов является музей в современности. С появлением современных музеев сохранившиеся объекты, имеющие историческую ценность, доставляются в музей посредством покупки, сбора или реставрации, имитации и других мероприятий и помещаются в новое время в соответствии с правилами классификации, изучения, демонстрации.

Музейное строительство в Казахстане началось в эпоху Российской империи в XIX веке, развивалось в бывшем Советском Союзе в XX веке, а с момента провозглашения национальной независимости в 1991 году в национальном стратегическом контексте «Духовного возрождения» (Рухани жаңғыру) музей стал важным местом для современного казахстанского национального повествования, играя важную роль в переосмыслении казахской национальной истории и написании казахской традиционной культуры. Первый президент Казахстана Н. Назарбаев подчеркнул особое место музея в истории, культуре и искусстве казахов, посчитав, что музей добавляет зрительской любви к государству и искусству, «привнося всех в знания национальной культуры, сохранив и унаследовав ценное наследие и исторические памятники наших предков, и показав наши культурные шедевры другим народам мира, мы можем продолжать передавать наши национальные ценности и духовное богатство потомкам» (Мерекеева, 2009). Основываясь на особом историческом развитии Казахстана и государственной системе, главной задачей Казахстанского музея является сбор, восстановление и реконструкция археологических исторических и этнических реликвий Казахстана, изучение, пропаганда и просвещение казахской традиционной истории и культуры (Алимбай:

2004). Судя по типу музеев, большинство казахстанских музеев относятся к типичным представителям раннего этнического музея.

Этническое повествование казахстанского музея

Известный ученый в китайской антропологии Фан Кэ считает, что, продвигая свою собственную культуру, ученые и художники, которые демонстрируют и строят культурные традиции, называются культурными националистами (cultural nationalist), и их основная работа в процессе национального воссоединения заключается в изучении наследия и сущности так называемой национальной культуры, и их практика даже породила фольклор (folklore) (Фан Кэ: 2020). Наиболее основной формой фольклорных исследований являются Фольклорные музеи, то есть этнографические музеи. Этнографический (Фольклорный) музей, как следует из названия, является музеем, который показывает традиционную национальную культуру и обычаи, и такие этнографические музеи являются одним из видов исторических и историко-культурных музеев. С точки зрения истории и развития музеев Казахстана, по-прежнему доминируют историко-культурные музеи. Наиболее важными обязанностями и содержанием этнографической выставки в Историко-культурных музеях Казахстана или во многих других музеях является демонстрация славной национальной истории, великолепного культурного наследия и богатого природного наследия на этой земле. Среди них – сияющая казахская традиционная культура, представленная казахстанским музеем с большим количеством экспонатов, в основном включает в себя следующие категории: казахский войлочный дом – *kiiz ui* (юрта) и войлочные изделия в пространстве диорамы, кочевой инструмент производства жизни, одежда и ювелирные изделия, духовно-культурные экспонаты (тотемы и религиозные убеждения, искусство, народные игры и т.д.).

Демонстрация войлочного дома – *kiiz ui* и кочевого производства бытовых приборов

Традиционное казахское общество следует рассматривать как заключительный этап эпохи кочевников в Центральной Азии. Кочевые казахские общественные организации, а точнее общинные формы социальных отношений, такие как система расселения, жилье, одежда, питание, экономический образ жизни, производственные циклы, различные местные знания и т.д. В качестве основного элемента кочевого образа жизни, во-первых, должна быть его экономическая

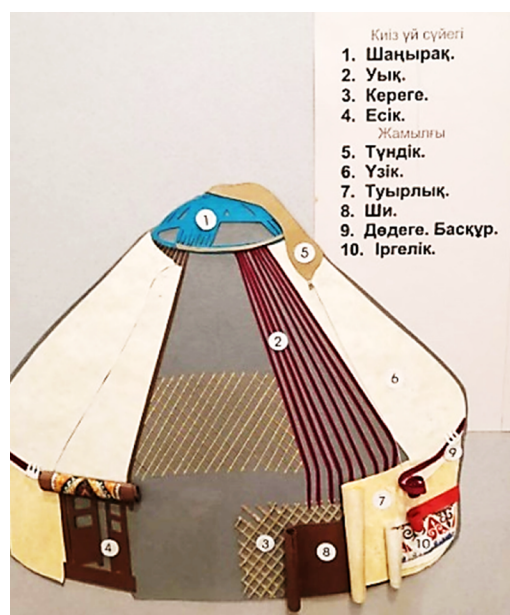
и социальная и культурная приспособляемость к суровым местным природным условиям в до промышленный период, т.е. кочевой скотовод, как рациональный выбор экономического производства и образа жизни. Известно, что кочевая жизнь не может быть отделена от четырех видов пастбищ: зимнего (kystau), весеннего (kokteu), летнего (zhailau) и осеннего (kuzeu). Таким образом, основными структурными элементами казахской традиционной культуры являются населенные пункты, в том числе жилые дома (в основном юрты), мебель, продукты питания, одежда, посуда, народные знания (медицина, ветеринария, астрономия, календарь, метеорология, ботаника и т.д.) и их соответствующие прикладные технологии. Почти вся производственная утварь и предметы домашнего обихода имеют более или менее практичный и портативный характер, они представлены в основном кожей, войлоком, текстилем, деревом, костями, некоторыми металлическими изделиями и имеют функциональную мобильность. Поэтому предметы декоративного искусства для казахского быта должны подчеркнуть не только совершенство их структуры и конструкции, но и их специфические функции, а также предметы декоративного искусства служат демонстрацией фактической связи с обществом, т.е. с природной средой.

Войлочный дом, известный на казахском языке как kiiz ui, является прямым переводом дома, сделанного из войлока. В зависимости

от покрытия различных частей войлочной комнаты, названия войлока также различаются, к примеру, tundik (для покрытия шанырака – купол), uzik (для покрытия стены), tuyrlyk (для покрытия кереге). Войлочные покрытия деревянных остова юрты изготавливаются из шерсти овец осенней стрижки (kuzem zhun). Конкретный процесс производства войлока довольно сложен. Эта сложная и тонкая специальная технология позволяет ему иметь необычайную плотность и прочность, а покрытие, изготовленное из этого шерстяного войлока, обладает надежной защитой – теплостойкостью и водонепроницаемостью. «При этом каркас войлочной комнаты сделан исключительно из специального типа дерева: складной грязевой постамент (kerege) из ивы и березы; опорный стержень (uuk) из ивы и березы; купол войлочной комнаты (shangrak), состоящий из круглых краев и поднятых балок из березового ствола. Дверь юрты состоит из трех частей: дверной столб (bosaga), двухсторонние деревянные двери (zharma esik/sikirlauk esik) и из войлочного покрытия двери (kiiz esik).

Покрытие войлоком не только имеет эстетический эффект, но и имеет ветрозащитный, влагозащитный эффект.

В большом этнографическом выставочном зале Центрального музея Казахстана представлен Войлочный дом – kiiz ui с названием и функцией каждого элемента внутри и снаружи войлочной юрты, как показано ниже.

Рисуно 1 – Войлочный дом – kiiz ui с названием каждого элемента

Внутреннее пространство и декор войлочного дома символизирует практическое и семантическое пространство, и их связь с природой. По мнению казахстанского этнографа А.Т. Толеубаева, пространство в войлочном доме разделено на семь частей в соответствии с его функциональными характеристиками: (1) место почетного пространства «төр» (т.е. верхнее сиденье); (2) место хозяина, то есть немного слева от «төр»; (3) кухонная часть, левая сторона войлочного дома; (4) справа от «төр» – место молодого члена семьи, включая девочку (*kuz bala*), которая имеет особый статус будущей матери (ана); (5) мужская часть, правая половина войлочного дома (Ergazy: 2012).

Таким образом, правая сторона войлочного дома является мужской зоной, левая сторона является женской зоной, верхняя часть («төр») является уважаемым пространством, в то время как середина (*oshakh*) является священным пространством.

Левое пространство. Во-первых, это различные типы приборов, размещенных слева для хранения и переработки различных молочных продуктов: в том числе кожаный контейнер для ферментированного конского молока – *kumyz* (*saba*), шкафы для хранения посуды, такие как различные бытовые кухонные приборы (*asadal*). Для молочных продуктов используют *kese*, *tostagan*, специальную деревянную двухголовую ложку (*kumyz ozhau*) для молока, а также кожаные контейнеры *kese kap* (для чаши), *torsyk* или *zhantorsyk* (для сохранения или перевозки конского молока и т.д.), которые легко носить с собой во время кочевания. Посуды и предметы изготовленные из кожи, очень удобны для кочевников: они не ломаются, долговечны и легки. Среди таких экспонатов, более редким в Центральном Государственном музее является кожаное ведро для доения кобыл или верблюдов – *konek*.

Правое пространство. В мужской зоне справа, как правило, показывают седло, кнут и другие лошадиные принадлежности. Такие предметы, как правило, сделаны из кожи, а также украшены костями. Лошади, как основной транспорт для кочевников, имеют большое значение в жизни казахов, они очень важны при изучении этнической истории в музеях Казахстана. Центральный музей представляет различные типы седла, такие как *uirekbash er*, *kokan er*, *Kazakh er* и т.д., а также другие конские принадлежности изготовленные из кожи. Привлекает внимание – вешалка, называемая *adalbakan*.

В центре гостиной зоны находится место для приготовления пищи, называемое *oshakbasu*. Под влиянием шаманизма казахи почитали Бога огня, поэтому *oshak* в войлочном доме является священным пространством в казахской семье. На казахской свадьбе есть церемония под названием – *otqa mai quu*. Казахское уважение к *oshak* – это почитание Бога огня, божественного хранителя семьи. Казахский этнограф А.Т. Толеубаев говорит, что *oshak* является местом поддержания функционирования семьи, поэтому казахская пословица гласит: Не теряйте очага, даже если потеряете партнера. В центре войлочного дома *oshak* можно защитить от сглаза казахские семьи, пожелав процветания, экономической стабильности и сбалансированности отношений между человеком и окружающей средой. Поэтому семейные дискуссии и внешние переговоры вокруг *oshakbasu* имеют особое значение.

«Төр» – пространство в верхней части, то есть в непосредственной близости от входа, находится почетное место для *tor*, за которым стоит главное семейное имущество (деревянные ящики – сундуки, постель, одеяла, подушки и т.д.). Деревянные ящики (*kebezhe*, *sandyk*, *abdyra*), так же как и *tocek agashi*, на внешней стороне имеют очень изысканные узоры.

Сундуки – это кладовая для казахов, в которой можно хранить одежду, ювелирные изделия. На деревянные ящики можно положить постель, постельное покрывало из вышитых тканей, сверху можно положить подушку с вышивкой на внешней стороне. Таким образом, эти деревянные ящики и спальные принадлежности не только практичны, но и играют декоративную роль.

Пространство за занавеской.

Это способ разделить пространство, в которой мужчины, хозяйки или новорожденные дети и внуки будут спать в ограниченном пространстве. *Asadal*, как правило, расположен на левой стороне войлочного дома, вырезанной из дерева или украшенной серебром, жгучей резьбой по коже и резьбой по костям. В настоящее время, такие кровати существуют только в музеях, и их редко можно встретить в жизни казахов.

Середина Войлочного дома – это общественное помещение, покрытое войлочными коврами. Днем – гостиная, столовая, а вечером – спальня. Особое внимание привлекает на себя ковровые изделия – *kilem*. Войлочные изделия *tekemet* и *sygmaq*, занимают главную роль в убранстве юрты. Это «не только для декорации, они символизируют счастье и социальный статус вла-

дельца» (Нурсан Алимбай, 2013). Эти предметы не только предоставляют кочевникам теплые жилищные условия, но и выполняют другие функции, такие как обряд брака, этикет межличностных отношений, символическое значение богатства и престижа. В Центральном Государственном музее в коллекции различных районов Казахстана собраны более 300 ковров, сгруппированных по типу: ворсовые ковры (*tukti kilem*), безворсовые ковры (*takyr kilem*), плетенные одеяла (*alasha*), вышивное одеяло (*tuckilem*) и другие изделия ткачества. (Алимбай, 2012). Одним из главных экспонатов был вышитый настенный гобелен «тускииз», сделанный в первой половине 19-го века, главным рисунком которого был солнечный круг, а солнце (*күн*) было древним тотемом казахов, символизирующим жизнь и тепло. Это «тускииз» было изготовлено из более, чем 5000 мелких кораллов, дорогих и тонко выполненных вручную, является представителем искусства вышивки в Центральной Азии. В экспозиционных залах музея, также представлены много видов изделия быта как покрывало, полотенцы и т.д., одежды украшенные вышивкой из шелковой нити, украшенной жемчугом, стеклом и кораллом. Кроме того, некоторые предметы жилища используются для защиты и благословения. Четырехугольные войлочные покрытия шанырака казахской юрты называется – *tundik*. Кроме того, казахи считают, что куполный остов юрты *shangrak* и войлочные двери *esik* являются наиболее уязвимой частью вертикальной и горизонтальной структуры. Таким образом, они могут быть закрыты в принудительном порядке, и подвешивание некоторых вещей, имеющих значение для побуждения и защиты, таких, как локтевая кость барана, висящая вблизи дверной рамы, может защитить их от любых проблем; вечером в чашу кладут белые молочные продукты, чтобы такие животные, как змеи, не причинили вреда жителям. В то же время, в верхней части войлочного пространства есть много разноцветных и узорчатых широкополосных тканей, пересекающихся между кровлей и подкосом, которые также используются для защиты от различных негативных сил вторжения с крыши.

Кочевые казахи в основном занимались скотоводством, главным образом, пасли овец, лошадей, коров и верблюдов. Корова является основным поставщиком молочных продуктов для казахов. Овцы являются основными поставщиками фетровых изделий, а лошадей и верблюдов использовали для перевозки. Кроме того, они их продавали или обменивали на продукты, или

другие товары. Такие инструменты экономической жизни и производства можно также увидеть в музее.

Кроме того, имеются охотничьи орудия и технологии укрощения Орлов. По разным выставкам видно, что охота у казахов ведется несколькими видами: ловушками, стрельбой из лука, пистолетов, ружей. Наиболее известной была картина казахского охотника (далее – рисунок), нарисованная в Туркестане знаменитым русским художником Василием Верещагиным (*Vasily Vereshchagin*) в 60-х годах 19-го века.

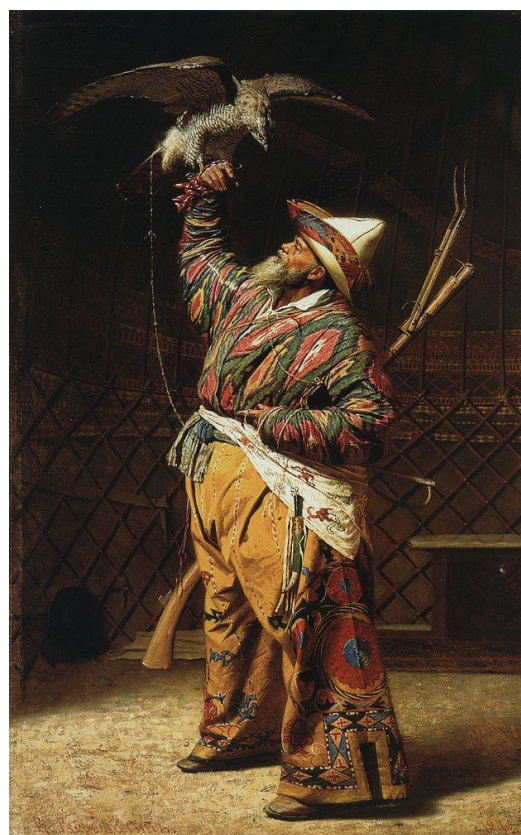

Рисунок 2 – Картина В.В. Верещагина

Традиционная одежда и ювелирные изделия в экспозициях

Основными и богатыми экспонатами галереи музея Казахстана являются – высокий свадебный головной убор (*saukele*), различные длинные пуховые пальто (*shapan*) и ботинки с высокой кожаной кожурой. Костюмы казахов отражают древнейшие традиции, связанные с их национальной историей, экономическими, социальными и климатическими условиями. Судя по материалу одежды, а также украшения и вышивки, экзотермические теплые костюмы в ос-

новном делались из кожи, меха, тонкого войлока и из верблюжьей шерсти, шелка, парчи, бархата, хлопка и льна. Шуба казахов называется *ton*, где шуба с мехом животного происхождения называется *ishik*, *Zhanat ishik* из Енота, *tulki ishik* из лисьей шкуры. Шуба из кожи домашнего скота называлась *ton*, как, например, пальто из кожи верблюда *botaton* и шинель из кожи молодого жеребца *zhargak ton*. Есть также пальто *kylka zhargak*, в которой теплый овечий мех украшен лебединым пухом, «это одежда дворянина и богатых». Кроме того, при демонстрации шкафа мы увидели кожаный халат *daqu*, рыцарский головной убор *borik*, кожаные сапоги *muik*, широкоголовые ботинки *saptama*, валяные сапоги *baipak*, которые можно носить внутри сапогов.

Женские головные платки, в том числе белый *kimeshek*, могут покрыть всю женскую голову, грудь, плечи и спину, с чудесным вышитым орнаментом вокруг обнаженного лица. *Takiya* – шляпа для девочек и девушек украшенная перьями орла. В то время, как *Saukele* является самым дорогим ритуалом и головным убором невесты, она делает его как можно более благородным и элегантным, украшает вышивкой и драгоценными камнями, жемчугом, кораллом и т.д., а также покрывается дорогими мехами. *Saukele* носили не только на свадьбе, но и во время рождения первого ребенка, приема важных гостей и во время участия на мероприятиях. Резка и украшение женских головных уборов зависели от социального положения семьи и возраста женщины.

Ювелирные изделия казахов выпускались в соответствии с вековой традицией казахов. Кольца, похожие на птичий клюв, как утверждается, помогают бойцам при участии в боевых действиях, чтобы они могли вернуться домой живыми. Стилизация птиц и клювов изображена в художественном украшении казахов, которые очень распространены, считая, что птицы символизируют свободу, счастье и добрую волю. *Kudagi zhuzik* – это большое кольцо на двух пальцах, которое символизирует отношения между двумя семьями и счастье двух новых супругов. Мать невесты отдает это кольцо матери жениха, чтобы она хорошо обращалась со своей новой невесткой. Есть еще браслет с тремя кольцами, называемыми *bes blezik*. Далее следуют ювелирные изделия для ушей (*syrga*), украшения из серебра с длинной подвеской. И самое интересное украшение – это украшение на груди и косы у казахских девушек – *alka*, *tumarsha* или *boitumar*, украшения *onirzhiek*, *sholphy*. Порой к

ним крепятся большие монеты или *shashbau*, две монеты, и так далее, когда девочки ходят, монеты звенят, чтобы защитить их «от зла, проклятия и заговора». Украшения висящие на груди – это серебряные изделия с черпаком и клыками, а также украшения с двумя птицами, первые из которых являются практичными, а вторые имеют символическое значение. Можно видеть, что традиционные ювелирные изделия казахов имеют практическое применение, кроме декоративного искусства. Кроме того, есть и женские пояса *kemberbeldik* и др.

Художественные и литературные повествования связаны с прикладным и декоративным искусством, с работами плотников, мастеров, вязальщиков ковров, ювелиров и других, производящих разнообразные изделия с использованием резьбы по дереву, скульптуры, металлических и кожаных тиснений и вышивки.

Резьба по дереву, костяная скульптура, искусство металлообработки и тиснение кожи

В 1993 году академик Академии наук Казахстана А.Х. Маргулан опубликовал книгу под названием «Казахское народное прикладное искусство». В разделах этой книги «Резьба по дереву и кости» и «Художественная обработка металла и тиснение по коже» описываются продукции ремесленников из древесины, костей, металлов и кожи, научно-исследовательские материалы об экспонатах музеев центральной части Казахстана, национального художественного музея Казахстана имени А. Кастеева, коллекции многих региональных музеев, а также национального музея этнографии, музея антропологии и этнографии РАН и полевой материал авторов.

Резьба по дереву широко распространена по всей территории Казахстана, особенно на севере. По жанру она тесно связана со всеми другими видами народного прикладного искусства Казахстана, главным образом с фетровыми изделиями и кожей. Деревянные изделия из резьбы по дереву, а также декоративные изделия из шерсти, войлока, вышивки и других народных произведений искусства являются неотъемлемой частью декоративно-бытовой и художественной отделки. Особое внимание привлекают на себя шкафы и чаши украшенные металлическими бляшками.

Плотники делают из высококачественной древесины посуду, шкафы и другие бытовые предметы. В 1984 году В Национальный Карагандинский областной музей принесли овальный таз *astau* (ширина 47 см, длина 71 см, толщина 10-11 см), который в справочнике музея под ка-

тегорией «коллекция материалов традиционной этнографии казахов», описывается следующим образом: *astau* является национальным шедевром казахов, диаметр нижней части от 28 до 37 см, длина до 110 см, так как он используется для приготовления готового мяса на стол, известный как *ettabak*. Другой деревянный двукрылый шкаф для кладки посуды и пищевых продуктов называется *kebezhe*. Уникальность, которого заключается в том, что мастер изготавливает из сухих листьев сосны, гравировывает на досках форму животных и различные формы цветов, а также использует геометрические украшения треугольником, ромбом, веером и так далее, чтобы простые шкафы имели и эстетический вид.

Деревянные изделия, похожие на вышеуказанные экспонаты, имеются во многих музеях города Алматы. Наиболее интересным является деревянная ложка с двумя головками, которую казахи называют *ozhau*, ложка диаметром 14 – 20 см, рукоятка около 45 см, с тремя металлическими шпильками, соединяемыми с головой, и украшением на месте соединения цветочным и геометрическим резьбовым орнаментом, на ручке ложки может быть металл, кости или украшение гравировкой. Такая двуглавая ложка для заливания лошадиного молока имеет хорошую площадь для ферментации молока, а также большой объём, чтобы выразить щедрость и гостеприимство хозяина.

Художественная обработка кожаных изделий является одним из декоративных и прикладных искусств казахов: пальто, обувь, пояс, сбруя кожаные вещи (в основном кожаные сумки, покрывающие грудь лошади и седло), пригодные для производства кожаных переносных бытовых принадлежностей для хранения молочных продуктов. Кожа украшена тисненными узорами, а также металлическим декоративным покрытием.

Украшения седла и ремней, например, имеют полуовальный, шестиугольный орнамент, умело сочетая различные украшения, технологии и формы. Кочевники с красивыми и дорогими седлами, символизируют их достоинство и социальный статус (А.Х. Маргулан: 1994). Ремешки (подпруга, пояса хвоста) сходны с украшением пояса казахских мужчин. Для них применяют художественную индивидуальную технику обработки металла: рельеф, мозаику с камнями, гравировку с трафаретом, тиснение и т.д. Для того чтобы подчеркнуть стиль одежды кочевников, самураев и охотников, на ремне имеются в комплекте кожаные мешки и кожаные чехлы, висящие на боковой части талии, можно по-

ложить в них такие предметы, как ножи, пули, табакерки, молочные продукты. Кроме того, чтобы подчеркнуть дворянское положение они украшали драгоценными камнями и подвесками пояса коней и мужчин.

В искусстве орнамента казахов стоит упомянуть свадебный головной убор, которую одевала казахская невестка до рождения ребенка, – *Saukele*. Она была высоко напущанная серебром, кораллами, вышивкой, с косынками и шальями, которые могут растянуться до опущенных размеров, как правило, *Saukele* имеет высоту 70 см, а шляпка имеет конусообразную форму, на белой фетровой части лежали бархатные ткани, сатин и т.д. Передняя часть саукеле богата украшалась рядами кораллов, серебряных бляшек, жемчужин и бирюзой.

Выставка и производство казахских традиционных музыкальных инструментов

Казахстанские мастера по описанию и эскизам исследователей и этнографов восстановили и изготовили много старинных казахских музыкальных инструментов. В Государственном музее национальных музыкальных инструментов имени Ыхласа, который находится в городе Алматы, хранятся разнообразные казахские национальные музыкальные инструменты. Что касается казахских музыкальных инструментов, то домбра (*dombra*) очень популярна в повседневной жизни. Таким образом, домбра выставлена в качестве музейной экспозиции не только как традиционный инструмент казахов, но и как знаменитость племен и кланов, а так же как глава государства.

Kobyz – это еще один струнный инструмент казахского происхождения, *Korkyt* основатель который жил на просторе 8-9 веков и еще раньше считался, как казахский шаман *baksy*. В экспозиции музея широко выставлены духовные инструменты (*sybyzgy*, *shankobyz*), ударные инструменты (*dauylpaz*, *dangyga*, *taituayk* и т.д.). В музее национальных музыкальных инструментов есть музыкальный инструмент под названием *zhetigen*, к струнам которого прикреплены семь овечьих асыков (далее налево). Из вышесказанного следует, что музыкальные инструменты и духовная культура казахов тесно связаны, духовная культура казахов придает им особую значимость.

Казахский музыкант и профессор *Bolat Sarybaev* (1927 – 1984 годы) внес огромный вклад в реконструкцию и возрождение казахских традиционных инструментов, копируя и переделывая более 30 музыкальных инструментов, в том

числе Zhetygen Sherter, asatayak, saz-syrnai и др. Эти музыкальные инструменты в процессе восстановления имеют свои собственные истории. Коркыт Ата (предки, деды) по преданию шаман-ясновидец, о нём появилось много сказок. Что касается его имени, то, как сообщается, он провел в утробе матери три года. У матери каждый год проходили схватки, но она не могла родить. До его рождения началась страшная буря, мир три дня и три ночи был темным, люди чувствовали страх, поэтому рожденный мальчик получил имя Korkit (в буквальном смысле пугающий). А

Коркут был не только основателем музыкального инструмента кобыз, но и выдающимся человеком в истории казахской литературы. Наиболее известными из его произведений являются 12 эпопей. Эти исторические поэзии, основанные на народных легендах и песнях, которые существовали в течении веков среди тюркских народов в виде поэзии, сказок, устных рассказов, описывают жизнь примерно 12 племен и кланов в течение последних 10 веков, включая Алтай, район Жетысу, Сырдарью, Аральское море, Закавказья и др.

Рисунок 3 – Музыкальный инструмент казахов

Отдых и духовность казахов

Среди развлекательных мероприятий казахов наиболее интересными были костюмы *salseri* – брюки из шерсти и кожи овцы (*zhargak shalbar*) и ситцевая рубашка (*sisakoilek*). В слове *Salseri* имеет значение: красавчик, умеющий петь и плясать, многоборец, собирающий народные рассказы казахов, певцов, поэтов, музыкантов, певцов и т.д. В казахском обществе есть высокий почет, то есть высокий стандарт приема, подарки в виде шубы, лошади, скота и т.д. Таким образом, *salseri* может быть и профессией. Функция *Salseri* не только развлекать скотоводов разных племен, но и выполнять следующие функции: распространение различных культурных элементов, таких, как песни в разных стилях, стихи и т.д., способствующих распространению и сохранению традиционного культурного наследия казахов. Если *Salseri* не будет уделено достаточного внимания, он будет также распространять небывалые рассказы,

давая повод для насмешек и наставлений, что также приведет к тому, что племена будут принимать *Salseri* в качестве «роскоши» своего рода для того, чтобы продемонстрировать свою экономическую мощь.

Традиционные виды спорта и игры казахов также очень богаты, в том числе бараний кинжал (*asyk*), *togyzkumalak*, качели (*altbakan*) и т.д. Кроме того, самодельные куклы, детская одежда, конёк седла казахов, а также старинная интеллектуальная игра кочевников – *togyzkumalak*. Качели являются одним из лучших развлечений в степи.

Вера и религия казахов начинается с *tengrism*. В казахском языке *Tengri* имеет значение «день», не только в смысле неба (*aspan*), оно в большей степени схоже с понятием «бог» и английским словом «god». Таким образом, *tengirism* – это культ природы, основанный на вере в Бога Тенгри. Многочисленные памятники тенгризма сохранились на наскальных рисун-

ках-петроглифах в Государственном историко-культурном музее-заповедника «Танбалы», расположенный в 170 км к северу-западу от города Алматы. Это заповедник, состоящий из многочисленных петроглифов, датированных X веком до н.э. В наскальных рисунках встречаются культ солнца (кун), жертвоприношение животных, танцующие люди и т.д., особенно портрет бога солнца, это наследие древних предков казахов. В Этнографическом зале Центрального Государственного Музея РК выставлена экспозиция посвященный роли Баксы. Привлекают к себе внимание инструменты использующие в предсказании будущего кумалаки, жауырын, инструменты использующие во время лечения больных – барабаны, наковальни и кинжалы, а также амулет, принадлежавший к обряду шаманизма. «Шаман – Баксы с особыми способностями, как связь между Богом небесным и людьми земли, защита людей от зла, от болезней, он исцелил жизнь, предсказал будущее, пробудил дух предков в трудный период, и привел к торжеству страсти через различные танцы» (Alimbay: 2013).

Музейное оформление природного наследия Казахстана

В 2007 году Международная ассоциация музеев пересмотрела определение музея, заменив термин «свидетель» термином «наследие», расширив сферу охвата коллекции музеев и включив в ее функцию учета об изменениях в обществе различными предметами, являющиеся «вещественными доказательствами», в нематериальном культурном наследии, которые являются «вещественным веществом». В Казахстане с 2002 года, когда был принят и усовершенствован национальный проект «Культурное наследие» и соответствующие законы, развитие музейного дела постепенно включало в себя музейное и нематериальное культурное наследие археологических раскопок, заповедников и т.д. То есть, помимо обогащения существующих музеев, музеефикация природного и духовного культурного наследия Казахстана является важным элементом строительства национального музея.

Музейное оформление природного и духовного культурного наследия в Казахстане также является важным элементом строительства казахстанского этнографического музея. В 2003 году Назарбаев принял программу «Культурное наследие Казахстана» (madenimura): после столетнего стремления к независимости мы уделя-

ем особое внимание возрождению нашей истории и развитию традиционной культуры. Сбор и систематизация памятников, история сохранения для будущих поколений являются почетной задачей и приоритетом программы культурного наследия. В журнале «Культурное наследие» были определены новые направления, начали публиковаться статьи, касающиеся обнаружения исторических памятников, археологических раскопок, коллекции музейных экспонатов, совершенствования политики и выставок.

Она включает в себя охрану и реконструкцию памятников страны. В настоящее время в Казахстане насчитывается около 54 заповедников культурного наследия, что является конкретным проявлением музейного оформления культурного наследия. Появление музейного термина произошло после великой отечественной войны и было основано в музейной науке бывшего Советского союза (Tynaikulova: 2020). Именно в этот период были созданы крупномасштабные и уникальные формы реставрации исторического и культурного наследия, что способствовало процессу музеефикации нематериального культурного наследия Казахстана. Музейное оформление означает, что памятники старины помещаются в музейную систему, чтобы избежать их использования и потребления, а также чтобы в музейной среде был построен тематический музей. Музеефикация культурного наследия сопровождается процессом превращения памятников в музейные экспонаты. Многие памятники культуры и объекты окружающей среды были восстановлены в качестве музейных заповедников, а памятники старины – в их изначальном историческом и культурном состоянии. Орудия, перейдя от натуральных предметов к музейным экспонатам, после ремонта, преобразованы в музейные экспонаты, что также является способом защиты. Усилия Казахстана по созданию музея исторического культурного наследия нашли свое отражение в разработке и совершенствовании законодательства и нормативных актов по охране культурного наследия, а также в осуществлении крупных государственных проектов. Первый закон Казахстана об охране культурного наследия был принят 2 июля 1992 года, в 2007 году был принят первый развернутый закон, а 28 марта 2008 года был подписан Закон о создании перечня исторических и культурных памятников государственного значения. Первым и наиболее важным национальным проектом Казахстана является проект «Madeni Mura» (под которым поднимается культурное наследие). Это было

сделано по инициативе Первого президента Казахстана Н. Назарбаева для охраны культурного наследия степи казахов и «сохранения прошлого, создания будущего». Проект предполагает официальное создание концепции охраны и развития нематериального культурного наследия Казахстана. После этого, например, появился проект «В течении истории» в 2013 году. В рамках этих проектов было эксгумировано более 70 археологических и исторических памятников, разбросанных по всей территории Казахстана, и началось открытие новых музеев.

В Казахстане насчитывается пять объектов Всемирного наследия (2019 год), в том числе три объекта культурного наследия и два объекта природного наследия: мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави (Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, культурное наследие, 2003 год включительно); Петроглифы в археологическом ландшафте Тамгалы (Petroglyph swith in the Archaeological Landscape of Tamgaly, культурное наследие, 2004 год включительно); Шелковый путь: сеть маршрутов коридора Чанъань-Тянь-Шань (Silk Roads: the Routes Network of Chang'an-Tianshan Corridor, культурное наследие, совместно с Китаем и Кыргызстаном, включено в 2014 году); Сарыарка – степи и озера Северного Казахстана (Saryarka – Steppe and Lakes of Northern Kazakhstan, природное наследие, 2008 год включительно); западный Тяньшань (Western Tien-Shan, природное наследие, совместно с Кыргызстаном и Узбекистаном, включено в 2016 году). Кроме того, в Казахстане есть 15 природных заповедников (9 из которых находятся на государственном уровне), все из которых были музейными или находятся в процессе музейного оформления в целях улучшения их защиты. Ниже приводится информация о процессе музеефикации трех из них – Всемирного наследия и других исторических и культурных ценностей Казахстана:

1. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави расположен в городе Туркестан, на юге Казахстана. Был возведен спустя 233 года после смерти средневекового известного религиозного святыни Хожа Ахмеда Ясави. Это крупнейшее сооружение создано Тимуром, сохранившее наиболее совершенную технологию стеклопластики и кирпича. Сегодня он стал святым местом для туристов в Центральной Азии и даже во всем мире. К числу достопримечательностей относятся экспозиции как внутри, так и за пределами Мавзолея, а также экспонаты, посвященные предмету жизни Ясави и связанным с этим историческим иссле-

дованиям, сами по себе являются экспонатами музея мавзолея. Как отмечалось выше, рядом с Мавзолеем ведется строительство музейного проекта «Этноаул», призванного лучше продемонстрировать этнические памятники культуры.

2. Памятники наскальных рисунков Тамгалы расположены в Жамбульском районе Алматинской области, региона Жетысу, работает как «музей-галерея под открытым небом». В этой местности расположена многочисленная группа наскальных рисунков. Период его создания восходит к бронзовому периоду и имеет более 3000 лет истории. Помимо широко сохранившихся скал, в заповеднике имеется множество различных археологических раскопок, мест захоронения и т.д. В 2004 году «Петроглифы Танбалы» был включен в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО.

3. «Шелковый путь»: в настоящее время в Казахстане уже имеется большое число важных объектов, которые в последние годы были раскопаны в Казахстане, таких, как Kostobe руины 2006, Aktobe руины 2014, Kulany руины 2014, Koily руины 2014, Talgar руины 2014, Ornek руины 2014, Akyrta руины 2014, Karamergen руины 2000 и т.д. Эти памятники были включены в государственный проект «Духовное возрождение» Казахстана, и в настоящее время ведется строительство музея.

4. Государственный историко-культурный музей-заповедник «Иссык» – также известный, как хранилище «Золотого человека», расположен на Шелковом пути в 50 километрах от Алматы. Государственный историко-культурный музей-заповедник «Иссык» – историко-культурный заповедник, отличается от музеев других охраняемых районов Казахстана тем, что заповедник не закрыт, не застроен новыми зданиями и как можно лучше охраняет природную среду. За ними следуют золотоискатели (Altyn adam), которые являются самыми известными археологическими открытиями в истории Казахстана, история которых восходит к периоду раннего железного века. После того, как нашли и вывели на свет золотого человека, считалось, что он молодой король в возрасте около 18 лет. Его похоронные артефакты свидетельствуют о том, что уровень древней металлургической технологии и золотого искусства был очень высок. Исследовательская работа Золотого человека началась в 1979 году.

5. Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок», является новым проектом Казахстана. Объект в Бозоке, располо-

женный вблизи города Нур-Султан, был обнаружен в 1999 году, однако его восстановление и реконструкция были начаты лишь в 2017 году в рамках проекта национального культурного наследия Madeni Mura. Основными особенностями археологических раскопок в Бозоке являются раскопки археологических памятников в пяти различных исторических периодах. Это будет живой музей под открытым небом, зрители будут иметь возможность находиться в реальной культурной среде начала VIII века до н.э.

Заключение

В музеях Казахстана, главным образом по показанию этнографического повествования, художественных рассказов, а также природного и культурного наследия, представлена очень разнообразная национальная самобытность казахстанского музея, великолепная традиционная казахская культура. Кроме того, в области этнографии Казахстана есть очень выдающиеся исследователи, а также их ценные результаты исследований. Например, мы общались на тему «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов (Этнографическая энциклопедия в 5-ти томах)». Проведено

изучение и ознакомление полевых информации и материалов этнографического фонда кафедры Археологии, этнографии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, собранных в результате полевых этнографических экспедиций. Такое детальное и профессиональное исследование национального самосознания очень редкое и ценное, оно охватывает широкий спектр областей и деталей, связанных с национальным стремлением. Это любопытство, изучение исторических корней, лежащих в основе самобытности, а также изучение традиционной казахской культуры, которое с большим вниманием относится к истории.

В целом, как традиционные музеи Казахстана, так и музеи нового типа открытых заповедников в Казахстане под стратегическим руководством «Культурное наследие и духовное возрождение» не только хорошо коллекционировали, сохранили природное и культурное наследие предков казахов, но и стали с научной точки зрения расширять функции научно-исследовательских институтов музея, воспитывая новое поколение казахов, то есть «бережно хранят свое прошлое, чтобы обеспечить свое будущее» (Өткенді қастерлеу арқылы, болашағымызды баянды етеміз).

Статья Урыгмұл "Этнография музея Казахстана глазами «другого» (по результатам полевых исследований в Алматы с 2019 по 2020 гг.)" опубликована в авторской редакции.

Литература

- Stuart Hall (ed). (1997). Representation Cultural Representation and Signifying Practices. SAGE Publications & The Open University.
- James Clifford and George E. Marcus. (1986). Writing Culture The Poetics and Politics of Ethnography. University of California Press.
- Пан Цзюнь. (2020). Основной доклад «Семинар по исследованиям и практике в области политики в 2020 году», 27 сентября 2020 года.
- Пан Цзюнь. (2007). Музей и возрождение культуры: антропологическая перспектива. Часть 1, С.173.
- Мерекеева С.К. (2009). Қазақстан музейлері. Алматы: «Алматы кітап» баспасы.
- Нурсан Алимбай. Центральный Государственный Музей Республики Казахстан: Краткий Исторический Экскурс, Структурные Преобразования, Проблемы. «WORLD Discovery». 2004, №5. с. 106-109.
- Фан Ке. (2020). Понимание нации и национализма: путь, идея и повествование. Том 12, № 6, № 37 – 49
- Ерғазы К. (2012). Ретроспективный аспект казахского прикладного искусства по этнографическим материалам Карагандинской области. Қазақ халқының дәстүрлі этнографиялық мұрасы бойынша материалдар мен зерттеулер. Алматы: Қазақ университеті.
- Nursan Alimbay. (2013). The Central State Museum of The Republic of Kazakhstan. Almaty, 2013
- Нұрсан Әлімбай және т.б. (2012). Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық Музейі.
- Маргулан А.Х. (1994). Казахское народное прикладное искусство (Резьба по дереву и кости Художественная обработка металла и тиснение по коже). Издательство «Өнер». С. 83

Tynaikulova Moldir. (2020). Museification of the Histerical and Heritage of the Republic of Kazakhstan. 2020 8.14
Нұрсан Әлімбай және т.б. (2017). Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар, атауларының дәстүрлі жүйесі. 5 томдық энциклопедия. ҚРМОМ. Алматы, Адам Даму Интеграция. 845 б.

References

- Stuart Hall(ed). (1997). Representation Cutral Representation and Signifying Practices. SAGE Publications &The Open University.
- James Clifford and George E. Marcus. (1986). Writing Culture The Poetics and Politics of Ethnography. University of California Press.
- Pan Shouyong. (2020). Osnovnoy doklad «Seminar po issledovaniyam i praktike v oblasti politiki v 2020 godu» [Keynote speech “Policy Research and Practice Workshop in 2020”]. 27 sentiyabr 2020.
- Pan Shouyong. (2007). Muzeyi vozrozhdeniye kul'tury: antropologicheskaya perspektiva. Chast' 1 [Museum and Cultural Renaissance: An Anthropological Perspective. Part 1]. s.173.
- Merekeyeva S.K. Kazakstan muzeyleri [Museums of Kazakhstan]. Almaty: Almaty kitap baspasy. 2009
- Nursan Alimbay. Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Muzei Respubliki Kazakhstan: Kratkiy Istoricheskiy Ekskurs, Strukturnyye Preobrazovaniya, Problemy. “WORLD Discovery” (2004, №5. c. 106-109)
- Fan Ke. (2020). Ponimaniye natsiinalizma: put', ideyay povestvovaniye. [Understanding the nation and nationalism: a path, an idea and a narrative.] Том 12, № 6, № 37 – 49.
- Ergazy K. Retrospektivnyy Aspekt Kazakhskogo Prikladnogo Iskusstva Po Etnograficheskim Materialam Karagandinskoy Oblasti [A retrospective aspect of Kazakh applied art based on ethnographic materials of the Karaganda region]. Qazaq xalqinin dasturli etno grafiyalıq murasi boyınsha materialdar menzertewler. Almaty: Kazak universiteti.
- Nursan Alimbay. (2013). The Central State Museum of The Republic of Kazakhstan. Almaty.
- Nursan Alimbay jane t.b. (2012). Qazaq kilemderi men toqıma buyımdarı. Qazaqstan Respwblıkası Memlekettik Ortalıq Mwzeyi. [Kazakh carpets and textiles. Central State Museum of the Republic of Kazakhstan.]
- Margulan A.KH. (1994). Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo Rez'ba po derevuiosti Khudozhestvennaya obrabotka metalla i tisneniye po kozhe. [Kazakh folk applied art (Wood and bone carving Art processing of metal and embossing on leather).] Izdatel'stvo “Oner”. S.83
- Tynaikulova Moldir. Museification of the Histerical and Heritage of the Republic of Kazakhstan. 2020.8.14
- Hyrsan Alimbay jane t.b. (2017). Kazaktyn etnografiyalık kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dastyrlı zhyesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Volume 3]. Enciklopediya. Almaty: Adam Damu Integrasiya, 2017.

МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.07>**З. Самашев**

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы
e-mail: archaeology_kz@mail.ru

**ЕЩЕ РАЗ ОБ ОБЪЕКТАХ
С КАМЕННЫМИ ГРЯДАМИ**

В статье рассматриваются культово-ритуальные или культово-поминальные объекты, известные в науке под названием курганы с «усами», которые до сих пор являются загадочными как по своему происхождению, так и по содержанию, а также по функциональному назначению. В целом, содержание и характер событий, которые развертывались на площади данных объектов, не вполне известны, поскольку исследователи пока не располагают в достаточном количестве материализованными свидетельствами-остатками, дающими повод строить различные гипотетические выводы и догадки, начиная от чисто прагматического подхода в целях экономии времени и трудозатрат, кончая актом перекодировки изначально заложенной семантической нагрузки с целью адаптации ее к своим мифоритуальным комплексам.

Кроме того, затронуты вопросы хронологической атрибуции данного вида археологических памятников и необходимость возврата к вопросу о комплексном их изучении на междисциплинарном уровне. По мнению автора, последнее обстоятельство позволит, в первую очередь, определить даты конкретных объектов, а в некоторых случаях – этапы возведения различных компонентов всего ансамбля, поскольку существует мнение об одновременности и отдельных компонентов – большого кургана и малых объектов, самих усов, которые могли быть пристроены позже к ранним погребальным (или поминальным) сооружениям. Автор предлагает в перспективе рассматривать «курганы с усам», геоглифы и араны как близкие по содержанию семантикой нагрузки, однопорядковые явления, имевшие место в степном пространстве во II-V вв. н.э.

Ключевые слова: курганы с «усами», культурная и хронологическая принадлежность, гуннское время, предтюрки, семантическая нагрузка.

Z. Samashev

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: archaeology_kz@mail.ru

Once again about objects with stone ridges

The article examines the cult-ritual or cult-memorial objects known in science as barrows with “mustaches”, which are still mysterious both in their origin and in content, as well as in their functional purpose. In general, the content and nature of the events that unfolded on the area of these objects are not entirely known, since so far the researchers do not have sufficient materialized remains, which give rise to various hypothetical conclusions and guesses, starting from a purely pragmatic approach in order to save time and labor costs. ending with the act of recoding the originally laid down semantic load in order to adapt it to their mythological complexes.

In addition, the issues of chronological attribution of this type of archaeological monuments and the need to return to the issue of their comprehensive study at an interdisciplinary level are touched upon. According to the author, the latter circumstance will allow, first of all, to determine the dates of specific objects, and in some cases the stages of construction of various components of the entire ensemble, since there are opinions about the simultaneity of individual components – a large mound and small objects, the whiskers themselves, which could be attached later to early burial (or memorial) structures. The author proposes to consider in the future “barrows with mustaches”, geoglyphs and arans, as similar in content semantics load, one-order phenomena that took place in the steppe space in the 2nd-5th centuries.

Key words: burial mounds with “ridges”, cultural and chronological affiliation, Hunnic time, pre-Türks, semantic meaning.

3. Самашев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: archaeology_kz@mail.ru

«Мұртты» қорғандар жайлы тағы бір пікір

Мақалада ғылымда белгілі «мұртты» қорғандар деп аталатын діни-салттық немесе діни-мемориалдық нысандар қарастырылады, олар әлі күнге дейін шығу тегі, мазмұны, сондай-ақ функционалды мақсаты бойынша жұмбақ болып келуде. Жалпы алғанда, осы объектілердің аумағында орын алған оқиғалардың мазмұны мен сипаты толығымен белгілі емес, өйткені зерттеушілер уақыт пен еңбекті үнемдеу мақсатында таза прагматикалық тәсілден бастап, оны мифоритуалды кешендерге бейімдеу үшін бастапқы семантикалық жүктемені қайта кодтау актісіне дейін әр түрлі гипотетикалық тұжырымдар мен болжамдар жасауға, жеткілікті мөлшерде материалдандырылған қалдықтарға бай еместігін көрсетеді.

Сонымен қатар, археологиялық ескерткіштердің осы түрінің хронологиялық атрибуциясы және оларды пәнаралық деңгейде жан-жақты зерттеу мәселесіне оралу қажеттілігі мәселелері қозғалды. Автордың пікірінше, соңғы жағдай, ең алдымен, нақты объектілердің күндерін, ал кейбір жағдайларда бүкіл ансамбльдің әртүрлі компоненттерін салу кезеңдерін анықтауға мүмкіндік береді, өйткені бір уақытта жеке компоненттер туралы пікірлер бар – үлкен қорған мен шағын нысандар, мұрттың өздері, кейінірек ерте жерлеу (немесе еске алу) ғимараттарына қосылуы мүмкін. Автор болашақта «мұрты бар қорғандарды», геоглифтер мен арандарды б. з. II-V ғғ. дала кеңістігінде орын алған мазмұны жағынан жүктеме семантикасына жақын бір қатарлы құбылыстар ретінде қарастыруды ұсынады.

Түйін сөздер: «мұрты» бар қорғандар, мәдени және хронологиялық тиістілігі, ғұн дәуірі, ежелгі түркілер, семантикалық мағынасы.

Введение

На территории Восточного Казахстана до недавнего времени было известно лишь несколько объектов с каменными грядами, пять из которых были раскопаны Ф.Х. Арслановой в разные годы (Арсланова, 1975:116-129). В наше время, пределах административной территории Восточно-Казахстанской области РК (Северные склоны Тарбагатай, Шынгыстауский хребет и др.) выявлено более 50-ти новых объектов с каменными грядами, из которых раскопано пока два (Бейсенов, Умиткалиев, Дуйсенбай, 2017а: 50-60; Умиткалиев, Айтбаев, Әбдіғали, Педрацки, 2018; Айткали, Жунисханов, Доумани Дунью, Исин, Рахманкулов, Курманғалиев, 2019: 208-222).

У всех семи раскопанных объектов пространства между дугообразными грядами не были исследованы широкими площадями, что снижает их информационную ценность.

Несмотря на то, что количество выявленных «курганов с усами» стало больше, здесь системные поиски не проводились, поэтому регион еще не рассматривается исследователями как один из возможных центров формирования этого культурного феномена.

Культово-ритуальные или культово-поминальные объекты, известные в науке с не вполне удачным названием «курган с усами» (появившееся, скорее, на ассоциативном уровне), – явление своеобразное в истории культуры и до сих

пор загадочное как по своему происхождению, так и по содержанию, заложенных в них идей и по функциональному назначению (рис. 1).

Рисунок 1 – Курган с «усами» Кызылтас.
Раскопки З. Самашева

Дискуссионными до сих пор остаются вопросы хронологической атрибуции данного вида археологических памятников, о чем свидетельствует, например, беглый статистический анализ исследованных к 2006 году 51 объекта (65-к 2019 г) из нескольких сотен «курганов» с каменной грядой в пространстве от Урала до Алтая (Боталов, Любчанский, Таиров, 2006: 11-13; Грудочко, 2019).

Наибольшее количество «курганов» с каменными грядами зафиксировано на сегодняшний день в пределах Казахского мелкосопочника,

что дало основание некоторым исследователям связывать их происхождение и функционирование с тасмолинской археологической культурой (VII-I вв. до н.э.), выделенной в свое время М.К. Кадырбаевым по памятникам раннего железного века Центрального Казахстана (Бейсенов, 1996: 113). Несогласные с таким утверждением российские исследователи приводят свои аргументы (Боталов, Любчанский, Таиров, 2006: 13).

И, действительно, простая статистика (существующая на сегодняшний день) показывает, что основная часть раскопанных курганов с усами укладывается в расширительные рамки так называемого периода великого переселения народов – II-IV – VII вв. н.э., что заставляет искать дополнительные аргументы для определения более дробной датировки и, особенно, для выделения ранних типов этих памятников.

Для решения поставленной задачи исследования использованы материалы археологических работ разных лет, монографические исследования, посвященные различным аспектам изучения курганов с «усами», а также научные сборники, специальные отдельные статьи ученых. Каждая работа того или иного исследователя рассматривалась с точки зрения исторической проблемы. При помощи анализа и сопоставления археологических материалов определялись уровни достоверности. В выводах следовали принципу объективности.

Материалы и методы

В Казахстане до сих пор нет ни одного полностью исследованного кургана с усами, где были вскрыты также и площадь в пространстве между усами, где гипотетически могли происходить жертвенно-культовые или иные ритуально-обрядовые действия и где могли сохраниться какие-либо следы от них, которые пригодились бы при разработке вопросов хронологии и, особенно, в толковании их смысловой нагрузки. Даже на комплексе Солончанка-1 в Оренбуржье, который можно было бы считать всесторонне изученным, пространство между грядами – земляными валами осталось не вскрытым (Любчанский, Таиров, 1999: 5- 62).

Реконструкция кургана с усами из Жанай-дара в Улутауском районе Карагандинской области, выполненная в свое время А.М. Оразбаевым, демонстрирует лишь один из вариантов их архитектурно-конструктивного облика и уже представляет историографический интерес, как результат начального этапа научного подхода к

исследованию этих памятников (Оразбаев, 1969: 175-191).

Сейчас необходимо вернуться к вопросу о комплексном исследовании этих памятников на междисциплинарном уровне, который позволит, в первую очередь, определить даты конкретных объектов, а в некоторых случаях этапы возведения различных компонентов всего ансамбля, поскольку существует мнение об одновременности и неодновременности (в ряде случаев) отдельных компонентов – большого кургана и малых объектов (как уже показывают радиоуглеродные даты, о которых пойдет речь ниже), самих усов, которые могли быть пристроены позже к ранним погребальным (или поминальным) объектам. Во всяком случае такие догадки давно были высказаны в литературе (Сорокин, 1981: 24-25).

Радиоуглеродные даты, полученные в последние годы из нескольких курганов с «усами», показывают, что действительно в ряде случаев существуют серьезные временные разрывы в возведении кургана-доминанта и включенных в систему дополнительных сооружений – малых курганов и самих каменных гряд (усов), а также жертвенников и др. Так, например, на могильнике Тандайлы-2 в Бухаржырауском районе Карагандинской области основной курган датируется (по C-14) VIII-VII вв. до н.э., а малый курган-спутник с примыкающими «усами» – II-IV вв. н.э. (Бейсенов, Дуйсенбай, Ахияров, Святко, 2016: 237).

Примерно такую же ситуацию демонстрируют результаты исследований одного кургана могильника Сабана Восточно-Тургайском плато, который датируется, на основе анализа обряда погребения и вещевого комплекса, VII-VI вв. до н.э., а пристроенные к нему с восточной стороны малого диаметра округлые в плане кургановидные сооружения с боковыми дугообразными грядами, т.е. «усами» – по C-14 250-410 гг. н.э. (Онгар, Каирмагамбетов, Нускабай, Рахимжанова: 2020).

Таким образом, в указанных случаях временной разрыв в возведении различных компонентов единого ансамбля, составляющего так называемый курган с «усами», очевиден. Еще один пример. AMS ¹⁴C даты из кургана с «усами» Жамантас (Бейсенов, Дуйсенбай, Святко, 2017: 231):

Западная насыпь, погребение 2471±32
Cal BC 752–682 (0,393) 669–611 (0,308) 593–538 (0,300);
Cal BC 768–475 (0,965) 464–452 (0,015) 445–431 (0,020);

Восточная насыпь 1654 ± 30
 Cal BC 351–367 (0,188) 379–421 (0,812);
 Cal BC 263–276 (0,016) 329–431 (0,919) 491–
 530 (0,065) или (Бейсенов, 2017б: 34):

AMS ^{14}C даты по кургану с «усами» Койтас,
 кость лошади 1680 ± 27 Cal BC 342–398 (1.000)
 Cal BC 259–281 (0.075) 324–420 (0.925) и кур-
 гану с «усами» Бесоба, восточная насыпь (спут-
 ник), кость лошади 1670 ± 28 ;

Cal AD 346–372 (0.429) 376–406 (0.571);

Cal AD 261–279 (0.045).

Часть объектов с каменными грядами, при-
 чем относительно ранняя, возникает «с нуля»,
 на чистом поле, сразу же, как целостный ан-
 самбль.

Для данной категории (а не типа) памятни-
 ков название «курган» даже с приставкой с «уса-
 ми» будто бы не подходит (если исходить из эти-
 мологического значения этого слова в русском
 языке как «могильный холм» – по С.И. Ожего-
 ву), поскольку эти сооружения, к которым при-
 страивались каменные гряды, изначально могли
 не содержать человеческие захоронения.

Как свидетельствуют вышеприведенные ра-
 диоуглеродные анализы, другая категория кур-
 ганов с «усами» как ансамбль формируется для
 осуществления каких-то ритуально-обрядовых
 мероприятий с использованием «готовых» со-
 оружений, в пределах функционирующих (или
 нефункционирующих) могильников предше-
 ствующих периодов, т.е. происходит перекоди-
 ровка изначального сакрального значения объ-
 екта в точке пространства и адаптирование его
 к целям и задачам совершенно иных ритуально-
 обрядовых мероприятий. Это означает, что даже
 при совпадении форм системообразующих ком-
 понентов, между двумя категориями указанных
 памятников существует не просто хронологиче-
 ский разрыв, а различия в смысловом содержа-
 нии и практике проведения кульминации рели-
 гиозно-культовых действий на площадке между
 каменными грядами.

Для того, чтобы однозначно ответить на про-
 стейшие вопросы – когда и зачем это произошло,
 нужны осуществлять системные исследования с
 использованием новейших достижений различ-
 ных наук, т.е. на междисциплинарном уровне и,
 естественно, необходимо осуществлять раскоп-
 ки с широкими площадями и с тщательной до-
 кументацией.

Использование космоснимков и возмож-
 ностей беспилотников, а также методов гео-
 физического зондирования и внедрение других
 естественнонаучных методов для фиксации,

картографирования и изучения курганов с усами
 только набирает обороты, поэтому можно кон-
 статировать, что первейшая задача, связанная
 с выяснением специфики топо-ландшафтных
 условий расположения курганов с усами в про-
 странстве уже начала реализовываться.

Если проводить типологию «курганов с уса-
 ми» по визуальным признакам, предложенным
 на уровне археологической процедуры разными
 исследователями, выявление процентных соот-
 ношений и другие, то они, естественно, отра-
 жают этапы развития научного поиска, нежели
 некую реальность, поскольку целенаправленных
 и плановых полевых исследований с детальной
 документацией данного типа археологических
 памятников в масштабах всей страны еще никто
 не проводил. Другими словами, те процентные
 показатели, которые фигурируют в литературе,
 могут быть восприняты как некий ориентир, но
 не как аргумент для обоснования какой-либо
 точки зрения, поскольку ежегодно в литературе
 появляются сведения об открытии и фиксации
 новых разнотипных курганов с усами в разных
 регионах страны.

Поэтому, все существующие на сегодняш-
 ний день типологические схемы «курганов с
 усами» как определенный, т.е. как начальный
 (второй) этап исследовательской процедуры,
 начиная с А.Х. Маргулана, М.К. Кадырбаева,
 Ф.Х. Арслановой, А. Бейсенова, И.В. Грудочко
 и др., следует рассматривать как предвари-
 тельные, т.е. они представляют, в большей степени,
 историографический интерес, нежели прагмати-
 ческий, поэтому не следует излишне акцентиро-
 вать внимание на них, поскольку новые откры-
 тия и статистика могут все изменить в будущем.
 Типологический метод здесь должен выполнять
 свою функцию как рабочего инструмента для ре-
 шения обозначенных выше вопросов, а не стать
 самоцелью археологической процедуры.

Результаты и обсуждение

По данным на 2019 год в степном про-
 странстве от Казахского Алтая до Уральских
 гор зафиксировано более 550-ти объектов с ка-
 менными грядами, из которых 241 (43 %) – в
 Центральном Казахстане, включая Чингиста-
 усский массив, территориально относящийся к
 Восточному Казахстану (Грудочко, 2019). Такая
 статистика несколько умаляет значение Цен-
 трального Казахстана как об особом очаге, где
 сконцентрировано наибольшее количество объ-
 ектов с каменными грядами, со всеми вытекаю-

щими отсюда вопросами этнокультурного порядка и происхождения данного феномена.

Конечной целью научного изучения объектов с каменными грядками является расшифровка смысловой нагрузки как архитектурно-конструктивных элементов самих «усов» и сооружений курганов и их подобий, так и предполагаемых ритуально-обрядовых действий их создателей с использованием этих объектов и пространства площадок вокруг них, а не разработка, на процедурном уровне, очередных типологических схем.

Появление материализованного (строительство «усов», дополнительного «малого кургана» и др.) и нематериального (ритуально-обрядовые действия, мистерия шамана или жреца, жертвоприношения, тризны, состязания и пр.) компонентов этого феномена в открытом пространстве связано с реализацией какой-то общей религиозно-мировоззренческой идеи, существовавшей в идеологии как отдельного социума, так и глобальной общности в целом, возможно, приуроченной к какому-то календарному циклу. Только в последнем случае можно уловить возможные причины возведения этих сооружений и их связей с астрально-солярными культами, о которых разные догадки на ассоциативном уровне строили еще первые исследователи – А.Х. Маргулан, М.К. Кадырбаев, А.М. Оразбаев и другие.

М.К. Кадырбаев полагал, что эти памятники с пристройками в форме полудуг «носят сугубо ритуальный характер и являются отражением определенного культа – вероятнее всего, солярного», и считал, что они располагают всеми атрибутами солярного культа, которые были описаны Геродотом – «конь, как жертва «быстрейшему светилу», и каменные гряды, всегда открытые «входом» на восток» (Кадырбаев, 1966: 431-432).

На начальном этапе изучения этих памятников, в числе различных допусков, существовало мнение о предназначении этих сооружений для погребения особой касты людей – жрецов культа солнца.

М.К. Кадырбаев считал, что «Прежде всего эти комплексы по трудоемкости создания, своему богатству и пышности, несомненно, являлись погребениями крупной родоплеменной знати: вождей племен, глав патриархальных семей, старейшин рода, наиболее выдающихся воинов» (Кадырбаев, 1966: 431). В контексте данного высказывания М.К. Кадырбаева можно было бы связывать происхождение «курганов с усами» с культом умерших предков, сородичей, воинов-сратников и др.

И.А. Кукушкин предположил, что курганы с «усами» могли выполнять функции некрополя образующих сооружений, вокруг которых формировалась основная часть могильника (Кукушкин, 2004: 33), однако они планиграфически занимают преимущественно периферийные участки погребального поля (например, Карабие, Карамурун-1, Канаттас, Егизкойтас, Нурманбет-П – в Центральном Казахстане, Солончанка-1 – в Оренбуржье, Иманкара – в Атырауской области, Кызылтас и Чингистауская группа – в Восточном Казахстане и др.). Скорее, здесь кроется хронологическая причина.

Сейчас, с большей долей вероятности, можно говорить, что «курганы» с каменными грядками возводились не для погребения умерших членов социума. Однако, несколько случаев с человеческими захоронениями, зафиксированными под этими сооружениями, требуют комплексных объяснений.

Однако, если учесть приуроченность этих памятников (во всяком случае – подавляющей их части) в планиграфическом отношении к древним некрополям, то при разработке проблем происхождения, особенно при реконструкции содержания культово-обрядовых действий и их направлений, необходимо не только учитывать, но и осмыслить данный фактор.

Тем временем, некоторые исследователи отмечают, что в ряде мест, в частности в «Атасуском микрорайоне», встречаются «курганы с усами», разбросанные по одиночке (Бейсенов, Торгоев, Дуйсенбай, Ахияров, 2018: 103), что заставляет искать и другие возможные варианты объяснения происхождения этих памятников, без непременно привязки их к древним некрополям, следовательно, к погребально-поминальной обрядности.

С мнением И.В. Грудочко относительно смыслового содержания подобного рода действий, как коллективное празднество, поминки или просто встречи между аилами во время весенне-летнего периода (Грудочко, 2019), можно и не соглашаться, но это была попытка объяснения содержания происходивших на этих объектах событий.

Заключение И.В. Грудочко о курганах с «усами» как одноразовое жертвенно-поминальное сооружение и, что «центральный курган» представляет собой результат засыпки (заброски) ритуального пространства камнем, не соответствует логике (Грудочко, 2019). В таком случае количество таких объектов должно было быть не 550 и даже не 5550 единиц, а гораздо

больше во всем степном пространстве от Иртыша до Жайыка, за несколько столетий. Также не может быть, чтобы так называемый центральный курган представляет собой бессистемно засыпанный каменный холм, это, скорее всего, результат неправильной разборки сооружения и слабой документации процесса исследования. Во всяком случае, на этом этапе исследований есть основание подвергать сомнению правильность такого утверждения.

Продолжим рассуждение по поводу семантики курганов с усами. После резонансной публикации энтомолога П.И. Мариковского на страницах Академического научного журнала об астрономических аспектах изучения курганов с каменными грядами в 1977 году (Мариковский, 1977: 54-61), Академия наук КазССР и Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова поручили М.К. Кадырбаеву провести исследования этих памятников в Центральном Казахстане с участием астрономов и геофизиков, но интерес вскоре погас. Не увенчалась успехом и вторая попытка П.И. Мариковского 1983 году обратить внимание научной общественности к этому вопросу (Мариковский, 1983: 26-31).

Позже, астрофизик Н.М. Бекбасаров на волне зародившихся в 80-90-х годах прошлого века археоастрономических веяний в интерпретации содержания некоторых видов археологических объектов, задался вполне резонным, как ему показалось, вопросом: «Не являются ли курганы с «усами» не только ритуальным местом или своеобразным храмом, где совершались обряды поклонения Солнцу, но и в некотором отношении древними обсерваториями, предназначенными для регулярных наблюдений за источником жизни на Земле? Объектами наблюдений могли быть и Луна, яркие звезды и планеты», и дал положительный ответ, основываясь на многочисленных расчетах и измерениях, а также наблюдениях за движением Солнца в полевых условиях. Он пришел к выводу, что каждый элемент кургана с «усами» имеет астрономическое значение (Бекбасаров, 1998: 163, 169). С некоторыми замечаниями по выводам Н.М. Бекбасарова выступил А.З. Бейсенов, который, в целом не отрицая возможность такого рода поиска, призвал астрофизиков более строго в методическом плане подойти к проведению полевых исследований курганов с каменными грядами (Бейсенов, 1998: 171-175), а недавно было объявлено, что в настоящее время вопрос о «древних обсерваториях» Казахстана на базе курганов с усами

вроде бы отпал (Бейсенов, Торгоев, Дуйсенбай, Ахияров, 2018: 104). Может быть. Однако, допустимо, что при проведении каких-то обрядовых мистерий (коллективных или индивидуальных) в течение какого-то промежутка времени (суточный, многодневный или годичный циклы) или жертвоприношений участники церемонии могли каким-то образом обращать свои взоры на светило (или на звездное небо), т.е. некий солярно-космогонический аспект может присутствовать при дальнейших разработках, связанных с расшифровкой семантики этих памятников.

Курганы с «усами» вызвали необычную ассоциацию у И.А. Кукушкина, суть которой заключается в том, что весь «комплекс кургана с усами реализует идею рогатого коня, где каменными дугообразными выкладками обозначены рога-лучи солнечного козлорогого коня» (Кукушкин, 2004: 34). Его версия базируется на признании принадлежности курганов с «усами» к тасмолинской археологической культуре и усиления сакральной роли коня в системе религиозно-мифологических представлений ее создателей в условиях сложения кочевого способа хозяйствования. В образе «закамуфлированного» коня, как полагает И.А. Кукушкин, совмещаются представления о реальных и фантастических существах в мифологии древних кочевников, материализованные остатки которых известны в пазырыкских курганах Алтая в виде коней в рогатых масках. Пазырыкская культура, относившаяся к юечжи, как известно, прекращает свое существование где-то в конце III в. до н.э.

В целом, сущность, содержание и характер событий, которые разворачивались на площадках этих объектов, не вполне известны, поскольку пока не располагаем с материализованными остатками каких-либо действий, что дает повод строить различные гипотетические выводы и догадки, начиная от чисто прагматического подхода в целях экономии времени и трудозатрат, кончая актом перекодировки изначально заложенной семантической нагрузки с целью адаптации ее к своим мифоритуальным комплексам. Форма и содержание происходивших здесь событий требует всесторонней верификации, поскольку, при самых привлекательных вариантах расшифровки, они могут остаться гипотетическими.

Для кардинального решения вопросов культурно-хронологической атрибуции нужно сначала четко признать наличие двух категорий анализируемых памятников:

1. Основное курганообразное сооружение с примыкающими с двух сторон дугообразными грядами (и другие дополнительные элементы) возникли одновременно для реализации чрезвычайно важной для религиозно-идеологической установки этносоциокультурной общности, с жизнедеятельностью которой они связаны в историческом срезе времени.

2. Дугообразные каменные гряды пристроены к ранее возведенному погребальному (или погребально-поминальному) сооружению значительно позже, для проведения (или в процессе проведения) культово-религиозных действий, т.е. системообразующие структурные элементы ансамбля возникли в разное время.

Первая категория памятников, судя по анализу имеющихся материалов и данных по С-14, датируется примерно II-III – IV вв. н.э., а некоторые доживают, как полагают российские исследователи, до VII, даже до VIII-IX вв. н.э. и связаны с ранними тюрками (Боталов, 1998: 321-330). Верхняя дата, по-видимому, небесспорна.

Классическим хронологическим маркером для данной категории является объект на Атасу-2, о котором сообщили А.З. Бейсенов, А.И. Торгоев, Д.Б. Дуйсенбай и И.К. Ахияров в специальной статье (Бейсенов, Торгоев, Дуйсенбай, Ахияров, 2018: 103-117).

Комплекс состоит из каменной насыпи (еще названо каменным кольцом шириной 2-2,45 м) диаметром 8,3 м, высотой 0,45 м и двух дугообразных каменных гряд, расположенных с восточной стороны на определенном расстоянии и имеющих округлые в плане сооружения (диаметр – 5,6 м в развале?) на концах.

В публикации отсутствуют характеристика методики изучения, анализ конструктивных элементов сооружений, поэтому многие вопросы, связанные с документированием и, особенно, архитектурным обликом памятника, остаются неясными. Тем не менее, исключительный интерес в плане культурно-хронологической атрибуции данной категории памятников представляет клад, зарытый в одной из двух ям глубиной 0,25 м, диаметром 0,5 м, внутри округлого сооружения, состоящего из нескольких электровых пластин и наконечников ремней, оформленных в полихромном стиле, со вставками из красного камня, обкладка на луки седла с чешуйчатым орнаментом. «Красные камни», отмеченные в указанной статье (Бейсенов, Торгоев, Дуйсенбай, Ахияров, 2018: 106, 107), возможно, являются разновидностями граната, о котором писал еще в 1959 году М.К. Кадырбаев, когда обнаружил

в кургане с «усами» №19 могильника Канаттас в Центральном Казахстане золотую пластину (диадему) IV-V вв. н.э., инкрустированную различными видами граната – спессартин, пироп, альмандин (Кадырбаев, 1959: 193, 197).

Интересно, что результаты спектрального анализа состава металла изделий из Канаттаса, проведенного еще в 1958 году, показали более подробную характеристику, нежели анализ схожих вещей из Атасу-2, выполненный на новейшем электронно-зондовом микроанализаторе в том же Институте геологических наук в Алматы в 2018 году (Кадырбаев, 1959: 201; Бейсенов, Торгоев, Дуйсенбай, Ахияров, 2018: 107, табл. I).

В культурно-хронологическом отношении предметы с гранатовыми вставками из Атасу-2 принадлежат к кругу полихромных изделий из Канаттаса, Борового (Бернштам, 1951: 218-221, рис. 1-6); можно указать на серебряную гривну с окончанием в виде дракона из Караагаша в Акмолинской области, на многочисленные колты – из Актасты и Кызылкайнартабе в Жетысу (Акишев, Акишев, 1983: 28-32, 180-202), у Сибирских озер в Восточном Казахстане (Самашев, 2013: рис. 363), на общеизвестную диадему из Каргалы и т.д. На западе степного пространства отметим золотую пластину на бронзовой основе из Солончанка-I со вставками граната-альмандин (Любчанский, Таиров, 1999: 31, 57, рис. 24.7).

В круг изделий гуннского облика можно включить еще одну золотую пластину из «центрального» кургана № 16 могильника Сыпра-оба (возможно, Сыпыра оба) близ урочища Егизкойтас в Центральном Казахстане, с орнаментом в технике пуансон, но без инкрустации (Кадырбаев, 1959: 189, рис. 23)

Датировка памятника Атасу-2 – V в. н.э., в целом, корректна, но с учетом предпочтительности хунно (гуннского) направления поиска, можно было бы датировать комплекс IV-V вв. н.э. и связывать исходные формы больше с северокитайско-монгольским, еще точнее, южно-алтайско-жетысуским регионами, а не среднеазиатской или восточноевропейской провинциями распространения подобного рода изделий в полихромном стиле.

Заключение

Системообразующие компоненты второй категории объектов с каменными грядами, судя по радиоуглеродным датам, датируются разными культурно-историческими периодами. Так, основной элемент – курганообразное сооружение

(хотя, какой из элементов можно считать основным – тоже вопрос, поскольку видообразующим элементом этих памятников является «усы») – раннесакским временем (VIII-VI вв. до н.э.), а малое курганообразное сооружение – примерно II-V вв. н.э.

Таким образом, объекты первой категории и малые объекты второй категории одновременны; они охватывают время от начального периода продвижения на запад хунну (гуннов), до периода появления на исторической арене небесных тюрков. Следовательно, есть основание связывать происхождение этого феномена с культурным комплексом хунну (гуннов). Однако, на исходной территории формирования этих этнокультурных образований именно таких форм сооружений, относящихся к II-V вв. н.э., пока неизвестно. Поэтому версию о распространении «объектов с каменными грядами» вместе с продвижением носителей идеологии и практики данного феномена с исконной территории сложения этнокультурного массива хунну на запад (через Западный Алтай и Жетысу) необходимо разрабатывать с использованием обширного комплекса новых источников.

Совпадение по времени процессов продвижения хунну (и гуннов) и распространения «объектов с каменными грядами» еще не гарантирует их взаимосвязь; требуются дополнительные аргументы для продолжения разработки в этом направлении.

Что касается принадлежности объектов с каменными грядами к тасмолинской культуре раннего железного века Центрального (и Северного) Казахстана, то, наверное, к этой проблеме нужно подойти с позиции современных тенденций в археологии, исходя из основополагающих принципов выделения археологических культур. Во-первых, сама тасмолинская культура, в свете новейших данных, уже не кажется столь монолитной, имеющей значительный территориально-хронологический диапазон, как казалось раньше, т.е. есть вопросы о факте ее существования в длительное время, охватывая огромные степные пространства от Жайыка до Иртыша и до границ лесостепи на севере. Во-вторых, они, согласно данным по С-14, датируются, преимущественно, II-V вв. н.э., т.е. началом раннесредневековой эпохи (шире периодом Великого переселения наро-

дов), что уже исключает возможность включения их в тасмолинскую археологическую культуру.

О значительной удаленности курганов с «усами» от тасмолинской культуры высказывались и раньше (Любчанский, 1998: 306). Для снятия такого противоречия был выдвинут тезис о впускном характере поздних захоронений. Однако, полагаю, что такая традиция не могла устойчиво сохраняться в пространстве от Алтая до Уральских гор на протяжении нескольких столетий.

Резкое увеличение количества объектов с каменными грядами в Тургайском регионе, где в позднее сарматское время был распространен особый вид сооружений из насыпного грунта (суглинок, глина) – геоглифы, как полагают, культового характера, напоминающие, в ряде случаев, известные знаки-тамги сарматов (Логвин, Шевнина, Сеитов, 2016: 56-65), может натолкнуть на новую идею поиска истоков этого феномена на севере казахских степей.

Способ возведения элементов таких сооружений, в частности, «усов» из грунта, даже при наличии вокруг естественных выходов камня, демонстрирует, например, Солончанка-I в Оренбуржье.

Хронологически и по назначению, и особенно смысловому содержанию культово-обрядовых действий, объекты с грядами вполне сопоставимы с так называемыми «аранами» на Устюрте, которые на обыденном уровне неправильно интерпретируются как сооружения этнографического времени для загонной охоты.

Поэтому есть основание в перспективе рассматривать «курганы с усами», геоглифы и араны как близкие по содержанию семантикой нагрузки, однопорядковые явления, имевшие место в степном пространстве во II-V вв. н.э.

Вопрос о происхождении этих видов памятников, вероятно, можно рассматривать как с моноцентристской, так и полицентристской позиций и в контексте близких по побудительным мотивам и практики реализации явлений конкретного культурно-хронологического горизонта.

Работа выполнена в рамках проекта: АР09260487 «Древнетюркский культурный комплекс Восточного Казахстана».

Литература

- Арсланова Ф.Х. (1975) Курганы «с усами» Восточного Казахстана. Древности Казахстана. Алма-Ата. С. 116-129.
- Айткали, А. К., Жунисланов, А. С., Доумани Дупью, П. Исин, А. И., Рахманкулов, Е., Курманалиев, А. К. (2019) Новые данные о курганах с «усами» Восточного Казахстана. Маргулановские чтения – 2019: Материалы Международной археологической Научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К. А. Акишева. Нур-Султан. С. 208-222.
- Акишев К., Акишев А. (1983). Древнее золото Казахстана. Алма-Ата: «Өнер».
- Бейсенов А.З. (1996). Некоторые вопросы изучения культово-ритуальных курганов с каменными грядками Казахстана на современном этапе. Жречество и шаманизм в скифскую эпоху. СПб. С. 112-122.
- Бейсенов А.З. (1998). Об астрономических исследованиях на курганах с каменными грядками (по поводу статьи Н.М. Бекбасарова «Курган с усами на р. Сага: астрономическое содержание расположения его элементов»). Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2, с. 171-175.
- Бейсенов, А.З., Дуйсенбай, Д.Б., Ахияров, И.К., Святко, С. В. (2016). Радиоуглеродные даты кургана с «усами» из могильника Тандайлы 2 в Центральном Казахстане. Евразия в Кайнозой. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. Иркутск. С. 233-239.
- Бейсенов, А. З., Умиткалиев, У. У., Дуйсенбай, Д. Б. (2017а). Памятники хребта Чингистау. Курганы с «усами». Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. Алматы. С. 50-60.
- Бейсенов А.З. (2017б). Курганы с «усами» Центрального Казахстана. Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Алматы. С. 31-37.
- Бейсенов А.З., Дуйсенбай Д.Б., Святко С.В. (2017с). Курган с «усами» Жамантас. Самарский научный вестник. №3 (20), Т. 6, с. 227-231.
- Бейсенов А.З., Торгоев А.И., Дуйсенбай Д.Б., Ахияров И.К. (2018). Курган с «усами» Атасу-2. Поволжская археология. № 3(25), с. 103-117
- Үмітқалиев, Ұ.Ұ., Айтабаев, А.Б., Әбдіғали, Н.Ә. (2016). Қырықкүңгір қорымында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары. Материалы международной научно-методической конференции «VIII Оразбаевские чтения» по теме «Археология, этнология, музеология в системе современного высшего образования», приуроченной к 25-летию независимости Республики Казахстан 1–2 апреля 2016 г. Алматы. 151–157.
- Бекбасаров Н.М. (1998). Курган с «усами» на р. Сага: астрономическое содержание расположения его элементов. Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. Алматы, Москва: «Ғылым». С. 163-170.
- Бернштам А.Н. (1951). Очерк истории гуннов. Ленинград: ЛГУ.
- Боталов С.Г. (1998). Раннетюркские памятники урало-казахстанских степей. Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). Самара. С. 321-330.
- Боталов С.Г., Таиров, А. Д., Любчанский, И. Э. (2006). Курганы с усами Урало-Казахстанских степей Челябинск: Южно-Уральский филиал ИИА УрО РАН.
- Грудочко И. В. (2019). Курганы с «усами» как ритуальные комплексы кочевников урало-казахстанских степей (IV–VII вв. н.э.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Челябинск. 395 с.
- Кадырбаев М.К. (1959). Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана. Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7, с. 162-203.
- Кадырбаев М.К. (1966). Памятники тасмолинской культуры. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука.
- Кукушкин И. А. (2004). Курганы с «усами»: семантический аспект. Новые исследования по археологии Казахстана: тр. научн.-практ. конф. «Маргулановские чтения-15». Алматы. С. 33–37.
- Логвин А.В., Шевнина И.В., Сеитов А.М. (2016). Ритуальный комплекс Урпек (предварительное сообщение). Религия и система мировоззрений древних и средневековых номадов Евразии. Астана. С. 56-64.
- Любчанский И.Э.(1998). Хронологические аспекты комплексов «курганов с усами» евразийских степей. Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (вопросы хронологии): Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (вопросы хронологии): Материалы II Международной археологической конференции. Самара: Самарский областной историко-краеведческий музей им. П.В. Алабина. С. 303-310.
- Любчанский, И. Э., Таиров, А. Д. (1999). Археологические исследования комплекса курган с «усами» Солончанка I. Сб. науч. тр. Отв. ред.: Таиров, А. Д. Челябинск. С. 5–62.
- Мариковский, П.И. (1977). О древних астрономических сооружениях на территории Казахстана. Вестник АН КазССР. № 5, с. 54-61
- Мариковский П.И. (1983). К изучению астрономического значения курганов с грядками. Вестник АН КазССР. № 4, с. 26–31.
- Онгарулы А., Каирмагамбетов А.М., Нускабай А.А., Рахимжанова С.Ж. (2020). Курган военной элиты саков Торгая. «Поволжская археология», № 3 (33), с. 233-247.
- Оразбаев, А. М. (1969). Курган «с усами» в могильнике Джанайдар как архитектурный памятник. Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Отв. ред.: Акишев, К. А. Алма-Ата. С. 175-189.
- Самашев, З. (2013). История изобразительного искусства Казахстана. Древность и средневековье. Казахское искусство: в 5-ти томах Т.1. Алматы.

Сорокин, С.С. (1981). К вопросу о толковании внекурганных памятников ранних кочевников Азии. Археологический сборник Государственного Эрмитажа, №22, с. 23–39.

References

- Arslanova F.KH. (1975). Kurgany «s usami» Vostochnogo Kazakhstana. [Barrows «with mustaches» of East Kazakhstan]. Drevnosti Kazakhstana. Alma-Ata. S. 116-129.
- Aytkali, A.K., Zhuniskhanov, A.S., Doumani Dup'yu, P., Isin, A.I., Rakhmankulov, Ye., Kurmangaliyev, A.K. (2019). Novyye dannyye o kurganakh s «usami» Vostochnogo Kazakhstana. [New data on mounds with “mustaches” in East Kazakhstan]. Margulanovskiy chteniye – 2019: Materialy Mezhdunarodnoy arkheologicheskoy Nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 95-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushchegosya kazakhstanskogo arkheologa K. A. Akisheva. Nur-Sultan. S. 208-222.
- Akishev K., Akishev A. (1983). Drevneye zoloto Kazakhstana. [Ancient gold of Kazakhstan]. Alma-Ata: «Oner».
- Beysenov A.Z. (1996). Nekotoryye voprosy izucheniya kul'tovo-ritual'nykh kurganov s kamennymi gryadami Kazakhstana na sovremennom etape. [Some questions of the study of cult-ritual mounds with stone ridges in Kazakhstan at the present stage]. Zhrechestvo i shamanizm v skifskuyu epokhu. Sankt-Peterburg. S.112-122.
- Beysenov A.Z. (1998). Ob astronomicheskikh issledovaniyakh na kurganakh s kamennymi gryadami (po povodu stat'i N.M. Bekbasarova «Kurgan s usami na r. Saga: astronomicheskoye sodержaniye raspolozheniya yego elementov»). [On astronomical research on mounds with stone ridges (regarding the article by N.M. Bekbasarov “A mound with a mustache on the Saga river: astronomical content of the location of its elements”)]. Voprosy arkheologii Kazakhstana. Vyp. 2, s. 171-175.
- Beysenov, A.Z., Duysenbay, D.B., Akhiyarov, I.K., Svyatko, S.V. (2016). Radiouglerodnyye daty kurgana s «usami» iz mogil'nika Tandayly 2 v Tsentral'nom Kazakhstane. [Radiocarbon dates for a barrow with a “mustache” from the Tandaila 2 burial ground in Central Kazakhstan]. Yevraziya v Kaynozoye. Stratigrafiya, paleoekologiya, kul'tury. Irkutsk. S. 233-239.
- Beysenov, A.Z., Umitkaliyev, U.U., Duysenbay, D. B. (2017a). Pamyatniki khrebtu Chingistau. Kurgany s «usami». [Monuments of the Chingistau ridge. Barrows with “mustaches”]. Arkheologicheskoye naslediyе Tsentral'nogo Kazakhstana: izucheniye i sokhraneniye. Sbornik nauchnykh statey, posvyashchennyy 70-letiyu organizatsii Tsentral'no-Kazakhstanskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Akademii nauk Kazakhstana. Almaty. S. 50-60.
- Beysenov A.Z. (2017b). Kurgany s «usami» Tsentral'nogo Kazakhstana. [Barrows with “mustaches” of Central Kazakhstan]. Arkheologicheskoye naslediyе Tsentral'nogo Kazakhstana: izucheniye i sokhraneniye. Almaty. S. 31-37.
- Beysenov A.Z., Duisenbai D.B., Svyatko S.V. (2017s). Kurgan s «usami» Zhamantas. [Barrow with “mustaches” Zhamantas]. Samarskiy nauchnyy vestnik. No3 (20), T. 6, s. 227-231.
- Beysenov A.Z., Torgoyev A.I., Duysenbay D.B., Akhiyarov I.K. (2018). Kurgan s «usami» Atasu-2. [Barrow with “mustache” Atasu-2]. Povolzhskaya arkheologiya. № 3(25), s. 103-117
- Umitkaliyev, U.U., Aytabayev, A.B., Abdigali, N.A. (2016). Kyrykungir korymynda zhyrgizilgen arkheologiyalyk kazba zhurmystary. [Archaeological excavations at the Kyrykungur cemetery]. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-metodicheskoy konferentsii «VIII Orazbayevskiy chteniye» po teme «Arkheologiya, etnologiya, muzeologiya v sisteme sovremennogo vysshego obrazovaniya», priurochennoy k 25-letiyu nezavisimosti Respubliki Kazakhstan 1–2 aprelya 2016 g. Almaty. 151–157.
- Bekbasarov N.M. (1998). Kurgan s «usami» na r. Saga: astronomicheskoye sodержaniye raspolozheniya yego elementov. [Kurgan with a “mustache” on the river. Saga: the astronomical content of the arrangement of its elements]. Voprosy arkheologii Kazakhstana. Vyp. 2. Almaty, Moskva: «Gilym». S. 163-170.
- Bernshtam A.N. (1951). Ocherk istorii gunnov. [Essay on the history of the Huns]. Leningrad: LGU.
- Botalov S.G. (1998). Rannetyurkskiye pamyatniki uralo-kazakhstanskikh stepey. [Early Turkic monuments of the Ural-Kazakh steppes]. Kul'tury yevraziyskikh stepey vtoroy poloviny I tysyacheletiya n.e. (voprosy khronologii). Samara. S. 321-330.
- Botalov S.G., Tairov, A. D., Lyubchanskiy, I. E. (2006). Kurgany s usami Uralo-Kazakhstanskikh stepey. [Mounds with mustaches of the Ural-Kazakhstan steppes]. Chelyabinsk: Yuzhno-Ural'skiy filial IIA UrO RAN.
- Grudochko I. V. (2019). Kurgany s «usami» kak ritual'nyye komplekсы kochevnikov uralo-kazakhstanskikh stepey (IV–VII vv. n. e.). [Barrows with “mustaches” as ritual complexes of nomads of the Ural-Kazakh steppes (IV-VII centuries AD)]. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Chelyabinsk. 395 s.
- Kadyrbayev M.K. (1959). Pamyatniki rannikh kochevnikov Tsentral'nogo Kazakhstana. [Monuments of the early nomads of Central Kazakhstan]. Trudy IIAE AN KazSSR. T. 7, s. 162-203.
- Kadyrbayev M.K. (1966). Pamyatniki tasmolinskoy kul'tury. [Monuments of Tasmola culture]. Margulan A.KH., Akishev K.A., Kadyrbayev M.K., Orazbayev A.M. Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana. – Alma-Ata: Nauka.
- Kukushkin I. A. (2004). Kurgany s «usami»: semanticheskyy aspekt. [Barrows with “mustaches”: the semantic aspect]. Novyye issledovaniya po arkheologii Kazakhstana: tr. nauchn.-prakt. konf. «Margulanovskiy chteniye-15». Almaty. S. 33–37.
- Logvin A.V., Shevnina I.V., Seitov A.M. (2016). Ritual'nyy kompleks Urpek (predvaritel'noye soobshcheniye). [Urpek ritual complex (preliminary announcement)]. Religiya i sistema mirovozzreniy drevnikh i srednevekovykh nomadov Yevrazii. Astana. S. 56-64.
- Lyubchanskiy I.E. (1998). Khronologicheskyye aspekty komplekсов «kurganov s usami» yevraziyskikh stepey. [Chronological aspects of the complexes of “barrows with mustaches” of the Eurasian steppes]. Kul'tury yevraziyskikh stepey vtoroy poloviny I tys. n. e. (voprosy khronologii): Kul'tury yevraziyskikh stepey vtoroy poloviny I tys. n. e. (voprosy khronologii): Materialy II Mezhdunarodnoy arkheologicheskoy konferentsii. Samara: Samarskiy oblastnoy istoriko-kraevedcheskiy muzey im. P.V. Alabina. S. 303-310.

Lyubchanskiy, I. E., Tairov, A. D. (1999). Arkheologicheskiye issledovaniya kompleksa Kurgan s «usami» Solonchanka I. [Archaeological research of the Kurgan with “mustache” complex Solonchanka I]. Sb. nauch. tr. Otv. red.: Tairov, A. D. Chelyabinsk. S. 5–62.

Marikovskiy, P.I. (1977). O drevnikh astronomicheskikh sooruzheniyakh na territorii Kazakhstana. [About ancient astronomical structures on the territory of Kazakhstan]. Vestnik AN KazSSR. № 5, s. 54–61.

Marikovskiy P.I. (1983). K izucheniyu astronomicheskogo znacheniya kurganov s gryadkami. [To the study of the astronomical significance of the mounds with beds]. Vestnik AN KazSSR. № 4, s. 26–31.

Ongaruly A., Kairmagambetov A.M., Nuskabay A.A., Rakhimzhanova S.ZH. (2020). Kurgan voyennoy elity sakov Torgaya. [The mound of the Torgai Sakas military elite]. «Povolzhskaya arkheologiya», № 3 (33), s. 233–247.

Orazbayev, A. M. (1969). Kurgan «s usami» v mogil’nike Dzhanaidar kak arkhitekturnyy pamyatnik. [Mound “with a mustache” in the Dzhanaidar burial ground as an architectural monument]. Kul’tura drevnikh skotovodov i zemledel’tsev Kazakhstana. Otv. red.: Akishev, K. A. Alma-Ata. S. 175–189.

Samashev, Z. (2013). Istoriya izobrazitel’nogo iskusstva Kazakhstana. [History of the fine arts of Kazakhstan]. Drevnost’ i srednevekov’ye. Kazakhskoye iskusstvo: v 5-ti tomakh T.1. Almaty.

Sorokin, S. S. (1981). K voprosu o tolkovanii vnekurgannykh pamyatnikov rannikh kochevnikov Azii. [On the Interpretation of Non-Burial Monuments of the Early Asian Nomads]. Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha, № 22, s. 23–39.

З.К. Картова^{1*} , **Б.Е. Көмеков²**

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Петропавл қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

* e-mail: kartov_m@mail.ru

«СЫҒАНАҚ ГРАМОТАЛАРЫНЫҢ» ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Мақалада ортағасырлық Қазақстан тарихына байланысты деректану ғылымында «Сығанақ грамоталары» деп аталатын құжаттар кешеніне тарихнамалық талдау жасалған. Формуляр бөліктерін зерттеу, талдау және салыстыру, XVII ғасырға дейінгі Сырдария маңындағы қалаларда хан жарлықтары берілген деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Қазақстанның оңтүстік қалаларында – Сығанақ, Сайран, Түркістанда шығарылған төрт жарлықтың екеуі тархандық, біреуі сойюрғал, біреуі вакуфтық жарлықтары болып табылады. Шын мәнінде, бұл құжаттар нақты түрде тархан жарлықтарының белгілерімен қатар сойюрғал және вакуф жарлықтарымен аралас болып табылады. Бірақ формулярдағы жеке бөліктері мен сөз тіркестіктері олардың нақты әктілік деректерге жататындығын анықтауға мүмкіндік береді. Мақаланың басты маңыздылығы дереккөздердің тарихи интерпретациясында ғана емес, бірегей дереккөздердің эволюциясын анықтауда, жарлықтар формулярларының бөліктерін зерттеуде (дипломатиялық талдау) және олардың негізінде сыныптауда.

Мақалада көшпелілер өркениетінің жазбаша дереккөздерге пәнаралық зерттеу әдістерін қолдану туралы сипатталады. Жаңа зерттеу әдістерін қолданбай жарлықтардан қажетті тарихи ақпаратты алу мүмкін емес. Сонымен қатар, егжей-тегжейлі деректік талдау ортағасырлық дереккөздерден Алтын Орда мен Алтын Ордадан кейінгі мемлекеттердің әлеуметтік құрылымы мен жер қатынастары, әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы бірқатар құнды мәліметтерді алуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: жарлық, абстракты формуляр, ауызша тарихнама, автохтонды дереккөздер, дипломатика, Алтын Орданың дереккөздері, формулярды қалпына келтіру, тархандық, сойюрғал, вакуфтық жарлық.

Z.K. Kartova^{1*}, B.E. Kumekov²

¹M. Kozybaev North Kazakhstan University, Kazakhstan, Petropavlovsk

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: kartov_m@mail.ru

Source analysis of «Letters from Sygnak»

The article provides a source study analysis of the complex of sources, referred to in source science as «Diplomas from Sygnak». An analysis of the articles of the form allows us to conclude that the khan's labels were issued in the towns near Syrdarya until the 17th century. Of the four labels issued in the southern cities of Kazakhstan – Sygnak, Sairan and Turkestan: two are serving-tarkhan, one is soyurgal, one is vakuf. In essence, these documents contain, in a specific form, mixed elements of the actual tarkhan labels with the soyurgal and vakuf labels. But the combination of individual articles and turns in the form allows you to establish their belonging to specific types of labels. The significance of this study lies not so much in the historical interpretation of sources, but in the collection and identification, disclosure of the evolution of these unique sources based on changes in parts of the labels (diplomatic analysis) and their classification.

The article applies interdisciplinary research methods to the written sources of the nomadic civilization. Extracting historical information from them is impossible without the involvement of new research methods. A thorough source analysis will allow to extract from medieval sources belonging to the Golden Horde and post-Golden Horde states, a number of valuable information about the social structure and land relations of the period under study.

Key words: labels, abstract formulary, oral historiography, autochthonous sources, diplomacy, sources of the Golden Horde, formulary reconstruction, tarhanism, soyurgal, vakuf label.

З.К. Картова^{1*}, Б.Е. Кумеков²

¹Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Казахстан, г. Петропавловск

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kartov_m@mail.ru

Источниковедческий анализ «Грамот из Сыгнака»

В статье проводится источниковедческий анализ комплекса источников, именуемых в источниковедческой науке «Грамоты из Сыгнака». Анализ статей формуляра позволяет сделать вывод, что ханские ярлыки выдавались в присырдарьинских городах почти до XVII века. Из четырех ярлыков, выданных в южных городах Казахстана – Сыгнак, Сайран и Туркестан: два являются служило-тарханскими, один – сойюргальный, один – вакуфный. В сущности, эти документы содержат в конкретном формуляре смешанные элементы собственно тарханских ярлыков с сойюргальными и вакуфными актовыми источниками. Но сочетание отдельных статей и оборотов в формуляре позволяет установить их принадлежность конкретным видам ярлыков. Значимость данного исследования состоит не столько в исторической интерпретации источников, сколько в сборе и выявлении, раскрытии эволюции этих уникальных источников на основе изменения частей формуляров ярлыков (дипломатический анализ) и их классификация.

В статье применяются междисциплинарные методы исследования к письменным источникам кочевой цивилизации. Извлечение из них исторической информации невозможно без привлечения новых исследовательских методов. Тщательный источниковедческий анализ позволит извлечь из средневековых источников, принадлежащих золотоордынским и послезолотоордынским государствам, ряд ценных сведений о социальном устройстве и земельных отношениях средневекового периода.

Ключевые слова: ярлыки, абстрактный формуляр, устная историология, автохтонные источники, дипломатика, источники Золотой Орды, реконструкция формуляра, тарханство, сойюргал, вакуфный ярлык.

Кіріспе

Алтын Орданың тарихы Орталық Азия мен Шығыс Еуропаның түркітілдес халықтарының тарихи тағдырымен тікелей байланысты. Ақ Орда, Ноғай Ордасы, Сібір, Қазан, Астрахан, Қырым хандықтары құрылуының бастаушысы болған Алтын Орданың әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуы, рухани және мәдени өміріндегі мәселелеріне зерттеушілердің қызығушылығы қазіргі кезеңінде өзекті болып отыр. Жаңа әдіснамалық тәсілдер тұрғысынан үрдістер мен оқиғаларды ашатын, бұрын байқалмаған аспектілерді анықтайтын, дүниежүзілік тарихты қайта толықтыратын зерттеулер қажет.

Алтын Орда тарихын дамыту үшін негізінен парсы, араб, қытай және орыс тілдерінде жазылған дереккөздері тартылады. Дереккөздердің бұл кешені деректанулық және тарихнамалық аспектілерде барынша әзірленген және ғылыми ізденістерге кеңінен тартылған. Алтын Орда кезеңінде Оңтүстік-Шығыс Қазақстанға сипаттама беретін дереккөздер арасында деректану ғылымында «Сығанақ грамоталары» деп аталатын құжаттар кешенін бөліп көрсетуге болады.

Бұл жарлықтардың деректанулық талдауы Оңтүстік Қазақстанның көшпелі қоғам дамуының өзіндік заңдылықтарын анықтауға мүмкін-

дік береді. Көшпелі мәдениеттегі қалыптасқан дәстүрлер жарлық мәтінінің мазмұнынан көрінбеуі мүмкін емес еді. Жарлықтарда бекітілген құқықтар мен міндеттер көшпелі өмірдің мәнінен, салықтар немесе артықшылықтар тізімінен немесе жер иелену формасынан туындады. Сығанақ, Сайрам және Түркістан жарлықтарында жер иесі мен ауыл қоғамдастығының өзара қарым-қатынасы, оның өкілеттіктерінің шекаралары, сондай-ақ аграрлық қатынастар тарихына байланысты басқа да мәселелер көрініс тапты. Жерді пайдаланудың әртүрлі нысандары туралы қызықты фактілер, бұл Сығанақ ауданындағы үлкен аймақта жер пайдалану эволюциясының маңызды айырмашылықтары мен ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі.

XIV-XVI ғғ. кезеңіндегі көшпелі қоғам өте күрделі болғанын көрсетті, оның өзіне тән ерекшелігі феодалдық қатынастар элементтерінің патриархалдық-рулық тұрмыс нысандарымен үйлесуі болды. Орта Азия өңірі елдерінің жер иелену нысандарын, қазақтардың қарақалпақтармен, өзбектермен, түрікмендермен этномәдени өзара байланысын зерделеу көшпелі қоғамдағы жер қатынастары туралы түсінігімізді едәуір кеңейтер еді, өйткені олар отырықшы егіншілік аудандарынан айтарлықтай ерекшеленетін еді. Жаңа дереккөздер базасын

анықтау және хан жарлықтар жинақтарын жариялау орта ғасырлардағы кеңсе жұмысының ерекшеліктері мен сипатын ашады, сонымен қатар ортағасырлық кезеңдегі қалалар мен билеушілер арасындағы қатынастардың тарихи көрінісін толықтырады.

Материалдар және әдістер

В.В. Бартольд 1902 жылы Орта Азияға ғылыми іссапары кезінде төрт жарлықтың мәтіндерін табады. Олар 1904 жылы «Императорлық Орыс археологиялық қоғамының Шығыс бөлімінің жазбаларында» аудармасыз қайта жазылып, жарық көрді (Бартольд, 1966: 265-267). Үш грамота түркі тілінде, біреуі парсы тілінде жазылған. «Сығанақ грамоталары» деп аталатын дереккөздер «XV–XVIII ғасырлардағы қазақ хандықтарының тарихы туралы материалдарда (парсы және түркі шығармаларынан үзінділер)» жарияланды (МИКХ, 1969: 317-327). Кеңес тарихнамасында жер иелену тарихын зерттеу үшін жарлықтар А.Ю. Якубовский, П.П. Иванов, В.П. Юдин, А.Е. Ереновтың еңбектерінде дереккөздер ретінде тартылды. Отандық тарих ғылымында олар әлі күнге дейін жеткіліксіз қолданылған.

Барлық ғылымға белгілі жарлықтардың формулярлары төмендегідей тұрақты бөліктерден тұрады: инвокация (діни тұрғыда жазылған бастапқы бөлік); интитуляция (адресант); инскрипция (адресат); нотификация (хабарлама); диспозиция (анықтама); санкция (ұйғарым); короборация (куәлік); эсхатокос (соңғы хаттама). Әрбір жеке алынған құжатқа, хатқа, грамотаға қатысты аталған бөліктердің әрқайсысын жүйелеп қайта құрастыру стилистикалық айналымдар мен палеографиялық зерттеулерді пайдаланумен қатар, ортағасырлық Сығанақ, Сайрам және Түркістан қалаларының тарихына қатысты «жалған жарлықтар» деп аталатын бірқатар деректердің түпнұсқалығын растауға көмектеседі.

XIV–XV ғғ. Моңғолияны, Иранды, сондай-ақ Орта Азия мен Қазақстан аймағын қамтитын үлкен аумақта сыртқы формуляры мен ішкі мазмұны жағынан өзара өте ұқсас актілік дереккөздер қалыптасады. Бұл ресми актілер бірыңғай үлгі және сыртқы нысан бойынша жасалды, ортақ жалпы абстрактты формуляры құрылды. XIV–XV ғғ. жататын актілік құжаттарды жіктеуге болады, өйткені мәтіндері мен формулярлары тұрақты рәсімделеді. Хан жарлықтарының жаңа түрлері пайда болады,

мысалы, жер иеліктерін растайтын жарлықтар (мульк-наме) және жеңілдіктерді растайтын жарлықтар (мааф-наме). Жеке тұлғалардың немесе қауымдардың жер иеліктеріне құқығын растайтын жарлықтар «иелік жарлығы» деп аталды. Жеңілдік жарлықтары салық-табыс иммунитетін растайтын болды. Тарих ғылымында оларға «тархандық» деген атау бекітілді. Бұл кезеңде жарлықтар ресми іс жүргізу құжаттамасына айналады және осы деректер кешенінің жаңа түрлері пайда болды.

Алтын Ордадан кейінгі кезеңде дереккөздердің формулярында, мәтінінде парсы-араб ықпалы сезінеді. Бұл XV–XVII ғғ. кейбір жағдайда жарлықтардың жекелеген түрлерінің ерте формаларынан алыстап кеткенін дәлелдейді. Бірте-бірте моңғол формулярлары мұсылманша ауыстырылады, бірақ бұл өзгерістер жарлықтардың шартты түрінің құрылымын өзгертпейді. Мәтіндерінің мазмұны, негізінен, бір дереккөздің өзіндік ерекшелігі мен үстемдігін сақтап, аз ғана өзгерістерге ұшырайды.

Осылайша, Алтын Ордадан кейінгі барлық аймақтарда жарлықтар шығарылды, олар әр түрлі тілдерде жазылды, бірақ құжаттың нысаны мен құрылымы өзгеріссіз қалды. Құжаттар түрінде ортақ белгілер болды.

«Сығанақ грамоталар» деп аталатын деректер кешенін зерттеуінің теориялық-әдіснамалық негізін тарихи зерттеуде қолданылатын әдістердің жиынтығы құрайды. Олардың ішінде жалпы ғылыми әдістер: тарихи, логикалық, индукция және дедукция, талдау және синтездеу әдістері. Актілік дереккөздерін зерттеу терең жүйелі-құрылымдық талдау негізінде жаңа теориялық-әдіснамалық тәсілдер қолдану арқылы жүзеге асырылды. Біздің зерттеуіміздің әдіснамалық негізі тарихи өткенді зерттеуде жүйелілік және этномәдени әдістерді қолдану болып табылады.

Арнайы тарихи әдістердің ішінен тарихи оқиғалар мен құбылыстардың өзара байланысы мен өзара тәуелділігі, тұрақтылық пен дамуды қарастыратын тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық, жүйелік-құрылымдық әдістер қолданылды.

1. Тарихи-салыстырмалы әдіс XIV–XVI ғғ. актілік дереккөздердің дамуында жалпы және жеке, бірыңғай және ерекше әдістерді салыстыру арқылы анықтауға мүмкіндік береді.

2. Тарихи-типологиялық әдіс хан жарлықтарының топтарын ұқсастығы мен олардың айырмашылықтары бойынша бөлу мақсатында пайдаланылады.

3. Зерттеуде жүйелік-құрылымдық әдіс әр түрлі аймақтардың белгілерін бірыңғай тұтас кешен ретінде қарастырғанда қолданылады. Бұл әдіс жарлықтарды (актілік дереккөздерді) және бітіктерді (дипломатиялық хаттарды) жаңа тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік береді. Дереккөздердің сапалық сипаты мен мазмұнына, формулярлардың жеке бөліктерінің арақатынасына назар аударылады.

Нәтижелер және талдаулар

1400-1401 жылдардағы Әмір Темірдің тархан-қызметтік жарлығы. Жарлық түркі тілінде жазылған. Орыс тіліне нақтыланған аударма «XV–XVIII ғасырлардағы қазақ хандықтарының тарихы жөніндегі материалдарда (парсы және түркі шығармаларынан алынған үзінділер)» жарияланды (МИКХ, 1969: 317-327). Онда Әмір Темір Сығанақ қаласының шайх ал-Ислам қызметіне Сираджа ад-Дин-шайхты тағайындайды және оған тархандықты сыйлайды, Ордакент, Қызылтал, Төмен, Чихил-тоғай елді мекеніндегі Бозғыл-Ұзақ арықтарында әрбір арықта бір-бірден тепе-тең бірнеше жер учаскесін иелік етеді. Оған алым-салықтық иммунитеттің (тархандық) берілуі жарғы мәтінінде мынадай түрде расталады: «және оны барлық жағдайда басқа тархандармен тең, хараж-харажаттан, алықтан, салық пен мердігерден босатылған деп саналсын, (одан) жыл сайын жаңа нишанның паруанашысы талап етілмесін» (Әбусейтова, 2020:152).

Сыр-Дария облыстық басқармасында сақталған жарлықтың мәтінін ғылыми айналымға енгізген В.В. Бартольд (№197 іс) осы құжаттың түпнұсқалығына күмән келтіріп, былай деп жазады: «ең көне құжат 803 (1400-1401 жж.) жатады және Тимурға қатысты; бірақ мұнда Тимурға ешқашан тағылмаған хан атағы берілген және стильдің басқа да ерекшеліктері оның түпнұсқалығына үлкен күмән тудырады» (Бартольд, 1966: 268). Одан кейінгі кезеңнің дереккөздерінде кездесетін Сыр-Дария өзені атауының жарлықта қолданылуы да күмән тудырады. В.В. Бартольд XVI ғасырдың екінші жартысында жазылған жалған жарлық деп санаған (Бартольд, 1966: 268). Дегенмен, деректің ғылым үшін маңызы зор екені сөзсіз, өйткені ол ұзақ уақыт бойы ресми құжат ретінде қызмет етті. Бұл құжаттың жалғандығы ешқандай жағдайда оны зерттеу практикасында пайдалану мүмкін емес дегенді білдірмейді, өйткені дереккөздің жариялануының өзі тарих ғылымы үшін өте маңызды.

Дереккөзді ғылыми зерттеулерде кеңінен қолдануға болады, өйткені «осы құжаттың негізінде басқа құжаттар да алынуы мүмкін, ол құжаттың XVI ғасырда нақты күшке ие болғанын айтады, сондықтан терең қызығушылық тудырады» (Бартольд, 1966: 268). Ортаазиялық кеңселерде «мәтіні оқылмайтын ескірген құжаттардың орнына түпнұсқаның орнына олардың көшірмелерін беру дәстүрі» болған (МИКХ, 1969: 315). Мұндай көшірмелер түпнұсқаға сәйкес жасалды, кейбір жағдайларда түпнұсқадан кесілген мөрлер оларға жабыстырылды, бұл, әрине, құжаттың түпнұсқалығына күмән тудыруы мүмкін. В.П. Юдин құжатқа түсініктемелерде және тарихи-деректанулық зерттеулерде: «Мүмкін, Әмір Темірдің жарлығы осындай ауыстыру процедурасынан өткен шығар, ал кейінірек қайта жазған адам Тимурдың шын мәнінде ешқашан оған қатысты қолданбаған хан титулымен атаған екен» (МИКХ, 1969: 318). Зерттеу тәжірибесінде осындай жағдайлар кездеседі, мысалы, 1398 жылғы Тимур-Құлұқ таңбасының мөрі жоқ, осыған қарамастан, ол ұзақ уақыт бойы Алтын Орда тарихының қайнар көзі ретінде пайдаланылып, зерттелуде.

1543–1544 жылдарындағы Әбу-л-Ғазы Абд ар-Рахым-хан-баһадүр сұлтанның тархан-қызметтік жарлығы. Түпнұсқа, жарлық түркі тілінде жазылған.

Жарлықты алғаш рет В.В. Бартольд 1902 жылы Ташкентте, Сыр-Дария облыстық басқармасында Орта Азияға іссапары кезінде ашқан. «Түркістанға іссапар туралы есеп» атты еңбегінде ол 950 ж. (1543-1544 жж.) немесе 955 ж. (1548-1549 жж.) Әбу-л-Ғазы Абд ар-Рахым-хан-баһадүр-Сұлтан Сират-Шайх-накиб берген жарлық мәтінін орыс аудармасыз жариялайды (Бартольд, 1966:270). Оның айтуынша, Сират-Шайх-накибті Сығанақ қаласының судьясы болып тағайындайды. Оның жарлықтағы лауазымының атауы: «оны куззат әл-ислам және нафиз әл-ахкам етіп тағайындау». Оның міндеттеріне мыналар кірді: «және (ол) заң жолымен, сонымен қатар орындалуы тиіс іске қамқоршының қатысуымен немесе оның қатысынсыз неке қию және некемен қосу ғұрыптарын орындасын, зекетті бөліп тарату (міндетін атқарсын), шарифат бойынша (қаралуға тиіс) барлық істерді (шешсін), араздықты тыйсын деп бұйырдык» (Әбусейтова, 2020:153). Міндеттердің орындалуы оған белгілі бір ақшалай төлемге кепілдік берді: «Ол өзінің ішіп-жемі үшін (неке қию ғұрпын атқарғанда) қыздардан бір тилла, ынсапты әйелдерден жар-

ты тилла, ажырасқан әйелдерден оннан төрт бөлік тилла алсын». Жарлық мәтінінде тіркелген төлемді көрсету фактісі қызықты болып көрінеді. Мүмкін, бұл Сират-Шайх-нақибтің қаржыны пайдалануының алдын алуы керек еді. Осы өкілеттіктермен бірге Сират-Шайх-нақиб тархан саналады және «Қызыл-Тал арығынан бір тепе жер өңдеу» құқықтары беріледі (Әбусейтова, 2020:153).

Құжатты 955 ж. (1548–1549 жж.) жатқызуға болады, өйткені жарлық мәтінінде соңғы сан өшірілген. В.В. Бартольд бұл белгісіз Абд ар-Рахим хан қазақ ханы болғанын және XVI ғасырдың ортасында Сығанақ Қазақ хандары мен сұлтандарының қол астында болған кезде билік еткенін айтады. Осыған байланысты В.В. Бартольдтың ескертуі: «құжатта аталған Абд-ар-рахим ханы тарихи шығармаларда, менің білуімше, айтылмайды, бірақ ол әлі жоқ деген қорытынды шығаруға болмайды. Сығанақ осы дәуірде, бәлкім, казак хандарының қолында болған, олардың тарихы бізге аз белгілі» (Бартольд, 1966: 271). Бұл құжат қазақ және Орта Азия билеушілерінің жиі ауысуы өзінің әлеуметтік-экономикалық қатынастарын және осы аумақтағы жер иелену нысандарын өзгертпегенін тағы да растайды.

1597–1598 жылдарындағы Әбу-л-ғазы Абдаллах-хан-баһадүр сұлтанның сойырғалдық жарлығы. Түпнұсқа, жарлық парсы тілінде жазылған. П.П. Иванов өзінің «Қарақалпақтар тарихының очерктері» монографиясында алғаш рет аударған, онда қамтылған қарақалпақтардағы феодалдық жер иелену тарихы туралы мәліметтерге талдау жүргізілген (Әбусейтова, Баранова, 2001:7). В.П. Юдин «XV–XVIII ғғ. қазақ хандықтарының тарихы бойынша материалдар» жинағына тарихи зерттеулерге кеңінен тарту қажет аударманың жаңа, нақтыланған нұсқасын ұсынды (МИКХ, 1969: 319). Біздің жұмысымызда жарлық мәтіні МИКХ-да жарияланған мәтінінің аудармасы бойынша зерттеледі. Отандық ғылымда жарлық мәтінінің қазақ тілінде аудармасы бар.

1006 ж. (1597-1598 жж.) Абдаллах ханның жарлығы XVI ғасырдың соңына жатады. Оның айтуынша, шайбанид Абдаллах-хан II Сығанақ тұрғындарының иелігіне (Маулан Камал ад-Диннің өтініші бойынша) бірқатар суару арналарын береді. Жарлықта келесі арналар көрсетілген: «Хисаршық бұлағынан басқа Тоқтамыш бұлағы, Хараш бұлағы, Келте-Жалғия арығы, Қызылтал арығы, Арыстанды арығы, Жолақ арығы, Мыңбұлақ арығы....» (Әбу-

сейтова, Байтанаев и др., 2020:155). Тұщы құдықтарды, ауыз су көздерін, суару каналдары мен арықтарды жеке меншікке беру тек Оңтүстік Қазақстан қалаларында ғана таралған жоқ. Дәл осындай жарлықты біз Қырым және Казан хандықтарының құжаттарында кездестіреміз.

Сондай-ақ, Хисаршық бұлағы Зийа әд-Дин-шайх Сығанақ мазарының вакуфтық жер иелігі бекітілген. Бұл бұлақ, ең алдымен, вакуф құқығы бойынша Зийа әд-Дин-Шайхтің діни мекемесіне (мазар) тиесілі болған. Бұл туралы жарлықта былай делінген: «өйткені аталған Хисаршық – рахмет алла гәләйһ, – Хазірет Аллама Әбу-л-хасан Зийа әд-Дин-Шайха Сығнақи мазарының уакфына қаратылған» (Әбусейтова, 2020:155).

Жарлықтың адресатында басқа тайпалармен қатар қазақтар туралы да айтылады: «ауылдарда (тұрақты), қышлақтарда (жартылай отырықшы) тұратындарға, көшпелі өмір сүруші адамдарға, лауазымды адамдарға, арабтарға, түркілерге, қазақтар мен қарақалпақтарға мәлім болсын» (Әбусейтова, Байтанаев и др., 2020:155). Осылайша, жарлықта біз XVI ғасырда жерге феодалдық қатынастардың дамуына ықпал еткен көшпелі шаруашылық-мәдени типтің эволюция үдерісі жалғасатынын растаймыз. Н.Э. Масанов «осы негізде көшпенділер ортасында отырықшы-егіншілік аудандарға қатысты шаруашылық-мәдени қарсылық идеологиясы туындайды» деп болжайды (Kumekov, Kartova, 2019: 20). Көшпенділердің егіншілік ауданға келуі қашанда егін шаруашылығы мен көшпелі халық мүдделерінің қақтығысына әкеп соққаны белгілі: мұнда кейде егістік, суармалы жерлер айналысатын жайылымдарға арналған жерлердің жетіспеушілігі және көшпенділердің қажеттілігі қашанда болған қолөнер мен егіншілік өнімдерін жергілікті халықтан тікелей алып қою да орын алған. Көшпелі және егіншілік халықтың мүддесіндегі бұл қарама-қайшылық Абдаллах ханның 1597-1598 жылдардағы жарлығында көрініс тапты, оның берілуі жергілікті сығанақтық жер иесінің өтініші бойынша «көшпелі тайпаларымыз (илатайя майан) оның (Маулана Камал ад-диннің) арықтары бойындағы жерлерге нұқсан келтіргені» деген шағыммен туындады (Әбусейтова, 2020:154).

1634-1635 жылдарындағы Әбу-л-ғазы Ұбайдаллах-хан-баһадүр-сұлтан вакуфтық жарлығы. Түпнұсқасы, жарлық түркі тілінде жазылған. 1044 жылы (1634-1635 жж.) Ұбайдаллах хан атынан берілген бұл жарлық Сырдария маңындағы қалалардың тарихына қатысты акт көздері ішіндегі ең соңғы құжат болып та-

былады. Жарлық Ташкент, Түркістан және Сырдариядағы басқа да қалалар үшін Бұхара ханы Имам Құлы мен қазақ сұлтандары арасында тұрақты соғыс болған кезеңде жазылған. В.В. Бартольд бұл хатты 1628 жылы Есіл хан (Есім хан) қайтыс болғаннан кейін Ташкенттің билеушісі етіп тағайындаған Бақи Мұхаммед ханның ұлы Абдаллах хан жазған деп болжайды. «Ең болмағанда, – деп жазады ол, – сол кездегі қазақ хандары мен сұлтандарының арасында Махмуд б. Вели, Обейдаллах ханның аты жоқ» (Бартольд, 1966: 273).

«XV-XVIII ғғ. қазақ хандықтарының тарихы жөніндегі материалдарда» Махмұд ибн Уәлидің Ұбайдалла-хан атындағы қазақ сұлтандарының болмауы, олардың арасында мұндай атаумен ханның болуы мүмкін емес дегенді білдірмейді. В.В. Бартольдтың еңбектерінен кейбір қазақ, сондай-ақ түркі, хандар түркі аттарымен қатар араб тектес «мұсылман» есімдерінің болғанын көруге болады. Мысалы, Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі саналатын Жәнібек хан «өзінің түркі атымен қатар араб тектес Әбу Сағид немесе Бу-Сағид есімін алған» (Бартольд, 1966: 273). Бұл туралы басқа ақпарат көздерінде бірнеше рет көрсетілген. Осындай бақылауды кейбір басқа хандарға қатысты да жасауға болады. МИКХ авторлары «Ұбайдаллах-хан-Баһадур-сұлтан – Абдалла-сұлтан Махмұд ибн Уәли емес, оның соңғы автордың шығармасында өзінің кең таралған қазақи есімімен кездесетін қазақ сұлтаны деген болжам жасауға болады. Араб құжаттарының ресми атауы заңды құжаттарда қолданылған деп болжау заңды» (МИКХ, 1969: 362).

Жарлық нақты формулярының баптарын бөліп көрсету принципіне негізделген жарлық мәтінін деректанулық талдау және барлық төрт мәтінін құрудың жалпы схемасы олардың Алтын Орда жарлықтарының ұқсастығын анықтауға мүмкіндік береді.

Бастапқы формула, инвокация және интитуляция (адресант) жарлықтардың нақты формулярының жалпы қабылданған бөліктеріне сәйкес келеді, барлық төрт грамотада олар Алтын Орда құжаттарына ұқсас құрастырылған. Жарлықта интитуляцияда «біздің сөзіміз» және корробацияда «нишан» қатар қолданылады. Бұрын «менің сөзім (біздің сөзіміз)» термині бар адресат жарлықта немесе хабарлама жарлықтарында (битике) қолданылуы мүмкін екендігі айтылған. Бастапқыда парсы тілінде жазылған Әбу-л-ғазы Абдаллах-хан-баһадүр-сұлтанның жарлығы ұлы хандардың белгілері үшін

қабылданған екі жолды кіріспемен сипатталады. Онда ханның ауызша бұйрығы, оның бұйрығы – белгі Мәңгілік Құдайдың күшімен және оның қамқорлығымен күшейтілетіні көрсетілген. Жарлықта: «ол мәңгі өмір сүреді! Әбу-л-ғазы Абдаллах-хан-баһадүр-Сұлтан, біздің сөзіміз». Орыс митрополиттеріне берілген хан белгілеріне ұқсас: «Құдайдың құдіретімен жоғарғы троица Менгу Тимурдың сөзі» (Григорьев, 2004:352).

Негізінде, жарлық адресаттарының құрамы Алтын Орданың бүкіл өмір сүру кезеңінде ғана емес, сонымен бірге ол ыдырағаннан кейін де өзгерген жоқ. Адресаттар бұл белгілердің иелеріне хандардың берген құқықтарын жүзеге асыру сол немесе басқа дәрежеде байланысты болған адамдар. Менгу-Тимурдың (1267 ж.) ең алғашқы жарғылардың бірінің үзіндісін келтірейік: «Мәңгілік Құдай күш, біздікі, Менгу-Тимур, қалалар мен ауылдардың даруга-князьдеріне, әскер князьдеріне, хатшыларға, кеденшілерге, елшілерге, сұңқарлар бапкерлеріне және аң аулаушыларға» (Григорьев, 2004:352). Салыстыру үшін кейінірек 1398 жылғы Тимур-Құтлығтың жарлығында: «Оң және сол қанаттың Оғландарына... Мың, жүз, он мыңдықтар, қазыларға, муфтиям, шейхтер, сопылар, палата жазушылары, алым жинаушылар, кеденшілер, жолшылар, букаул, туткаул, ямщиктер, базар бақылаушыларына...» (Радлов, 1888: 23).

Зерттелген жарлықтар адресаттар тізімі біршама кеңірек, мысалы, Әбу-л-ғазы Ұбайдаллах-хан-баһадүр-сұлтанның 1044 ж. (1634-1635 жж.): «сайидтерге, ұлы діндар-ғалымдарға, жігерлі ғалым қайраткерлерге, мәртебелі әмірлерге, қадірлі қазыларға, шайхтар мен даналарға, сонымен қатар ізгі текті арбабтарға, барлық үлкен-кіші кадхудайларға мен қожа (және) шарик (санатындағы) райийаттарға мәлім болсын.....» (Әбусейтова, 2020:156).

Кейінгі жарлықта мұсылмандынбасыларының (казылар, шейхтер, мүфтилер) өкілдерін атап өтуі исламның қабылдануын және мұсылман институттарының Орда құқығы жүйесіне қосылуын көрсетеді. Діни қызметкерлерден басқа, әскери-феодалдық ақсүйектер, сондай-ақ азаматтық әкімшілік өкілдері ортағасырлық қоғамның әлеуметтік құрылымының маңызды құрамдас бөлігі болды. Бұл жарлықтарда аталған жүзбегі мен мыңбегілер болды. Орталық және жергілікті әкімшілік өкілдері мен шенеуніктердің арасында әртүрлі лауазымды тұлғалар, аудандар мен жекелеген облыстардың билеушілері, салық жинау жөніндегі шенеуніктер аталған. 1597-1598 жж. Әбу-л-ғазы Абдалла-хан-баһадүр

сұлтан жарлығында: «...құрметті әмірлерге, ұлық арбабтарға, мыңбегілерге, жүзбегілерге, мир-хазарларға, райияттарға, (жергілікті) тұрғын жамағаты мен (сол жерде) тұратын бәріне...» (Әбусейтова, 2020:154).

Олардың барлығы шартты түрде берілетін немесе тұрғындардан жиналған салықтар есебінен қомақты жер телімдеріне ие болды. 1598 жылғы жарлықтарда бірқатар ауыз су көздері мен бірнеше арықтар «Сығанақ тұрғындарының мүлкісі» деп аталды (Әбусейтова, Байтанаев и др., 2020:154). Алайда, қол жетімді мәліметтер негізінде осы мүліктердің мөлшерін, олардың жеке ірі жер иелеріне немесе қауымдастыққа тиесілі екенін нақты анықтау мүмкін емес.

Аймақтардың билеушілері немесе вассал мемлекеттеріндегі өкілдер (Ресейде «баскаки» деп аталады) тиісті облыстарда немесе вассал мемлекеттерінде тұратын адамдарға белгі берілген кезде кездесті. Сондықтан, барлық ерте жарлықтарда кездесетін Алтын Ордадағы әскери элитаның мағынасына байланысты «әскерлердің князьдеріне» немесе «оң және сол қанаттардың оғландарына» деген сілтеме жасалмайды.

Бір қарағанда, «ұлық арбабтар» және «ұлы діндар-ғалымдар» сияқты адресаттардың кездесуі ерекше таңқаларлық. Атаулардың өздері бұл шенеуніктердің істеген қызметтерін көрсетеді. Сондай-ақ, адресаттардың қатарына «қожа (ходжа) және шарик» деген анықтама қосуы ерекше болып көрінеді. Олар зерттелген жарлықтардың үшеуінде кездеседі. П.П. Иванов бұл терминді келесідей аударды: «ходжалардан (жерлерді) жалға алатын шаруалар» және осыған сүйене отырып, ходжалардың жер иелігінің Сығанақ аймағында кеңінен қолдану туралы тұжырым жасады, бұл дәлелді факт болуы мүмкін. Бірақ В.П. Юдин бұл терминді «райияттар, (санаттарға жататын) ходжа мен шарик» деп аударады, шаруаларды екі топқа бөледі: ходжа – жер иелері және шарик – жалға алушылар (МИКХ, 1969: 318). МИКХ авторлары «осы сөз тіркесінің стандартты сипатына, оны бірқатар басқа құжаттарда қолдануға» сілтеме жасай отырып, П.П. Ивановтың болжамының дұрыс еместігін көрсетеді және бұл терминді «ходжа мен шарик санаттарына жататын райияттар» деп аударады. Бұл жерде «ходжа» тікелей өндірушіні, шаруашылықты өз бетінше жүргізушіні – иесін, ал шарик – баспагерді білдіреді» (МИКХ, 1969: 318-319). Мұндай адресаттың қосылу себебін түсіну үшін осы кезеңдегі жер иелену формаларын есте ұстаған жөн. Бұл жерде біз А.П. Григорьевтің

тұжырымдарымен толық келісеміз: «алайда, мұндай салыстыру, XIII ғасырдың ортасындағы оқиғаның бастапқы мазмұнын қайта құру қажеттілігін тудырған оқиғалар орын алған аумақта болған нақты фактілерін түсінгеннен кейін жүргізілуі тиіс» (Григорьев, 2004: 251). Жарлықтардың барлық бөліктерін сәйкестендіру және мәтінді қайта құру болашақ зерттеулерге кеңінен мүмкіндік береді.

Осылайша, Сығанақ уәлаятының хан жарлықтарының адресаттары Оңтүстік Қазақстан аумағында әкімшілік қызметтерін жүзеге асырған барлық қадірлі адамдар мен шенеуніктер болды. Бірақ бұл аппарат үнемі өзгеріп отыратындықтан, хандар көбінесе белгілі бір адресаттарды тізімдеп, олардың тізімін «барлығына» деген сөзбен аяқтады. Бұл, бір жағынан, жарлықты беру кезінде әлі болмауы мүмкін лауазымды тұлғалардың хандық бұйрықтарын орындаушылардың қатарына қосу үшін жасалды. Екінші жағынан, адресаттардың ауқымы едәуір кеңейе түсті, өйткені оған тек шенеуніктер ғана емес, сонымен қатар жарлық иелері тұрған немесе жай тұрған аумақтардың қалған тұрғындары да кірді. Мұндай жағдайда адресаттардың тізімін кең етіп жасады және оны кез-келген адам орындауға тиісті болды.

Шенеуніктердің іс жүзінде толық тізіміне қарамастан, мемлекеттік және әкімшілік құқық тарихында дереккөздер ретінде жарлықтарды жартылай ғана пайдалануға болады. Р.Ю. Почекаев «олар (жарлықтар – З.К.) осы апараты қандай шенеуніктер құрғанын анықтауға, оның мемлекет өмір сүрген уақыт ішінде қалай өзгергенін бақылауға мүмкіндік береді, бірақ олардың функционалдық міндеттері мен Алтын Орданың әкімшілік аппаратының құрылымдық иерархиясына толық түсіндірмейді. Біз қандай да бір лауазымды адамның мәртебесі туралы қосымша мәліметтерді қосымша дереккөздерді, оның ішінде тек Алтын Орданың ғана емес, басқа да Шығыс мемлекеттерінің (атап айтқанда – Бағдад халифаты, Қытай, Түркі мемлекеттері және т. б.) тарихы бойынша дереккөздерді тарта отырып қана аламыз» (Pochekayev, 2019: 5). Сонымен бірге, тарихи дереккөз ретінде жарлықтардың адресаты діни иерархия мен қоғамның әлеуметтік стратификациясы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Жарлықтар диспозициясының негізгі тұстарын талдау нәтижесінде, барлық жарлықтарда босатылатын салықтардың, салық-баждардың тізімі өте ұқсас деп айтуға негіз береді. Мысалы, 1400-1401 жж. жарлықта оқимыз: «Аталған

уәлаттың барлық шайхтары (мен) ізгі текті білімдар арбабтары (оған) лайықты сый-құрмет көрсетсін және қадір тұтсын; ол өзінің ішіп-жемі үшін Ордакент арығынан бір тепе жерді, Қызылтал арығынан бір тепе жерді, сонымен қатар Сырдариядан шыққан Төмен арықтан бір тепе жерді, Бозғыл-Ұзақ арығындағы Чихил-Тоғайдан бір тепе жерді өңдесін. Және ол қаржылық-салық тізімдерінен босатылған тархандар қатарындағы тархан саналсын, барлық жағдайда басқа тархандармен тең, хараж-харажаттан, алықтан, салық пен мердігерден босатылған деп саналсын, одан жыл сайын жаңа нышанның паруанашысы талап етілмесін» (Әбусейтова, 2020:152). Шығарылған уақыты бойынша ең кейінгі 1634 жылғы жарлықта диспозициялық мақала өзгеріссіз қалды: «.... сондай-ақ (олар) қаржылық-салық тізімдерінен шығарылған тархандардың қатарындағы тархан саналсын, сондай-ақ (олар) барлық жағдайда (басқа тархандармен) тең саналсын және харж-харажаттан, мал-и жихадта, алық-салықтан, мердігерден, қоналғы мен жамылғыдан босатылсын. Осы нышанды көріп (оларға) ежелгі дәстүр бойынша тойлар мен бата қылу салттарында (асқа қатысқандар арасында бұлжымас дәстүр бойынша бөлінетін мал етінен) сыбағасы берілсін және олардан жыл сайын жаңа паруанашысы талап етілмесін» (Әбусейтова, Байтанаев и др., 2020:154). Осылайша, шартты формулярдың бұл бөлігі Сығанақтың барлық жарлықтарында кездеседі және іс жүзінде Алтын Орда мен Қазан хандықтарының жарлықтарынан ерекшеленбейді. Біз харадж-харажат, алық және салық сияқты салықтарды ертерек жарлықтарда кездестіреміз (Aksanov, 2017: 211).

1400, 1543 және 1634 жылдардағы жарлықтарда бұрынғы кезеңнің деректері бойынша белгілі харж салығы туралы айтылады (жер салығы – харж-харажат, парсы тілінен – шығын, ысырап). Мүмкін, бұл күрделі термин салықтарды да, алымдарды да, жалпы және жеке түрлерін де білдіруі мүмкін. Осы жарлықта «алық ва салық» термині келтіріледі; А.А. Семеновтың пайымдауынша, «бұл термин салықтарды, жалпы салық төлеуді білдіреді» (Почекоев, 2004:140). Жарлықтағы осы алымдар мен салықтардың мөлшері белгісіз. Атап айтқанда, Рузбехан қазақтарға жорыққа аттанған Шайбани ханның әскері үшін «Түркістанның шығыс аудандарында» ондаған мың әскерге айлық үлес жиналғанын айғақтайды (Усманов, 1979: 222). Бұл үлкен армия қанша азық-түлік пен жем-шөпті талап еткенін елестете аласыздар.

Убайдаллах ханның 1634 жылғы жарғысында тағы бірнеше салық түрлері аталған. Мал-и джихад салығын В.В. Бартольд «(қалмақтармен) діни сенім үшін соғысқа ақша» деп анықтайды В.П. Юдин 1617 жылғы Имам-Құли ханның сой-юрғалды жарлығына түсініктеме бере отырып, «В.В. Бартольд бұл үзіндіде хат мәтінін дұрыс оқымаған және жариялаған болуы мүмкін, мүмкін бұл «хараж» терминінің синонимі (Бартольд, 1966: 266). Сонымен бірге, 1543-1544 жж. Әбу-л-ғазы Абд ар-Рахим хан-бахадүр-сұлтан және 1634 жылғы Әбу-л-ғазы Убайдаллах-хан-бахадүр-сұлтан жарлықтарында салықтан босатудың жаңа түрі пайда болады, бұл артықшылыққа ұқсас: «(оларға) ежелгі дәстүр бойынша тойлар мен бата қылу салттарында (асқа қатысқандар арасында бұлжымас дәстүр бойынша бөлінетін мал етінен) сыбағасы берілсін» (Әбусейтова, 2020:153). Бұрын ешқандай жарлықта біз мұндай артықшылықты кездестірген жоқпыз. Көшпелі және отырықшы халықтардың өзара қарым-қатынасы, көшпелі мәдениеттегі қалыптасқан дәстүрлер дереккөздердің мазмұнына әсер етіп, олардың мәтініне қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылымының ерекшелігін енгізді.

Көріп отырғанымыздай, салықтың жекелеген атаулары өте тұрақты болды және бірнеше ғасырлар бойы сақталды. В.В. Григорьев атап өткендей, бұл тек кеңсе терминологиясының тапшылығында және «көшпелі тілдердің кедейлігінде» ғана емес. Түсіндірмені көшпенділердің өндірістік қызметін сол кездегі қоғамның тыныс-тіршілігін қамтамасыз ету жүйесі ретінде ұйымдастырудың дәстүрлілігінен, Алтын Орда және одан кейінгі елдердің әлеуметтік-экономикалық құбылыстарының ортақтығынан іздеу керек. Бұл жағдайда біз М.А. Усмановтың пікірімен келіспейміз, ол 61 Қазан-Қырым жарлықтарының формулярларын зерттей отырып: «XVI ғасырдың ортасы мен екінші жартысындағы таңбалардағы бірқатар салық терминдерінің толық жойылуы дәстүрлі джучидтердің салық институттарының белгілі бір бөлігінің осы кезеңге ескіргенін көрсетеді» (Усманов, 1979:231).

Сонымен, жарлықтардың диспозициялық мақаласында Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның егіншілік аудандарының әртүрлі салықтары мен міндеттерін белгілеу үшін қызмет ететін маңызды терминологиялық материал қамтылған. Соңғысы өте құнды, өйткені аграрлық жүйеге сәйкес осы құжаттардан басқа отандық тарихнамада тек үзінді, бірыңғай ақпарат сақталған.

Дипломатиялық талдау санкция шартты формулярдың құрамдас бөліктерінің бірі болып қала берсе де, елеулі өзгерістерге ұшырағанын көрсетеді. Мысалы, бұл жарлықтарда 1381 жылғы Тоқтамыс немесе 1398 жылғы Тимур-Құтлұқ сияқты міндетті және шектеуші санкциялар жоқ. Хаттарда тек – клаузула бөлігі бар. 1543-1543 жж. Әбу-л-ғазы Абд ар-Рахим хан-бахадүр-сұлтанның жарлығында санкция: «Енді осы нышанды көргенде жоғарыда аталған адамға жүгініп, (біздің әмірімізді) бүгіп жасырмай, лайықты құрмет көрсетіп қошеметтесін, оның заңды әрі ізгі текті шешімдерінен аттама-сын». 1634 жылғы Әбу-л-ғазы Убайдаллах-хан-бахадүр-сұлтанның жарлығында: «олар алдағы уақытта біздің басқаруымызда тыныштыққа шақырушылар болып қалсын, аталған уақыты пайдалануға ешкім киілікпесін, кедергі келтірілмесін» (Әбусейтова, 2020:153).

Барлық зерттелген жарлықтар «нишан» деп аталады, яғни түркі тілінде жазылған үш жарлық түпнұсқасында: «бұл пәтуалы нишан» деп жазылған. «Нишан» сөзінің ежелгі мағынасы бар: 1) белгі, белгі, із, белгі, із; 2) құжаттағы жеке белгінің мөрі, бедері (Kurat N. Akdes, 2001: 26). Екінші мағынада бұл сөз 1347, 1351, 1354 жылдардағы Тайдула ханшайымының жарлығында қолданылады. Алтын Орда жарлықтарының формулаларындағы «алтын нишан» формуласы пайцзенің орнына келді және «сакина мөрі» мағынасында қолданылды (Григорьев, 2004: 33).

Барлық Қазан және Алтын Орда жарғыларында «нишан», «тамға», «мухр» терминдері бірдей мағынаға ие бола отырып, «мөр» ұғымында қолданылды (Nasan Bayar, 2014: 245). Мысалы, 1347 жылғы Тайдуланың «нишан жарлығы», «нишанмен бірге жарғы берілді» (1468 жылғы 11 шілдедегі Менгли Гирайдың тархан жарғысында немесе 1468 жылғы 30 қыркүйектегі Менгли-Гирайдың сойюргальды жарғысында). Дегенмен, «нишан» сөзінің негізгі мағынасы – мөр, бұл жарғыларда кездесетін терминдер: «алқызыл нишанмен», «сакиналы нишанмен» және т.б. (Nasan Bayar, 2014: 245). М.А. Усманов «бұл термин XII–XIII ғасырлардағы ұйғыр іс жүргізу тәжірибесінен алынған, ол ерте парсы тілінен алынған» деп көрсетеді (Усманов, 1979: 234) «Нишан» термині парсы тілінен аударғанда «хан жарғысы». Демек, жарлықтардың корроборациясында «жарғы» мағынасында қолданылған «пәтуалы нишан» термині дәл емес аударма нәтижесінде, немесе парсы және түркі тілдеріндегі жалпы

қабылданған канондардың әсерінен пайда болды (A. Melek Özyetgin, 1996).

Жарғылардың соңғы хаттамасының баптары белгілі бір өзгеріске ұшырағаны байқалады. Барлық жарғыларда берілген күні болады, бірақ берілген жері көрсетілмейді. Ерте жарлықтарында соңғы хаттамада хан ордасының орналасқан жері көрсетілген. В.Д. Смирнов «жарлықтардағы белгілерге сүйенсек, хан ордасы үнемі бір орыннан екінші орынға ауысады, бұл жалпы көшпелі қоғамның мәнінен туындайды» деп атап өтті (Кушкумбаев, 2020: 15). Зерттеген жарлықтарға келсек, ең алдымен, оларды бір жерде шығарылды, таралу аймағы тек «Сығанақ вилайеті» болды. Вилайет (әкімшілік бірлік) аумағының шекарасын анықтау, кеңсе мен кеңсе жұмысы тарихының көптеген мәселелері жеке зерттеуді талап етеді.

Қорытынды

«Сығанақ жарлықтарының» шартты және нақты формулярларын зерттеу және деректанулық талдау бірқатар маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

1. «Сығанақ грамоталары» деп аталатын барлық актілік дереккөздер жарлық болып табылады.

Әбул-ғазы Әмір Темір-хан-бахадүр-сұлтан 1400-1401 жылдары берілген грамота–қызметтік-тархандық жарлық. Жарлықта «қадір-қасиеті ерекше биік, шариғатқа жетік Сираж әд-дин-шайхтың шариғатты білуімен ерекшеленетін, жоғары қадір-қасиетімен ерекшеленетін Сираж ад-Дин-шейх ғұмырлық жағдайларға келбеті мен үмітті жүзінде бізге шапағат тілеген тілектестік бейнесі мен өнегелі мінез нышаны анық та айқын көрініп тұратыны мәлім. Біз осының негізінде оған біздің хандық жебеуміз бен біздің хандық мейірімізді сыйлап, өзінің қызметін атқаруға тәуелсіз шайх әл-ислам қызметіне лайық көріп әмір еттік» (Әбусейтова, 2020:153). Шейх-әл-ислам тағайындаған жерлерді «өзінің ішіп-жемі үшін» тиіс деп берілген жер иелігінің сипатына ие емес, өйткені бұл артықшылық діни лауазымды адал атқарғаны үшін төлем ретінде берілген. Сондай-ақ, жер сойюргалды жарғы мұрагерлік меншікке бекітілмеген.

1543-1544 жылдары Әбу л-ғазы Абд ар-Рахим-хан-бахадүр-сұлтан берген екінші жарлық қызметке тағайындауға берілген қызметтік-тархандық жарлық болып табылады. Мұнда бұл лауазым куззат әл-ислам және нафис әл-ахкам деп аталады. «Ислам казиясы» деген терминнің

тура аудармасы «лауазым» дегенді білдіреді, екінші терминнің мағынасы «шешімдерге әсер ету» деп аударылады. МИКХ авторлары бұл терминді екі лауазымдық қызмет деп аударды. Казийдің (судьяның) бір лауазымы туралы айтып отыра, оның қызметтеріне үйлену рәсімдерін жүргізу және мұсылман заңдарын сақтау жатады деген. Сонымен қатар, куззат әл-ислам «зекетті таратып, шариғат бойынша барлық істерді шешіп, араздықты тоқтату» істерімен айналысқан (Әбусейтова, 2020:154). Оған басқа да артықшылықтар беру, оның ішінде салықтық иммунитет «куззат әл-ислам және нафиз әл-ахкама» (судья) әлеуметтік мәртебесімен байланысты.

Әбу-л-ғазидің Абдаллах-хан-бахадур-сұлтанның 1597-1598 жылдардағы берілген грамотасы – сойюргалды жарлық болып табылады. Жарлықта Сығанақ тұрғындарының тұщы су көздері мен каналдарға құқықтары бекітілген. «Біздің [көшпенді] тайпалар оның [Мәулан Камал ад-Дин] каналдарының бойында орналасқан жерлерге зиян келтіреді», – деп сойюргалдың Сығанақ қаласының қауымына белгі беріп, бекітуіне себеп болды (Әбусейтова, 2020:154). МИКХ авторлары сойюргалды жарғы Маулан Камал ад-Динге тиесілі деп санайды. Бірақ айналымның диспозициясында «Сығанақ тұрғындарының мүлкісі» деген сөз Сығанақ қауымдастығының сойюргалдық құқығы жарғыда бекітілген деп айтуға мүмкіндік береді. Садр-әл-исламның лауазымын атқарған Маулан Камал ад-Дин қоғамның өтінішін білдіруге құқылы болды.

1634 жылы Әбу-л-ғазы Убайдаллах-хан-бахадур-сұлтан берген төртінші жарғысы – уақыф (вакуф) жарғысы. Онда бекітілген жерлер мен иеліктердің шекараларын анықтаумен қатар, Сығанақ мазарының уақыфына Хисаршық бұлағын беру туралы беру және пайдалану туралы айтылған (Әбусейтова, 2020:154). Осыған сүйене отырып, Хисаршық арығы діни қауымдастықтың иелігіне айналады.

2. Формулярдың баптарын талдау жарлықтардың барлық түрлері XVII ғасырға дейін Сырдария маңындағы қалаларда берілген деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Шын мәнінде, жарлықтар тарихи дереккөздер түрі ретінде ортағасырлық хандықтар мен Сырдария маңындағы қалалардың іс жүргізу тәжірибесінде қолданылған деп айтуға болады. Қазақстанның оңтүстік қалаларында берілген төрт жарлықтың екеуі тархан, біреуі сойюргал, біреуі вакуф жарлықтары болып табылады.

Шын мәнінде, бұл құжаттар нақты формулярда тархан жарлықтарының сойюргалды және вакуфті аралас элементтерін қамтиды. Бірақ формулярдағы жеке клаузулар, мақалалар мен баптары олардың белгілі бір жарлық түрлеріне жататындығын анықтауға мүмкіндік береді.

3. Алтын Орда кезеңінен кейінгі актілік деректер өз формулярында парсы-араб әсерін қамтиды. Моңғол тіліне тән формулаларын мұсылман дәстүріне ауыстыру біртіндеп жүруде, бірақ бұл үрдістер жарлықтардың шартты және дерексіз формулярының құрылымын өзгертпейді. Жарлық мәтіндерінің мазмұны аз ғана өзгерістерге ұшырайды, тұтастай алғанда бастапқы дереккөздердің құрылымын сақтайды.

Осылайша, жарлықтар солтүстік-шығыстан кейінгі барлық аумақтарда шығарылды, олар әртүрлі тілдерде жазылды, бірақ құжаттың нысаны мен құрылымы өзгеріссіз қалды. Құжаттардың формулярларында ортақ белгілер болды.

4. Бұл құжаттар тарихи өте ұзақ кезеңді қамтиды (XIV-XVII ғасырлар) және олар ортағасырлық феодалдық қоғамға тән құбылыстарды бейнелейді. Аталған жарлықтардың барлығы Сайрам, Түркістан және Сығанақ Орта Азия хандарының қол астында болған уақытқа қатысты болды. Бұл ортағасырлық қоғам тарихына қатысты көптеген мәселелерді жан-жақты зерттеуге, пайда болу кезеңінен бастап тарихи аренадан жойылғанға дейін әртүрлі феодалдық институттарды зерттеуге мүмкіндік береді. Құжаттарда көптеген географиялық атауларды атап өту құнды, бірақ, өкінішке орай, жарлықтардың топонимикалық деректерін зерттеушілер толық пайдаланбаған.

5. Жарлықтардың деректанулық талдауы Оңтүстік Қазақстанның көшпелі қоғамы дамуының өзіндік заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Көшпелі мәдениеттегі қалыптасқан дәстүрлер жарлық мәтінінің мазмұнына әсер ете алмады. Жарлықтарда бекітілген құқықтар мен міндеттер өмірді қамтамасыз етудің көшпелі формасының мәнінен, салықтар немесе артықшылықтар тізімінен немесе жер иелену формасынан туындады. Сығанақ, Сайрам және Түркістан жарлықтарында жер иесі мен ауыл қоғамдастығының өзара қарым-қатынасы, оның өкілеттіктерінің шекаралары, сондай-ақ аграрлық қатынастар тарихына байланысты басқа да мәселелер көрініс тапты. Сығанақ вилайеті (әкімшілік бірлік) үлкен аймақтағы жерді пайдалану эволюциясының маңызды айырмашылықтары мен ерекшеліктерін анық-

тауға көмектесетін жерді пайдаланудың әртүрлі түрлеріне қатысты қызықты тарихи фактілер бар.

XIV-XVI ғғ. кезеңіндегі көшпелі қоғам өте күрделі әлеуметтік құрылым болды, оның өзіне тән ерекшелігі феодалдық қатынастар элементтерінің патриархалдық-рулық тұрмыс нысандарымен үйлесуі болды. Орта Азия өңірі елдерінің жер иелену нысандарын, қазақтардың қарақалпақтармен, өзбектермен, түрікмендермен этномәдени өзара байланысын зерттеу көшпелі қоғамдағы жер қатынастары туралы біздің түсінігімізді едәуір кеңейтер еді, олар отырықшы егіншілік аудандарынан айтарлықтай ерекшеленетін еді.

XIV-XVI ғасырлар кезеңіндегі Қазақстанның оңтүстік-шығысын сипаттайтын дереккөздерде қоғамның бүкіл салық жүйесі туралы мәліметтер жеткіліксіз, ұсақ қолөнершілер, саудагерлер және т.б. категориялары туралы мәліметтер аз. Соған қарамастан, қол жетімді материал, әсіресе жер меншігімен және жалпы әлеуметтік-экономикалық өмірмен байланысты оқиғалар мен құбылыстарды тарихи қайта құруды едәуір кеңейтеді. Отырықшы ауылшаруашылық және көшпелі малшы компоненттерінің синтезі әлеуметтік-экономикалық дамудағы меншік пен құбылыстардың жаңа формаларының пайда болуын, экономикалық қызмет құрылымы мен әлеуметтік стратификацияны талап етті. Жарлықтарға сәйкес, көшпелі өмір салтын ауылшаруашылық аймақтары үшін дәстүрлі өндіріс әдісіне, оның мемлекеттілігі қалыптасу кезеңіндегі қазақ қоғамының дамуындағы экзогендік және эндогендік факторлар проблемасына бейімділік дәрежесінің эволюциясын байқауға болады. Бұл құбылыстар XIV-XVI ғасырлар

кезеңіне сәйкес келеді. Осылайша, отырықшы және көшпелі компоненттердің өзара әсері ресми актілік дереккөздерде (жарлықтарға) көрініс тапты, өйткені «барлық шығыс халықтарында тарихтың басынан бастап олардың бір бөлігінің отырықшылығы мен екінші бөлігінің жалғасып келе жатқан көшпелілігі арасындағы жалпы арақатынасты байқауға болады» (Karataev, 2020:28).

Қазақ хандары мен сұлтандары берген жарлықтардың мұрағаттармен мен қолжазба қорларында іздеу керек, өйткені мұндай құжаттар бар болуы әбден мүмкін. Сухайла «Имамқулихан-наме» дерегінде, «қазақ ханы Тұрсын-Мұхаммед XVII ғасырдың басында Ташкентте өз монетасын жасап, баж бен хараджды халықтан жинады, яғни ол егеменді жоғарғы билеуші болды». Басқа қазақ хандары мен сұлтандары Сырдария маңындағы қалаларда осындай құқықтарға ие болды, яғни «олардың кеңселерінен әртүрлі сипаттағы құжаттар шығуы керек еді» деген мәлімет айтылады. (Karibaev, Maidanali, Bizhanova, Koshymova, Noyanov, 2019:18). Олардың қатарында жарлықтарда да болатынына күмән жоқ, өйткені әлеуметтік-экономикалық үдерістері сабақтастығы ұқсас актілік дереккөздерінің пайда болуына себеп болды. Осылайша, хан жарлықтарын зерттеу қазіргі заманғы деректанудың перспективалы бағыты болып табылады.

Мақала АРО8956286 – «Алтын Орда мен Алтын Ордадан кейінгі мемлекеттердің хан жарлықтары мен хаттарын іздеу (эвристика) және сыныптау» жоба тақырыбы аясында жарияланды.

Әдебиеттер

- Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. (2001) Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. (библиографические обзоры). Алматы: Дайк-пресс.
- Абусейтова М.Х. (2020) Қазақстанның орта ғасыр тарихы хрестоматиясы (VI-XIX ғғ.). – Алматы: Шығыс пен Батыс. 344 б.
- Aksanov A. (2017) The Kazan Khanate. The History of the Tatars since ancient times. In Seven Volumes. Volume 4. Tatar States (15–18th Centuries). Kazan: Sh. Marjani Institute of History, English translation, pp.146–150
- A. Melek Özyetgin (1996) Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp incelemesi. Ankara.
- Бартольд В.В. (1904) Отчет о командировке в Туркестан. ЗВО ИРАО. СПб. Т. 15, вып. 2-3. 264-275 бб.
- Григорьев А.П. (2004) Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. СПб.
- Karataev O.K. (2020) About ancient political, administrative titles: shanyuy, tarkhan, buyuruk. Bulletin of history // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. №4 (99). Алматы: Қазақ университеті. 21-32 бб.
- Karibaev B., Maidanali Z., Bizhanova M., Koshymova A., Noyanov Y. (2019) New methodological approaches to the study of political history of the Golden Horde in the 13th-16th Centuries. Codrul Cosminului, 25 (1). pp. 7-30.
- Кушкумбаев А.К. (2020) Орды в политической истории Джучиева улуса (источники и историография). Алматы: Шығыс пен Батыс. 160 с.

- Kumekov B.E., Kartova Z.K. (2019) The source study analysis and classification of the tarkhan type khan yarlyks. ҚазҰУ хабаршысы.Тарих сериясы, Қазақ университеті,Т. 92, № 1, 17-23 бб.
- Kurat N. Akdes. (2001) Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Orda, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. İstanbul.
- Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений) (1969). Алматы: Наука.
- Nasan Bayar. (2014) A discourse of civilization/culture and nation/ethnicity from the perspective of inner Mongolia, China. Journal Asian Ethnicity, Volume 15, , Issue 4: Mongolia: Civilization, Nationality, and Ethnicity, pp. 439-457
- Радлов В.В. (1888) Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлука. ЗВО(И)РАО, Т. 3. Вып. 1-2. – СПб. 1-40 бб.
- Pochekaev R. (2019) Pretended Suzerainty: Moscow Tsars and Kazakh Khans (According to Russian-Language Diplomatic Documents of the End of 16th – Beginning of 18th Centuries).
- Почекаев Р.Ю. (2004) Ярлыки ханов Золотой Орды как источник по истории права. Кодексинфо № 1-2. М.,134-145 бб.
- Усманов М.А. (1979) Термин «ярлык» и вопросы классификации официальных актов ханств Джучиева Улуса. Актовое источниковедение. М., 218–244 бб.

References

- Abuseitova M.H, Baranova Ju.G. (2001) Pis'mennye istochniki po istorii i kul'ture Kazakhstana i Central'noj Azii v XIII–XVIII vv. (bibliograficheskie obzory) [Written sources on the history and culture of Kazakhstan and Central Asia in the XIII-XVIII centuries. (bibliographic reviews)] Almaty: Dyke-press.
- Abusetova M.H. (2020) Qazaqstannyń orta ǵasyr tarihy hrestomatıasy (VI-XIX) [Anthology of medieval history of Kazakhstan (VI-XIX)] Almaty: East and West 344 p.
- Aksanov A. (2017) [The Kazan Khanate. The History of the Tatars since ancient times] In Seven Volumes. Volume 4. Tatar States (15–18th Centuries). Kazan: Sh. Marjani Institute of History, English translation, pp.146–150.
- A. Melek Özyetgin (1996) Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp incelemesi [Golden Horde, Crimea and Kazan field of Yarlík and Bitiks language and style analysis] Ankara.
- Bartol'd V.V. (1904) Otchet o komandirovke v Turkestan [Report on a business trip to Turkestan] ZVO IRAO. SPb. Vol. 15, issue 2-3. 264-275 pp.
- Grigorev A.P. (2004) Sbornik hanskikh jarlykov russkim mitropolitam [Collection of Khan's labels to Russian Metropolitans] St. Petersburg.
- Karataev O.K. (2020) [About ancient political, administrative titles: shanyuy, tarkhan, buyuruk. Bulletin of history] Bulletin of Kaznu. History series, Kazakh University. №4 (99) 21-32 pp.
- Karibaev B., Maidanali Z., Bizhanova M., Koshymova A., Noyanov Y. (2019) [New methodological approaches to the study of political history of the Golden Horde in the 13th-16th Centuries] Codrul Cosminului, 25 (1) 7-30pp.
- Kushkumbaev A.K. (2020) Ordy v politicheskoy istorii Dzhuchieva ulusa (istochniki i istoriografıya) [The Hordes in the Political History of the Juchi Ulus (sources and historiography).] Almaty: Almaty: East and West 160 p.
- Kumekov B.E., Kartova Z.K. (2019) [The source study analysis and classification of the tarkhan type khan yarlyks] Bulletin of Kaznu. History series, Kazakh University, Vol. 92, No. 1, 17-23 pp.
- Kurat N. Akdes. (2001) Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Orda, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler [Golden Horde, Crimea and Turkistan Khans in the Palace Museum archive] İstanbul.
- Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries. (extracts from Persian and Turkic writings)] (1969). Almaty: Science.
- Nasan Bayar. (2014) [A discourse of civilization/culture and nation/ethnicity from the perspective of inner Mongolia, China] Journal Asian Ethnicity, Volume 15, , Issue 4: Mongolia: Civilization, Nationality, and Ethnicity, pp. 439-457
- Radlov V.V. (1888) Jarlyki Tohtamysha i Temir-Kutluka [Labels of Tokhtamysh and Temir-Kutluk] ZVO(I)RAO, T. 3, vyp. 1-2.– SPb. 1-40 pp.
- Pochekaev R. (2019) [Pretended Suzerainty: Moscow Tsars and Kazakh Khans] (According to Russian-Language Diplomatic Documents of the End of 16th – Beginning of 18th Centuries).
- Pochekaev R.Ju. (2004) Jarlyki hanov Zolotoj Ordy kak istochnik po istorii prava [Labels of the Khans of the Golden Horde as a source on the history of law] Kodeksinfo № 1-2., М.,134-145 pp.
- Usmanov M.A. (1979) Termin «jarlyk» i voprosy klassifikacii oficial'nyh aktov hanstv Dzhuchieva Ulusa [The term “label” and issues of classification of official acts of the khanates of the Juchi Ulus] Act Source Studies M., 218–244 pp.

МРНТИ 03.20.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.09>**Г.Б. Хабижанова**

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: gulnara02011966@mail.ru

ФЕНОМЕН ЦВЕТА В ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КОЧЕВЫХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Работа посвящена исследованию проблемы концепции цвета в этнической истории кочевников. Цель данной статьи – изучение вопроса семантики цветового обозначения в этнической структуре тюркских народов в историко-этимологическом, этнокультурном аспектах. Значимость проблемы обусловлена неразрешенностью трактовки коннотации цвета, его генезиса в названии этнонимов, необходимостью систематизации имеющихся знаний, а также комплексного подхода в исследовании сюжетов, касающихся формирования культурной идентичности народов, относящихся к кочевому миру. Поставленная тематика предполагает решение таких задач, как определение проблематики вопроса в контексте изученности цветообозначающей лексики в культурной традиции, выявление семиотического подхода в анализе концепта цвета, обоснование перспектив потенциала цветовой атрибуции в исследовании проблем этнической истории кочевников. Теоретическим посылом изучения вопроса стала мысль о том, что специфика колористического восприятия включена в систему мировоззрения, она присутствует в виде символов и знаков, передающих и раскрывающих семиотическую сферу этнокультурного сознания. В исследовании прослежена традиция исторического анализа цветообозначения племен и родов по классическим научным трудам в области тюркской истории, фольклористики и языкознания. Источниковой базой послужили письменные памятники, данные топонимии и устной историологии. Основными методами исследования выступили: сравнительно-исторический, семиотический, семантический анализы. Специфика колористического восприятия включена в систему мировоззрения, она присутствует в виде символов и знаков, передающих и раскрывающих семиотическую сферу этнокультурного сознания. В результате проведенного исследования сделан вывод о древних истоках феномена цвета, существовании архетипов цветовых образов, восходящих к мифологии тюркских народов. Цветовая атрибуция в этнонимике кочевников имеет широкий спектр обозначения: от прямого до символического. Семантика цветообозначения зависит от исторического контекста применения, специфики сложившейся в народе культуры его употребления, исторических условий формирования родоплеменного состава.

Ключевые слова: цветообозначение, символика, этноним, культура, белый, черный, желтый, пестрый.

G.B. Khabizhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: gulnara02011966@mail.ru

The color phenomenon in the ethnic history of the Central Asian nomads

The article is devoted to the study of the color concept problem in the ethnic history of nomads. The purpose of this article is to study the issue of color designation semantics in the ethnic structure of the Turks in the historical, etymological, ethnocultural aspects. The significance of the problem is due to the unresolved interpretation of the connotation of color, its genesis in the names of ethnonyms, the need to systematize existing knowledge, as well as an integrated approach to the study of subjects related to the formation of the cultural identity that belong to nomadic world population. The topic assumes the solution of such problems as defining the problematics in the context of the study of color-denoting vocabulary in the cultural tradition, identifying a semiotic approach in the analysis of the color concept, substantiating the prospects for the potential of color attribution in the study of the ethnic history problems of nomads. The theoretical premise of studying the issue was the idea that the specificity of coloristic perception is included in the worldview system, it is present in the form of symbols and signs that convey and reveal the semiotic sphere of ethnocultural consciousness. The study traces the tradition of the historical analysis of the color designation of tribes and clans based on classical scientific works

in the field of Turkic history, folklore and linguistics. The source base was written records, toponymy data and oral historiography. The main research methods were: comparative historical, semiotic, semantic analysis. The specificity of coloristic perception is included in the worldview system, it is present in the form of symbols and signs that convey and reveal the semiotic sphere of ethnocultural consciousness. As a result of the study, a conclusion was made about the ancient origins of the phenomenon of color, the existence of archetypes of color images dating back to the mythology of the Turks. Color attribution in the ethnonymy of nomads has a wide range of designations: from direct to symbolic. The color designation semantics depends on the historical context of application, the specifics of the culture of its use by the people, the historical conditions for the formation of the tribal composition.

Key words: color designation, symbolism, ethnonym, culture, white, black, yellow, variegated.

Г.Б. Хабижанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: gulnara02011966@mail.ru

Орталық Азия көшпелі халықтарының этникалық тарихындағы түс феномені

Жұмыс көшпелілердің этникалық тарихындағы түс концепциясы проблемасын зерттеуге арналған. Бұл мақаланың мақсаты – түркі халықтарының этникалық құрылымындағы түстерді белгілеу семантикасы мәселесін тарихи-этимологиялық, этномәдени аспектілерде зерттеу. Мәселенің маңыздылығы этнонимдер атауындағы түс коннотациясын, оның генезисін түсіндірудің шешілмеуімен, қолда бар білімді жүйелеу қажеттілігімен, сондай-ақ көшпелі әлемге жататын халықтардың мәдени сәйкестігін қалыптастыруға қатысты сюжеттерді зерттеудегі кешенді тәсілмен байланысты. Қарастырылып отырған тақырып мәдени дәстүрдегі түстерді білдіретін лексиканы зерделеу контекстінде мәселенің проблематикасын айқындау, түс тұжырымдамасын талдауда семиотикалық тәсілді анықтау, көшпенділердің этникалық тарихы проблемаларын зерттеуде түс атрибуциясы әлеуетінің перспективаларын негіздеу сияқты міндеттерді шешуді көздейді. Мәселені зерттеудің теориялық негізі колористикалық қабылдаудың ерекшелігі дүниетаным жүйесімен байланыстылығында және этномәдени сананың семиотикалық сферасын көрсететін және ашатын белгілер мен символдар түрінде болады деген идеяда жатыр.

Зерттеуде түркі тарихы, фольклор және лингвистика саласындағы классикалық ғылыми еңбектердегі тайпалар мен рулардың түстерді белгілеу маңызына тарихи талдау жасау дәстүрі негізге алынды.

Деректік негізі жазба ескерткіштері, топонимия және ауызша тарихнамалық деректері болды. Зерттеудің негізгі әдістері: салыстырмалы-тарихи, семиотикалық, семантикалық талдау. Колористикалық қабылдаудың ерекшелігі дүниетаным жүйесіне негізделген, ол этномәдени сананың семиотикалық саласын жеткізетін және ашатын белгілер мен символдар түрінде болады. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде түс феноменінің ертеден бастау алуы, түркі халықтарының мифологиясынан жалғасатын түс бейнелерінің архетиптерінің болуы туралы қорытынды жасалды. Көшпелілер этнонимикасындағы түстердің атрибуциясы кең ауқымды белгілерге ие: тікелейден символдыққа дейін. Түсті белгілеу семантикасы қолданудың тарихи контекстіне, оны қолдану мәдениетінің ерекшелігіне, ру-тайпалық құрамның қалыптасуының тарихи жағдайларына байланысты.

Түйін сөздер: түсті белгілеу, символика, этноним, мәдениет, ақ, қара, сары, түрлі-түсті.

Введение

Концепция цвета и цветовой символизм как одна из интересных проблем в изучении этнической истории и культуры народа давно привлекали внимание исследователей. Цветовые обозначения в качестве знаков принадлежности к определенной культуре сопровождают жизнь человека с момента его появления до ухода. Известно, что с древности проведение обряда перехода ребенка из периода детства во взрослую жизнь, введение во власть, погребение человека проходило в установленных обществом кано-

нах и требовало соблюдения ряда ритуалов. И цвет играл важную роль, так как он нес соответствующую семантическую нагрузку и отражал символику культуры того или иного общества. Исследование происхождения и развития цветовых предпочтений у разных народов позволяет погрузиться в сложный мир явлений культуры и интерпретировать различные аспекты, связанные, например, с передачей посредством цвета концепций мировидения, мифологические традиции, фольклорную символику, вопросы этнической истории. Большое внимание изучению цветовых коннотаций традиционно уделяет об-

ласть языкознания, которая определяет их значение в формировании этноязыковой картины мира. При этом исследователи-лингвисты подчеркивают, что таксономия цветообозначений в каждом языке разная и имеет свои архетипические характеристики. В лингвистике, изучающей цветовые феномены в культуре разных народов, выделяются понятия этноприоритетных и этнорелевантных цветов. Сложение в каждом языке цветового восприятия окружающей действительности отражает особенности исторических и географических условий формирования культуры. Специфика колористического восприятия включена в систему мировоззрения, она присутствует в виде символов и знаков, передающих и раскрывающих семиотическую сферу этнокультурного сознания. Как полагают исследователи «языка цвета», он появился в качестве элемента знаковой системы раньше вербального языка (Серов, 2004). При этом, если рассматривать язык как систему, состоящую из собственно языка и способов его формализации, то цветовой контекст языка выступает, в свою очередь, как метаязык для понимания специфической формы отражения явлений культуры. Таким образом, цвет предстает как инструмент для создания определенных образов-концептов и несет в себе совершенно определенный смысловой заряд. Семантика цвета и его влияния рассматривались в качестве научной проблемы, как известно, и в средневековой мусульманской теоретической мысли. Согласно средневековым концепциям, цвет воспринимался как материальное воплощение духовных элементов света и тьмы. Необходимо отметить, что исследователи, изучавшие истоки цветовых представлений, пришли к выводу о существовании так называемых «цветовых универсалий» у разных народов, что не исключает и наличия особенностей, так как «чувство цвета в культуре столь же исторично, как и зрительное восприятие в целом». Известно также, что один и тот же цвет в культуре разных народов может иметь противоположное значение. Несмотря на существующий в научной литературе определенный задел исследований по тематике цвета как компонента знаковой семиотической системы, вопрос использования и трактовки цветообозначений продолжает изучаться в разных областях гуманитарного знания (Ю.М. Лотман, С.Э. Поляков и др.).

Памятники письменности, материальной культуры, устного народного творчества тюркских народов содержат богатый материал о цветовом обозначении племен и родов. Для изучения

истории кочевников семантика цвета в названии этнонимов и топонимов позволяет решить некоторые вопросы, касающиеся их происхождения, географии расселения, космологические представления, в отдельных случаях определения иерархии родоплеменного устройства и военно-политической организации, а также извлечения ценных сведений по истории хозяйства и быта кочевого общества. Истоки феномена цвета в культуре народа восходят к мифологии, в которой следует искать возникновение архетипов цветовых образов. Эти аспекты взаимосвязаны также и с изучением генезиса символики и знаков в этнической культуре кочевого мира, что, в свою очередь, определяет значение исследований, связанных с вопросами идентификации этнических общностей.

Материалы и методы

Теоретическим посылом изучения вопроса стала мысль о том, что специфика колористического восприятия включена в систему мировоззрения, она присутствует в виде символов и знаков, передающих и раскрывающих семиотическую сферу этнокультурного сознания. В исследовании прослежена традиция исторического анализа цветообозначения племен и родов по классическим научным трудам в области тюркской истории, фольклористики и языкознания. Источниковой базой послужили письменные памятники, данные топонимии и устной историологии. Основными методами исследования выступили: сравнительно-исторический, семиотический, семантический анализы.

Результаты и обсуждение

Согласно одной из ранних классических научных гипотез о возникновении универсальных цветовых номинаций в языке, базовыми являются белый, черный и красный цвета (Berlin, Kay, 1969). Именно эти цвета наиболее часто встречаются в этнонимике тюркских народов. Иногда красный цвет заменяется желтым по частоте упоминаний письменными источниками.

Известно, что тюркские народы использовали в соответствии с принятой ими системой географического разделения пространства на четыре части цветовые обозначения: восток – голубой/зеленый, запад – белый, север – черный, юг – красный. Стороны света, а также принятое их цветовое обозначение определялись относительно центра. Пять цветов – белый,

черный, красный, зеленый и желтый считались у тюрков самыми употребляемыми в повседневной жизни и использовались для обозначения различных предметов и явлений, напротив, цвета голубой, пестрый, серый (*боз и кыр*) были предназначены для номинации определенного круга вещей.

Что касается исследований семантики наиболее употребляемых цветов в истории и культуре тюркских народов, то помимо географических обозначений черный цвет, согласно О. Прицаку, также используется в значении «истинный», например, в этнониме кара-киргизы. В то же время исследователь определил этническую атрибуцию белых калмыков, как тюрков, а точнее телеутов, в отличие от упоминаемых в источниках черных калмыков. Но цвета «белый» и «черный» могут употребляться и в смысле знака равенства, в значении «один» и «другой», как в одной тюркской сказке про Ак-хана и Кара-хана (Gaben, 1962: 112). Также в смысле «настоящий» предлагал рассматривать употребление арабским географом аль-Идриси название Черная Кумания и И.Г. Добродомов. В качестве примера использования переносного значения цветовых обозначений *ак* и *кара* приводятся им упоминаемые в русских летописях племена кубанских (черные) и волжских (серебряные=белые) болгар. Название Белая Кумания отождествляется исследователем как место, относящееся, по его мнению, к западным половцам, потомкам известного племени шары (*сары=ак*).

При существующем универсализме подходов в толковании «цветовых» этнонимов немалую роль необходимо отводить и народной этимологии. О нецветовой сущности хроматизмов в топонимике, которая относится и к области этнонимии, писали в свое время лингвисты, когда давалось объяснение часто встречаемому, например, в казахском языке гидрониму *карасу*, в значении «простой», «обыкновенный» (древнетюркская форма термина «кара» – «суша», «земля») и в переводе употребляемый как «чистая, прозрачная вода». Также и в отношении гидронима аксу, когда значение цвета «ак» трактуется в значении «обилие», в данном случае «текущая вода». В этнонимике казахских племен названия с обозначением «кара» встречаются часто. Так, в состав объединения Алимұлы Младшего жуза входили племена карасакал, каракесек, торткара, из которых последние, в соответствии с географическим определением цвета, располагались севернее остальных племен Алимұлы. В то же время, в современном казахском языке геогра-

фическое направление цвета «кара» обозначает «запад» (Койчубаев, 1974: 8).

Отмечая большой объем значений термина «кара», обращает на себя внимание одно из них, используемых в семантике этнонимов в смысле «большой, могучий» (Кононов, 1978:162). Например, в этом значении, вероятно, используется название башкирского племени кара-табын, который по гипотезе происходит от элиты снисейских кыргызов (А.С. Сальманов). В некоторых сохранившихся преданиях упоминаются указания на цветное обозначение племен ввиду их соответствующего происхождения, как например, о племени керей, согласно легенде о котором предками его были девять черноватых братьев (Аристов, 1897: 79). Н.А. Аристов, рассуждая о цветовых обозначениях «кара» и «сары» у раннесредневековых тюркешей, высказал свое мнение, что эпитет «черный» в отношении народностей и племен означает младшую, подчиненную часть народа или племени (пример приводится в отношении названий каракиданей, кара-китаев, каракалмаков как частей своих народов, оставшихся на прежних местах обитания, т.е. как оторвавшихся от основной народности). Согласно Н. Аристову, каратюркешами, вероятно, были подчиненные желтым тюркешам (как царскому роду, аристократическому) роды дулатов и кыргызов (борьба между сары и каратюркешами разгорелась в конце правления каратюркешского хана Сулу) (Аристов, 1897: 28-29). Также и в составе казахского племени керей имеющийся род каракерей Н. Аристов считает младшим (ввиду другого происхождения), т.е. зависимым от кереев родом (Аристов, 1897: 84). И все же в большинстве случаев в названиях этнонимов с присутствием цвета, как считал А.Кононов, цветное обозначение играло роль детерминатива, а именно обозначало «исторически исходное географическое положение их носителей по отношению к их главному роду, носящему то же название» (Кононов, 1978: 168). Отмечая сложность исследования вопроса об этимологии термина «туркмен», используемого в средневековых письменных источниках, Г. Вамбери привел в качестве примера одно из обозначений слова «кара» в значении «народ» – «kara=Volk» (Vambery, 1885: 382- 391).

Сары в составе этнонимов

В отношении термина «сары» в этнонимах в научной литературе также существует достаточно много толкований. В казахском языке «нецветовое» применение слова «сары» может исполь-

зоваться в значении «верховный, главный», а слова «кызыл» – «мелкий» (Койчубаев, 1974: 9). В этнонимике тюркских народов присутствует большое количество наименований с цветовым обозначением *сары* (сарыусунь, сарыбагыш, сарыюгур, сарыхлар, алтысары и др.). Н. Аристов указывал на существование рода сары-уйсунь в составе Старшего жуза казахов, который, как он считал, происходил от древних усуней, давших свое название в качестве собирательного имени всем племенам этого объединения, ввиду сохранения в нем прямых потомков древних усуней, а также наследования их земель, занимавшихся самими племенами Старшего жуза. Исследователь напоминает, что происхождение усуней, сары уйсуней восходит к смешению тюрков с динлинами, как и у родов сары и бессары соответственно в составе племен алаша и тана Младшего жуза (Аристов, 1897: 111). Обосновывая динлинские корни у средневековых племен с цветовым обозначением *сары*, автор указывал и на урянхайские племена (туба, т.е. тувинцы), среди которых назывались роды сарыхлар у сагайцев (сарыг), жетысары и алтысары у кыргызов (Аристов, 1897: 74). Ч. Валиханов сообщал о том, что китайские летописи отмечали среди народов Центральной Азии шесть племен с голубыми глазами и рыжим цветом волос, к числу которых принадлежали усунь. Что касается географического определения термина *сары* в этнонимах, как уже отмечалось, он идентифицируется с понятием «центр» или, как и цвет *ак* обозначает направление «запад». Так, соответственно, этноним сарыюгуры, располагавшиеся к северо-западу от Китая, имел перевод «западные уйгуры» (Кононов, 1978: 176). Отождествление А.Н. Кононовым цвета *ак* и *сары* основывается на анализе нескольких терминов с обозначением сары, которые, как например, название хазарской крепости Саркел, средневековый автор Константин Багрянородный перевел как «Белый дом», а русские летописи «Белая Вежа» (Кононов, 1978: 175). В то же время, Е. Койчубаев приводит противоположную версию перевода *ак* в значении «восток» (Койчубаев, 1974: 9).

Широко известна предложенная в свое время гипотеза этимологии упоминаемого в русских летописях названия половцы, связанная с описанием внешности этого племенного объединения кочевников. Цвет *куба* в древнетюркском языке означал «между красным и желтым», из которого производили термин «куман» (И.Г. Добродомов). То есть разные наименования половцев, с

которыми связывают такие племена как куманы, кыпчаки, хардеш, сорочины, куны, куманды, являются калькой перевода «желтый» или «бледный», ввиду их внешнего вида (светловолосые и светложелтые) или особенностей места их проживания (желтых степей). Что касается этнической атрибуции средневековых племен, упоминавшихся в разных письменных источниках, связанных с цветовым обозначением «желтый», то научная дискуссия имеет свое продолжение. Часто перевод цвета *сары* звучит как «рыжий» или «красноватый». По мнению С. Кляшторного, термин *сары* чаще был в использовании у кыпчаков, в то время как у огузов преимущественно употреблялось слово *кызыл*. В отношении цветового обозначения у племен автор склонялся к мысли, что таким образом была организована структурная система союза племен. Продолжая свою мысль о цветовом маркировании у племен, автор указывал на обязательное изначальное возникновение парных цветов в названии племен (как например, ак кете и кара кете, ак коюнлу и каракуюнлу, конырборик и кызылборик, сарытюркеш и каратюркеш и т.д.). Но как только цветовое обозначение превращается в течение времени в устойчивый этноним, это свидетельствует о распаде племенного объединения и утере атрибутивной семантики цвета.

«Кызыл» в тюркской этнонимии

Этимологию красного цвета, также считающегося одним из главных цветов, сформировавшихся в языке и используемых в обозначении племен, связывают, как указывалось, символически с южной стороной света. Известна трактовка этнонима «кыргыз» с маркировкой красного цвета: кыргыз (красные огузы), кыр (кызыл) – в значении «краснощекие», кыргу-аз – красные азы (Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, К.И. Петров). Во многом этот взгляд подкрепляется фольклорной версией происхождения кыргызов от т.н. «красной собаки» – кызыл тайган (Ч.Ч. Валиханов). К.И. Петров считал, цвет «кызыл-красный» употреблялся в этнониме кыргыз в качестве топонима (Петров, 1964: 81).

В составе племен Младшего жуза казахов есть племя кызылкурт. Впервые об этом племени упоминается у А. Левшина. О племени кызылкурт Байулы сообщает, что ввиду разнообразия тамг этого племени происхождение его носит, возможно, смешанный характер. Исторические и этнические взаимосвязи племен иногда устанавливаются путем сравнения родовых тамг, а также наличием подобных названий в

подразделениях родов, входящих в другие племена. Так, в составе казахского племени тама из Младшего жуза имеется подрод кзылкурт. Подобный же подрод имеется в составе племени ысты из Старшего жуза. Здесь даже отмечается аналогичность тамг. По И. Казанцеву у племени тама Младшего жуза в составе есть род кизилкурт. Н. Аристов также упоминает, что в Букеевской орде в числе 16 племен Младшего жуза, кочевавших с ханом Букеем, значатся кизилкурт и тама (Аристов, 1897: с.111). Некоторые тамги племени кзылкурт позволяют проследить взаимосвязь в основном с племенами Младшего жуза: байбакты и маскар. Интересно отметить один факт: казахское племя тама, как известно, принадлежит казахскому племенному объединению Жетыру, в племенном же составе киргизов есть племя саруу, в одном из подразделений которого, а именно жетауруу также есть род кызыл-курт. Одна из тамг племени кзылкурт также имеет форму косеу, что является косвенным доказательством этнического родства кзылкуртов с кипчаками. Следовательно, можно предположить общность их исторических судеб, начиная с XI в., когда в составе кипчакского объединения находилось большинство будущих казахских племен Младшего жуза. Можно отметить также, что имеющийся в составе казахского племени кзылкурт род суба (саба) имеет предположительно тюркское происхождение, так как в переводе с тюркского «субэ, суйбу» означает область, край (Кузеев, 1974: 309). Дословный перевод этнонима кзылкурт означает «красный волк», однако есть и иное значение слова «курт» (в казахском языке – «червь»). По этому поводу высказана интересная гипотеза о мифологическом перевоплощении тесно связанных между собой тотемного образа змеи или дракона в образ волка.

Цветовое обозначение «ала» и этноисторические параллели

Еще одним важным цветом, характеризующим «цветовую» этноимику тюркского мира, является обозначение «пестрый». В мифологии тюркских народов, как известно, пространственно-хроматический образ среднего мира обозначается пестрым цветом. Достаточно часто семантику цветового обозначения племен выводят из хозяйственных реалий, их образа жизни. Так, средневековое название народа «пеголошадников» объясняют существовавшим культом лошади. Общеизвестно значение сакральных жи-

вотных в жизни кочевых народов. Этот фактор получил свое отражение и в наименовании этнонимов. В истории тюркских народов существует множество легенд, связывающих их происхождение с образами ставших позднее тотемами племенных животных (волк, бык, олень, медведь и др.). В этой связи особая роль отводится у кочевников образу коня. Часто в этнонимах исследователи видели отражение масти лошади, которая, возможно, считалась у данного племени излюбленной (конырат, боролдой (у монголов), торайгыр). Название племени, как отражение образа жизни у кочевников, было подмечено В.А. Гордлевским в термине «топчак атлык» из «Бабур-наме» в значении «упитанная, красивая лошадь» (Гордлевский, 1947: 326).

В традиционной культуре народа саха (самоназвание якутов) известно божество коневодства Джесегей (Дьөһөгөй). В настоящее время культ лошади сохранился в празднике ысыах (праздник кумыса), проводящемся летом и сопровождающемся обрядами и ритуалами в честь айыы (божества) Дьөһөгөй. При этом особыми почестями пользуются лошади пегой масти – ала ат. Отмечается, что для якутской мифологии в целом характерно большое количество слов с термином *ала*: «Ала Буурай – владычица Нижнего мира, Аан Алахчын – изначальная мать-земля, алаатыыр – восклицание, герои олонхо Ала Туйгун или Ала Хара, Ала Хотогой, Ала Тамына». При этом значение слова «ала» амбивалентно, оно также может быть включено и в имена демонических персонажей, например абасы (по-казахски – албасты) «Ала Могой, Ала Марайдаан, Ала Дыбын, Ала Джаатара Тойон» (В.В. Ушницкий).

Согласно приводимой И. Казанцевым легенде о происхождении казахских племен Младшего Жуза, «... во владениях хана Алача или Алачена стали рождаться «пегие или чубарые люди, называемые ченчак» (должно быть от оспы – догадка Казанцева) – рябые»: Хан приказал лишить жизни матерей, у которых будут такие дети, но и у любимой его жены родился пегий сын; хан даровал ей жизнь, но велел выпроводить вместе с сыном в степь, «дав ему в утешение кирк-гыз, т.е. сорок дев», от которых произошло потомство и народ киргизы» (Аристов, 1897: 106-107). Эту легенду Н. Аристов связывает с народом динлин, ала, которые обитали в стране Алакчин, «где по тюркской пословице все лошади пегие, а очаги – золотые. Эта страна располагалась в устье Ангара-Мурана, т.е. Енисея, как сообщал

Абулгазы-бахадур-хан» (Аристов, 1897: 107). И далее, пишет Н.А. Аристов, отсюда следует, что племена Младшего Жуза произошли в результате смешения тюрков с западными динлинами и угро-финнами.

Китайский источник «Обозрение Танской династии» называет племя гэ-ло-чжи (э-ло-чжи) и племя «пегие лошади» (бома). Названия этих племен считаются китайской транскрипцией тюркского слова «ала». Часть этого племени входила в состав басмылов, киргутов, которые были завоеваны западнотюркскими каганами в VII в. Ю. Зуев отмечал, что племя э-ло-чжи восходит к алачин или алчин, как известно, так называются собирательно казахские племена Младшего жуза. О месторасположении пеголошадных племен Ю.Зуев указывает на истоки Ангары и район восточного побережья озера Байкал, называемого в китайских хрониках «Бэй-хай» – «Северное море». Китайские источники определяют место обитания алачинов к северу от тюрков, рядом с киргутами у моря. У А. Левшина сохранилось записанное им предание, в котором говорилось о том, что некогда казахи составляли одно целое с алатами или сибирскими татарами. Однако они отделились от них вследствие внутренних разногласий (Левшин, 1832: 27). Что касается описания хозяйства пеголошадных, то «Таншу» сообщает следующее: «Находятся на севере от ту-цюз; отстоят от столицы на 14 000 ли. Следуют за травой и водой (т.е. кочуют), но в основном живут в горах. Строевого войска 30 000 человек. Там всегда снег, и деревья не опадают. Пашут поля лошадьми, лошади цветом все пегие, поэтому и государству дано такое же название. Живут на севере близ моря. Хотя имеют лошадей, но верхом на них не ездят, а используют их молоко для пищи. Часто воюют с цзе-гу» (Зуев, 1960: 124).

Абулгазы сообщает следующие сведения о племени пегих лошадей: «Множество их племен кочевало по берегам Ангара-Мурэни, которая, пройдя по востоку страны киргизов и приняв дань множества речек, увеличивающих ее воды, впадает в море. В устье этой реки, на берегу моря, есть большой город, вокруг которого находится поблизости множество селений, где располагались в большом числе кочевые племена. Их лошади были велики... Все они были пегие по цвету, других не имелось. Недалеко от этого города, называемого Алакчин, имелся серебряный источник, поэтому все котлы, блюда и вазы... были из серебра. Это та страна, которую узбе-

ки имеют в виду, когда говорят: «Есть страна, где все лошади пегие, а очаги из золота» (Абуль-Гази-Бахадур-хан, 1996: 34). Эти сюжеты стали основой для обоснования гипотезы о происхождении этнонимов от топонимии. Так, при анализе этнонимов алагчын, алаты, которые, как считалось, были произведены от термина *ал(а)*, образовали тем самым целую группу этнотопонимов, имеющих народный характер этимологии (Петров, 1964: 87).

Упоминание А. Левшиным предания о совместном пребывании казахов с алатами и сибирскими татарами напоминает также о термине «Алаш» или алаша (казахский род в составе Младшего жуза), что, как известно, боевым ураном средневековых казахов и отождествляется часто с самим этнонимом «Казах». Кроме того, вышеуказанные сведения об алатах, элементы которых вошли в состав басмылов и киргизов, а племя гэлочжи часто сопоставляют с карлуками, позволяют провести некоторые этнические параллели в истории формирования якутского и казахского народов (В.В. Ушницкий). Известно, что согласно фольклорным данным, предком якутского народа считается Эллэй боотур, у которого был сын Болотой Оххон. Известна также версия взаимосвязи казахского племени аргын со средневековыми басмылами через их обозначение «смесь» и с карлуками. Также и об одном из карлукских племен известно название булат (также алка-булак). В таком случае возникает гипотеза об этнической взаимосвязи казахов и якутов. Разбирая казахское шежире Среднего жуза, В. Востров и М. Муканов пришли к выводу, что родоначальники Среднего жуза Аргын и Булат есть не что иное, как этническое воплощение легендарного предка. Обоснованием такого вывода стали ссылки на отождествление имен предков с названиями казахских жузов. Так, если родоначальником Старшего жуза называется Уйсун и соответственно племена этого жуза именуются уйсунскими, Младший жуз имеет название алчинского по аналогии со Старшим жузом, а Средний жуз по преданиям имеет родоначальником то Болата-ходжу, то Аргына, следовательно, по мнению выше названных исследователей, «Булат и Аргын – этническое воплощение легендарного образа». Все это позволило этнографам предположить существовавшую в древности связь имени родоначальника Среднего жуза Болата с названием западной части карлукского племенного объединения булат или булук (Худуд ал-алам, М. Кашгари). Это племя в VIII-IX вв.

обитало в долине р. Или. Что же касается взаимосвязи карлуков и басмылов, то известно, что они состояли вместе с 9 племенами хойху в политическом союзе и получили название «народ одиннадцати племен». При этом, как указывали китайские источники, эти «посторонние поколения – басими и гэлолу» (т.е. карлуки) всегда в военных походах шли впереди» (Бичурин, 1998: 315). Необходимо отметить и тот факт, что происхождение якутского народа, связываемое большей частью с тюркоязычными племенами и курумчинской раннесредневековой культурой, а также племенами западных тюрков – тюргешами и на позднем этапе своего формирования сопряжено с наличием кипчакского пласта, представленного южносибирской кипчакской группой, а именно кангаласцами (А.П. Окладников, А.И. Гоголев, Ф.Ф. Васильев). Взаимосвязи с кипчаками прослеживаются и в материальной культуре народа саха. В истории исследования проблемы происхождения якутов имеются разные гипотезы, связывающие этногенез со средневековыми кереитами, джалаирами, канглы, а также с территорией Арала, которая согласно анализу эпоса олонхо, могла быть прародиной предков саха. Конечно, речь идет не о прямом, а опосредованном участии племен тюркского периода в качестве субстрата в этногенезе этого народа.

Көк

Голубой цвет (*кок*), который относится в тюркской системе цвета к разряду периферийных, тем не менее, также присутствует в их этнической истории, а в системе географических координат определял восточное направление. Соответственно, противоположное, т.е. западное направление определялось белым цветом, что и положило начало известной дискуссии о наследниках территории улуса Джучи, делившегося на правое и левое крылья. Степная историология сохранила древние свидетельства о разделении Чингизханом земель между потомками, в соответствии с чем эти территории по цвету возведенных юрт получили название Белой и Синей орд. Вместе с географическим определением их местоположения обозначение цвета носило указание о социальной стратификации владельца тех или иных земель. Так, иерархия цветов свидетельствовала о том, что белый и золотой цветы символизировали старшинство, а синий – подчиненность (В.П. Юдин). О разграничении голубого и синего цветов существует мнение, что первоначально цвет мог означать определенный спектр, чем объясняется, напри-

мер, нечеткая разделенность в языке многих тюркских народов голубого и зеленого (*кок*) колора (Laude-Cirtautas, 1961: 80). Таким образом, разделение голубого и синего, возможно, относится к более позднему времени. При этом употребление цветового обозначения могло иметь специфический характер. Так, наименование масти белой лошади, ввиду редко встречаемого в «чистом» виде, могло передаваться через цветное обозначение *кок* или *боз*, также и в значении серый=голубой (*кок бори*). О синем цвете, как символическом колоре в искусстве у тюрков писал В.А. Гордлевский, приводя примеры о том, как обозначали половцы реку Дон, и общеизвестном термине «Синяя орда» (Гордлевский, 1947: 327). В отношении термина «голубые тюрки», интерпретируемого чаще всего как тюрки в значении династия Ашина, высказана и другая точка зрения, восходящая к толкованию термина *көк* в смысле «зелень», «корень» и получившая формулировку «коренные, или простые тюрки» (Тишин, 2014: 78-83).

Заключение

Таким образом, цветное обозначение в названии племен является одной из проблем, находящихся в плоскости исследования разных областей научного знания. В теоретическом плане цветовая коннотация выступает в качестве маркера, отражающего символику культуры, некий ее концепт, раскрывающий структуру мировидения, обычаи и традиции, особенности адаптации этноса к окружающей действительности. Попытка обоснования семантики цвета в культуре того или иного народа уходит в древность. Тем не менее, в этом вопросе до настоящего времени отсутствует единство мнений, так как интерпретация цвета, выступающего как элемент знаковой системы, осложняется многозначностью его лексического, грамматического текстологического и, наконец, абстрактного содержания. При непосредственной трактовке «цветовых» этнонимов, например, исходящих из характеристики описываемых средневековыми авторами внешних данных представителей того или иного племени, по-прежнему не исключаются и сложности палеографического анализа самого источника. В этом отношении в дальнейшем исследовании представляется перспективным изучение имеющихся в источниках этноцветовых наименований родоплеменной структуры социума в тесной взаимосвязи с

анализом материалов фольклора, топонимики, мифологических образов, а также реконструкцией этноисторических контактов, позволяющих определить культурные взаимодействия народов на разных этапах их формирования.

Исследование выполнено в рамках научного проекта грантового финансирования МОН РК AP09261323 «Сакральность символов и атрибутов в этнической культуре кочевников Центральной Азии».

Литература

- Абуль-Гази-Бахадур-хан. (1996). Родословное древо тюрков. Москва-Ташкент-Бишкек: Туркестан. 544 с.
- Аристов Н.А. (1897). Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Санкт-Петербург: Типография С.Н.Худекова. 182 с. (Отт. из: Живая старина. 1896. Вып. 3-4).
- Berlin B., Kay P. (1969). Basic color terms: Their universality an evolution. Berkeley & Los Angeles: University of California Press. 212 p.
- Бичурин Н.Я. (1998). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы: ТОО «Жалын баспасы». Т. 1. 390 с.
- Vambery H. (1885). Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. Leipzig: F.A.Brockhaus. 638 s.
- Gaben A.von. (1962). Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung. Acta Orientalia. T.XV. Budapest. S.111-117.
- Гордлевский В.А. (1947). Что такое «босый волк»? (К толкованию «Слова о полку Игореве»). Известия АН СССР. Т.VI. Вып.4. С. 317- 337.
- Зуев Ю.А. (1960). Тамги лошадей из вассальных княжеств. Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Алма-Ата: АН КазССР. С.93-140.
- Койчубаев Е. (1974). Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата: Наука. 275 с.
- Кононов А.Н. (1978). Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. 1975. Москва: Наука, ГРВЛ. С.159-179.
- Кузеев Р.Г. (1974). Происхождение башкирского народа. Москва: Наука. 576 с.
- Laude-Cirtautas I. (1961). Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten. Ural Altaische Bibliothek, X. Wiesbaden Otto Harrassowitz. 137 s.
- Левшин А.И. (1832). Описание киргиз кайсацких орд и степей. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайя. 264 с.
- Петров К.И. (1964) К этимологии термина «кыргыз». Советская этнография. Москва: Наука. С.81-92.
- Серов Н.В. (2004). Цвет культуры. Санкт-Петербург: Речь. 672 с.
- Тишин В.В. (2014). К интерпретации сочетания kök türk. Проблемы востоковедения. №1(63). Уфа: Гилем. С.78-83.

References

- Abul'-Gazi-Bakhadur-khan. (1996). Rodoslovnoye drevo tyurkov [Family tree of the Turks]. Moskva-Tashkent-Bishkek: Turkestan. 544 p.
- Aristov N.A. (1897). Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostey i svedeniya ob ikh chislennosti [Notes on the ethnic composition of the Turkic tribes and peoples and information on their numbers]. Sankt-Peterburg: Tipografiya S.N. Khudekova. 182 p. (Ott. iz: Zhivaya starina. 1896. Vyp. 3-4).
- Berlin B., Kay P. (1969). Basic color terms: Their universality an evolution. Berkeley & Los Angeles: University of California Press. 212 p.
- Bichurin N.YA. (1998). Sobraniye svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. Almaty: TOO «Zhalyn baspasy». T. 1. 390 p.
- Vambery H. (1885). Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. Leipzig: F.A.Brockhaus. 638 s.
- Gaben A.von. (1962). Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung. Acta Orientalia. T.XV. Budapest. S.111-117.
- Gordlevskiy V.A. (1947). Chto takoye «bosyy volk»? (K tolkovaniyu «Slova o polku Igoreve») [What is a “bosyy wolf”? (To the interpretation of “The Lay of Igor’s Campaign”)]. Izvestiya AN SSSR. T.VI. Vyp.4. P. 317- 337.
- Zuyev YU.A. (1960). Tamgi loshadey iz vassal’nykh knyazhestv [Tamgas of horses from vassal principalities]. Novyye materialy po drevney i srednevekovoy istorii Kazakhstana. Alma-Ata: AN KazSSR. P. 93-140.
- Koychubayev Ye. (1974). Kratkiy tolkovyy slovar’ toponimov Kazakhstana [Brief explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka. 275 p.

- Kononov A.N. (1978). Semantika tsветоoboznacheniy v tyurkskikh yazykakh [Semantics of color designations in the Turkic languages]. Tyurkologicheskiy sbornik. 1975. Moskva: Nauka, GRVL. P.159-179.
- Kuzeyev R.G. (1974). Proiskhozhdeniye bashkirskogo naroda [The origin of the Bashkir people]. Moskva: Nauka. 576 p.
- Laude-Cirtautas I. (1961). Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten. Ural Altaische Bibliothek, X. Wiesbaden Otto Harrassowitz. 137 s.
- Levshin A.I. (1832). Opisanie kirgiz kaysatskikh ord i stepey [Description of the Kirghiz Kaisak hordes and steppes]. Sankt-Peterburg: Tip. Karla Krayya. 264 p.
- Petrov K.I. (1964) K etimologii termina «kyrgyz» [On the etymology of the term „Kyrgyz“]. Sovetskaya etnografiya. Moskva: Nauka. P. 81-92.
- Serov N.V. (2004). Tsvet kul'tury [The color of culture]. Sankt-Peterburg: Rech'. 672 p.
- Tishin V.V. (2014). K interpretatsii sochetaniya kök türk [To the interpretation of the combination kök türk]. Problemy vosto-kovedeniya. №1(63). Ufa: Gilem. P. 78-83.

Ф.Н. Мийманбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,
e-mail: m.fialka58@mail.ru

ЗАСЕЛЕНИЕ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ КРЕСТЬЯНАМИ-ПЕРЕСЕЛЕНЦАМИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Актуальность исследования обусловлена тем, что проблема заселения Южного Кыргызстана в конце XIX – начале XX вв. остается недостаточно изученной. Целью данной работы является раскрыть историю заселения Ферганской области переселенцами на основе введения в научный оборот материалов российских архивов и дореволюционных авторов. Содержание статьи основано на применении принципов историзма и объективности. Выделены этапы переселения крестьян и образования переселенческих поселков в кыргызских волостях Ферганской области. Созданное в 1906 г. Переселенческое управление занималось созданием переселенческого фонда для обустройства переселенцев за счет изъятия земель кыргызов в предгорных и горных районах. Русским крестьянам земли отводились не по количеству членов семьи, а подворно – по 10 десятин земли в надел, включающий пашню, сенокосные угодья, пастбищную и усадебную земли. Несмотря на то, что 40% земельных площадей области были заняты посевами хлопка, администрация проводила активную работу по созданию русских поселков. Масштаб переселения крестьян в южные районы Кыргызстана был таков, что если к 1902 гг. в Ферганской области было создано только 7 русских поселков, то к 1916 г. было создано 68 переселенческих поселков.

Ключевые слова: Ферганская область, переселенцы, земельный вопрос, кыргызы, земледелие, хлопководство, Андижанское восстание.

F. Miimanbaeva

Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: m.fialka58@mail.ru

Settlement of the Fergana region by peasants-migrants in the late XIX – early XX centuries

The relevance of the study is due to the fact that the problem of the settlement of southern Kyrgyzstan in the late XIX – early XX centuries remains insufficiently studied. The purpose of this work is to reveal the history of the settlement of the Fergana region by migrants based on the introduction into scientific circulation of materials from Russian archives and pre-revolutionary authors. The content of the article is based on the application of the principles of historicism and objectivity. The stages of the resettlement of peasants and the formation of resettlement settlements in the Kyrgyz volosts of the Fergana region are highlighted. Established in 1906, the Resettlement Administration was engaged in the creation of a resettlement fund for the settlement of settlers through the seizure of Kyrgyz lands in the foothill and mountainous regions. Russian peasants were allocated land not by the number of family members, but by household – 10 acres of land per allotment, including arable land, hayfields, pasture and manor land. Despite the fact that 40% of the region's agricultural areas were occupied by cotton sowing, the administration was actively working to create Russian settlements. The scale of the resettlement of peasants to the southern regions of Kyrgyzstan was such that if by 1902. In the Fergana region, only 7 Russian settlements were created, then by 1916 68 resettlement settlements were created.

Key words: Fergana region, immigrants, land issue, Kyrgyz, agriculture, cotton growing, Andijan uprising.

Ф.Н. Мийманбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: m.fialka58@mail.ru

XIX ғ. аяғы – XX ғ. Басы Ферғана облысын қоныс аударушы шаруалармен қоныстандыру

Зерттеудің өзектілігі XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Оңтүстік Қырғызстанның қоныстану мәселесінің жеткілікті зерттелмегендігімен байланысты. Бұл жұмыстың мақсаты – Ресей архивтері мен революцияға дейінгі авторлардың материалдарын ғылыми айналымға енгізу негізінде Ферғана облысын қоныс аударушылармен қоныстандыру тарихын ашу. Мақаланың мазмұны тарихилық және объективтілік қағидаттарды қолдануға негізделген. Шаруалардың қоныс аудару кезеңдері және Ферғана облысының қырғыз болыстарында қоныс аударатын ауылдардың қалыптасуы анықталды. 1906 жылы құрылған қоныс аудару басқармасы қырғыздардың тау бөктеріндегі және таулы аудандардағы жерлерін тартып алу есебінен қоныс аударушыларды жайластыру үшін қоныс аудару қорын құрумен айналысты. Орыс шаруаларына жер отбасы мүшелерінің санына емес, әр үй шаруашылықтарына, яғни егістік, шабындық, жайылымдық және үй-жайлық жерлерді қоса алғанда, 10 ондық жерден бөлінді. Облыстың ауылшаруашылық алқаптарының 40% мақта егумен айналысқанына қарамастан, әкімшілік орыс ауылдарын құру бойынша белсенді жұмыс жүргізді. Шаруалардың Қырғызстанның оңтүстік аймақтарына қоныс аудару ауқымы мынандай болды, егер 1902 жылға қарай Ферғана облысында тек 7 орыс ауылы құрылса, 1916 жылға қарай 68 қоныс аударатын ауыл құрылды.

Түйін сөздер: Ферғана облысы, қоныс аударушылар, жер мәселесі, қырғыздар, егіншілік, мақта шаруашылығы, Әндіжан көтерілісі.

Введение

Проблема заселения Южного Кыргызстана русскими переселенцами из Европейской России остается в литературе слабоизученной. Целью данной работы является раскрыть на основе архивных материалов и литературы этапы переселения русского крестьянства в Ферганскую область.

Андреас Каппелер считал, что унижение, полученное российской элитой в результате поражения в Крымской войне, нанесло удар по самолюбию и чувству престижа прежде всего военного руководства и заставило его искать способы компенсации. «В Азии Россия должна была продемонстрировать свою имперскую мощь и достичь паритета с западными колониальными державами» (Каппелер А., 2000: 144). В начале 1860-х гг. началось завоевание Центральной Азии, причиной чему послужили экономические и политические интересы Российской империи.

Кыргызстан еще в середине XIX в. входил в состав Кокандского ханства, которое не могло обеспечить ни внутренней, ни внешней его безопасности. Отдельные кыргызские роды стали проявлять желание принять российское подданство. Кыргызы северных районов приняли подданство России в период между 1855 и 1867 гг. Кыргызы Ферганы продолжали оставаться в составе Кокандского ханства, терпя насилие и

произвол ханов, непомерные налоги. Их стремление принять российское подданство особенно усилилось во время восстания 1873-1876 гг. В результате ожесточенной борьбы с Кокандским ханом южные районы Кыргызстана и Ферганы официально вошли в состав России 19 февраля 1876 г. (История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней, 1986.: 60,74,86). Была образована Ферганская область в составе Туркестанского генерал-губернаторства, куда вошла и южная часть Кыргызстана. Миграция русских крестьян в завоеванный Туркестан в последней трети XIX в. становится актом внутренней колонизации, что соответствовало стратегической задаче правительства Российской империи.

Материалы и методы

Источниками при подготовке данной статьи послужили материалы РГИА (Ф.391 – Переселенческое управление Министерства земледелия) и РГВИА (Ф.400 – Азиатская часть), в частности, отчеты, справки, доклады чиновников Переселенческого управления Туркестана о количестве заготовленных участков под переселенческие селения и о количестве смещенных кыргызских хозяйств, а также отчеты военных губернаторов Ферганской области.

Методологической основой исследования выступили общенаучные принципы, одним из которых является принцип историзма, предпо-

лагающий исследование возникновения явлений и тенденций будущего развития, рассматривающий их в аспекте не только прошлого, но и будущего. В статье применяются также общие методы научного познания: анализ и синтез.

Историография переселенческого вопроса в Центральной Азии в досоветский период весьма обширна, однако исследований, посвященных переселению русских крестьян в Ферганскую область Туркестана в конце XIX – начале XX века, крайне мало. Данная проблема в советский и постсоветский период не становилась еще объектом специального изучения, хотя в дореволюционной литературе наиболее полно данный вопрос рассмотрен в работе К.К. Палена «Переселенческое дело в Туркестане» (Пален К.К., 1910). В ходе ревизии Туркестанского края, начавшейся в июне 1908 г., сенатор граф К.К. Пален полностью ознакомился с переселенческим делом в Туркестанском крае, во всех подробностях он описывает переселенческое дело в Семиреченской области; раскрывая переселенческое дело в Туркестанском крае, он описывает состояние его при первых генерал-губернаторах – К.П. фон Кауфмане, М.Г. Черняеве, военном губернаторе Сыр-Дарьинской области Н.И. Гродекове. Материалы сенаторской ревизии графа К.К. Палена являются исключительным источником не только по истории переселения в Туркестанский край крестьян из Европейской России, но и по аграрной истории края.

Результаты и обсуждение

Заселение Туркестанского края русскими крестьянами началось после присоединения его к России с «казацкой» колонизации. Но вскоре администрация края признала казацкую колонизацию нецелесообразной и отказалась от нее (Бартольд В.В., 1963: 321). В Туркестанском крае был создан переселенческий фонд для русских крестьян. В конце XIX в. заселялась главным образом Семиреченская область. С 90-х годов XIX в. приобрело значительные размеры переселение крестьян в Ферганскую область, созданную из южной части Кокандского ханства в 1876 г., и Самаркандскую область, преобразованную из Зеравшанского округа. Под переселенческие поселки, как правило, использовались орошаемые земли Туркестанского края. Для заселения множества переселенцев необходимо было большое количество свободных государственных земель, не требующих дополнительных затрат на орошение. Но свободной земли не было, ее можно

было получить с помощью двух путей: выселения кочевников, превращения их зимовок и пашен в переселенческие участки; строительства ирригационных сооружений и орошения новых земель специально для вновь прибывших крестьян. Общая площадь вновь орошаемых земель в Туркестане доходила до 300 тыс. десятин. Также по вновь составленному проекту предполагалось орошение 1 млн десятин земли (Статистический ежегодник. 1917-1923 гг., 1924: 12).

Представители царской администрации в Туркестане считали, что орошение пустующих земель является единственной возможностью для создания переселенческого фонда. Туркестанская администрация была заподозрена в киргизофильских тенденциях, т.к. она постоянно рапортовала, что в Туркестане не имеется необходимого количества свободной земли. Главное управление землеустройства и земледелия, со своей стороны считало возможным и необходимым самую интенсивную колонизацию Туркестана переселенцами из внутренних губерний Европейской России. Туркестанское управление земледелия и государственных имуществ с 1895 г. осуществляло руководство переселением крестьян, организационно-технической стороной их водворения в Самаркандской, Ферганской и Сыр-Дарьинских областях. Массовое переселение в Туркестан вызвало необходимость создания в 1906 г. Переселенческого управления, которое должно было заниматься созданием переселенческого фонда для переселяющихся крестьян, несмотря на действительное положение дел в Туркестане.

Переселение крестьян носило волнообразный характер. Наибольший приток переселенцев приходился на начало 90-х годов XIX в. (1891-1893 гг.) и был обусловлен тяжелым положением крестьян в России в связи с неурожаями тех лет.

В Ферганской области изъятие земель производилось в предгорных районах, где затем образовывались переселенческие участки, т.к. долинные земли активно засевались хлопком. Судьба кыргызов-кочевников, выселявшихся в горные районные, слабо волновала администрацию области. Генерал-губернатор считал рискованным отводить переселенцам богарные земли, поэтому его неопременным условием устройства русских крестьян был отвод на каждую семью не менее 2-3 десятин орошенной земли (Пален К.К., 1910: 221). Наконец, первое русское село Покровское в составе 20 семей было образовано в Ошском уезде в 1893 г. Следующие три по-

селка были образованы в 1897 г.: Александровский – на Чаткале, Успенский – в Наманганском уезде и Николаевский – в Андижанском уезде (Кененсариев Т. 1989: 53). Образованы были эти селения на «отказных» землях – так назывались земли, оставшиеся незамежеванными за кыргызским населением при поземельно-податных работах до издания закона 10 июня 1900 г.

С 1895 г. до восстания 1898 г. постоянно происходили столкновения кугартских и кетмень-тюбинских кыргызов с переселенцами за землю и воду. Кыргызское население несло бремя тяжелых повинностей – натуральных и денежных. Основной натуральной повинностью являлась дорожная повинность по устройству дорог и мостов. На юге Кыргызстана существовал более широкий круг повинностей, чем на севере – местное население должно было поставлять строительные материалы – хворост, камни, солому, лес, участвовать в борьбе с саранчой и строить дороги. Очистка и ремонт арыков носили общественный характер (Сапелкин А.А., 1968: 80, 82, 85). Помимо поземельного налога, в 1898 г. власти ввели еще дополнительный, военный налог.

Следующий толчок к русской колонизации Ферганской области был дан «взрывом мусульманского фанатизма, вылившемся в кратковременное Андижанское восстание» во главе с Мадали-ишаном (Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.11. Д.3. Л.11). 18 мая 1898 г. восставшие напали на Андижанский гарнизон с целью разгромить его и завладеть оружием. Однако под натиском войск восставшие вынуждены были отступить в горы. Несмотря на это, восстание ширилось и захватывало все больше районов Ферганской области. В нем участвовали Маргеланский и Андижанский уезды целиком, в Ошском уезде – Наукатская, Акбуринская и Булакбашинская волости (Касымбеков К.Ф., 1989: 52, 55).

В 1898/9 г. был основан поселок Благовещенский, для которого были выделены свободные государственные земли, лежавшие вдоль правого берега р.Кугарт к северо-западу от Джалал-Абада, в количестве свыше 1000 десятин земли, заселенный крестьянами, прибывшими из Киевской губернии (Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.11. Д.3. Л.12). Кишлак, в котором проживал руководитель Андижанского восстания Мадали-ишан, был разрушен, на его месте в 1899 г. было образовано Русское село в 200 дворов; в Маргеланском уезде из кишлаков Таджик, Мин-Тюбе и Кашгар были

выселены жители (в количестве 680 семей) в наказание за участие в Андижанском восстании (Российский государственный исторический архив. Ф.400. Оп.1. Д.2698. Л.2об.,3). Остальная часть населения, согласно двухлетнему плану выселения жителей, была переведена на новые земли в 1901 году. Конфискованные земли были переданы русским переселенцам. Российская исследовательница Ю.Н. Циряпкина утверждает, что в Туркестане, где соседствовали оседло-земледельческие и кочевые аулы, русская администрация не спешила захватывать у коренного населения орошаемые земли под переселенческие поселки в связи с возможностью восстания и сокращения хлопковых посевов (Циряпкина Ю.Н., 2016: 184). Однако, это не так, вышеприведенный пример показывает, что администрация при необходимости не стеснялась в применении кардинальных мер в отношении коренного населения.

В 1900 г. в Кугартской долине был образован один поселок в 40 дворов (Российский государственный исторический архив. Ф. 400. Оп. 1. Д. 2698. Л. 28). В 1901 г. рядом с селением Благовещенским был основан поселок Спасский (Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.11. Д.3. Л.1). В 1903 г. селение Рождественское было основано в Ошском уезде (Пален К.К. 1910: 231). К.К. Пален отмечал, что в них самовольно осело 453 семьи в числе 2166 душ обоего пола, но в связи с тем, что земли было немного, то наделили землей лишь 325 хозяйств с 946 душами мужского пола. Комиссией была определена средняя норма пашни, равнявшаяся 10,6 десятины, сенокоса – 4,7 десятины, пастбища – 2,3 дес. и усадьбы – 1 дес., а всего земли на одну семью – 18,6 десятины. Мужской состав семьи был принят в 3 души (Пален К.К., 1910: 223).

В 1902 г., несмотря на значительный наплыв в область русских людей, не было образовано ни одного русского поселка «вследствие полного отсутствия свободных земель с готовым искусственным орошением (Российский государственный исторический архив. Ф.400. Оп.1. Д.3114. Л.5об.). Всего у местного населения Ферганской области было конфисковано к к. XIX в. 2954 десятины земли. За десятилетие 1892-1902 гг. в Ферганской области было создано только 7 русских поселков (Гинзбург А.И., 1991: 53, 57).

Все крестьяне, решившие переселиться, осуществляли свое намерение двумя путями: они уезжали с разрешения местных властей и

пользовались, таким образом, содействием правительства и преимущественным правом наделения государственной землей в районах водворения; или же самовольно, хотя самовольное переселение и запрещалось, не пользуясь правительственными льготами и пособиями. Массовое движение крестьян в Туркестан требовало от правительства крупных ассигнований, поэтому оно предпочло переложить все расходы, связанные с переселением, на плечи самих крестьян. В связи с этим, «Временные правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан земледельцев» от 6 июня 1904 г. узаконили самовольное переселение в край крестьян (Кененсариев Т., 1989: 54). К 1905 г. русское население в Ферганской области составляло всего лишь 0,4% общего числа жителей (Пален К.К., 1910: 190).

Стабильности в норме земельного надела в Ферганской области не было и размеры закрепленной за переселенцами земли колебались в связи с различными обстоятельствами: приток переселенцев, количества заготовленных земель. К.К. Пален подчеркивал, что крестьянам, поселившимся в Ферганской области, земельные наделы отводились подворно, в одинаковом размере для всех дворов, вне зависимости от числа душ в семье (Пален К.К., 1910: 265). Впоследствии, вместо положенного на семью переселенца надела в 10 десятин земли, он иногда составлял 4-5 десятин. В соответствии с принятыми 10 июля 1903 г. «Правилами о добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли в областях Сыр-Дарьинской, Ферганской и Самаркандской» переселенцы получали земельные участки в постоянное (бессрочное) пользование в размерах, не превышающих 3 дес. на мужскую душу (Сапелкин А.А., 1977: 83.).

В «Отчете о состоянии Ферганской области за 1903 г.» военный губернатор писал о том, что вследствие естественного прироста населения и необходимости выделения повзрослевших и имеющих самостоятельную семью детей от родителей, необходимо увеличить число русских поселений. «Для устранения такого неблагоприятного, но скоро неизбежного явления, проектировано на первое время устройство поселения на 100 семей с затратой не более 3000 рублей (по смете 4700 рублей) на усиление орошения на свободных землях долины Кугарта, в соседстве с селением Благовещенским. Намечено также устройство поселения в долине Кетмень-Тюбе, где имеется до 15000 десятин свободной земли с орошением и с прекрасными условиями по-

чвенными, климатическими и хозяйственными». Военный губернатор области писал, что имеется также до 18000 десятин земли, «частью казенной, частью туземцев», на левом берегу р.Нарын, в Уч-Курганской степи Андижанского уезда. С 1895 по 1898 годы Министерство земледелия проводило работы по орошению «этой прекрасной лёссовой равнины», но с мая 1898 г. эти работы были прекращены. По мнению военного губернатора Ферганской области, эти земли могли быть отчуждены по соответствующей оценке «ввиду совершенной ненужности для туземцев той земли, как безводной. Он считал, что на 18000 десятинах можно было бы устроить 1800 дворов, если в среднем брать на один двор 5 человек членов семьи, то это около 100000 душ русских земледельцев. «Эта мощная русская семья с достаточным контингентом запасных нижних чинов, была бы оплотом к умиротворению туземцев» (Российский государственный исторический архив. Ф.400. Оп.1. Д.3237. Л.5 об., 6 и об.).

Территории Средней Азии, присоединенные к Российской империи, должны были соответствовать потребностям российского рынка, обеспечивать хлопком текстильную промышленность. Была поставлена задача создания базы по выращиванию хлопка. В начале 90-х годов XIX в. в Туркестанском крае развернулась деятельность многих московских фирм: Товарищество Ярославской большой мануфактуры, Среднеазиатское торгово-промышленное товарищество «Кудрин и К^о», фирма «Владимир Алексеев», фирма «Бр. Каменских», Торговый дом «Бр.Шлосберг», Торговый дом Крафта. Они открывали здесь хлопкоочистительные заводы, выдавали дехканам задатки, хлопковые семена, что способствовало дальнейшему развитию хлопководства. В 1900 г. представителями Товарищества Ярославской Большой мануфактуры и фирмы «Вл. Алексеев» было выдано 5632 землевладельцам 14 волостей Андижанского уезда около 400000 рублей ссуды при условии уплаты хлопком по существующим ценам. ...Выдаче ссуд предшествовал осмотр хозяйств, а в обеспечение ее брался вексель, оформленный у нотариуса. За ссуду затем удерживалось до 10% от взятой суммы (Хотамов Н.Б., 1990: 46, 47, 48, 50, 52).

А. Каппелер подчеркивал, что к 1885 г. в Ферганской долине под разведение хлопка были отданы только 14% земледельческих площадей, а к 1915 г. они составляли уже 40%. В 1910 г. удельный вес цены хлопка ко всей сельскохозяй-

ственной продукции Туркестана составлял уже более половины стоимости (Каппелер А., 2000: 148). Несмотря на то, что на всей орошенной земле выращивали хлопок, российская буржуазия, надевшаяся, что благодаря хлопку Туркестан может стать «заметным алмазом в русской короне», не могла согласиться с изъятием земли у местного населения и передачей ее переселенцам, несмотря на то, что не хватало свободных орошенных земель, а работы по орошению участков велись медленно и требовали колоссальных финансовых затрат.

Следующий этап массового переселения крестьян приходился на период столыпинской реформы (1907-1912 гг.). Переселенцам выделяли наделы все же за счет насильственного захвата земли у кыргызов. В 1908 г. у кыргызов-кочевников Кугартской волости было отмежевано 6821 десятина земли, после чего у них осталось земли меньше, чем стало у русских переселенцев – вместо 40 десятин, положенных кочевникам, осталось по 18,6 десятин земли на семью. Кыргызам же предполагалось выдать компенсацию «в возмещение ценности их усадебной оседлости, клеверников, вспахан-

ных орошенных полей, арыков и насаждений... из 136000 ассигнованных для окончательного устройства переселенцев Кугартской долины на 6821 десятинах в селениях Таран-Базар, Джиргитал и Кок-Янгах» (Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.11. Д.3. Л.6). Но необходимо отметить, во-первых, что в этом перечислении оцениваемого недвижимого имущества отсутствует указание на пастбища для скота, жизненно важные для существования всего кочевого хозяйства. Во-вторых, временные комиссии по принятию переселенческих участков выдавали денежные вознаграждения за снос хозяйств не ко времени их смещения, когда деньги были действительно необходимы на расходы, вызываемые этим смещением, а гораздо позже – на следующий год, а иногда и еще позже, причем комиссии при оценке стоимости смещенных хозяйств явно занижали цены в 2-3 раза (Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.3. Д.915. Л. 71). Все это свидетельствовало о том, что власти не считались с кыргызами-кочевниками, серьезно ущемляли их права на распоряжение своим имуществом, т.е. землей.

Таблица 1 – Земельное обеспечение и численность населения переселенческих поселков

Поселок	Земли, отведенные из колониального фонда	Земли, арендуемые у кыргызского населения	Отведенная свободная государственная земля	Устроено в усадьбах			Зачислено, но не устроено в усадьбах	Душ семей об п.
				семей	душ обоего пола	в т. ч. мужчин		
1. Кок-Янгах	2459	-	1197	206	1104	571	23	102
2. Джиргитал	2559	688	-	140	894	461	38	147
3. Тан-Базар	1139	103	-	69	394	191	6	27
Итого:	6157	791	1197	415	2392	1223	67	276

Таким образом, во всех трех поселках к 1 сентября 1909 г. проживало 482 семьи с населением 2668 человек, обрабатывавших свыше 8145 десятин земли, но уже к 1910 г. русское население увеличилось еще более, чем на 40 семей. Кроме того, некоторое число русских проживало на отдельных хуторах в качестве арендаторов, а некоторые – и собственников, купив земли у местного населения. В предгорьях и долинах, по правую сторону р.Кугарт, в пределах Кугартской лесной дачи также проживало много русских переселенцев, арендовавших у казны

участки для занятия пчеловодством. Фактически, большая часть Кугартской долины была заселена и возделывалась русским населением, располагавшим 8,6 тыс. десятин земли (Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп. 11. Д.3. Л. 14 и об.).

Курс правительства на переселение крестьян усилил и ускорил процесс отчуждения земель в предгорных и горных районах Ферганской области, населенных кыргызами, и создание на них русских и украинских поселков. Только до 1913 г. в Андижанском уезде у кыргызов-кочевников

было изъято 708829 дес. земли. В 1914 г. было решено изъять 1291311 дес. «излишних» земель в кыргызских волостях Ошского, Скобелевского и Кокандского уездов (Усенбаев К.У., 1967: 115).

Сенатор К.К. Пален, проанализировав процесс переселения, писал: «Всякий рубль, затраченный из средств казны на поддержание современных форм переселения, идет не на пользу государственную, а на подготовку в близком будущем аграрного кризиса на этой окраине и при том в самой острой его форме, так как оно не замедлит осложниться здесь национальной рознью между неустроенным в земельном отношении коренным инородческим населением и неосмотрительно заброшенным в край русскими сельскими обывателями». Он считал, что следовало вообще отказаться от сложившейся системы переселения, а отводимые ежегодно на переселенческое дело в Туркестане сотни тысяч рублей расходовать прежде всего на землеустройство местного кочевого и казачьего населения, на упорядочивание землепользования уже существующих там русских селений, создать условия для их развития, для развития предпринимательства в среде русских переселенцев, а при реорганизации переселенческого дела необходимо поощрять заселение Туркестана зажиточным крестьянством (Вопросы колонизации. 1911: 256-260).

В 1908 г. и 1910 г. в Государственной Думе ставился вопрос о необходимости разработки закона о земельном устройстве кочевников, чтобы «поставить дело использования земельных

излишков киргиз под переселенческие участки на твердую, законную почву» (Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.6. Д.300. Л. 33). Но, несмотря на то, что такой законопроект не был выработан, все же в Ферганской области к 1916 г. было создано 68 переселенческих поселков с 2897 дворами, которые располагались анклавами в зоне богарного и орошаемого земледелия (Гинзбург А.И., 1991: 47).

Заключение

Статистики, обследовав к 1914 г. Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды, посчитали, что кыргызские хозяйства пользуются «излишними землями» в размере 1,3 млн десятин. Эти земли должны были отойти в Переселенческий фонд. Кыргызам же должно было остаться только 763000 десятин, включая площади, приходившиеся на высокогорную скалистую местность (История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней. 1986: 100).

Летом 1916 г. в Кыргызстане началось крупнейшее национально-освободительное движение, подавленное царизмом, и завершившееся тем, что кыргызы, боясь расправы, частью бежали в Китай, частью были выселены с насиженных мест. Их земли были теперь свободны и занимались крестьянами из Европейской России на «законной» основе. Тем не менее, опыт восстания 1916 г. оказал большое влияние на самосознание кыргызов, на понимание необходимости национальной эмансипации, что произошло только в конце XX века.

Литература

- Каппелер А. (2000). Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. Москва: «Традиция» – «Прогресс-Традиция». 344 с.
- История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней. (1986). Фрунзе: Кыргызстан. Т.2. 480 с.
- Пален К.К. (1910). Переселенческое дело в Туркестане. Санкт-Петербург: Сенатская типография. 436 с.
- Бартольд В.В. (1963). История культурной жизни Туркестана. Соч. Москва. Т.2, ч.1. 1024 с.
- Статистический ежегодник. 1917-1923 гг. (1924). /Сост. под ред. Красновского Д.П.; РСФСР. Центр. Стат. Упр. Туркесп. Ташкент: Изд. ТЭС-а. Т.1. 602 с.
- Кененсариев Т. (1989). Переселенческий вопрос в политике царского правительства второй пол. XIX – нач. XX в. (на материалах Киргизии). // Известия АН Киргизской ССР. Общественные науки. №1.
- Сапелкин А.А. (1968). К истории феодализма в Киргизии в конце XIX – нач. XX вв.(административное устройство и налоговая система). Фрунзе: Илим. 125 с.
- Российский Государственный Исторический Архив. Ф.391. Оп.11. Д.3.
- Касымбеков К.Ф. (1989). Андижанское восстание 1898 г.//История и историография национально-освободительных движений второй половины XIX – начала XX в. в Средней Азии и Казахстане: итоги, поиски, перспективы изучения. Ташкент: Фан. 133 с.
- Российский Государственный Военно-Исторический Архив. Ф.400. Оп.1.
- Циряпкина Ю.Н. (2016). Русские переселенцы в Туркестане в конце XIX – начале XX в.: основные социокультурные характеристики//Вестник Томского государственного университета. № 411. <https://core.ac.uk/download/pdf/287464912.pdf>

- Гинзбург А.И. (1991). Русское население в Туркестане (конец XIX- начало XX века). Москва. 144 с.
- Сапелкин А.А. (1977). Аграрные отношения в Киргизии в н. XX в. (1900-1917 гг.). Фрунзе: Илим. 282 с.
- Хотамов Н.Б. (1990). Роль банковского капитала в социально-экономическом развитии Средней Азии (начало 90-х гг. XIX в. – 1917 г.). Душанбе: Дониш. 321 с.
- Российский Государственный Исторический Архив. Ф.391. Оп.3. Д.915.
- Усенбаев К.У. (1967). Восстание 1916 г. в Киргизии. Фрунзе: Илим. 328 с.
- Вопросы колонизации. (1911). №9.
- Российский Государственный Исторический Архив. Ф.391. Оп.6. Д.300.

References

- Kappeler A. (2000). Rossiya – mnogonatsional'naya imperiya. Vozniknoveniye. Istoriya. Raspad. [Russia is a multinational empire. Occurrence. History. Decay.] Moskva: «Traditsiya» – «Progress»- Traditsiya». 344 s.
- Istoriya Kirgizskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney. (1986). [History of the Kyrgyz SSR from ancient times to the present day.] Frunze: Kyrgyzstan. T.2. 480 s.
- Palen K.K. (1910). Pereselencheskoye delo v Turkestane. [Resettlement business in Turkestan.] Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya. 436 s.
- Bartol'd V.V. (1963). Istoriya kul'turnoy zhizni Turkestana. [The history of the cultural life of Turkestan.] Soch. Moskva., T.2, ch.1. 1024 s.
- Statisticheskyy yezhegodnik. 1917-1923 gg. (1924). [Statistical Yearbook] / Sost. pod red. Krasnovskogo D.P.; RSFSR. Tsentr. Stat. Upr. Turkresp. Tashkent: Izd. TES-a. T.1. 602 s.
- Kenensariyev T. (1989). Pereselencheskiy vopros v politike tsarskogo pravitel'stva vtoroy pol. XIX – nach. XX v. (na materialakh Kirgizii). [The resettlement question in the policy of the tsarist government of the second half. XIX – early XX century]// Izvestiya AN Kirgizskoy SSR. Obshchestvennyye nauki. №1.
- Sapelkin A.A. (1968). K istorii feodalizma v Kirgizii v kontse XIX – nach. XX vekov. [On the history of feudalism in Kyrgyzstan at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries (administrative structure and tax system).] Frunze: Ilim, 125 s.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv. [Russian State Historical Archive.] F.391.Op.11.D.3.
- Kasymbekov K.F. (1989). Andizhanskoye vosstaniye 1898 g.//Istoriya i istoriografiya natsional'no-osvoboditel'nykh dvizheniy vtoroy poloviny XIX – nachala XX v. v Sredney Azii i Kazakhstane: itogi, poiski, perspektivy izucheniya. [Andijan uprising of 1898 // History and historiography of national liberation movements in the second half of the 19th – early 20th centuries. in Central Asia and Kazakhstan: results, searches, study prospects]. Tashkent: Fan/ 133 s.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-Istoricheskiy Arkhiv. [Russian State Military Historical Archive] F.400. Op.1.
- Tsiryapkina YU.N. (2016). Russkiye pereselentsy v Turkestane v kontse XIX – nachale XX v.: osnovnyye sotsiokul'turnyye kharakteristiki [Russian settlers in Turkestan in the late 19th – early 20th centuries: main sociocultural characteristics] //Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. № 411. <https://core.ac.uk/download/pdf/287464912.pdf>
- Ginzburg A.I. (1991). Russkoye naseleniye v Turkestane (konets XIX- nachalo XX veka). [Russian population in Turkestan (late XIX – early XX century).] Moskva. 144 s.
- Sapelkin A.A. (1977). Agrarnyye otnosheniya v Kirgizii v n. XX v. (1900-1917 gg.). [Agrarian relations in Kyrgyzstan n. XX century]. Frunze: Ilim. 282 s.
- Khotamov N.B. (1990). Rol' bankovskogo kapitala v sotsial'no-ekonomicheskoy razvitiy Sredney Azii (n.90-kh gg. XIX v. – 1917 g.). [The role of banking capital in the socio-economic development of Central Asia (early 90s. XIX century. – 1917).] Dushanbe: Donish. 321 s.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv. [Russian State Historical Archive.] F.391. Op.3. D.915.
- Usenbayev K.U. (1967). Vosstaniye 1916 g. v Kirgizii. [The uprising of 1916 in Kyrgyzstan.] Frunze: Ilim. 328 s.
- Voprosy kolonizatsii. (1911). №9.
- Rossiyskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv. [Russian State Historical Archive.] F.391. Op.6. D.300.

FTAMP 03.20.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.11>**Қ.А. Еңсенов**

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: kanat-02-79@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІ АРАСЫНДАҒЫ АЙМАҚТЫҚ КӨШІ-ҚОН (1991-2011 ЖЖ.)

Мақалада Қазақстан және Орта Азия мемлекеттерінің 1991-2011 жылдар аралығындағы аймақтық қарым-қатынастарының қалыптаса бастауы, мемлекет аралық келісімдер, шекара шебінің айқындалуы, мемлекеттердің экономикалық-әлеуметтік даму жағдайын тұрақтандыруға бағытталған іс-шаралардың жүзеге асырылуы және елдердің қауіпсіздік мәселесі келісімдер мен адам құқықтары, көші-қон процестерін реттеуге байланысты атқарылған шаралар қаралған.

Қазақстанға оралған қазақ диаспорасының өкілдерінің ата-бабалары Кеңес Одағы кезінде қиын заманда елден еріксіз қоныс аударып кеткен болатын. Қазіргі уақытта солардың ұрпақтары Тәуелсіз Қазақстан Республикасына әртүрлі мемлекеттерден бұрынғы тарихи Отаны ретінде көшіп келіп қоныстануда.

Ғылыми-зерттеуде Қазақстан және Орта Азия мемлекеттері арасында келісімдер негізінде және БҰҰ мен Халықаралық нормалар мен талаптарды сақтау арқылы жүзеге асырылған көші-қон процестері аймақтық және жаһандық сипатқа ие болғандығы зерделенген. Осы аталған ғылыми-зерттеу мақаласын жазуға отандық және шетелдік авторлардың еңбектерімен қатар, Қазақстан Республикасы Президенті архиві мен Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің тың құжаттық және деректік материалдары пайдаланылған.

Зерттеу нәтижесінде Қазақстан Республикасына аймақтық көші-қонда келген қазақ диаспорасының орналасуы және олардың Қырғызстан, Түркия, Өзбекстан, Тәжікстан, Иран және Ауғанстан мемлекеттерінен келгендігі, олардың сандық көрсеткіштері туралы да мәліметтер келтірілген.

Түйін сөздер: Қазақстан, Орталық Азия, Азия мемлекеттері, аймақтық қарым-қатынастар, ұлттар, халық, этностар, диаспора, көші-қон, оралмандар.

K.A. Yensenov

History Institute KR MES SC, Kazakhstan, Nur-Sultan,
e-mail: kanat-02-79@mail.ru

Regional migration between Kazakhstan and Asian countries (1991-2011)

The article discusses the beginning of the formation of regional relations between Kazakhstan and Central Asia in 1991-2011, interstate agreements, the definition of the border, the implementation of measures aimed at stabilizing the state of economic and social development of the states, as well as the issues of security of the countries, agreements on human rights, measures to regulate migration rules.

The ancestors of the Kazakh diaspora who returned to Kazakhstan were forced to emigrate during the difficult times of the Soviet Union. Currently, their descendants immigrate to the Independent Republic of Kazakhstan as to their historical homeland from different countries.

It is studied that migration processes carried out on the basis of agreements between Kazakhstan and the states of Central Asia and compliance with UNO and international norms and requirements have acquired a regional and global character. In addition to the works of domestic and foreign authors, new documentary materials of the archive of the President of the Republic of Kazakhstan and the National Archive of the Republic of Kazakhstan were used to write this research article.

As a result of the study, data on the location of the Kazakh diaspora arriving in the Republic of Kazakhstan in regional migration and their quantitative indicators from Kyrgyzstan, Turkey, Uzbekistan, Tajikistan, Iran and Afghanistan were given as well.

Key words: Kazakhstan, Central Asia, Asian countries, Regional relations, Nations, Peoples, Ethnic groups, Diaspora, Migration, Repatriates.

Қ.А. Енсенев

Институт истории государства КН МОН РК, Казахстан, г. Нур-Султан,
e-mail: kanat-02-79@mail.ru

Региональная миграция между Казахстаном и странами Азии (1991-2011 гг.)

В статье рассматриваются вопросы формирования региональных отношений между Казахстаном и Центральной Азией с 1991 по 2011 год, межгосударственные соглашения, демаркация границ, реализация мер, направленных на стабилизацию экономического и социального развития стран, а также вопросы безопасности, соглашений и прав человека, миграции. Рассмотрены меры, принимаемые для регулирования процессов.

Вернувшиеся в Казахстан предки казахской диаспоры были вынуждены эмигрировать в тяжелые времена Советского Союза. В настоящее время их потомки иммигрируют в Независимую Республику Казахстан как на историческую родину из разных стран.

Исследовано, что миграционные процессы, осуществляемые на основе соглашений между Казахстаном и Центральной Азией и с соблюдением норм и требований ООН и международных норм и требований, носят региональный и глобальный характер. При написании данной исследовательской статьи наряду с работами отечественных и зарубежных авторов использовались новые документальные материалы Архива Президента Республики Казахстан и Национального архива Республики Казахстан.

В исследовании также представлена информация о расселении казахской диаспоры в Республике Казахстан и их количественных показателях из Кыргызстана, Турции, Узбекистана, Таджикистана, Ирана и Афганистана.

Ключевые слова: Казахстан, Центральная Азия, страны Азии, региональные отношения, нации, народы, этносы, диаспора, миграция, репатрианты.

Кіріспе

Орталық Азия Республикалары Қазақстанның көпбағытты сыртқы саясатында маңызды рөл атқарады. Өйткені, Қазақстан бұл республикалармен тікелей көрші ғана емес, ел өміріндегі маңызды мәселелер осы елдермен байланысты. Аймақтық интеграция, жаһандану үрдісімен қатар республикалар арасындағы сауда-экономикалық қатынастар да үлкен қарқынмен дамып келеді. Орталық Азияда аймақтандыру үрдісін дамыту үшін қалыптасқан қолайлы алғышарттар бар. Орталық Азия мемлекеттерімен өзара тату көршілік, тұрақты қарым-қатынас – біздің еліміздің маңызды факторы болып табылады (Сейдін, 2006: 68).

Қазақстан және Орта Азия мемлекеттері арасындағы қарым-қатынаста көші-қон процестері де айрықша сипатқа ие екендігі анық. Өйткені, көршілес Қырғызстан, Өзбекстан елдері және Тәжікстан, Иран, Ауғанстан елдеріне кезінде шашырап кеткен қандастарымыздың Қазақстанға оралуы мемлекеттер арасындағы аймақтық келісімдер арқылы жүзеге асырыла бастады. Нәтижесінде 1991 жылдан бастап Қазақстанға әр жылдарда оралмандар келіп, олар облыстар бойынша орала бастады. Бұл этникалық қазақ диаспорасы қазақ халқының саны жағынан өсуіне өзіндік үлестерін қоса түсті. Олар атамекенге

келіп, кәсіпкерлікпен және шаруашылықпен айналысып, елдің дамуына да жұмыстар атқара бастады. Сондықтан, осы аталған Орта Азия және Қазақстан арасындағы аймақтық көші-қон процестерін қарастыру, зерделеу өте маңызды тақырыптардың бірі және ол зерттеуді қажет етеді.

Материалдар және әдістер

Ғылыми зерттеу мақаласын жазуға Қазақстан Республикасының Президенті мұрағаты (ҚР ПА), Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві (ҚР ҰА) құжаттарынан алынған тың деректер пайдаланылды. Сондай-ақ, дипломатия және халықаралық аймақтық байланыстар туралы жазылған шетелдік және Отандық ғылыми зерттеу еңбектеріне талдау жасау іске асырылып, оларға сілтемелер жасалынды.

Тарих ғылымында әр тақырыпқа қатысты ғылыми-зерттеудің теория-методологиялық ұстанымдары бар. Мысалы, осы зерттеу нысанына алынған аймақтық көші қонға келер болсақ, бұл тақырыпты зерделеу үшін отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне талдау жасау, архив құжаттарын қарастыру және тың мәліметтерді ғылыми айналымға келтіре отырып, аймақтық көші-қон мәселесін зерделеп, қорытынды жасауға болады. Ол үшін та-

рихи зерттеудегі ұстаным, жүйелілік, тарихи фактілерді талдау сияқты жұмыстар жүзеге асырылуы қажет.

Осы аталған Орта Азия және Қазақстан арасындағы аймақтық байланыстарға қатысты Қазақстан Республикасының қоғам қайраткері, дипломат (қазіргі Қазақстан Республикасының Президенті) Қ.К. Тоқаев «Беласу» атты еңбегінде: «Азия мемлекеттерінің өзара қарым-қатынастарының бастапқы кезеңі туралы мәліметтер келтірген. Онда автор: «Азия мемлекеттерінің бұл бастаманы алғашқы қабылдауы айтарлықтай салқын болды. Осы мәселе жөнінде мен кездескен және пікір алмасқан дипломаттар жаңа ұсынысты егжей-тегжейлі зерделеу және оны өмірде жүзеге асырудың амалдарын бірлесіп талқылау қажеттігіне сілтеме жасады. БҰҰ тарапынан жалпы қолдау білдірілді, бұл осы бір ала бөтен дипломатиялық әрекеттің ойдағыдай қадам басып кетеріне үміттендірді. Біз үшін мейлінше айқын нәрсе жалтақсыз әрекет ету, барлық Азия мемлекеттерін және халықаралық ұйымдарды тарта отырып, Қазақстан бастамасын белсене талқылауды ұйымдастыру болды», – атап өткен (Тоқаев, 2008: 433).

Қазақстандық тарихшы-ғалымдар Б. Найманбаев және Г. Орынбасарова «Қазақстан Республикасының ислам ынтымақтастығы ұйымымен гендерлік теңдік мәселелері бойынша өзара қарым-қатынасының тарихы» тақырыбында жазған ғылыми мақаласында: «Зерттеудің мәні мен мазмұнын ашуға, заңдылықтарды анықтауға, зерттелетін мәселенің нақты дамуын сипаттауға мүмкіндік берген тарихи-саяси көзқарас негізгі зерттеу болды. Қазақстан Республикасы зайырлы мемлекет болып табылады, онда халық құқы тең құқықтарды пайдаланады (Найманбаев, Орынбасарова, 2021: 58-67)», – деп тұжырым жасаған. Яғни, аймақтық көші-қон жағдайында келгендердің де мемлекетте құқы қорғалады.

Ресейлік зерттеуші, ғалым И.Ю. Кошель «К вопросу о региональной миграции» тақырыбында жариялаған мақаласында: «Көші-қон процестері, әр елдердегі, әр түрлі континенттердегі қоныстандыру қозғалыстары және әлеуметтік ауысулар түрінде өтті. Басталған қозғалыстар әсері күннен күнге күшейіп келеді. Оның басты ерекшелігі – ішкі саяси шиеленістің күшеюі, мемлекетаралық қарама-қайшылық және халықаралық экономикалық және саяси коммуникациялардағы теңгерімсіздік. Мұның бәрі үшін әр елдегі көші-қон проблемалары ерекше формада көрінеді, бұл дәстүрлі емес жылдам және сонымен бірге өте ойластырылған

шешімдер мен мемлекеттік әкімшіліктің жауаптылығын талап етеді (Кошал, 2016: 11-16), – деген қорытынды жасаған. Демек, осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасы тәуелсіздік кезеңінде көші-қон процестерін аймақтық және жаһандық деңгейде мемлекет тарапынан реттеп, БҰҰ-ның және халықаралық талаптар мен нормаларға сәйкес орындап келе жатқандығын байқаймыз.

Нәтижелер және талдаулар

Қазақстан Республикасы 1991 жылы басқа Кеңес Одағы құрамындағы елдер сияқты, тәуелсіздік жариялаған соң жақын және алыс шетелдерде тұратын қазақтарға тарихи отандарына оралуға жол ашылды. Шет елдерде тұратын отандастарына деген мемлекеттік көзқарас өзгерді. Президент Н.Ә. Назарбаевтың қолдауымен, қамқорлығының арқасында қазақтар Қазақстанға орала бастады. Көш 1991 жылы Моңғолиядан басталып, Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түркменстан, Тәжікстан, Қытай және тағы басқа елдерден жалғасын тапты. Бұл жағдай әрине Өзбекстанның статистикалық мәліметтерінде қазақтардың саны мен үлесінің азаюына ықпалын тигізді (Қобландин, Меңдіқұлова, 2009: 173).

1991 жылдың басында Президент Н.Ә. Назарбаевтың «Алыстағы ағайындарға ақ тілек» атты хатында аталғандай: «Атамекенге келемін деушілерге жол ашық, ата-баба аруағы алдарыңнан жарылқасын!» деген сөзі онсыз да ата-жұртына алаңдап отырған қазақ қауымын дүр сілкіндіріп, көкірегіне үміт отын жақты.

1992 жылы 3 шілдеде ҚР Министрлер Кеңесінің №578 қаулысымен өзінің тарихи отанына қоныс аударуға тілек білдірген шетел қазақтарын ұйымшылдықпен қабылдау жөніндегі бағдарлама қабылданып, ҚР Премьер-министрінің орынбасары бастаған жұмыс тобы құрылды. Осы аталған жылдың 28 қыркүйек – 3 қазанда Алматыда Дүниежүзі қазақтарының I Құрылтайы өтті. Құрылтайға әлемнің 33 мемлекетінен және Қазақстан облыстарынан келген 800-ге жуық адам қатысты. Президент Н.Ә. Назарбаевтың Құрылтайда сөйлеген сөзінде көші-қон мәселесіне жете мән берілді. Құрылтай бағдарламасы аясында Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылуы қазақ көшінің барысына үлкен әсер етті (Тойбаева, 2016: 72-73).

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Дүниежүзі қазақтарының I Құрылтайында сөйлеген сөзінде: «Қадірменді

қауым! Алыстан келген ағайын! Ардақты отандастар! Бүгінгі күн ерекше күн – Орта толды деген осы. Дәл осындай сәтте өзін қазақпын деп сезінетін әрбір адам жүрегі лүпілдеп, атамекеніне, Тәуелсіз Қазақстанның астанасы Алматыға көз тігуде. Өйткені мұнда Дүниежүзінің түкпір-түкпіріндегі ісі қазақ атаулының өкілдері тұңғыш рет бастарын қосып, алқалы жиын, салтанатты мәжіліс – Құрылтайға жиналып отыр. Күні кеше ғана мұндай болады деген ой көбіміздің қиялымызға да кірмеген шығар. Енді, міне аңсаған арманның біріне қол жеткіздік. Сан ғасырға созылған отаршылдық бұғауынан босап, таяуда ғана тәуелсіздік алса да, қысқа мерзім ішінде бүкіл әлем мойындап, абыройы асып үлгерген Қазақстан жұртшылығы сіздерді, ардақты ағайын, туған жерде қарсы алғанын өздеріңіз көріп отырсыздар. Мен Республика Президенті ретінде бәріңізді Дүниежүзі қазақтары Құрылтайының салтанатты ашылуымен шын жүректен құттықтаймын! Баршаңызға: «Туған жерге қош келдіңіздер!» – деген еді (Назарбаев, 2017: 17).

Қазақстандағы көші-қонның құқықтық негізін құрайтын Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Иммиграция туралы» заң (1992 ж. 26 маусым), «Қазақстан Республикасында шетелдік азаматтардың құқықтық жағдайлары туралы» Республика Президентінің Жарлығы (1995 ж. 19 маусым), «Халқымыздың көші-қоны туралы» Заңы (1997 ж. 13 желтоқсан), ҚР көші-қон саясатының Тұжырымдамасы (2000 ж. 5 қыркүйек), ҚР көші-қон саясатының 2001-2010 жж. арналған салалық Бағдарламасы (2001 ж. 29 қазан) мен «Нұрлы көш» Бағдарламасы мемлекеттің көші-қон бағытында ұстанған саясаты, соның ішінде басты бағыт – шет елдердегі қазақтардың елге оралуын ынталандыру мен қазақ ұлтының санын өсіру жолдары анықталуда (Халықтың көші-қоны туралы ҚР Заңы, 1997: 5).

1991 жылдан бастап ауған қазақтарын Түркиядан Қазақстанға қайтару басталды, олардың саны қазіргі кезде 300 отбасыға немесе 3500 адамға жақындады. Қазақстанда олар Алматы, Оңтүстік Қазақстан және басқа аймақтарға орналастырылды. Мәселен, тек Алматы облысында ғана Қаскелеңде Ауғанстаннан кетіп, бірнеше жыл Түркияда тұрған 150 отбасыға немесе 1500 қазаққа үйлер сыйға тартылды.

Ирандықтарды жаппай Қазақстанға қайтару 1993 жылы ақпанда қазақстандық делегация мен Иран тарапы арасындағы келісімнен кейін басталды. 1993 жылы 362 адамнан тұратын 722 отбасы Ираннан Қазақстанға Қазақстан үкіметінің

қаржылай көмегінің арқасында көшіп келді. Келесі қадам 1995 жылдың күзінде ғана мүмкін болды. Ираннан келген қазақтардың алғашқы тобы Ақтау өңіріне және Алматы облысының Шелек аймағына орналастырылды, сол жерде жергілікті билік оларды үймен және тамақпен қамтамасыз етті. Сонымен қатар, 1994 жылы 27 адамнан тұратын 6 отбасы Қазақстанға өз қаражаттары есебінен көшіп келді.

Ираннан және Ауғанстаннан босып келген қазақ босқындарының дүниежүзілік қауымдастыққа оралуы проблемасы кең тарады. Ауғанстан мен Ирандағы 1280 қазақ отбасы 1996 жылдың шілдесіне дейін Қазақстанға оралды. Қазақстанның жас мемлекетіне материалдық-техникалық көмекті БҰҰ-ның босқындар ісі жөніндегі Жоғарғы комиссарының басқармасы көрсетті. БҰҰ бөлген қаражатына Оңтүстік Қазақстан облысындағы Түркістан қаласының маңындағы Достық елді мекенінде мектеп, су құбыры салынды, 60 тұрғын үй салуға құрылыс материалдары ұсынылды. Осылайша, Ауғанстаннан келген бір топ қазақ босқындарына экономикалық және гуманитарлық көмек көрсетілді. Иран мен Ауғанстаннан келген қазақ оралмандар Оңтүстік Қазақстан облысынан бөлек, Маңғыстау және Қызылорда облыстарына орналастырылды.

Бұл ауыр іс өзінің оң нәтижесін беріп үлгерді, – делінген журналист Шәкен Күмісбайұлының тарихи отанына оралған, қазір Алматыда тұратын Иран қазақтарының ақсақалдарының бірі Ағали Қадырдадан алған сұхбатында. Ағали Қадірді Иран қазақтары басқа елдерден келген оралмандармен салыстырғанда өте жақсы орналастырылғанын, оларға барлық жеңілдіктер жасалғанын айтты» (Меңдіқұлова, 1997: 235-237), – деді ол.

1993 жылы тамызда Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер министрлігі Түркіменстанның Сыртқы істер министрлігіне деген үлкен құрметін білдіреді және келесілерді хабарлады. Қазақстан Республикасының Үкіметі Түрікменстан Республикасының Үкіметіне тарихи отанына теміржолмен оралуға ниет білдірген қазақ отбасыларын қоныстандырудың бірінші кезеңін түсінуге және оны жүзеге асыруға қолдау көрсеткені үшін шын жүректен ризашылығын білдіреді.

Одан кейін қоныс аударудың екінші кезеңі 1993 жылдың қазанында өтеді деп күтілген. Осыған байланысты біз Түркіменстан Үкіметі Гудри-Олум шекара бекеті арқылы транзитке және қазақ отбасыларының Түркіменстан

аумағы арқылы өтуіне, шекарадан Гызыларват станциясына дейінгі көлік қызметі мәселелерін шешуге тағы да көмектеседі делініп, кедендік мәселелер, адамдардың жеке қауіпсіздігін және олардың мүліктерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жоспарланған.

Иран тарапымен келісілген қоныс аудару кестесі қосымша беріледі. Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі осы мүмкіндікті пайдаланып, Түркіменстанның Сыртқы істер министрлігіне өзінің жоғары бағасының сенімділігін жаңартады. Осы уақытта Түркіменстанның Сыртқы істер министрлігі Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігіне құрметпен қарайтындығын білдіреді және мен сіздің 1993 жылғы 1 қазандағы № 1066 жазбаңызға келесі жауап туралы хабарлауға құрметпен қараймыз делінді.

Түркіменстан Үкіметі осы жылдың қараша айының басында Ираннан тарихи отанына қазақ отбасыларының Түркіменстан аумағы арқылы транзиттік жолмен өтуіне көмектесуге дайын екенін хабарлаған (ҚР ПА. 75-Н-қор, 1-тізбе, 267-іс, 20-52 пп.)

Осы аталған Иран қазақтарының Қазақстанға оралуы туралы 1993 жылы 30 қыркүйекте ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті хабарлама жасаған. Ондағы мәліметке назар аударсақ, Мемлекеттік бағдарламаны іске асыру шеңберінде ағымдағы жылдың тамыз айының ортасында Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде тұратын қазақ ұлты өкілдерінің тарихи Отанына оралуына жағдай жасау. Ираннан 1666 адам келіп, Оңтүстік Қазақстан мен Талдықорған облыстарының аумағына қоныстанды (сәйкесінше 950 және 756 адам). Олардың 60%-дан астамы 30 жасқа дейінгі жастар.

Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитеті алған мәліметтерге сәйкес, бұл адамдар негізінен Ауғанстанда алғашқы күндері өмір сүрген және 70-80 жылдар аралығында Иранға босқын ретінде келген.

Иран билігінің оларға деген көзқарасы дискриминациялық сипатта болды. Олардың ықшам тұрғылықты жерлері – Горган және Бендер – Түрікмендердің солтүстік жері, олардан тыс жерлерде жүруге тыйым салынды. Ауған қазақтарының негізгі кәсібі жеке кәсіпкерлік және шағын сауда болды.

Мигранттарды орналастыратын орындардағы аймақтардың әкімшілігі тамақтануды ұйымдастырды, әлеуметтік және тұрмыстық мәселелер шешілді, медициналық тексеруден өтті, нәтижесінде 60-қа жуық адамға стационарлық

жағдайда медициналық көмек көрсетілді. Сонымен бірге мигранттар арасындағы жағдайды зерттеу олардың бейімделу процесіне әсер ететін белгілі бір жағдайлардың бар екендігін көрсетеді. Қоныс аударушылар «шариғаттың» Қазақстан Республикасының заңдарына жиі қайшы келетін нормаларын қатаң сақтауға тырысады. Сонымен, кейбір ауқатты отбасыларда күйеулерде үй жүргізудің қалыптасқан әдісі бар: екі-үш әйелі бар, бұл құжаттамада қиындықтар туғызады, осы ортада түсінбеушілік пен наразылық тудырады. Келгендер негізінен қоғамдық пайдалы істерден бас тартады. Олардың кейбіреулері ұзақ мерзімді тауарлар мен жылжымайтын мүлікті мемлекет несие мен несие бөлу үшін сатып алып, оларды өсірілген бағамен сатады, осылайша жергілікті халықтың теріс реакциясы туындайды. Талдықорған аймағында тұруға тағайындалған мигранттардың едәуір бөлігі Түркістанға көшу үшін шаралар қабылдаған, олардың пікірінше, өмір сүруге қолайлы климаттық жағдайлар керек. Осы жағдайларды ескере отырып, Қазақстан Республикасының ҰҚК органдары жергілікті атқарушы билік органдарына байланысты мәселелерді уақытында шешуге көмектесу мақсатында Ираннан келген қандастарды қоныстандыру орындарындағы жағдайды бақылау бойынша шаралар қабылдап, қабылдау және орналастыру туралы мәліметтер берген (ҚР ПА. 5-Н-қ., 1-т., 2778-іс, 3-5-пп.).

1991-2001 жылдары шетелдерден 52487 отбасы – 215224 қазақ көшіп келіп, қатарымызға қосылған. 2003 жылы квота бойынша Қазақстанға 5 мың отбасы; Өзбекстаннан – 4096, Түркіменстаннан – 91, Қырғызстаннан – 10, Тәжікстаннан – 10 отбасы көшіріп алынды. Бір жылда осы мақсатқа бюджет қаржысынан бір миллиард теңгеден артық бөлініп, оның 768 миллионы баспана алуға, әлеуметтік және транспортқа – 358 миллион жұмсалды.

Оңтүстік Қазақстан облысы Көші-қон және демография агенттігінің мәліметі бойынша 1991-2002 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан облысына көшіп келген оралмандар 17653 жанұя (82563 адам). Тәжікстаннан келген алғашқы оралмандардың көбісі Махтаарал, Шардара, Сарыағаш аудандары мен Шымкент қаласында орналасқан. Шымкент қаласының Самал-2 ықшам ауданында Тәжікстаннан келген 14 жанұяға үй салуға жер телімдері беріліп, уақытша тұратын вагондармен қамтамасыз етілді. Сарыағаш ауданының көші-қон және демография бөлімі мәліметі бойынша ауданға 1992-2002 жж. аралығында 5133 жанұя (30188

адам) оралмандар келген. Келген оралмандардың 80 % – ТМД елдерінен болса, 20 % – Иран ислам Республикасынан, Ауғанстаннан, Пәкістаннан, Монғолиядан, Түркиядан, Түркіменстаннан келгендер. Оралмандарды негізінен бір ауылда орналастыруға тырысқан. Ауғанстан, Пәкістаннан келгендер негізінен Сарыағаш қаласында, ал «Дастан» ауылында Ираннан келген оралмандар орналасқан (Нұрымбетова, 2010: 31).

1991 жылдан 1998 жылға дейін Қазақстан Республикасына 39 мың 598 отбасы немесе 170 мың 416 отандастарымыз қоныстанды, оның ішінде Ираннан – 973 отбасы (4881 адам), Түркиядан – 494 отбасы (2354 адам), Ауғанстаннан – 229 отбасы (1075 адам), Сауд Аравиясынан – 22 отбасы (107 адам) қоныстанды (Ерімбетова, 2009: 145).

1991-1998 жылдары облыстық көші-қон және демография басқармаларының деректері бойынша Қазақстан Республикасына 15277 босқын репатриант келіп тіркелген. Оның ішінде 221 отбасы Ауғанстаннан, 732 отбасы Ираннан, 224 отбасы Түркиядан, 4 отбасы Пәкістаннан, 2240 отбасы Тәжікстаннан келген. 1997 жылы Сауд Арабиясындағы Ауған босқын-репатрианттарының өтініші бойынша Түркістан облысына 14 отбасы қоныс аударды. Оралман босқындарға тұрғын үй салу және ықшам қоныстану үшін жер бөлінді. Мысалы, Түркістан облысында «Ақжол», «Ақжар», «Дастан», «Дербісек», «Ынтымақ» ауылдарының құрылысына 172,8 гектар жер бөлінді. Аз қамтылған отбасыларды материалдық қолдау, науқас және қарт оралмандарға медициналық көмек көрсету үшін «Атамекен» қоры құрылды. Бірақ, соған қарамастан, тұрғын үймен қамтамасыз ету проблемасы өткір болды, көбісі туыстарында тұрды, 1030 отбасы жалдамалы үйде тұрды. Мамандықтың жоқтығынан олардың көбі жұмысқа орналаса алмады. Кейбір босқын-оралмандар тері жинауға және өңдеуге, басқалары құрылысқа тартылды, енді біреулері базарда дүкен ашты (Ерімбетова, Сүлейменов, 2021).

Өзбекстандағы қазақ диаспорасы туралы Қ.И. Қобландин және Г.М. Меңдіқұлованың «Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы» атты еңбегінде: «Өзбекстандағы қазақтар негізінен Қазақстанмен шекаралас мекендерде біршама шоғырланып тұрады және елдегі ешбір аймақта эностардың көпшілігін құрамайды. 2007 жылдың басындағы есеп бойынша қазақтардың ең көп үлес салмағы Қарақалпақстанда (21,7%) болып отыр, онда тұратын қазақтар саны 300 мың адамнан асып жығылады. Ташкент, Науаи және Жизақ облыстарындағы

қазақтардың үлес салмағы – 13,8%, 7,4% және 4,3% болып тіркелген.

1991-1997 жылдары Өзбекстан Республикасынан жаппай қоныс аударуы орын алған. Қазақстанға Өзбекстаннан қоныс аударған қазақтардың саны, ҚР Еңбек және тұрғындарды әлеуметтік қорғау министрлігінің миграция бойынша Комитетінің мәліметтеріне қарағанда, 399453 адамды құрайды (102748 отбасы) немесе ТМД елдерінен қоныс аударғандардың жалпы саны – 61,3%. Әсіресе, Қарақалпақстан мен Науаи облыстарынан қоныс аударушы қазақтар көптеп саналады, олар ең алдымен экологиялық қолайсыз аудандардың тұрғындары. Осы жерде ескере кететін жәйт, отандастарымыздың Қазақстанға қоныс аударуының негізгі себебі әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени факторлар болып отыр», – деген мәліметтер келтірілген.

Тарихи-демографияға қатысты еңбек жазған авторлар М.Х. Асылбеков пен В.В. Козина «Народонаселение Казахстана в условиях суверинитета» атты еңбегінде: «Ираннан көшіп келгендердің ішінде Батыс Қазақстан қазақтары басым болды. Алматы, Оңтүстік Қазақстан және Маңғыстау облыстары олардың қоныстанған жерлері болып табылады. Патша режимі мен Кеңес өкіметіне ұмтылу салдарынан этникалық отандарынан Шыңжаң, Үндістан және Пәкістан арқылы қоныс аударған Түркия қазақтары туралы да осыны айтуға болады. Барлығы 1989-1997 жылдар аралығында. Республикаға тұрақты тұру үшін Ираннан 2968 қазақ және Түркиядан 1735 қазақ келді. Жалпы алғанда, егеменді Қазақстанның тәуелсіздік жылдары ішінде (1991-2009 жж.) 753, 3 мың оралман тұрақты тұруға келді, олардың жартысы жақын шетелдерден көшіп келгендер» (Асылбеков, Козина, 2010: 104), – деген мәліметтер келтірген.

Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігі Экономикалық саясат бөлімі мәліметтеріне назар аударсақ, 2004 жылы республикада алыс және жақын шетел қалаларынан 18 955 отбасы (67 587 адам) қоныстанды. Оның ішінде, Қазақстан Республикасы Президентінің «2004 жылға арналған оралмандардың көші-қон квотасы туралы» Жарлығына сәйкес, 9981 отбасы (54046) қабылданды. Сонымен бірге, Оңтүстік Қазақстан облысында квота Ауғанстан азаматтарының қоныстануға дайын болмауына байланысты 16 отбасыға орындалмады, бұл туралы Сыртқы істер министрлігінің ресми хабарламасы бар, ал Маңғыстау облысындағы 3 отбасыға, олардың жыл соңына дейін уақтылы келмеуі нәтижесінде.

Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 5 желтоқсандағы №505 «2004 жылға арналған республикалық бюджет туралы» Заңының 27-бабында оралман отбасыларын тұрғын үймен қамтамасыз ету механизмі өзгергенін ескере отырып, Үкіметтің қаулысына өзгерістер енгізілді. Оралман отбасыларының тұрғын үй сатып алуы үшін республикалық бюджетте көзделген қаражатты бұған дейін екінші деңгейлі банкте негізгі отбасы ашқан жеке шоттарына аударуды көздеген Қазақстан Республикасы 1999 жылғы 18 тамыздағы № 1194, оларға нотариат куәландырған тұрғын үйді сатып алу-сату шартын немесе жергілікті атқарушы органның жеке тұрғын үй құрылысы үшін жер учаскесін беру туралы шешімін ұсынғаннан кейін. Сонымен қатар, бұл ережені іс жүзінде жүзеге асыру нотариаттар мен жылжымайтын мүлік орталықтарының сатып алу-сату шартын жасаудан бас тартуына байланысты мүмкін болмай қалды. Осыған байланысты, 2004 жылдың 8 шілдесінде аталған қаулыға оралман отбасыларының тұрғын үй сатып алуына республикалық бюджетте көзделген қаражатты олардың жеке есепшоттарына аударуды көздейтін өзгертулер енгізілді, бұған дейін отағасы екінші деңгейлі банк оларға оралман куәлігінің нотариалды куәландырылған көшірмелерін және тұрғын үй сатып алуға бөлінген қаражатты мақсатты пайдалану бойынша міндеттемелерін ұсынғаннан кейін (ҚР ҰА. 53-қор, 1-тізім, 249-іс, 1-2 пп.)

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2004 жылғы 29 қыркүйектегі №1449 Жарлығына сәйкес ҚР Көші-қон және демография агенттігі ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Көші-қон комитеті болып қайта құрылды. ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің жауабына сәйкес осы келісімдегі мәселелер ҚР Ішкі Істер министрлігінің жауабына сәйкес осы келісімдегі мәселелер ҚР Ішкі істер министрлігінің құзыретіне жатады. Алайда, ҚР Сыртқы Істер министрлігінің хатына жауап ретінде. ҚР Ішкі істер министрлігі аталған келісімдегі мәселелер ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің құзыретіне жатады деп хабарлады (ҚР ҰА. 53-қор, 1-тізбе, 256-іс, 184-п.).

Қазақстан Республикасы Көші-қон Комитетіне «Қазақстан Республикасы Көші-қон саясатының 2001-2010 жылдарға арналған салалық бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 29 қазандағы №1371 Қаулысын іске асыру туралы Алматы облысы Әкімінің 2002 жылғы 19 қаңтарындағы

№1-18 шешімінің 2005 жылдың 1 қаңтарына орындалуы туралы анықтамаға сүйенсек, Алматы облысындағы мемлекеттік көші-қон саясатын жүзеге асыру нысанында біршама шаралар атқарылды. Оралмандар жайында нақты мәліметтер алу үшін, әрбір оралман отбасына есеп карточкасы толтырылып, компьютерге енгізілді. Сондай-ақ, олардың Қазақстан Республикасының азаматтығына құжаттарын тапсыру жұмыстары тұрақты бақылауда тұр. Соңғы деректер бойынша 44367 мыңнан астам оралман азаматтық алып, 3602 адамның құжаттары қаралуда, 500 оралман ықтиярхат алған, 1478 адам құжаттарын дайындаған.

Оралмандарды әлеуметтік тұрғыдан қорғау және жұмыспен қамту жөнінде облыстық еңбекпен қамту және халықты әлеуметтік қорғау басқармасымен бірлесіп жасалған іс-шаралар жоспарына сәйкес 2004 жылы 355 оралман жұмыс іздеп келген. Олардың ішінен 173 оралман жұмыспен қамтылды. Қоғамдық жұмысқа 189 оралман жіберіліп, 63 адам кәсіби жаңа мамандықтарға оқытылды. Сонымен бірге 6 жұмыссыз оралман микрокредит алды. Сондай-ақ, отбасында бірде-бір адам жұмыс істемейтін 48 оралман отбасылары еңбекпен қамтылды. Облыс аумағында 127 оралман отбасылары атаулы 4981,6 мың теңге шағын несие алды, 4 оралман жеке іс ашуға арнайы грант алды. 673 оралман отбасылары кедейліктің төменгі деңгейінен нашар тұрады, олардың барлығы 14.584,9 мың теңге әлеуметтік атаулы көмек алды. Тұрмыс жағдайы төмен отбасылар әсіресе, Еңбекшіқазақ (200 отбасы), Талғар (86), Жамбыл (91), Кербұлақ (64) аудандарында көп орналасты. Оралмандарға жеке шаруашылық құруға, үй салуға жер телімдерін бөлу жұмыстарына назар аударған.

Қазақстан Республикасы Президентінің әр жыл сайынғы көшіп келу квотасына сай 2004 жылы Өзбекстаннан – 205, Моңғолиядан – 70, Түркменстаннан – 5 отбасы көшіп келді. Бұл оралмандар облыстың 16 ауданы, 3 қаласына өз тілектері бойынша орналасуда. 1 қаңтарға берілген мәліметтер бойынша оралмандарға 90 млн. теңге бірреткі жәрдемақы, жол рысқұты берілді. Биылғы, 2004 жылғы көшіп-келу квотасына қоныс аударушы оралмандар отбасыларына баспана алу жұмысы оралмандардың тапсырған 655 оралмандар отбасыларының есеп шоттарына баспана алуға толық аударылды. Сондай-ақ, ҚР Президентінің 1 желтоқсандағы Жарлығына сәйкес қосымша 30 оралман отбасыларына қаржы толығымен аударылды.

2005 жылдың 1 қаңтарына арналған мәліметтер бойынша облыс аумағында құрамында 49970 адам бар 13362 оралман отбасылары тұрады. Оның ішінде Өзбекстаннан – 24934, Моңғолиядан – 12660, Қытайдан – 8185, Түркиядан – 1104, Ресейден – 649, Түркменстаннан – 1380 адам көшіп келді. Оралмандардың басым көпшілігі Алматы мен Талдықорған қалаларының төңірегіндегі Қарасай, Еңбекшіқазақ, Іле, Жамбыл, Талғар, Ескелді, Көксу аудандарында шоғырланған (ҚР ҰА. 53-қ., 1-т/ж., 252-іс, 38-40 пп.).

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 2 желтоқсандағы қаулысымен 2009-2011 жылдарға арналған «Нұрлы көш» бағдарламасы қабылданды. Осыған байланысты Маңғыстау облыстық мәслихатының 2009 жылғы 30 қаңтардағы № 12/144 шешімімен «Нұрлы көш» бағдарламасының қатысушыларын Маңғыстау облысына 2009-2011 жылдарға ауыстыру мен қоныстандыруды жеңілдететін аймақтық бағдарлама бекітілді. Маңғыстау облысына 1991-2010 жж. 99856 адамнан тұратын 27602 оралман отбасы болды, оның ішінде 2010 жылдың бірінші жартыжылдығында 739 отбасы тіркелген.

Барлығы 2010-2011 жылдары Өңірлік бағдарламаға қатысушылардың 5400 отбасын қабылдау жоспарлануда (жылына 2700 отбасы). 2010 жылы Маңғыстау облысында «Нұрлы көш» шеңберінде пилоттық жобаны жүзеге асыру үшін тиісті министрліктерге 3 пилоттық жоба ұсынылды: Құрық ауылының Ералив және Қарақиян аймағының Кендірлі зонасы, Мұнайлы ауданының Батыр ауылы. Осыған орай, «Қазақстан Республикасы Үкіметінің кейбір шешімдеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республи-

касы Үкіметінің 2010 жылғы 3 шілдедегі №703 қаулысымен пилоттық жобаның іске асырылуы белгіленді.

«Нұрлы көш» бағдарламасын тиімді жүзеге асыру үшін жылыжайлармен бірге тұрғын үй салу қарастырылған, бұл пилоттық жобаға қатысушыға алынған несиенің қайтарылуын қамтамасыз ететін кірісті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, 2010 жылдың аяғына дейін 118 үй салуға республикалық бюджеттен қосымша ақша бөлінеді. Осылайша, 2010 жылы «Нұрлы көш» бағдарламасы аясында барлығы 182 үй салу жоспарланды деген ақпарат берілген (МОМА. 568-қор, 1-тізім, 225-іс, 42-43-пп.). Демек, мемлекетаралық келісімдер бойынша көші-қон процестері жүргендігін және аймақтық байланыстардың дамығандығын байқаймыз.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, Қазақстан және Азия мемлекеттері арасындағы аймақтық қарым-қатынастар және көші-қон процесі ауқымды шаралар ретінде жүзеге асырылғанын байқаймыз. Сондай-ақ, қазақ диаспорасының Иран, Ауғанстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Қырғызстан жерлерінен көшіп келіп, облыстар мен аудандар бойынша орналасуы, сандық көрсеткіштері туралы да мәліметтер баяндалды. Алдағы уақытта бұл өзекті тақырыпты тағы да тереңдете зерттеу қажет. Азия мемлекеттерінің аймақтық байланыстары туралы архив деректері және құжаттар баршылық. Сондықтан, оларды әлі де ғылыми айналымға тарта отырып, мемлекеттердің байланыстарын ғылыми тұрғыдан зерделей түсу керек.

Әдебиеттер

- Асылбеков М.Х., Козина В.В. (2010). Народонаселение Казахстана в условиях суверинитета. Алматы: Тарих тағылымы. С. 104.
- Администрация Президента Республики Казахстан. Управление экономической политики. Қазақстан Республикасы Ұлттық архиві (ҚР ҰА). 53-қор, 1-тізім, 249-іс, 1-2 пп.
- Ерімбетова Қ.М. (2009). Қазақстандағы Кеңес мемлекетінің көші-қон саясаты: монография. Алматы: Тарих тағылымы. – 145 б.
- Ерімбетова Қ.М., Сүлейменов А. (2021). Қазақстанның көші-қон саясаты // http://history-state.kz/?ELEMENT_ID=1642 [27.04.2021]
- Информация по миграции. Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві (МОМА). 568-қор, 1-тізім, 225-іс, 42-43-пп.
- Кошель И. Ю. (2016). К вопросу о региональной миграции // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского Социология. Педагогика. Психология. Том 2 (68). № 3. С. 11–16.
- Комитет миграции Республики Казахстан. ҚР ҰА. 53-қ., 1-т/ж., 252-іс, 38-40 пп.
- Кобландин Қ.И., Меңдіқұлова Г.М. (2009). Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. Алматы: ДҚК. – 173 б.
- Қазақстандағы көші-қон үрдістері (2016). // Қазақстан халқы: Энциклопедия. / Бас ред. Ж.Н. Тойбаева. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы. 72-73 бб.

Мендикулова Г.М. (1997). Исторические судьбы Казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым. 235-237 бб.

Министру иностранных дел Республики Казахстан. Қазақстан Республикасы Президент архиві (ҚР ПА). 75-Н-кор, 1-тізбе, 267-іс, 20-52 пп.

Назарбаев Н.Ә. (2017). Бауырларымызға құшағымыз айқара ашық! // Көші-қон және қазақ әлемі. Алматы: Фолинт. 17 б.

Naimanbayev B.R., Orynbasarova G. (2021). Zh. История взаимоотношений РК с организацией Исламского сотрудничества в вопросах гендерного равенства // **Вестник КазНУ. Серия историческая**, [S.l.], v. 100, n. 1, p. 58-67, apr. ISSN 2617-8893. Доступно на: <<https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1063>>. Дата доступа: 11 June 2021 doi: <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.07>.

Нұрымбетова К.К. (2010). Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау (1991-2008 жж.): тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін даярланған диссертация авторефераты. Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. 31 б.

Правительства Республики Казахстан. ҚРҰА. 53-кор, 1-тізбе, 256-іс, 184-п.

Президенту Республики Казахстан Н.А. Назарбаеву. ҚРПА. 5-Н-қ., 1-т., 2778-іс, 3-5-пп.

Сейдін Н.Б. (2006). Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу ба-рысы. Ғылыми басылым. Алматы: ҚР Президенті жанындағы КИСИ. 68 б.

Токаев К.К. (2008). Беласу. Алматы: «Дәуір». 433 б.

Халықтың көші-қоны туралы ҚР Заңы. (1997) // Егемен Қазақстан. 14 желтоқсан. 5-б.

References

Asylbekov M.N., Kozina V.V. (2010). Narodnonaseleniya Kazakhstana v usloviyah suverenniteta [Population of Kazakhstan in conditions of sovereignty]. Almaty: Tarih tagilimi. s. 104.

Administratsiya Prezidenta Respubliki Kazahstan Upravlenie ekonomicheskoy politiki

[Administration of the President of the Republic of Kazakhstan Economic Policy Department]. Kazakstan Respublikasy Ulttyk arhivi (KR UA). 53-kor, 1-tizim, 249-is, 1-2 pp.

Erimbetova K.M. (2009). Kazakhstanagi Kenes memleketinin koshi-kon sayasaty [Migration policy of the Soviet state in Kazakhstan]. Monographya. Almaty: Tarih tagilimi. 145 b.

Erimbetova K.M., Suleimenov A. (2021). Kazakhstannin koshi – kon sayasaty // http://history-state.kz/?ELEMENT_ID=1642 [27.04.2021]

Informatsiya po migratsii [Migration information] Mangistau oblistik memlekettik arhivi (MOMA). 568-kor, 1-tizim, 225-is, 42-43-pp.

Koshel I.Yu. (2016). K voprosy o regionalnoi migratsii [On the issue of regional migration] // Ucheniye zapisky Krimskogo federalnogo universiteta imeni V.I. Vernadskogo. Sotsiologiya. Pedagogika. Psychologiya. Tom 2 (68). 2016. № 3. s. 11–16.

Komitetu migratsii Respubliki Kazahstan [To the Migration Committee of the Republic of Kazakhstan]. KR UA. 53-k., 1-tizh., 252-is, 38-40 pp.

Koblandin K.I., Mendikulova G.M. (2009). Ozbekstandagy kazaktardin tarihi zhanebugingi damuy [History and modern development of Kazakhs in Uzbekistan]. Almaty: DKK. – 173 b.

Kazakhstandagy koshi kon urdistery [Migration trends in Kazakhstan] (2016). // Kazakhstan halki: Entsiklopedia. / Bas red. J.N. Toibayeva. Almaty: «Kazak entsiklopedia», 2016. 72-73 bb.

Mandikulova G.M. (1997). Istoricheskiye sudby Kazahskoi diaspori. Proishozhdeniye i razvitye [Historical destinies of the Kazakh diaspora. Origin and development]. Almaty: Gilim. 235-237 bb.

Ministru inostrannyih del Respubliki Kazahstan [Minister of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan]. Kazahstan Respublikasy Prezident arhivi (KR PA). 75-N-kor, 1-tizbe, 267-is, 20-52 pp.

Nazarbayev N.A. (2017). Bauirlirimizga kushagimiz aikara ashik! [We are open to our brothers and sisters!] // Koshi – kon zhane kazak alemi. Almaty: Foliant. 17 б.

Naimanbayev, B. R.; Orynbasarova, G. Zh. (2021). Istoriya vzaimootnosheniya RK s organizatsie Isslamskogo sotrudnichestva v voprosah gendernago ravenstva [The history of relations between the Republic of Kazakhstan and the Organization of Islamic Cooperation in the field of gender equality]. Vestnik KazNU. **Serya istoricheskaya**, [S.l.], v. 100, n. 1, p. 58-67, apr. 2021. ISSN 2617-8893. Dostupno na: <<https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1063>>. Data dostupa: 11 June 2021 doi: <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.07>.

Nurimbetova K.K. (2010). Tauelsiz Kazakhstandagy repatriatsi maseleleri men bolashagi: tarihi taldau (1991-2008zh.zh). Tarih gilimdarinin kandidaty gilimy darezhesin alu ushin dayarlangan disseretatsiya avtoreferaty [Problems and prospects of repatriation in independent Kazakhstan: historical analysis (1991-2008). Author's abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences]. Almaty: Sh.Sh. Walihanov atindagy Tarih zhane etnologiya instituty. 31 b.

Pravitelstvu Respubliki Kazahstan [To the Government of the Republic of Kazakhstan]. KR UA. 53-kor, 1-tizbe, 256-is, 184-p.

Prezidentu Respubliki Kazahstan N.A. Nazarbaevu [To the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev]. KR PA. 5-N-k., 1-t., 2778-is, 3-5-pp.

Seidin N.B. (2006). Kazakhstan Respublikasy memlekettik shekarasy: kalyptasuyi, maseleleri zhane aikindaly barisi [State border of the Republic of Kazakhstan: formation, problems and process of definition]. Gilimy basilim. Almaty: KR Prezidenti zhanindagy KISI. 68 b.

Tokayev K.K. (2008). [Belasu]. Almaty: «Dauir». 433 b.

Haliktin koshi-koni turaly KR Zan. [Law of the Republic of Kazakhstan on population migration] (1997). //Egemen Kazakhstan. 1997 zh. 14 zheltoksan. 5 b.

Г.Т. Амиргалина¹ , Л.А. Махамбетова² , С.У. Билалов^{2*}

¹Эберхард-Карл атындағы Тюбинген университеті, Германия, Тюбинген қ.

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.

*e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖАНКЕНТ ҚАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН АСҮЙЛІК ҰДЫСТАРДЫҢ ЖІКТЕЛУІ

Жанкент қаласында 15 жылдан бері жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде алынған негізгі археологиялық материал – керамикалық бұйымдар. Бүгінгі таңда Жанкент керамикасы толыққанды зерттелмей әрі классификациясы жасалынбаған күйде қалып отыр.

Жанкент қаласынан табылған керамиканың құрамы әркелкі және күрделі болып келеді. Керамиканы дайындау әдісі бойынша екі түрге, жапсырмалы әдіспен және айналмалы шығырда жасалған түрлерге бөлуге болады. Сонымен бірге күйдірілген қыштан жасалған бұйымдар функционалдық қызметіне байланысты тағы бірнеше санаттарға бөлінеді. Аталған санаттар, өз кезегінде, белгілі бір сипаттамаларына байланысты кіші бірліктерге жіктеледі.

Мақалада авторлар Жанкент қаласы керамикасын жіктеу жұмыстарының бастапқы сатысын ұсынады. Ұсынылған жұмыста ортағасырлық Жанкент қаласынан табылған ас әзірлеуге арналған қыш ыдыстардың қысқаша сипаттамасы берілген. Сонымен қатар, ас әзірлеуге арналған ыдыстарды жіктеу және оларды жасау технологиясының қысқаша сипаттамасы берілген. Көрнекі материал ретінде мақалада керамикалық бұйымдардың фотолары мен суреттері келтіріледі.

Сонымен бірге мақалада зерттелетін қыш ыдыстардың баламалары келтірілген. Мысалы, Жанкент қаласынан табылған асханалық ыдыстар Оңтүстік Қазақстан ескерткіштерінен (Отырар, Қаратөбе) табылған керамикалық материалдарға ұқсас келеді.

Мақалада жасалынған жіктеу Жанкент қаласы керамикалық кешеніндегі асханалық ыдыстарды жіктеудің бастамасы ғана болып табылады. Болашақта Жанкент керамикасының барлық санаттарына толық талдау мен типологиялық жіктеу жүргізу жоспарлануда.

Түйін сөздер: Жанкент, ортағасырлық керамика, асүйлік көзелер, керамиканың жіктелуі.

G.T. Amirgalina¹, L.A. Makhambetova², S.U. Bilalov^{2*}

¹Eberhard Karls University of Tübingen, Germany, Tübingen

²Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

*e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

Classification of kitchen pots from the medieval walled city Dzhanakent

The main archaeological material found at the site of Dzhanakent for 15 years of its study is ceramics. Long-term research of the monument, allowed to obtain a massive ceramic material. To date, the ceramics of Jankent are still poorly studied and do not have a complete classification.

Dzhanakent ceramics are heterogeneous and complex in their composition. According to the manufacturing method, it is divided into stucco and pottery. Depending on their functional purpose, ceramics are divided into several categories. Categories are classified into smaller units. This article presents the beginning of this classification work.

The paper gives a brief description of ceramic kitchen pots from the Dzhanakent settlement. This is one of the main types of cooking utensils. The classification of kitchen pots and a brief description of the technology of their manufacture are given. Photo and drawings of ceramics were used in the work.

The paper also provides some analogies for the glassware under study. So kitchen pots from the Dzhanakent settlement are most similar to materials from the monuments of South Kazakhstan (Otrar, Karatobe).

Thus, the classification of ceramic kitchen pots from the Dzhanakent settlement is only the beginning. In the future, it is planned to conduct a complete analysis and typology of all categories of ceramics in Dzhanakent.

Key words: Dzhanakent, medieval ceramics, kitchen pots, ceramics classification.

Г.Т. Амиргалина¹, А.А. Махамбетова², С.У. Билалов^{2*}

¹Тюбингенский университет Эберхарда Карла, Германия, г. Тюбинген

²Кызылординский университет имени КORKYT Ата, Казахстан, Кызылорда

* e-mail: seidaly.bilalov@mail.ru

Классификация кухонных горшков из средневекового городища Джанкент

Основным археологическим материалом, найденным на городище Джанкент за 15 лет его изучения, является керамика. На сегодняшний день керамика Джанкента еще слабо изучена и не имеет полной классификации.

Керамика Джанкента неоднородна и сложна по своему составу. По способу изготовления она делится на лепную и круговую. Далее изделия из обожженной глины распадаются на отдельные категории в зависимости от их функционального назначения. Категории, в свою очередь, в зависимости от тех или иных признаков, классифицируются на более мелкие единицы.

В данной статье представлено начало этой классификации, дается краткая характеристика керамических кухонных горшков из городища Джанкент, как один из основных видов посуды для приготовления пищи. Также дана краткая характеристика технологии их изготовления. Для наглядности в работе использованы фото и рисунки керамики.

В работе также приведены некоторые аналогии исследуемой посуде. Так кухонные горшки из городища Джанкент наиболее схожи с материалами из памятников Южного Казахстана (городища Отрар, Каратообе).

Таким образом, проведение классификации керамических кухонных горшков из городища Джанкент является только началом. В перспективе планируется провести полный анализ и типологию всех категорий керамики Джанкента.

Ключевые слова: Джанкент, средневековая керамика, кухонные горшки, классификация керамики.

Кіріспе

Оғыз Жабғуының қысқы резиденциясы (қыстауы) ретінде Жанкент қалашығы туралы алғашқы мәліметтер ортағасырлық араб-парсы жазба деректерінен белгілі (МИТТ, 1939). Кейінірек Жанкент туралы деректер Ресей Империясы зерттеушілерінің мәліметтерімен толықтырылады (Поездка ..., 1851: 1, 33-34; Лерх, 1870: 1; Левшин, 1832: 110; Мейер, 1865: 285-286; Макшеев, 1856).

Заманауи зерттеулер XX ғ. ортасында Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының барлау тобы жұмыстарымен басталды (Толстов, 1948: 57, 66-68).

Жанкентте стационарлық кешенді археологиялық зерттеулер 2005 ж. басталды (Жанкенттің кешенді зерттелуі 2005 жылы басталып Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің (Қазақстан Республикасы, Қызылорда қаласы), Н.Н. Миклухо-Маклай (Мәскеу, РФ) және Эберхард пен Карл Тюбинген Университеті (Тюбинген, Германия) қызметкерлерінің бірлесіп жасалып жатқан жұмыстарының арқасында бүгінгі күнге дейін жалғасуда). Олардың нәтижесінде ескерткіштің зерттелу тарихы мен планиграфиясы туралы бірқатар еңбектер жарық көрді (Курманкулов, 2007; Байпаков, 2007; Аржанцева и др. 2010; Зиливинская и др. 2011; Тажекеев, 2011; Arzhantseva, 2017; т.б.). Алай-

да, осы уақытқа дейін Жанкент қалашығының керамикасы кешенді түрде зерттелген жоқ. Бұдан бұрын жарияланған еңбектерде Жанкент керамикасы туралы мәліметтер тек сипаттама түрінде берілген, табылған керамикалық заттардың тізімі келтіріліп, аналогиялары көрсетілген. Бүгінгі күнге дейін керамиканың егжей-тегжейлі жіктелуі мен типологиясы жүргізілген жоқ. Сол себептен осы мақала Жанкент қалашығының негізгі археологиялық материалы – керамиканың жіктелуін бастауға бағытталған.

Жанкент керамикасын зерттеу, ескерткіштің хронологиясын нақтылауға мүмкіндік береді. Ғылыми әдебиеттерге сүйенсек Сырдариядағы Жабғулар мемлекетінің қалыптасуы IX ғ. соңы – X ғ. басы деп белгілі (Агаджанов, 1975: 11). Жанкенттен алынған материалдарды зерттеу барысында – керамика VI-VIII ғғ. Жетасар мәдениеті қоныстарының (Левина, 1978) және IX-XI ғғ. Хорезм керамикасымен (Неразик, 1959) ұқсастығын көрсетеді. Жаратылыстану ғылымдарының анализдерінің негізінде Жанкенттің өмір сүру кезеңі VIII ғ. ортасынан бастап XI ғасырдың басына дейін анықталады (Аржанцева и др. 2014: 33).

Материалдар мен әдістер

Бүгінгі таңда Жанкент қаласына салынған жалпы қазбаның ауданы шамамен 2000 м²

құрайды. Алынған негізгі археологиялық материал керамикалық бұйымдар болып келеді. 2005-2020 жж. аралығында Жанкент қаласынан қазылып алынған керамикалық бұйымдардың, бүтіндей және фрагменттелген заттардың жалпы саны 20 мыңнан асып кетті.

Жанкенттің керамикалық бұйымдарын зерттеу кезінде А.А. Бобринскийдің көпшілікке классикалық түрде танымал болған мәдени-тарихи тәсілін қолданамыз (Бобринский, 1978). Археологиялық зерттеуде дәстүрлі әдіске айналған Федоров-Давыдовтың (Федоров-Давыдов, 1982) статистикалық талдау мен салыстырмалы типологиялық (классификация) тәсілдерін және И.Г. Глушковтың кейбір әдістерін (Глушков, 1996) қолданамыз.

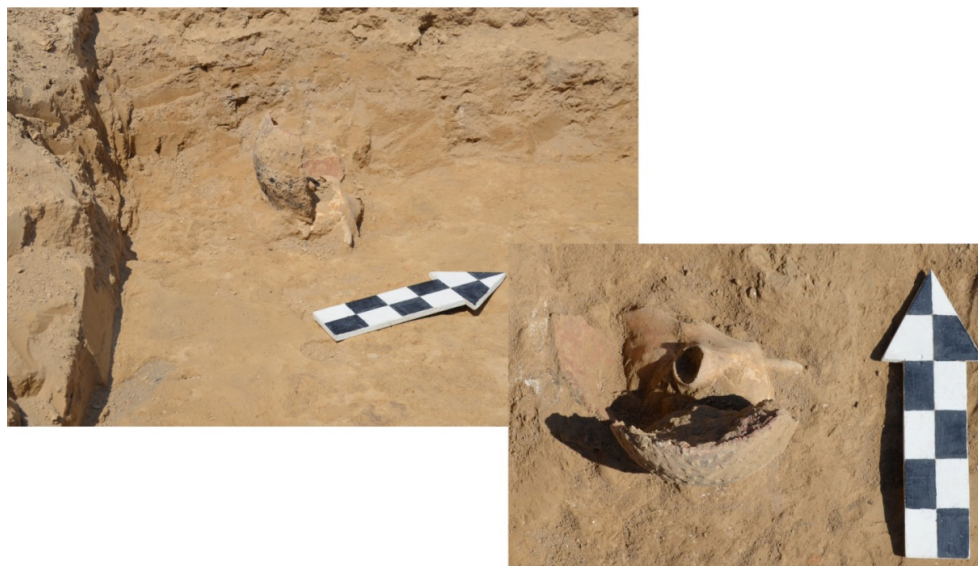
Нәтижелер мен талқылаулар

Жанкенттік керамиканы бірнеше түрлі бұйымдарға бөліп қарастыруға болады, ал олардың ең маңызды бөлігі, әрине ыдыс-аяқтар. Керамикалық ыдыс-аяқтар: асүйлік, асханалық ыдыстар және арнайы азық сақтау мақсатында қолданылған ыдыстар болып бөлінеді.

Мақаладағы қарастырылған мәселелер тек асүйлік көзелердің типі мен оларды жіктеумен ғана шектеледі. Қала орнынан табылған керами-

калық бұйымдардың жалпы санының 14-15% үлесін аталған асүйлік көзелер құрайды. №1 қазбада зерттелген нысандардың бірінен (тұрғын үй) төрт құрылыс кезеңін анықтауға мүмкіндік берді. (Жанкент қаласындағы археологиялық жұмыстар жайындағы есеп, 2018) Барлық төрт құрылыс көкжиегінен де асүйлік көзелердің үлгілері кездеседі.

Асүйлік көзелер қазба барысында аршылған барлық бөлмелерден табылды, мысалға олардың бірінде, көзені *in situ* күйінде аршып алуға жағдай туындаған. Атап айтқанда, №1 қазбадағы үй-жайдың 33-бөлмесінде негізгі реперден – 164 см терендікте жапсырмалы әдіспен жасалған, сыртында күйе дақтары бар асүйлік көзе табылды (1-сурет). Ыдыс көрсетілген бөлменің оңтүстік бұрышында орналасқан. Табылған кезде ыдыс тік сызық бойымен екіге бөлінген, бір бөлігі көлденең құлаған күйінде қалып, екінші жартысы еденде шашылып қалған. Көзе бөліктерінің арасындағы кеңістікте, еденде, қошқардың бас сүйегі жатқан. Көзенің фрагменттері құлаған ғимарат қалдықтарымен қатты ұсақталған болуы мүмкін. Көлемі 4-5 литр шамасында болатын көзенің сыртқы бетінде күйе дақтары анық көрінеді. Технологиялық сипаттамасына сәйкес табылған ыдыс асүйлік көзе ретінде анықталды.

1-сурет – Қойдың бас сүйегі салынған асүйлік көзе. Жанкент, қазба №1, №33 бөлме

Асүйлік көзелер дегеніміз, ең алдымен, тамақ пісіруге арналған ыдыстар. Басқа ыдыстардан олардың айқын ерекшелігі сыртынан да ішінен

де ысталып, күйе дақтарының көп болуы. Кей жағдайда олардың түбі мен ішкі қабырғаларында күйе дақтары байқалады (2-сурет). Ыдыс-

аяқтардың бетіндегі күйені жай көзбен немесе сынықтардың сыртқы бетін ысқылау арқылы оңай анықтауға болады.

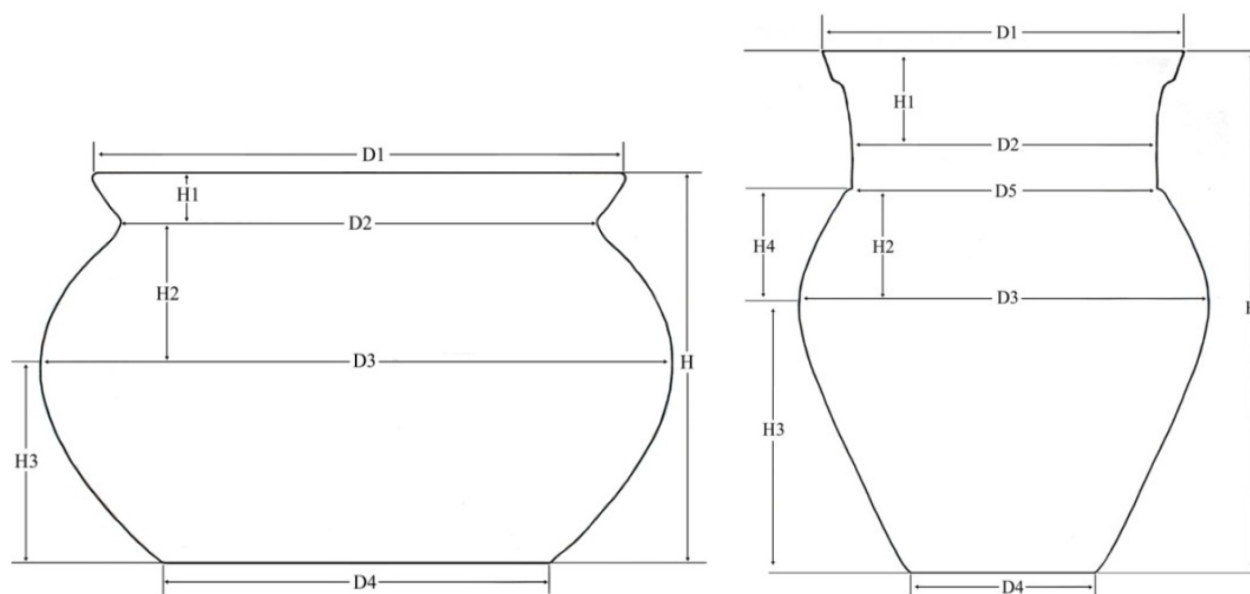

2-сурет – Күйе дақтары сақталып қалған асүйлік ыдыс

Асүйлік ыдыстардың басқа ыдыстардан айырмашылығын олардың технологиялық ерекшеліктерінен де байқауға болады. Сондықтан асүйлік көзе ыдыстары тұрпайы қалыпталуымен, формалардың асимметриясымен және

қалыптау массасының құрамында шамоттың көп мөлшерімен сипатталады. Өнім фрагменттеріндегі шамоттың салмақ үлесі 1/1 – дейін жетуі мүмкін, яғни саздың бір бөлігіне шамоттың бір бөлігі немесе 2/1 қосылады – саздың екі бөлігіне шамоттың бір бөлігі араластырылып жасалады. Өз кезегінде бұл әдіспен жасалған ыдыстар аса сынғыш болып келеді. Шамоттан басқа кейбір керамикалық ыдыстардың фрагменттерінде органикалық заттардың да іздері бар. Ыдыс-аяқтардың түсі қанық қызыл түстен сұр, қою сұр түске дейін өзгереді. Кейбір ыдыстардың сынықтарында екі немесе үш түсті байқауға болады. Бұл ыдыстарды сапасыз күйдірумен байланысты.

Жанкент қаласынан табылған барлық ыдыс-аяқтардың түбі тегіс болып келеді. Пішіні бойынша ыдыстар негізінен екі түрге бөлінеді – шар тәрізді (сфероид) және қос конустық (биконический) (3-сурет). Алайда, ыдыстардың негізгі диаметрінің ернеуіне немесе түбіне қарай ығысуына байланысты ыдыс пішіндері алмұрт немесе банка тәрізді болып келеді.

3-сурет – Асханалық көзелер мен олардың өлшемдері

- Н – ыдыстың жалпы биіктігі;
- Н1 – ыдыс мойнының жоғарғы бөлігінің биіктігі және ыдыстың мойны – ыдыстың аузынан мойнының ең кіші еніне дейін;
- Н2 – мойын түбінен ыдыс бүйірінің максималды диаметрі деңгейіне дейін ыдыстың ығының биіктігі;
- Н3 – түбінің биіктігі (ыдыстың төменгі бөлігі) максималды диаметр деңгейінен ыдыстың түбіне дейін;
- Н4 – мойынның биіктігі (негізінен құмыраларда жүзеге асырылады) иыққа ауысу кезінде ауыздан мойынның түбіне дейін;
- Д1 – ыдыс аузының диаметрі;
- Д2 – ыдыс мойнының немесе мойнының минималды (ең аз) диаметрі;
- Д3 – ыдыс бүйірінің максималды диаметрі;
- Д4 – ыдыс түбінің диаметрі;
- Д5 – ыдыстың мойын негізінің диаметрі (негізінен құмыраларда жүзеге асырылады)

Ыдыстардың ернеу жиектерін безендірудің бірнеше тәсілі бар (4-сурет).

Бірінші тәсіл – ернеу жиегі қатты қалыңдатылған түрде сыртқа қарай иіліңкі болып келеді, қимасында ернеу тік бұрыш пішінде болады. (1a-d сурет).

Екінші тәсіл – ернеу жиегі қатты қалыңдатылып, сыртқа қарай иілген, ролик түрінде дөңгелектеніп түскен шығыңқы ойығы бар болып келеді (2a-i сурет).

Кейбір фрагменттерде ойық өте әлсіз таңбаланған немесе мүлдем көрінбейді (2i-сурет).

Үшінші тәсіл – қалыңдатылған ернеу сыртқа қарай аздап (кейбір жағдайда көп) иілген, оның

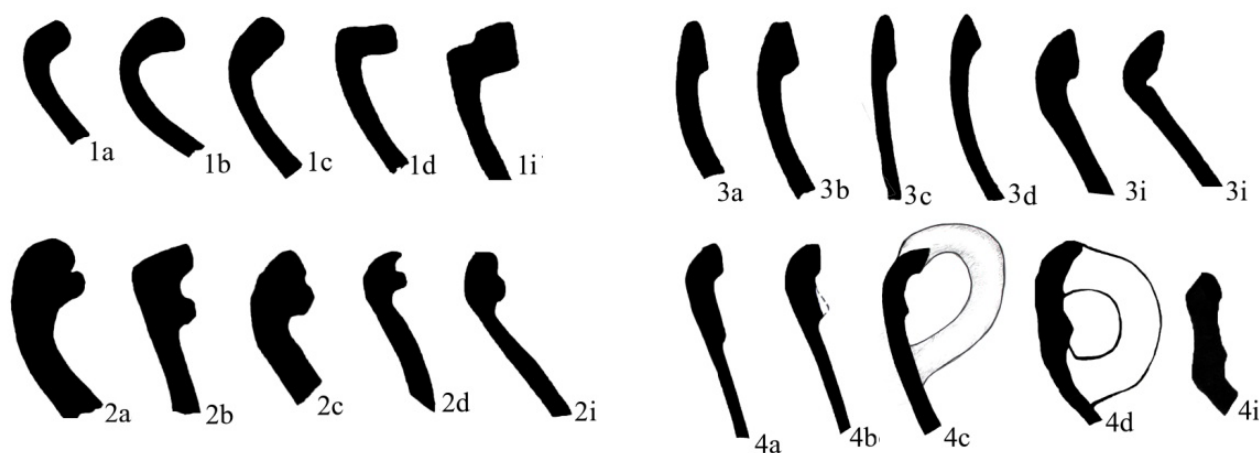
жоғарғы шеті үшкірленген түрде болады (3a-i сурет).

Төртінші тәсіл – қалыңдатылған ернеу сыртқа қарай иілген, қимасында тік бұрыштанып ернеуленген және ішкі жағы көлденең жиектелген (1i-сурет).

Бесінші тәсілі – манжет тәрізді ернеу (4a-d сурет)

Алтыншы тәсіл – тік пішінді ернеу, сыртқа сәл иілген немесе ішкі жиегі көлденеңінен ыдыстың ішіне қарай сәл иілген (4i-сурет).

Бүйірі мен ернеулерінің пішінін ескере отырып, асүйлік көзелерді біз келесі түрлерге жіктедік.

4-сурет – Асүйлік көзелерінің ернеуін безендіру тәсілі

1-ші түр.

Бүйірі шар тәрізді көзелер, олардың максималды диаметрі ыдыстың жоғарғы биіктігіне жақын ($D3 \sim H$) (5-сурет). Көзелердің бұл түрінде ернеуді безендірудің *бірінші тәсіл* қолданылады. Сонымен бірге, мойнының шеті көлденең қарағанда бір-біріне қарама-қарсы қимасында 2-2,5 см-ге шалқая тартылған. Бұндай көзе қабырғалары жұқа, қимасында қалыңдығы 0,4-0,7 см құрайды. Бұл көзелердің ернеуінің көлденең қимасының қалыңдығы 1,3-1,5 см болып келеді.

Параметрлері бойынша осы іспеттес ыдыстарды орта және үлкен деп бөлуге болады.

Орташа көзелердің ауыз диаметрлері (бұдан әрі – D1) 12-17 см құрайды. Бүйірінің диаметрі (бұдан әрі – D3) 20-21 см. Түбінің диаметрлері (бұдан әрі – D4) 15-16 см, ыдыстардың биіктігі (бұдан әрі H) 13-14 см болып келеді.

Ірі ыдыстарда бұл көрсеткіштер D1 – 19-20 см, D3 – 27-28 см, D4 – 18-19 см, H – 23-24 см болады.

Бүйірінің сыртқы беті мен көзелердің түбі ерекше өңделеді. Атап айтқанда, қалың саз балшықпен көмкеріледі. Сыланған саз балшық үстінен саусақ іздерімен доға тәрізді ою-өрнекке ұқсайтын тік қатарлы сызықтар салынады. Ыдыстардың ішкі беті жай тегістеліп қалдырылып отырған.

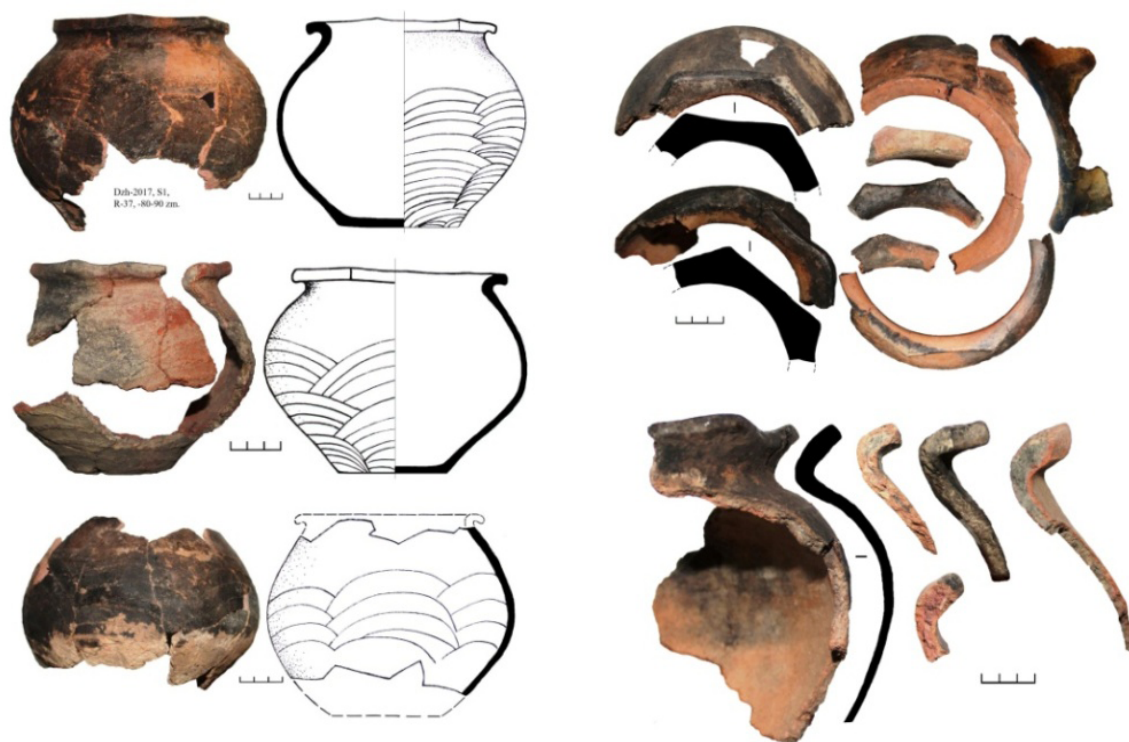
2-ші түр.

Бұл жоғары қос конус пішінді ыдыстар, мұнда $H > D3$, ал бүйірдің максималды кеңеюі – D3 ыдыстың орта тұсында орналасады (6-сурет). Ыдыстардың осы түрлерінің ернеуін безендіруде екінші, үшінші және төртінші тәсілдер қолданылып отырған. Ыдыстар қабырғалары қимасының қалыңдығы 0,6-дан 1,2 см-ге дейін, ернеулер қимасы да 2-2,2 см құрайды.

2-ші түр ыдыстарының параметрлері де орташа және үлкен болып бөлінеді. D1 10-12 см-ден 17-20 см-ге дейін, D3 – 15-18 см-ден 20-26 см-ге дейін. Н 22 см-ден 29 см-ге дейін болады.

Бұл топтағы көзелер тек ернеуді безендірумен ғана емес, сонымен қатар мойны мен бүйіріндегі ою-өрнектерімен ерекшеленеді.

Ыдыстардың мойнына түскен жалдың үстінен көлбеу сызықты немесе түзу сызықты ойықтар салынған. Мұндай көзелердің бүйірі мен түбінің сыртқы беті, 1-ші түрдегі ыдыстар секілді қалың сазбен көмкерілген. Сыртынан доғалар түрінде ою салынған саусақ іздері анық көрінеді.

5-сурет – Асүйлік көзелер. 1-ші түр.

6-сурет – Асүйлік көзелер. 2-ші түр.

Қалындатылған ернеулердің сыртқы бетінде үшкірленген қиғаш ойықтар, көлденең шырша түріндегі сызықтар қатары қолданылған. Мұндай ернеуі бар көзелердің бүйірін декорациялаудың бірнеше нұсқасы кездеседі: жағылған сазды лайдың үстінен саусақпен салынған оюлар; тырнақпен бастырып салынған көлденең қатарлар; бүйірінің толық аумағында дөңгелек ойықтардың болуы; шырша тәрізді оюлар қатары; немесе жай ғана тегістеп жылтырату әдісі.

Ернеуінің ішкі жағында көлденең тепкішектері бар ыдыстардың ернеуі шырша тәрізді ою қатарларымен безендіріліп, бүйірлері жай тегістеледі.

3-ші түр

Ыдыстардың арасында дәл осы түрдегі көзелер саны жағынан басқа ыдыс түрлерінен неғұрлым басымырақ кездеседі (7-сурет). Жалпы пішінінде тұрақтылық байқалмайтын банка және алмұрт тәрізді пішіндерді байқауға болады. Ернеулері барынша түзу келген, сыртқа қарай сәл иілген, ернеу жиектері жалпақ болып келген. Кейбір көзелердің ернеуінен көтерілген

ілемек тәрізді тұтқа ыдыстың ернеуінен басталып, ыдыс мойнының ортасына дейін түседі.

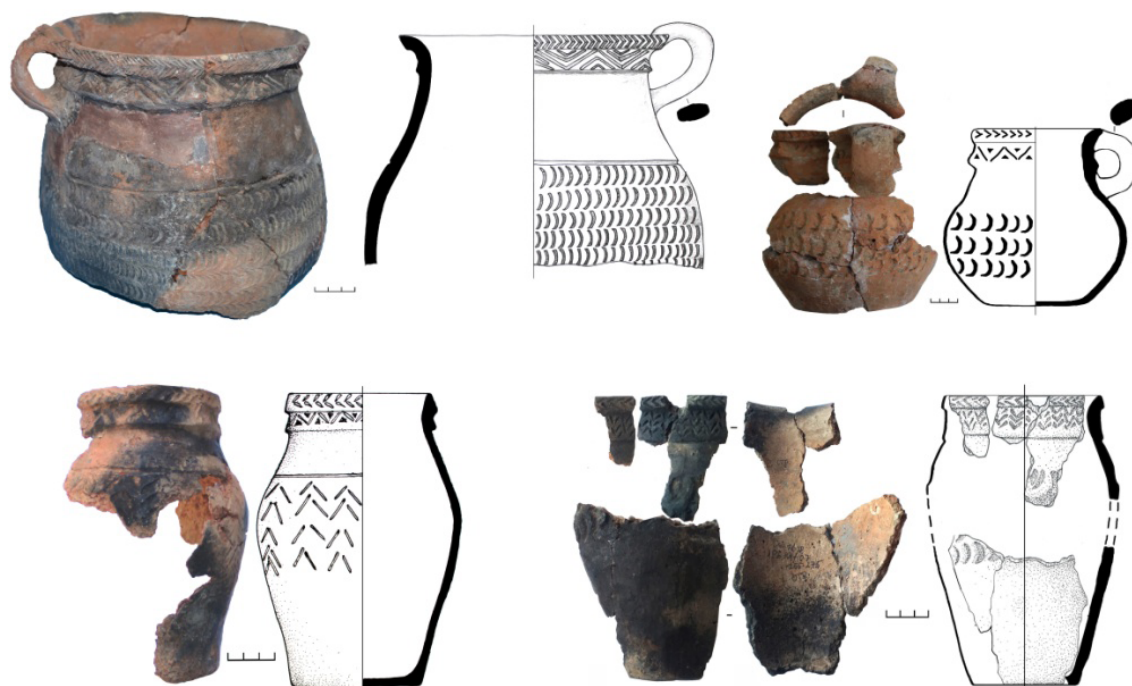
3-ші түрге жататын көзелердің ернеулері бесінші тәсілмен безендіріледі және олардың 3 нұсқасы кездеседі:

1 – ернеудің жиегі дөңгеленген жал іспеттес, ернеу сыртындағы ойық профильденген, төменгі бөлігінде манжет тәрізді шығыңқы тепкішегі бар;

2а – ернеудің жиегі манжет тәрізді безендіріліп, жоғарғы қыры үшкірленген, төменгі бөлігінде манжет тәрізді тепкішек және 2б – ернеудің жиегі бірінші жағдайдағыдай безендіріліп, бірақ төменгі манжет тәрізді тепкішегі болмайды;

3 – ернеудің жиегі жоғарғы жағы жалпақ манжет тәрізді болып, төменгі бөлігі қосымша манжет тәрізді тепкішекпен безендірілген.

Көзелердің көлемдері үлкен ыдыстан орташаға қарай өзгереді. Орташа ыдыстарда D1 – 13-14 см, D3 – 15-16 см, D4 – шамамен 9-10 см, ал ірі ыдыстарда D1 – 20-23 см, D3 – 28-30 см. H – шамамен 18-30 см. Ыдыстардың қабырғалары қимасында – 0,4-0,8 см шамасында болады.

7-сурет – Асүйлік көзелер. 3-ші түр.

Көзелердің ернеуі мен бүйірінің сыртқы беті декордың бірнеше түрімен безендірілген. Сонымен қатар, ою-өрнектердің әрқайсысының өзіндік қолдану аймағы бар. Атап айтқанда,

ернеулердің жиегіне көлденең шырша тәрізді қатар оюлар қойылып, төменгі жағына тік шырша фигуралар жолағы орналасқан, кейбір фрагменттерде жоғарыдағы аталған ою-өрнек-

тер үшбұрышты мөрлермен біріктірілген. Ыдыстардың бүйірі көбінесе тырнақ іздерін бастыру әдісімен бірыңғай мөрмен жабылған. Сирек жағдайларда ыдыстар бүйірлері тік қатарлы шырша тәрізді оюлармен безендірілген.

Асүйлік көзелер сынықтарын бинокулярлық талдау барысында олардың құрамынан көп мөлшерде құнарсыздандыратын (отошитель) заттарды байқаймыз: мысалы, шамот, құм гипс және карбонаттардың бірнеше түрі. Микроскоп арқылы бақылаудан көзе сынықтарында қуыстар көп мөлшерде байқалады, бұл органикалық қоспалардың мол болғанын көрсетеді. Көзелерді жасаудың бұл технологиясы бір жағынан кептіру және күйдіру кезінде ыдыс-аяқтың сығылуына жол бермейді, сонымен бірге ыдыс-аяқтың су өткізгіштігін де өзгертеді (Сайко, 1982: 12). Сонымен қатар, асүйлік ыдыстардың құрамында минералды қоспалардың көп болуы олардың отқа қойып ас пісірілетін ыдыстар екенін ерекше көрсетеді. Бұл санаттағы асүйлік ыдыстарды жоғары температурада пайдаланғандықтан олардың физикалық-техникалық қасиеттеріне аса мән берілді.

Асүйлік көзе ыдыстарды қалыптау техникасы таспа әдісіне негізделген болуы мүмкін. Бұл жағдай ыдыстардың сынған жерлерінің сипатынан және ыдыстардың ішкі бөлігінде таспалардың түйісу сызығынан көрінеді.

Ас үйлік көзелердің сыртын өңдеудің негізгі әдістеріне ою-өрнек салу және ыдыстың бетін қосымша саз балшықпен көмкеру болып табылады. Ыдыс-аяқтардағы ою-өрнектер эстетикалық қызмет атқарады, сонымен бірге оюлар ыдыс-аяқ категориясымен және ыдыстың пішінімен байланысты болып отырған. Ал ыдыстың сыртқы бетіне жағылған саз балшық эстетикалық қызметпен қоса технологиялық қызмет те атқарған (Сенигова, 1959: 224).

Ас үйлік көзелердің ерекшеліктеріне тән сәндік аймақтары бар: олар ернеу және бүйірдің жоғарғы 2/3 бөлігі. Көптеген көзелерде мойыннан бүйіріне өту сызығы, төменгі бөліктері және түбі өрнектелмеген күйде қала береді. Ыдыстардың бүйірі мен түбіне саз балшық жағылған. Ыдыстардың саз балшық жағылған ернеулері ою-өрнекпен безендірілмейді немесе көлбеу сызықтармен өрнектелген. Тек ернеуі ою-өрнекпен өрнектелген, ал қалған беті сәл жылтыратылған ыдыстар кездеседі.

Ас үйлік көзелер сынықтарынан қою сұр түсті, кей жағдайда кірпіш-қызыл реңктерді

байқауға болады. Бұл сапасыз ашық от үстінде күйдірудің нәтижесі болып табылады. Ыдыс-аяқтарды төмен температурада (300-400 градус) күйдіру кезінде, көміртегі бөлшектері жанбай қара сұр түстерге ие болады, көмір мен күйеге қаныққан ыдыстың түсі осындай қою қара түске ие болады. Алайда, жоғары температурада (700-800 градус) күйдірілген ыдыс-аяқтар қызыл түске ие болады. Осыған байланысты асүйлік көзелерді күйдірудің температурасы шамамен 500-700 градусқа жетуі мүмкін деп болжауға болады.

Жанкент қалашығындағы асүйлік көзелердің баламасын Оңтүстік Қазақстан өңірінің көптеген археологиялық ескерткіштерінен – атап айтқанда ежелгі Отырардан көруге болады (Акишев и др., 1972: 103; рис. 58.1). Керамикалық материалдар арасында ерекше ұқсастықты Қаратөбе қаласының керамикасынан байқауға болады (Смагулов, 2010: 360-361, 57-58 сурет).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Жанкент қаласынан табылған керамикалық кешен қазіргі таңда толықтай зерттелмеген күйде қалыпты. Шешімі табылмаған бірқатар мәселелер қатарында керамика жинағының классификациялық жіктелуін анықтау басты мәселе болып табылады. Сонымен қатар, керамикалық бұйымдарды жасау технологиясы, оларға түскен ою-өрнектер мен олардың шығу тегі (генезисі) сияқты маңызды сұрақтар да зерттеулерді қажет етеді.

Мақалада біз қыш бұйымдарының тек бір санаты – ас үйлік ыдыстарды классификациялаудың қысқаша нұсқасын ұсынуға тырыстық. Бұлайша классификациялау нәтижесінде ас үйлік ыдыс-аяқтарды жасап шығару, кездейсоқ керамикалық ыдыс өндірісі емес, арнайы тамақ дайындауға арналған, нақтыланған пішіндері бар бірнеше түрмен ұсынылған және әр түрге тән ою-өрнектер жиынтығымен безендірілген ыдыстар жасаудың мақсатты технологиялық процесі болғанын айтуға мүмкіндік береді.

Осылайша, нақты ас пісіруге арналған ыдыстарды дайындауда бірнеше түр қалыптасып, тіпті әр түрге тән ою-өрнектер жиынтығы, нақты белгіленген пішіндер қолданылады.

Болашақта Жанкенттегі барлық санаттағы керамикалық бұйымдарды толықтай талдап, жіктеу жұмыстарын жүргізу жоспарланып отыр.

Әдебиеттер

- Агаджанов С.Г. (1975). Огузская проблема и задачи ее изучения // Тюркологический сборник, 1973. Издательство: «Наука» Москва. С. 6-23.
- Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. (1972). Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: «Наука». 213 с.
- Аржанцева И.А., Зиливинская Э.Д. и другие (2010). Сводный отчет об археологических работах на городище Джанкент в 2005-2007, 2009 годы. Кызылорда: Типография «Компас Кызылорда». 162 с.
- Аржанцева И.А., Тажекеев А.А. и другие (2014). Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011-2014 гг.). Алматы: Изд-во «Арыс». 320 с.
- Arzhantseva I.A., Härke H., Tazhekeev A.A. (2017). Between North and South: Dzhanakent, Oguz and Khorezm. Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй. / III Международный конгресс средневековой археологии евразийских степей. // Владивосток: «Дальнаука». 320 с. / Отв. ред. Н.Н. Крадин, А.Г. Ситдилов.
- Бобринский А.А. (1978). Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения / Отв. ред. С.А. Плетнева. Москва. Издательство «Наука». 272 с.
- Глушков И.Г. (1996). Керамика как археологический источник. Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН. 328 с.
- Зиливинская Э.Д., Сыдыкова Ж.Т., Билалов С.У. (2011). Раскопки жилого квартала на городище Джанкент // Вопросы истории и археологии средневековых кочевников и Золотой Орды. Астрахань. С. 27-38.
- Курманкулов Ж.К., Аржанцева И.А., Зиливинская Э.Д., Рузанова С.А. (2007). Археологические работы на городище Жанкент (предварительные итоги). // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Актобе. С. 29.
- Левина Л.М. (1971). Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. Москва. 252 с.
- Левшин А. (1832). Описание киргиз-кайсацких орд и степей. Санкт-Петербург.
- Лерх П. (1870). Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. Санкт-Петербург, Типография императорской академии наук. С. I-X.
- Макшеев А.И. (1956). [Электронный ресурс] (2017). Описание низовьев Сыр-Дарьи / Сочинения подполковника Макшеева. Санкт-Петербург, 1856 – 2, 80 с. Из «Морского сборника» № 9, 1856.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). (1939). VII-XV вв. Т.1, под редакцией С.Л. Волина, А.А. Рома-скевича и А.Ю. Якубовского. Изд.: АН СССР, Москва-Ленинград. 612 с.
- Мейер Л.Л. (1865). Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Санкт-Петербург: Главное управление Генерального штаба, 1859. Киргизская степь Оренбургского ведомства / сост. Ген. штаба подполковник Л. Мейер. 382 с.
- Неразик Е.Е. (1959). «Керамика Хорезма афригидского периода» // Труды Хорезмской Археолого-этнографической экспедиции. Керамика Хорезма. Выпуск IV. / Под общ. ред. чл. кор. АН СССР С.П. Толстого. Издательство Академии Наук СССР. Москва. С. 221-260.
- Ортағасырлық Жанкент қаласында жүргізілген археологиялық жұмыстар жайлы Есеп (2018). Қорқыт Ата атындағы ҚУ. Кызылорда.
- Поездка из Орск в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 годах Гладышевым и Муравиным (1851) // Изд. с приобщением соврем. карты Миллерова пути от Орск до Зюнгорских владений обратно, Я.В. Ханьковым, дейст. чл. Имп. Рус. геогр. о-ва; авт. предисл. Я. Ханьков. Санкт-Петербург. 85 с., 2 л. карт.
- Сайко Э.В. (1982). Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. Москва: Наука. 213 с.
- Сенигова Т.Н. (1959). К изучению технических особенностей керамики Низовья Сырдарьи // Труды института истории, археологии и этнографии. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР. Т. 7. С. 215-231.
- Смагулов Е.А. (2011). Древний Сауран. Алматы: АБДИ Компани. 401 с.
- Тәжекеев Ә.Ә. (2011) Ортағасырлық Жанкент қала-жұрты маңындағы ескерткіштердің орналасуы мен мерзімі жайлы деректер. Әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ хабаршысы. Алматы, №2. С. 74-79.
- Толстов С.П. (1948). По следам древнехорезмийской цивилизации. Издательство Академии наук СССР. Москва-Ленинград. 327 с.
- Фёдоров-Давыдов Г.А. (1987). Статистические методы в археологии // Издательство «Высшая школа». Москва. 216 с.

References

- Agadzhanyov S.G. (1975). Oguzskay problema i zadachi ye izucheniya [Oguz problem and tasks of its] // Turkologicheskii sbornik, 1973. Izdatelstvo: «Nauka» Moskva. S. 6-23.
- Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. (1972). Drevnii Otrar [Ancient Otrar]. Alma-Ata: Nauka. 213 s.
- Arzhantseva I.A., Zilivinskaya E.D. i drugie. (2010). Svodnyi otchet ob arheologicheskikh rabotah na gorodishche Dzhanakent v 2005-2007, 2009 gody [Summary report on archaeological work at the Dzhanakent settlement in 2005-2007, 2009]. Kyzylorda: Tipografiya «Kompas Kyzylorda». 162 s.
- Arzhantseva I.A., Tazhekeyev A.A. i drugiye. (2014). Kompleksnyye issledovaniya gorodishcha Dzhanakent (raboty 2011-2014 gg.). [Comprehensive studies of the ancient settlement Jankent (works 2011-2014)]. Almaty: Izd-vo «Arys». 320 s.

- Arzhantseva I.A., Härke H., Tazhekeev A.A. (2017). Between North and South: Dzhanakent, Oguz and Khorezm. Mejdunarodnyi kongress srednevekovoi arheologii evraziiskih stepei. // Vladivostok: «Dalnauka». 320 s. ISBN 978-5-8044-1642-4. Otv. red. N.N. Kradin, A.G. Sitdikov.
- Bobrinskii A.A. (1978). Goncharstvo Vostochnoi Evropy. Istochniki i metody izucheniia [Pottery of Eastern Europe. Sources and methods of study]. Otv. Red. S.A. Pletneva. Moskva. Izdatelstvo «Nauka», 272 s.
- Glushkov I.G. (1996). Keramika kak arheologicheskii istochnik [Ceramics as an archaeological source]. – Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arheologii i tsnografii SO RAN, 328 s.
- Zilivinskaya E.D., Sydykova J.T., Bilalov S.U. (2011). Raskopki jilogo kvartala na gorodiše Djankent [Excavations of a residential quarter at the Dzhanakent settlement] // Voprosy istorii i arheologii srednevekovykh kochevnikov i Zolotoi Ord. Astrahan. S. 27-38.
- Kurmankulov ZH.K., Arzhantseva I.A., Zilivinskaya E.D., Ruzanova S.A. (2006). Arkheologicheskiye raboty na gorodishche Zhankent (predvaritel'nyye itogi) [Archaeological work at the Zhankent settlement (preliminary results)] // Aktobe, 29 s.
- Levina L.M. (1971). Keramika nizhney i sredney Syrdar'i v I tysyacheletii n.e. [Ceramics of the lower and middle Syr Darya in the I millennium AD]. Moskva. 252 s.
- Levshin A. (1832). [Elektronnyi resurs] (2011). Opisanie kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Sankt-Peterburg. 350 s.
- Lerkh P.I. (1870). Arkheologicheskaya poyezdka v Turkestanskiy kray v 1867 g [Archaeological trip to the Turkestan region in 1867] // Otchet IAK. Sankt-Peterburg: Tipografiya IAN, S. I-X.
- Makshayev A.I. (1856). Opisaniye nizov'yev Syrdar'i. [The lower reaches description of the Syr Darya]. Sankt-Peterburg, 1856. 75 s.
- Materialy po istorii turkmen i Turkmenii [Materials on the history of the Turkmen and Turkmenia] (1939). Tom I. VII-XV vv. Arabskiye i persidskiye istochniki. Moskva-Leningrad.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 612 s.
- Meier L.L. (1865). Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo štaba [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff]. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie Generalnogo štaba, 1859. Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomstva / sost. Gen. štaba podpolkovnik L. Meier. 382 s.
- Nerazik E.E. (1959). «Keramika Horezma afrigidskogo perioda» [“Ceramics of Khorezm of the Afrigid period”] // Trudy Horezmskoi Arheologo-tsnograficheskoi kspeditsii. Keramika Horezma. Vypusk IV. Pod obş.red. chl.kor. AN SSSR S.P. Tolstogo. Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. Moskva. S. 221-260.
- Ortagasyrlyk Zhankent kalasynda jurgizilgen arheologialyk jumystar jaily Esep [Report on the archeological excavations in the medieval city of Zhankent] (2018). Korkyt Ata atyndagy KU. Kyzylorda.
- Poezdka iz Orska v Hivu i obratno, soverşennaya v 1740-1741 godah Gladyshevym i Muravinym. [A trip from Orsk to Khiva and back, made in 1740-1741 by Gladyshev and Muravin] (1851) // Izd. s priobşeniem sovrem. karty Millerova puti ot Orska do Ziyngorskikh vladenii obratno, Ia. V. Hanykovym, deist. chl. Imp. Rus. geogr. o-va; avt. predisl. Ia. Hanykov. – S.-Peterburg. [2], 85 s., 2l. kart.
- Saiko E.V. (1982). Tehnika i tehnologia keramicheskogo proizvodstva Srednei Azii v istoricheskom razvitii [Technique and technology of ceramic production in Central Asia in historical development]. Moskva: Nauka. 213 s.
- Senigova T.N. (1959). K izucheni tehnikeskikh osobennostei keramiki nizovya Syrdari [To the study of the technical features of ceramics in the lower reaches of the Syr Darya] // Trudy instituta istorii, arheologii i etnografii. Alma-Ata: Izd-vo AN Kaz. SSR. T. 7. S. 215-231.
- Smagulov E.A. (2011). Drevnii Sauran [Ancient Sauran]. Almaty: ABDI Kompani. 401 s.
- Tazhekeev A.A. (2011). Orttagasyrlyq Jankent qala-jurty maıyndagy eskertkishterdin ornalasuy men merzımı jaily derekter [Information on the location and date of monuments in the suburbs of the medieval town of Zhankent]. Al-Farabi atyndagy Kazak Ulttuk universitet habarshysy, Tarih seriyasy. Almaty, №2. S.74-79.
- Tolstov S.P. (1948). Drevniy Khorezm. Opyt istoriko-arkheologicheskogo issledovaniya. [Ancient Khorezm. The experience of historical and archaeological research]. Moskva: Izdaniye MGU im. M.YU. Lomonosova. 352 s. + 87 tabl.
- Fedorov-Davydov G.A. (1987). Statisticheskie metody v arheologii [Statistical Methods in Archeology] // Izdatelstvo «Vysshaia škola». Moskva. 216 s.

МРНТИ 03.09.55

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.13>**Р.Т. Насыров**

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе,
e-mail: nassyrov1997@gmail.com

РАСПАД СССР КАК ЗАКОНОМЕРНЫЙ РЕЗУЛЬТАТ ПОЛИТИКИ ПЕРЕСТРОЙКИ

Сложившаяся к середине 80-х гг. ситуация в Советском Союзе требовала преобразований в экономике и общественно-политической сфере страны. Значительнее всего влияние на развитие страны оказывал кризис власти. Пришедший к власти в марте 1985 года М.С. Горбачёв отличался не только возрастом от своих предшественников, но и оценкой установившегося положения в государстве. В апреле 1985 года Горбачёв объявил о переходе к курсу ускорения социально-экономического развития, который впоследствии трансформировался в программу перестройки, затронувшей и политическую систему страны. Тем не менее, замыслы Горбачёва о плавном преобразовании структуры Советского государства наяву столкнулись с резким обострением напряжённости в обществе по причине значительно ухудшившегося уровня жизни и проявления первых межнациональных конфликтов.

В 1988-1989 гг. стало ясно то, что реформы усугубили положение СССР и стали своеобразным трамплином для старта дезинтеграционных процессов в 1990 году. Внешняя политика государства также была значительно изменена, согласно «новому политическому мышлению», в результате чего позиции СССР на международной арене были критически ослаблены. Все данные обстоятельства привели к распаду Союза в 1991 году. Многие последствия этого события до сих пор оказывают ощутимое влияние на развитие 15 независимых государств.

Ключевые слова: перестройка, политика гласности, Пленум ЦК КПСС, ускорение, новое политическое мышление, М.С. Горбачёв, Б.Н. Ельцин, А.Н. Яковлев, Р. Рейган, холодная война, разоружение, распад СССР.

R.T. Nassyrov

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe,
e-mail: nassyrov1997@gmail.com

The disintegration of the USSR is a natural result of the policy of restructuring

By the mid-1980s, the situation in the Soviet Union required a change of the economy and the socio-political sphere of the country. The crisis of power had the greatest impact on the country's development. When M.S. Gorbachev came to power in March 1985, not only was age significantly different from his predecessors but also an assessment of the established situation in the State. In April 1985, Gorbachev announced to accelerate economic and social development, which was transformed into a programme of restructuring that, also affected the country's political system. However, Gorbachev's ideas for a smooth transformation of the structure of the Soviet state actually faced with a sharp increase in social tensions due to a significantly deteriorating standard of living and manifestations of the first inter-ethnic conflicts. In 1988-1989, it became clear that the reforms had aggravated the situation of the USSR and became the springboard for the start of disintegration processes in 1990. The State's foreign policy has been changed significantly, according to «new political thinking», as a result, the positions of the Soviet Union in the international arena were critically weakened. All these circumstances have led to the dissolution of the Union in 1991. Many of the consequences of this event still have a tangible impact for the development of 15 independent states.

Key words: perestroika, publicity policy, Plenum of CC CPSU, acceleration, new political thinking, M.S. Gorbachev, B.N. Eltsin, A.N. Yakovlev, R. Reagan, Cold War, demilitarization, fall of the USSR.

Р.Т. Насыров

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.
e-mail: nassyrov1997@gmail.com

КСРО-ның ыдырауы – қайта құру саясатының заңды нәтижесі

80-жылдардың ортасына қарай Кеңес Одағындағы қалыптасқан жағдай елдің экономикасы мен қоғамдық-саяси саласында қайта құруларды талап етті. Биліктің дағдарысы елдің дамуына едәуір әсер етті. 1985 жылы наурызда билікке келген М.С. Горбачев, жас ерекшелігі бойынша

өзінен бұрынғылардан ғана емес, сонымен қатар мемлекеттегі қалыптасқан жағдайды бағалауымен де айтарлықтай ерекшеленді. 1985 жылы сәуірде Горбачев әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдету курсына көшу туралы жариялады, ол кейіннен елдің саяси жүйесіне де әсер ететін қайта құру бағдарламасына айналды.

Соған қарамастан Горбачевтің Кеңес мемлекетінің құрылымын біртіндеп өзгертуге бағытталған жоспарлары шын мәнінде өмір деңгейінің айтарлықтай нашарлауына және алғашқы этносаралық қақтығыстардың көрінуіне байланысты қоғамдағы шиеленістің күрт өршуіне тап болды. 1988-1989 жж. реформалардың КСРО-дағы жағдайды шиеленістіргені және 1990 жылы ыдырау процестерін бастауға арналған трамплинге айналғаны айқын болды. Мемлекеттің сыртқы саясаты да «жаңа саяси ойлауға» сәйкес едәуір өзгеріске ұшырады, нәтижесінде КСРО-ның халықаралық аренадағы позициясы өте әлсіреді. Осы жағдайлардың барлығы 1991 жылы Одақтың күйреуіне әкелді. Бұл оқиғаның көптеген салдары әлі күнге дейін 15 тәуелсіз мемлекеттің дамуына әсер етеді.

Түйін сөздер: «қайта құру» саясаты, жариялылық саясаты, КОКП ОК пленумы, жеделдету, жаңа саяси ойлау, М.С. Горбачёв, Б.Н. Ельцин, А.Н. Яковлев, Р. Рейган, қырғи қабақ соғысы, қарусыздану, КСРО-ның ыдырауы.

Введение

В настоящее время сложившееся положение на постсоветском пространстве – наличие межгосударственных территориальных споров, рост межэтнических противоречий, переходящих в острые конфликты, стопорят дальнейшее развитие многих государств, создают значимую напряжённость и недоверие друг к другу. Актуальность данного исследования состоит в том, что споры о различных аспектах распада Советского Союза даже спустя три десятилетия будоражат умы практически всех групп населения государств, в прошлом составляющих одно целое. Одной из причин начала крупнейшего дезинтеграционного процесса в новейшей истории, как известно, стали экономические и политические кризисные моменты, возникшие в СССР к середине 80-х годов. Однако, также существуют и другие версии и концепции возникновения предпосылок, приведших к краху страны Советов: от подрывной деятельности спецслужб США и стран НАТО, а также действовавшего по их плану М. С. Горбачёва, проводившего намеренно убийственную политику по отношению к своей стране, до того, что советский государственный строй рухнул сам по себе, а экономика и система хозяйствования были изначально мертворождёнными. Соответственно, целью данного исследования являются поиск и анализ основных факторов, повлиявших на распад Советского Союза.

Материалы и методы

Источниковой базой исследования послужили труды крупных советских, российских и западных экономистов, историков, социо-

логов. Советский экономист, один из авторов экономической реформы периода перестройки Л.И. Абалкин в своём труде (Абалкин, 2007) привёл мнение о ключевых предпосылках возникновения кризисных явлений в советском народном хозяйстве в начале 70-х годов. М.А. Рахматуллин и М.Е. Морозова провели колоссальную работу по изучению российской истории и довольно подробно исследовали советский период истории (Рахматуллин, Морозова, 2018). Авторами были опубликованы сведения о многих негативных тенденциях, сложившихся в советском обществе в результате процесса перестройки. Тем не менее, придерживаясь позиции нейтральности исследователя, авторы индифферентно оценили, как личность М.С. Горбачёва, так и его деятельность. Труды зарубежных историков по изучению периода перестройки посвящены либо советской дипломатии, либо проблемам по правам человека и возникновению межнациональных конфликтов. Д. Хоскинг развёрнуто повествует о росте межэтнического напряжения в советском обществе во второй половине 80-х годов (Хоскинг, 2001).

Бывший государственный секретарь США в период с 1973 по 1977 год Г. Киссинджер, впоследствии участвовавший в организации встреч Горбачёва и Рейгана, передал важные сведения о саммитах в Женеве и Рейкьявике, мнениях американских политиков о советском руководителе (Киссинджер, 2018). Мемуары самой «центральной фигуры» в последнем периоде истории СССР – М.С. Горбачёва являются достаточно ценным источником для нашего научного исследования, так как воспоминания, мысли и размышления последнего советского руководителя позволяют проанализировать основные мотивы деятельности и принятия решений главы госу-

дарства (Горбачёв, 2014). Особый интерес представляют мнения и позиции различных зарубежных исследователей. В частности, американским историком У. Таубманом высказаны предположения о намеренном умысле действий первого и последнего президента СССР по дестабилизации положения Советского Союза (Таубман, 2018). Профессор университета в Принстоне С. Коткин в своём труде исследовал советскую историю периода с 70-90-е гг. и изучил множественные аспекты событий тех лет (Коткин, 2018). Французский исследователь Н. Верт, являясь крупным советологом, дал свою оценку деятельности Горбачёва и его «команды», провёл анализ многих факторов, приведших к ослаблению СССР (Верт, 1992).

Российский исследователь-китаевед В.А. Глушаков в своём исследовании по истории КНР провёл сравнительный анализ по сходству и отличию реформ в Китае, начатых в 70-е годы и советских преобразований второй половины 80-х гг. (Глушаков, 2019).

Методологическую основу исследования формировали следующие принципы научно-исторического познания: историзм, объективность, системность и конкретность, а также применяемый в исторических исследованиях ценностный подход. В комплексе, они предполагают всеобъемлющее, беспристрастное рассмотрение тех или иных исторических событий, учёт целого ряда факторов, оказавших влияние на деятельность исторической личности М.С. Горбачёва.

Результаты и обсуждения

В середине 80-х годов СССР вошёл в довольно неопределённом положении. С одной стороны, страна усиливала свой экономический потенциал – вторая экономика в мире после США, укреплялась обороноспособность, расширялись социальные гарантии, а авторитет Советского Союза признавался безусловно всеми государствами. Но именно в это время как во внутренней, так и во внешней политике проявляются многие кризисные моменты.

К 1984 году преобладание в промышленности группы «А» – производство средств производства составило 75%, а производство предметов потребления – 25%, что являлось причиной дефицита ряда товаров. Увеличивались закупки зерна за границей. Усиливалась нефtezависимость страны, которая во второй половине 80-х гг. станет катализатором экономического кри-

зиса в СССР. Во внешней политике также возникло немало острых проблем. Затягивалось решение «афганского вопроса»; антикоммунистические настроения в ПНР усилились после запрета профсоюза «Солидарность»; экономические проблемы в других странах социалистического лагеря становились следствием постепенного разочарования не только в идеях плановой экономики, но и в вопросе целесообразности существования Совета экономической взаимопомощи и Организации Варшавского договора (Абалкин, 2007: 326).

Рассматривая тему экономического коллапса Советского Союза и находясь в поиске «корней» тех или иных процессов и явлений, приходится отходить всё более к ранним периодам истории СССР. Ещё в годы правления Н.С. Хрущёва серьёзно меняются установки и социально-экономические цели политики партии, что в немалой степени предопределяет дальнейший вектор развития народного хозяйства. В первую очередь, это – изменение в идеологическом секторе, что было отражено в Третьей программе КПСС, принятой на XXII съезде партии 31 октября 1961 года. Н.С. Хрущёв авантюрно, в свойственной ему манере заявил, что за ближайшие 20 лет уровень доходов советских граждан вырастет в 3 раза, каждая семья получит новую благоустроенную квартиру, коммунальные услуги и проезд на общественном транспорте станут бесплатными, будет улучшена жизнь сельских тружеников. Официально данные планы были оформлены в программе КПСС, где также утверждалось о необходимости обеспечения в СССР лучшего уровня жизни, чем в развитых капиталистических государствах. Данный ход в политике партии произошёл достаточно обоснованно. Поколение фронтовиков, которое застало первые мероприятия Советской власти, трудности жизни в 1930-е годы, ужасы Великой Отечественной войны и восстанавливало страну после неё, попросту хотело сытой и спокойной жизни как своему поколению, так и своим потомкам (Верт, 1992: 234).

Хрущёвская «оттепель» помимо внутренних преобразований привела к изменениям и во внешней политике. Во второй половине 50-х гг. Советский Союз действительно отличался достаточно миролюбивой и открытой к диалогу внешней политикой. В 1958 г. было заключено соглашение с США о сотрудничестве в области культуры и науки. 24 июля 1959 г. в Москве в парке «Сокольники» была проведена Американская национальная выставка «Промышленная

продукция США». На открытии мероприятия присутствовали вице-президент США Ричард Никсон и Никита Хрущев. Именно там прошли знаменитые «кухонные дебаты», получившие свое название за то, что диалоги через переводчиков между Хрущевым и Никсоном проходили в выставочной модели пригородного американского дома. Советские граждане получили возможность увидеть рекламу жизни в капиталистическом обществе. Именно тогда Хрущёвым озвучена ленинская догма: «Догнать и перегнать!», которая стала командой для обеспечения роста производства продуктов питания и промышленных товаров народного потребления. Что делалось, зачастую, любым путём и методом. Да, конечно, коммунизм сопряжён с ростом производства и максимальным удовлетворением потребностей общества и каждого человека в отдельности. Но потребление не является самоцелью или центральным элементом идеологии, потому что коммунизм, в первую очередь, конечно, очень обобщённо, но всё же представляет собой общественную собственность на средства производства, глобальное планирование и распределение, максимальная демократизация общества, преодоление отчуждения личности, новая культура и система межличностных отношений и т.д. Ставя во главу угла сугубо потребление, советское руководство способствовало укоренению и развитию мещанства, которое стало в итоге одним из факторов политического краха СССР (Kissinger, 1994: 292).

То есть тот факт, что проблем, тревожных звонков и сигналов, деструктивных тенденций в советском народном хозяйстве в середине 80-х гг. хватало, трудно отрицать. Но всё же нельзя считать её обреченной и неспособной на устойчивое развитие. Научная и техническая база были на довольно высоком уровне и смело конкурировала с капиталистической. Возможностей решить острые вопросы в экономике и дать импульс её развитию было немало. Нельзя не учитывать фактор перемен и в политическом поле страны. К 1987 году в СССР партийная номенклатура разделилась на 3 группы: консерваторы во главе с секретарём ЦК по организационно-партийной работе Е.К. Лигачёвым выступали за сохранение плановой экономики и отрицали возможность перехода к другим видам ведения народного хозяйства; противниками консерваторов являлись так называемые демократы, лидерами которых являлись заведующий отделом пропаганды ЦК КПСС А.Н. Яковлев и первый секретарь Московского городского комитета

партии Б.Н. Ельцин, склонявшие руководство к началу рыночных преобразований. И третья группа – нейтрально настроенные генеральный секретарь М.С. Горбачёв и председатель Совета Министров Н.И. Рыжков, выступающие за последовательные преобразования. Причём демократы в своих выступлениях и речах открыто не призывали к полной реставрации буржуазно-капиталистических отношений. Все намерения задушёвывались цитатами из трудов В.И. Ленина, отсылками к НЭП, обвинениями в адрес «старой гвардии» в отходе от идей коммунизма, заявлениями о необходимости борьбы с партократией, представителями которой «демократы» и являлись. Спустя буквально 4 года, как Ельцин, уже будучи президентом Российской Федерации, в своём выступлении в Конгрессе США с радостью скажет об окончательной смерти коммунизма – самый настоящий курьёз во всей своей сути (Рахматуллин, Морозова, 2018: 1036).

В рамках политики ускорения социально-экономического развития страны, объявленной Горбачёвым на апрельском Пленуме 1985 года, 19 августа 1986 года принято Постановление ЦК КПСС «О мерах по совершенствованию управления внешнеэкономическими связями». По нему министерствам и крупным предприятиям разрешалось вести торговлю на мировом рынке, хотя она и контролировалась министерством внешней торговли, Внешэкономбанком, всё же действие данного документа стало подрывать целостность государственной монополии в экспорте и задавало курс будущим экономическим реформам – к 1989 году все предприятия и производственные кооперативы получили право ведения торговли на внешнем рынке. К слову, такого Советское государство не позволяло себе даже в годы Новой экономической политики. Закон «Об индивидуальной трудовой деятельности» от 19 ноября 1986 года легализовал мелкое частное предпринимательство в сфере кустарно-ремесленных промыслов, бытового обслуживания населения и т.д. К 1990 году в ИТД было задействовано около 675 тыс. человек. Предприимчивые граждане, зачастую «совершенно случайно» являющиеся родственниками руководителей предприятий, используя ресурсы государства, абсолютно свободно развивали собственное производство. Регулирование цен на продукцию ИТД отсутствовало, что дало возможность за короткий срок на основе огромной разницы между государственными и спекулятивными ценами получить значительную прибыль. В свою очередь, концентрация крупных денежных сумм

в руках отдельных предпринимателей усиливала товарно-денежный дисбаланс в советской экономике (Корниенко, 2019: 115).

30 июня 1987 года принят Закон СССР «О государственном предприятии». Согласно ему предприятие выполняет работы и заказы в соответствии с планом и договорами на основе полного хозрасчёта, самофинансирования, самоуправления, что предполагало сочетание централизованного руководства и самостоятельности. Забавно, что, добавив в «котёл» советской экономики щепотку с горкой анархо-синдикализма, руководство страны поспособствовало развитию капиталистических отношений. Теперь государство спускало лишь контрольные цифры производства, а предприятие могло производить больше, а товар самостоятельно реализовывать по рыночной цене. Если официально предполагалось усиление власти трудовых коллективов и каждого трудящегося по отдельности, то наяву всё взяли под контроль не обычные рабочие, у которых отсутствовали культура управления и необходимые для этого знания, да и желание управлять, а предприимчивые директора и руководители, которые не только реализовывали в продажу продукцию, произведённую сверх плана, но и снабжали спекулянтов материалом и сырьём. Более того, в условиях относительной экономической самостоятельности усложнился налоговый контроль – поступления в бюджет сокращались: в 1980 году каждое предприятие выплачивало около 60% прибыли, то в 1990 году – 45%. Однако, увеличившуюся оставшуюся прибыль руководители предприятий не отправляли на модернизацию и обновление материально-технической базы, что при условии увеличенного производства попросту изнашивало оборудование. Деньги распределялись среди управления и рабочих, что опять-таки усилило проблему дефицита и необеспеченности советского рубля. За годы «перестройки» денежные доходы увеличились на 52%, а излишек денег к 1990 г. Госбанк оценивал в 47,5 млрд. руб. (Дробышевская, Мау, 2011: 148).

Абсурдом является крайне двойственная позиция руководства страны, которая наносила серьёзный ущерб народному хозяйству. С одной стороны, предприятия были отправлены в «свободное плавание», оставляя значительную часть прибыли у себя. С другой стороны, государство продолжало их снабжать сырьём, дотациями, например предприятия сельского хозяйства в 1989-1990 гг. субсидировались на 55%. И если бы все данные действия были просто до-

садными ошибками и глупостями, то ещё в 1987 году реформа была остановлена и изменена. Но трансформации только набирали скорость, и 26 мая 1988 года принят Закон «О кооперации в СССР». Им было санкционировано существование частного предпринимательства в потребительском секторе народного хозяйства. Отнюдь, кооператоры не стали создавать инновационные проекты и развивать креативную деятельность. Основой успешных кооперативов стала банальная спекуляция. 4/5 объектов кооперации функционировали при каком-либо государственном предприятии, приобретали выпущенную на нём продукцию по строго фиксированной цене, и спокойно перепродавали на рынке. Так, большинство кооперативов паразитировали на государственной промышленности, используя сложившуюся разницу в ценах. Именно кооперация дала возможность получению первой крупной прибыли будущим миллионерам и олигархам в постсоветских странах. Примечательно, что новый советский класс общества вызревал и под эгидой ВЛКСМ. В 1987 году «под крылом» комсомола были созданы Центры научно-технического творчества молодёжи, в которых неофициально занимались спекуляцией, фарцовкой, нелегальной скупкой иностранной валюты (Гайдар, 2020: 285).

В 1990 году началось преобразование целых министерств промышленности в концерны – Министерство газовой промышленности СССР преобразовано в «Газпром»; Министерство тяжёлого машиностроения в «Тяжэnerгомаш». Параллельно происходило разделение банковской системы Советского Союза на отдельные банки, а Госснаб на торговые дома и биржи. Шла целенаправленная работа по дезинтеграции, разбалансировке экономики страны, созданию таких условий, при которых плановые механизмы просто перестали адекватно функционировать. СМИ обвиняли в ухудшившемся положении людей саму плановую систему народного хозяйства, что давало возможность продолжать дальнейшее разрушение экономики (Глушаков, 2019: 302).

Не считаю то, что общественно-политические преобразования были случайно начаты одновременно с экономической реформой. Политика гласности, результатом которой стала бесконтрольная, практически анархическая либерализация средств массовой информации, смягчение цензуры в культуре отвлекали на себя всё внимание советских граждан от крупного передела народного хозяйства и его грабежа.

Да, действительно, в советском обществе практически полностью отсутствовала какая-либо оппозиционность, не считая небольшого движения диссидентов. Конституция СССР 1977 года, а именно её 6 статья юридически закрепила идею о том, что «КПСС является руководящей и направляющей силой советского общества». Руководство страны официально постановило о том, что появление какой-либо иной политической силы в Советском Союзе попросту невозможно. Государство всячески контролировало деятельность средств массовой информации, цензурировало и влияло на развитие искусства и культуры. О многих насущных проблемах в экономике, социальной сфере, межнациональных отношениях, которые к середине 80-х годов ещё более обострились в прессе не сообщалось. Обсуждение острых политических вопросов происходило «на кухнях», то есть дома, в узком семейном кругу, либо в дружеских посиделках. Выборы в Советы, начиная от низовых – сельских и поселковых, и заканчивая высшим – Верховным Советом СССР были безальтернативными. Формально существовали беспартийные кандидаты, выставляемые различными общественными организациями, но, как правило, их позиции по отношению к политике КПСС не были оппозиционными (Хоскинг, 2001: 339).

События 1986 и 1987 годов предрешили судьбу СССР, так как последующие действия конца 80-х и начала 90-х гг. являются результатом действий, осуществлённых именно за эти два года. В 1986 году были начаты крупномасштабные общественно-политические преобразования. XXVII съезд КПСС (25 февраля – 6 марта) стал отправной точкой в старте открытой критики Горбачёвым прежнего руководства. «Застоем» были прозваны как экономические, так и политические действия Брежнева, Андропова и Черненко. На съезде «дебютировал» Б.Н. Ельцин, вошедший в состав Политбюро партии буквально за неделю до его начала. Борис Николаевич активно поддержал действия Михаила Сергеевича и заявил о необходимости борьбы с привилегированной частью партийной номенклатуры. 6 марта 1986 года «архитектор перестройки» – Яковлев вошёл в состав ЦК КПСС и был назначен секретарем ЦК по идеологии, культуре и информации. Неофициально началось постепенное ослабление цензуры и контроля за деятелями литературы и искусства. С 25 сентября было прекращено глушение радиостанций «Би-би-си» и «Голос Америки» Комитетом Государственной Безопасности. Начиная с 1946

года, то есть с самого начала «холодной войны», спецслужбами США, Великобритании и ФРГ на территорию СССР передавались передачи, новости, мнения различных аналитиков, «свободная от советского влияния» информация. На самом же деле, объективность в большинстве своём отсутствовала как в советских СМИ, так и в западных. По данным ЦРУ США, в обход глушителей, слушателями данных радиоволн в день становилось около 35-40 миллионов человек (Коткин, 2018: 176).

1987 год – этап перехода к более решительным действиям Горбачёва и его сторонников. Спустя 70 лет после победы Революции, в СССР произошли события, по характеру схожие с Октябрем 1917 года. Страна стала изменяться, и причём очень быстро. 27-28 января состоялся Пленум ЦК КПСС, на котором были озвучены планы руководства страны, которые в последующем значительно изменят жизнь всего народа. Взамен политики ускорения социально-экономического развития официальным курсом государства объявлена «перестройка», которая помимо реформирования экономики теперь затрагивала и общественно-политическую сферу, в том числе советскую избирательную систему, создавая в ней альтернативность и прозрачность. Заседание транслировалось Центральным Телевидением и отличалось от всех предыдущих Пленумов свободной очередью для выступающих, без соблюдения какого-либо ранжирования. На советского человека в столь короткое время в один момент обрушились немыслимые до этого изменения, которые были неизвестными ему, и чем-то пугающими. Публикации запрещённых до этого литературных произведений Булгакова, Пастернака и т.д., освещение в фильмах актуальных проблем – наркомания, подростковая преступность, создание аналитических программ на телевидении, в которых шло открытое обсуждение исторического прошлого – целесообразность Октябрьской революции, деятельность В.И. Ленина и И.В. Сталина, авантюризм Хрущёва и «застой» Брежнева. Словом, советское информационное пространство второй половины 80-х гг. можно назвать одним из самых свободных и демократических в истории постсоветских государств (Taubman, 2018: 595).

Перемены произошли также и в международной политике СССР. Начиная с 1986 года Горбачёв начал проводить более уступчивый и направленный на улучшение отношений с Западом внешнеполитический курс. Руководство США тщательно прощупывало все личные каче-

ства М.С. Горбачёва и его окружения. Они были твёрдо уверены в том, что генеральному секретарю ЦК КПСС более важна его положительная оценка со стороны Запада, чем довольство внутри страны, и поэтому он будет готов идти на односторонние уступки по многим вопросам. В мае по настоянию Москвы на пленуме Народно-демократической партии Афганистана генеральным секретарём был выбран Мохаммад Наджибулла, объявивший о начале политического решения внутреннего конфликта в республике. В июле 1986 года Горбачёв заявил о том, что СССР в ближайшее время выведет из Афганистана 6 полков своих вооружённых сил – 6955 человек, однако определённых сроков не назвал. Для ускорения принятия решения Москвой, с конца сентября США дали разрешение моджахедам массово использовать «Стингеры», было сбито 2 советских вертолёта (Ратьковский, Ходяков: 2001: 261).

22 августа в США был арестован и обвинён в шпионаже сотрудник посольства СССР Г. Захаров. В ответ, с тем же обвинением 3 сентября в Москве задержан журналист из США Н. Данилов. 10 сентября в Вашингтоне заявили о высылке 80 советских дипломатов по причине их «непозволительной деятельности» – что подразумевалось под этим, государственный секретарь США Дж. Шульц так и не смог объяснить. СССР же в свою очередь ответил запретом советским гражданам наниматься на работу в американские посольства и консульства. Тем самым дипломатическому корпусу США пришлось самостоятельно себя обслуживать, что вносило определённые трудности в их деятельность. 15 сентября советский руководитель предложил провести очередные переговоры со своим американским коллегой для решения дипломатического конфликта, а для сглаживания «обострившихся углов» и без того обострённых и напряжённых отношений между двумя странами Горбачёв объявил о дате начала вывода части войск из Афганистана. Ответ Рейгана и его администрации был положительным. 11-12 октября 1986 года в Рейкьявике – середина расхождения между Москвой и Вашингтоном, была проведена вторая встреча Горбачёва и Рейгана. Основной темой саммита было обсуждение проведения сокращения ядерного арсенала СССР и США. Но компромисса достигнуто не было. Рейган заявил о том, что США не прекратят разработку программы СОИ «Звёздные войны». Горбачёв же, в свою очередь, отказался обсуждать тему соблюдения прав человека. По

завершению встречи оба лидера выразили своё огорчение по причине отсутствия какого-либо результата. Но М.С. Горбачёв высказал мнение, что данная встреча показала возможности и перспективы для последующих переговоров (Жуков, 1998: 211).

В 1987 году страны-участницы Варшавского договора провозгласили новую оборонительную политику организации, направленную на значительное сокращение вооружения, тем самым призывая НАТО к встречным действиям. В труде Горбачёва «Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира» им было обозначено направление советской дипломатии – отказ от конфликта социалистических и капиталистических государств и блоков, ради достижения гуманизма и всечеловеческого блага (Горбачёв, 2014: 321)

8 декабря 1987 года в Вашингтоне был подписан знаменитый Договор о ликвидации ракет средней и малой дальности, который по своей сути является первым официальным документом, в котором СССР идёт на значительные односторонние уступки – к 1991 году Советским Союзом ликвидировано 1846 ракетных комплексов, США – 846. После ДРСМД последовала целая череда отступов СССР от своих позиций: игнорирование и согласие с победами «бархатных» революций в Восточной Европе 1988-1989 гг., поддержка объединения Германии в 1990 году, подписание «Хартии для новой Европы» и последующей ликвидации ОВД и СЭВ. Таким образом, во второй половине 80-х гг. советская внешняя политика изменилась весьма кардинально. Сложившаяся в экономике и международных отношениях ситуация активно подталкивала руководство страны активно брать кредиты и займы у МВФ, ВБ и т.д., что способствовало росту государственного долга СССР и снижения золотовалютных резервов (Громыко, 2016: 513).

Не стоит забывать, что исполнителем главной роли в происшедших событиях является руководство страны и собственно, партийные верхи. КПСС стала перерождаться ещё в 20-30-е гг., но в середине 50-х гг. этот процесс пошёл ещё быстрее. Компартия разрасталась немыслимыми темпами, хотя сам регламент приёма в члены КПСС был достаточно непростым. Каких-либо внутренних оппозиционных групп и фракций так и не появляется, а номенклатура получает всё больше и больше привилегий – от преимуществ в карьерном росте до функционирования отдельных магазинов для членов партийного ап-

парата. Всё это привело к мощной консервации и отчуждения партии от жизни обычных трудящихся. Со всей очевидностью, данное явление проявляется уже в последние годы правления Л.И. Брежнева. И многим «коммунистам» уже становится откровенно безынтересно на положение населения и громкие марксистско-ленинские лозунги. Перерождение советской партийной элиты дошло до такой степени, что никакая идея о социализме и равенстве, да и само существование Советского Союза ей был попросту не нужны. Причём это происходило как в Москве, так и в верхушках национальных республик. Да, некоторые представители власти выступали за сохранение Союза и даже плановой экономики, они предпринимали какие-либо действия, которые не увенчались успехом (Брейтвейт, 2005: 238).

Заключение

Падение уровня жизни, дефицит товаров, проявление первых межнациональных конфликтов только подогревали дезинтеграционные настроения в союзных республиках. По абсолютно разным причинам, но в едином порыве, предпринимательские и партийные верхи и трудящиеся низы окраин стали выступать за независимость своих республик. Экономическая политика перестройки запустила вереницу деструктивных процессов: социальных, внутри- и внешнеполитических. Становится и грустно, и смешно от обвинений в адрес плановой экономики, в том, что именно она виновна в распаде СССР. Счи-

таю, что Советский Союз был целенаправленно ослаблен и впоследствии разрушен методичным и безумным внедрением рынка.

В заключение хотелось бы отметить, что советское руководство могло успешно решить хотя бы часть кризисных моментов. Да, как известно, история не терпит сослагательного наклонения, но если бы ещё в 50-е годы КПСС организовала подготовку максимального числа грамотных как в практическом, так и в теоретическом плане кадров, а не осуществляла банальный набор всех в свой состав, то через 20-30 лет у власти оказались действительно идейные коммунисты. Предложенная в начале 60-х гг. общегосударственная автоматизированная система управления экономикой (ОГАС) предотвратила бюрократизацию народного хозяйства страны, что не дало бы экономических преимуществ отдельным представителям власти. Открытость политической системы и вовлечение народа в избирательные процессы также бы способствовали борьбе с усиливающейся элитарностью и отходом власти от чаяний народа. Но история сложилась так, как сложилась.

Последствия распада СССР ощущаются и спустя 30 лет, и на мой взгляд будут ощутимы ещё не одно десятилетие. Конфликт в Приднестровье, ситуация на Украине, вновь разгоревшееся противостояние в Нагорном Карабахе являются «шрамами» от события 1991 года, а попытки построения интеграционных объединений на евразийском пространстве будут неудачными без учёта ошибок прошлого.

Литература

- Абалкин Л.И. (2007). Экономическая история СССР. Москва: Инфра-М. 496 с.
- Брейтвейт Р. (2005). Горбачев и перестройка: парадоксы ретроспективного взгляда. 228-238 с.
- Прорыв к свободе. О перестройке 20 лет спустя. Москва: Альпина Паблишер. 438 с.
- Верт Н. (1992). История Советского государства. 1900-1991 гг. Москва: Прогресс. 480 с.
- Гайдар Е.Т. (2020). Гибель империи. Уроки для современной России. Москва: Корпус. 592 с.
- Глушаков В.А. (2019). История Китая в двадцатом веке. Москва: Энциклопедия – Ру. 480 с.
- Горбачёв М.С. (2014). После Кремля. Москва: Весь мир. 416 с.
- Громыко А.А. (2016). Памятное. Москва: Центрполиграф. 560 с.
- Дробышевская Т.А., Мау В.А. (2011). История экономики СССР и России. Москва: Издательство Московского Университета. 272 с.
- Жуков Ю.А. (1998). СССР–США: дорога длиною в семьдесят лет, или Рассказ о том, как развивались советско-американские отношения. Москва: Политиздат. 319 с.
- Kissinger H. (1994). Diplomacy. New York: Simon & Schuster, Inc. 1540 p.
- Корниенко О.В. (2019). История экономики и экономической мысли СССР. Казань: Кнорус. 239 с.
- Коткин С. (2018). Предотвращенный Армагеддон. Распад Советского Союза, 1970–2000. Москва: Новое литературное обозрение. 240 с.
- Ратьковский И.С., Ходяков М.В. (2001). История Советской России. Санкт-Петербург: Лань. 416 с.
- Рахматуллин М.А., Морозова Л.Е. (2018). История России с древнейших времен до наших дней. Москва: АСТ. 1744 с.

Taubman W. (2018). Gorbachev: His Life and Times. New York: W. W. Norton Company. 880 p.

Хоскинг Д. (2001). История Советского Союза 1917-1991. Смоленск: Русич. 496 с.

References

Abalkin L.I. (2007). Ekonomicheskaja istorija SSSR [Economic history of the USSR]. Moskva: Infra-M. 496 s.

Braithwaite R. (2005). Gorbachev i perestrojka: paradoksy retrospektivnogo vzgljada 228-238 s. Proryv k svobode.

O perestrojke 20 let spustja. [Gorbachev and restructuring: retrospective paradoxes. 228-238 p. Breakthrough to freedom. About restructuring 20 years later]. Moskva: Al'pina Publisher. 438 s.

Vert N. (1992). Istorija Sovetskogo gosudarstva. 1900-1991 gg. [History of the Soviet state. 1900-1991 years]. Moskva: Progress. 480 s.

Gajdar E.T. (2020). Gibel' imperii. Uroki dlja sovremennoj Rossii [The fall of the empire. Lessons for today's Russia]. Moskva: Korpus. 592 s.

Glushakov V.A. (2019). Istorija Kitaja v dvadcatom veke [History of China in the twentieth century]. Moskva: Jenciklopedija – Ru. 480 s.

Gorbachev M.S. (2014). Posle Kremlja [After the Kremlin]. Moskva: Ves' mir. 416 s.

Gromyko A.A. (2016). Pamjatnoe [Memories]. Moskva: Centrpoligraf. 560 s.

Drobyshevskaja T.A., Mau V.A. (2011). Istorija ekonomiki SSSR i Rossii [History of the economy of the USSR and Russia]. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta. 272 s.

Zhukov Ju.A. (1998). SSSR–SShA: doroga dlinoju v sem'desjat let, ili Rasskaz o tom, kak razvivalis' sovetsko-amerikanskije otnoshenija [USSR–USA: seventy-year road or a Story about how Soviet-American relations developed]. Moskva: Politizdat. 319 s.

Kissinger H. (1994). Diplomacy. New York: Simon & Schuster, Inc. 1540 p.

Kornienko O.V. (2019). Istorija ekonomiki i ekonomicheskij mysli SSSR [History of economics and economic thought of the USSR]. Kazan': Knorus. 239 s.

Kotkin S. (2018). Predotvrashhennyj Armageddon. Raspad Sovetskogo Sojuza, 1970–2000 [Prevented Armageddon. The collapse of the Soviet Union, 1970–2000]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. 240 s.

Rat'kovskij I.S., Hodjakov M.V. (2001). Istorija Sovetskij Rossii [History of Soviet Russia]. Sankt-Peterburg: Lan'. 416 s.

Rahmatullin M.A., Morozova L.E. (2018). Istorija Rossii s drevnejshih vremen do nashih dnei [History of Russia from ancient times to the nowadays]. Moskva: AST. 1744 s.

Taubman W. (2018). Gorbachev: His Life and Times. New York: W. W. Norton Company. 880 p.

Hosking G. Istorija Sovetskogo Sojuza 1917-1991 [History of the Soviet Union 1917-1991]. Smolensk: Rusich. 496 s.

МРНТИ 03.20.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.14>**Г. Идрисова^{1*}**, **Р.Е. Джуншеев²**¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, Казахстан, г. Туркестан²Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Казахстан, г. Тараз

*e-mail: gulzhan0573@mail.ru

КАЗАХСКОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ И НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТРАНСФОРМАЦИИ ТРАДИЦИОННОГО КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье рассматриваются проблемы традиционного казахского общества. Показан анализ его идейного содержания, социально-политической структуры, национальных ценностей. Определены роль и место формирования ценностей, являющиеся основой исторического мышления, национальной культуры традиционного общества. Определены проблемы всестороннего исследования структуры традиционного общества путем модернизации традиций. Выявлены идеи восстановления национального мировоззрения, духовных источников, которые являются ядром истории и культуры. Мировоззренческую основу этого процесса составляло просвещение. Показывается, что в просветительских учениях были аккумулированы как элементы опыта идейно-теоретического развития человечества, так и своеобразные черты национального самосознания.

Историографический анализ показывает, что исследование истории общественно-философской мысли Казахстана второй половины XIX – начала XX в.в. велось до сих пор не по проблемно-тематическому принципу, а преимущественно по персоналиям, что остается преобладающей тенденцией научных изысканий и наших дней.

Рассмотрены исторические условия, экономические и культурные предпосылки трансформации традиционного казахского общества. Социально-экономические перемены способствуют обновлению духовной культуры, ее идейному перевооружению. Он основан на всестороннем изучении темы и изучении проблем с помощью традиционной методологии социальных исследований. Социально-экономические изменения способствуют обновлению духовной культуры и ее идеологической трансформации. Показано, что оба элемента практики идеологического и теоретического развития имеют особенности национального самосознания.

Ключевые слова: традиционное казахское общество, трансформация, патриархально-феодалное общество, формационный поход, цивилизация, духовная культура, казахское просвещение.

G.B. Idrisova ^{1*}, R.E. Junsheyev ²¹International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Kazakhstan, Turkestan²Taraz Regional university named after M.Kh.Dulaty, Kazakhstan, Taraz

*e-mail: gulzhan0573@mail.ru

Kazakh education and some problems of transformation of traditional Kazakh society

The article deals with the problems of traditional Kazakh society. The analysis of its ideological content, socio-political structure, national values is shown. The role and place of formation of values, which are the main historical thinking, national culture of a traditional society, are defined. The problem of a comprehensive study of the structure of a traditional society was determined by traditional modernization. The idea of restoring the national ideology, spiritual sources, which is the cornerstone of history and culture, has been defined. It has been made a historical analysis of research in this direction. The historical conditions, economic and cultural prerequisites for the transformation of traditional Kazakh society are considered.

Socio-economic changes contribute to the renewal of spiritual culture, its ideological rearmament. The worldview basis of this process was education. It is shown that in the educational teachings both elements of the experience of the ideological and theoretical development of mankind and peculiar features of national self-consciousness were accumulated.

Key words: traditional Kazakh society, transformation, patriarchal-feudal society, formation campaign, civilization, spiritual culture, Kazakh enlightenment.

Г.Б. Идрисова^{1*}, Р.Е. Джуншеев²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

²М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.

*e-mail: gulzhan0573@mail.ru

Қазақ ағартушылығы және дәстүрлі қазақ қоғамының өзгеруінің кейбір мәселелері

Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамының мәселелері қарастырылады. Оның идеялық мазмұнын, әлеуметтік-саяси құрылымын, ұлттық құндылықтарын талдау көрсетілген. Тарихи ойлаудың, дәстүрлі қоғамның ұлттық мәдениетінің негізі болып табылатын құндылықтарды қалыптастырудың рөлі мен орны айқындалды. Дәстүрлерді жаңғырту арқылы дәстүрлі қоғам құрылымын жан-жақты зерттеу мәселелері анықталды. Тарих пен мәдениеттің өзегі болып табылатын ұлттық дүниетанымды, рухани көздерді қалпына келтіру идеялары анықталды. Бұл процестің дүниетанымдық негізі ағартушылық болды. Ағартушылық ілімдерде адамзаттың идеялық-теориялық даму тәжірибесінің элементтері де, ұлттық өзіндік сананың өзіндік ерекшеліктері де жинақталғаны көрсетілген.

Мақалада XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы дәстүрлі қазақ қоғамының қайта құрылуының тарихи шарттары мен экономикалық және мәдени алғышарттары қарастырылады. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер рухани мәдениеттің жаңаруына, оның идеялық қайта құрылуына ықпал етеді. Тарихнамалық талдау көрсеткендей, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-философиялық ойлар тарихын зерттеу осы күнге дейін ол проблемалық-тақырыптық принцип бойынша емес, негізінен жеке тұлғаларға қатысты жүргізілді, бұл қазіргі кездегі ғылыми зерттеулердің басым бағыты болып қала береді.

Дәстүрлі қазақ қоғамын трансформациялаудың тарихи шарттары, экономикалық және мәдени алғышарттары қаралды. Ол дәстүрлі әлеуметтік зерттеу әдіснамасы арқылы тақырыпты жан-жақты зерттеуге негізделген.

Түйін сөздер: дәстүрлі қазақ қоғамы, трансформация, патриархалды-феодалдық қоғам, жаһандану, тарихи үрдіс, қазақ ағартушылығы.

Введение

Роль духовного мира человека в развитии общества важна. Помимо материальных и экономических интересов в обществе, интересы, необходимые для развития внутреннего духовного мира человека, заставляют его нуждаться в образовании и культуре. Общеизвестно, что материальные интересы сегодня являются приоритетом во времени.

Поэтому развитие духовного мира человека в современном обществе становится все более актуальным. И в становлении человека суверенного Казахстана с активной гражданской позицией, кровной заинтересованностью во всех государственных и общественных делах, творческим отношением к труду имеет большое значение обращение и к наследию просветителей, которые внесли значительный вклад в решение проблемы трансформации традиционного казахского общества.

Решение этой задачи предполагает постоянное совершенствование принципов, применение новых методов исследования наследия прошлого, более широкий охват многообразного материала по духовной культуре.

Материалы и методы

Развитие общественной мысли казахского народа не стоит в стороне от столбовой дороги мировой культуры. Общие закономерности формирования просвещения были присущи и казахскому просвещению. Исторические условия, отражением которых являются просветительские идеи, в Казахстане сложились после его присоединения к России. В основе просветительских идей лежат те объективные экономические, социально-политические изменения в степном крае и новые веяния в духовной культуре казахского народа, которые возникли во второй половине XIX века под влиянием русской действительности.

В развитии общественной мысли казахского народа, как и всех других народов, идеология просвещения является важной исторической вехой. В просветительских учениях были аккумулярованы как элементы опыта идейно-теоретического развития человечества, так и своеобразные черты национального самосознания. Изучение этих идей способствует выявлению закономерностей развития казахского народа по пути общечеловеческого духовного прогресса.

Современное историческое развитие суверенного Казахстана и процессы глобализации, охватившие весь мир, ставят перед исследователями новые задачи: рассмотрение вопросов взаимосвязей и взаимовлияния мысли разных народов, и в его контексте выявление общих и особенных черт каждой из национальных просветительских учений. Н. Назарбаев верно подмечает: «Открытость и восприимчивость к лучшим достижениям, а не заведомое отталкивание всего «не своего» – вот залог успеха и один из показателей открытого сознания» (Назарбаев, 2017:42).

Историографический анализ показывает, что исследование истории общественно-философской мысли Казахстана второй половины XIX – начала XX в.в. велось до сих пор не по проблемно-тематическому принципу, а преимущественно по персоналиям, что остается преобладающей тенденцией научных изысканий и наших дней. Ради справедливости надо отметить, что имелись серьезные попытки некоторых исследователей изучить вышеотмеченную проблему в аспекте Просвещения вообще. Исследованиями в этом направлении являются труды О. Сегизбаева, А. Атишева, М. Бурабаева и др. В них проанализированы философские, этические, антирелигиозные, политико-правовые воззрения казахских просветителей, определены некоторые проблемы просвещения в Казахстане, определенному анализу подвергается влияние русских революционных демократов на формирование различных прогрессивных идей в казахской общественной мысли.

В основу исследования казахского просвещения в данной работе положены историко-системное, комплексное рассмотрение и проблемное изучение темы через призму идеологии Просвещения вообще.

Результаты и обсуждение

Во второй половине XIX в. завершился процесс присоединения Казахстана к России, которое имело большое значение для исторических судеб казахского народа. Экономика России оказала благотворное влияние на феодальное натуральное хозяйство, ускоряя его разложение и расчищая почву для более прогрессивных форм хозяйствования. Казахстан вышел из состояния экономического застоя, хороший импульс получило развитие производительных сил. Присоединение к России положило конец иноземным нашествиям, опустошавшим казахскую

степь, ослабило внутренние междоусобные феодальные войны, разорившие народные массы и тормозившие развитие производительных сил страны.

Во второй половине XIX в.в. Казахстане зарождается промышленность. Промышленные очаги, правда, небольшие, создаются почти повсеместно. Начали действовать заводы и фабрики по первичной переработке сырья, появились шахты, рудники, прииски, строились железнодорожные узлы. От преимущественного занятия кочевым скотоводством казахи начали приобщаться к земледелию. Началось применение усовершенствованных земледельческих орудий, рациональных способов обработки почвы. В степи развиваются товарно-денежные отношения, вовлекающие казахов во всероссийский и мировой рынок. Появились города – центры торговли и промышленности. Говоря о прогрессивной роли России в отношении народов Востока, Ф. Энгельс писал: «Россия действительно играет прогрессивную роль по отношению к Востоку... Господство России играет цивилизующую роль для Черного и Каспийского моря и для Центральной Азии, для башкир и татар...» (Энгельс, 1851:241).

Несмотря на все возрастающее проникновение капиталистических отношений, в казахской степи продолжали играть большую роль отсталые патриархально-феодальные отношения. «Своеобразное переплетение отсталых феодальных отношений с капиталистическим укладом в экономике наблюдалось во всех сферах жизни казахского общества. В новых условиях экономического развития отсталые феодальные отношения, которые характеризовались наличием мелкого производства, натурального хозяйства, внеэкономического принуждения и пережитков родового строя, приспосабливались к развитию капиталистических элементов в ауле» (Атишев, 1979:20). Соглашаясь в целом с данными выводами Атишева А.А., хотелось бы отметить, что здесь, на наш взгляд, надо говорить не о «феодальных отношениях», а именно о «патриархально-феодальных отношениях». Еще в начале XX века П. П. Румянцев отметил, что, «социальная структура казахов имеет два противоречивых источника – первое патриархально-родовое, второе – феодальное» (Румянцев, 1910:32).

Мы считаем, что «феодальность» не была преобладающим явлением в жизни степного казаха XIX века. Последнее было присуще советской историографической науке, основанной на сугубо формационном подходе к истории, и

которая настойчиво искала в степном крае признаки феодальной собственности и соответствующего угнетения.

«Не отрицая правомерность формационного ракурса истории, полагаем, – пишет В.Я. Мауль, – ...что, в нашем случае это означало бы «стрельбу из пушки по воробьям». Поэтому, «вооружаясь» цивилизационной «призмой», номинируем субъективный компонент исторического процесса, поскольку категория «цивилизация» является социокультурным образованием и обнаруживает тесную связь с культурой, в то время как теория формаций отражает систему связей безотносительно к культуре» (Мауль, 2005:127).

Исторические источники древних времен указывают, что предками казахского народа являются племена саков, уйсуней, гуннов и канглы. Проведенные научные изыскания показывают, что история нomaдизма в Казахстане восходит к восьмому веку до нашей эры. В этот период были сформированы первоначальные этнокультурные сообщества и их существования были связаны с новым способом хозяйствования того времени – с кочевым скотоводством.

Цивилизационное рассмотрение истории показывает, что патриархально-родовая организация общества была доминирующей в казахской истории, в ее этносоциальном развитии. И она была связана с нomaдизмом, кочевым образом жизни и скотоводческим хозяйством, что было присуще не только XIX веку, но имело место в XX веке.

В конце XIX – начале XX вв. казахская степь все больше втягивается в водоворот экономической и политической жизни России. Проводимая Царской Россией с начала XIX века политика колонизации степного края привела к устранению политической самостоятельности страны, усилению социального расслоения общества, все более смелому проникновению денежно-товарных отношений в полукочевую страну и стала причиной изменения социально-экономической структуры, обострения социальных противоречий и кризиса общинно-родового бытия.

Царское правительство осознавало, что для того, чтобы превратить казахскую землю в постоянную колонию, надо было отстранить народных лидеров от руководства и захватить всю политическую власть. Позже, суммируя действия царского правительства, которые не были реализованы в казахской степи, члены специальной комиссии писали: «Система влияния нашего посредством аристократического элемента на самих киргизов причинила народу более

вреда, чем пользы, ибо влиятельные ордынцы, поставленные между ответственностью перед правительством и потерю всякого сочувствия со стороны своего народа, должны были, и не могли иначе, действовать, как двуличны» (ЦГАРК. Ф 4, Оп. 1. Д. 490. Л. 1а). Вот почему российское правительство приложило все усилия, чтобы отменить ханство, ядро государственной идеологии в казахской степи, так как оно представляло собой «...мощную, централизованную социополитическую организацию, выражением которой выступает феномен жузов, выполнявших в традиционном казахском обществе роль механизмов административно-территориального, хозяйственно-экономического и политико-правового регулирования общественных отношений...» (Оразбаева, 2015:378). Также верно отмечено, что «Казахское ханство как государство представляет собой симбиоз двух начал – политического в лице института верховной власти, особенно сословия, носителя верховной власти и племенной организации власти и в виде вождества и потестарной структуры. Вождество играет роль основного, мощного и действенного звена власти, в то же время оно служит буфером между народом и политическим сословием. Благодаря этому достигается высокая степень его устойчивости...» (Оразбаева 2015:379). Потому то царское правительство стремилось отнять власть у «политического сословия», что привело к распаду системы традиционного степного государственного управления.

В начале XIX века в казахском обществе произошли большие исторические и культурные изменения. Следуя опубликованным указам о сибирских и оренбургских казахах, царское правительство распустило власть ханства в Среднем Жузе в 1822 году и в Малом Жузе в 1824 году, чтобы консолидировать всю власть в своих руках. Было установлено новое правило управления. Итогом административной реформы, осуществленной царским правительством, была потеря казахской степью своей политической самостоятельности. Конечно, в общественном сознании, не так просто было сместить традиции степного управления, освященные веками. Характер колониальной власти не соответствовал традиционной системе управления обществом, что порождало новые противоречия.

В связи с переходом в начале XX века казахов к оседлости, полuosедлому образу жизни происходит существенное изменение и в земельном отношении. В связи с этим, о порядке землепользования казахов в начале XX века в собран-

ных сведениях счетчиков управления расселения указывается: «можно наблюдать переход от полной свободы в пользование пашнями «беспорядка» до достаточно определенной регламентации, как место для распашки и летней пастбы скота, так и сроков пользования».

Начался процесс расслоения крестьянства. В связи с изменением экономических условий, разложением патриархально-феодального кочевого скотоводческого аула меняется и положение основного эксплуатируемого класса – казахского крестьянства. Часть обедневшего крестьянства, являющаяся наиболее прогрессивной частью новых слоев казахского общества, уходит в города, рудники, образует оседлые земледельческие поселки. Для этой части трудящихся характерно то, что она постепенно отрывалась от старых патриархальных форм жизни.

С развитием промышленности в крае началось формирование рабочего класса. Рабочие подвергались, как и шаруа, нещадной эксплуатации. «Положение рабочих-казахов было особенно тяжелым. Их капиталисты использовали на неквалифицированной, изнурительной, низкооплачиваемой работе. Ужасны были жилищные условия казахских рабочих. Рабочие жили в переполненных грязных бараках, изношенных юртах, землянках» (Терентьев, 1906:18).

Несмотря на объективно прогрессивное значение присоединения Казахстана к России, царизм, укрепив свой классовый союз с местными феодалами – баями, способствовал резкому обострению социально-политических противоречий в казахской степи. Царская власть установила в дополнение к национальному гнету колониальный гнет. Развитие капиталистических отношений в крае сопровождалось самой жесточайшей эксплуатацией и обнищанием трудящихся, в первую очередь, шаруа, что, в свою очередь, способствовало дальнейшему обострению социальных и классовых противоречий.

Наряду с крупными изменениями в экономике и социальной жизни происходили также изменения в области культуры и просвещения. Одним из важнейших прогрессивных последствий присоединения Казахстана к России было приобщение казахского народа к богатейшей русской культуре. Вопреки стремлениям царских властей и местных феодалов держать народные массы в темноте и невежестве в казахскую степь проникала передовая русская культура, приведшая к культурному росту казахского народа, к возбуждению умов его передовых людей. Так, Гарифолла Есим пишет: «Казахская степь была

наводнена новыми идеями: это религиозная идеология и идеология политических ссыльных демократов. Владеющие грамотой получили возможность знакомиться с западной и русской культурой. Началась эпоха пробуждения» (Гарифолла Есим, 2012:56)

Во второй половине XIX века под благотворным влиянием прогрессивной русской культуры в Казахстане зарождается новое течение общественной мысли – просвещение. Возникновение и формирование просвещения в крае было естественным и закономерным явлением, отвечающим насущным потребностям местного общества. Как мы уже отмечали, с этого времени наблюдается нарастание кризиса патриархально-феодального общества и все большее вращение его в состав России.

Социально-экономические перемены способствуют обновлению духовной культуры, ее идейному перевооружению. Мировоззренческую основу этого процесса как раз составляло просвещение.

Становление казахского просвещения было непосредственно связано с формированием передовой национальной культуры, зарождением национального самосознания. Казахское просвещение – одна из конкретных, национальных форм исторического существования Просвещения вообще.

Идейно-теоретические источники формирования казахского просвещения достаточно полно освещены в исследовательской литературе. Мы здесь ограничимся рассмотрением этого вопроса в той степени, в какой оно поможет нам раскрытию особенности данной темы.

Разработанная М.О. Ауэзовым концепция о трех идейно-культурных источниках творчества Абая еще в середине тридцатых годов XX в. не теряет своего методологического значения до наших дней и, на наш взгляд, может быть применима при исследовании творчества всех казахских просветителей. Отмечая влияние на формирование мировоззрения Абая Кунанбаева казахского устного народного творчества, восточной классической литературы и русской демократической культуры, М.О. Ауэзов особо подчеркивает определяющую роль передовой русской культуры в формировании казахского просвещения.

Направленность интересов к тому или иному вопросу у передовых мыслителей, прежде всего, имеет социально обусловленный характер. Благодаря расширению экономических и культурных связей, общественная и философская мысль

Казахстана стала испытывать на себе плодотворное влияние идей русского и европейского просвещения, что ускорило процесс зарождения просвещения в крае. Определяющее значение русской демократической традиции, по нашему мнению, заключается в ее влиянии на казахскую общественную мысль в направлении становления в ней просветительского мировоззрения.

Если рассматривать казахскую действительность второй половины XIX в. изолированно от российской, то трудно понять зарождение в Казахстане просветительской идеологии. И в административном, экономическом и социально-политическом планах казахская степь все более и более становилась частью Российской империи. Осознание передовыми представителями казахской общественной мысли этого единства, целостности и привело к рассмотрению ими основ противоречия – противоречия казахской патриархально-феодальной действительности с передовой по сравнению с ней русской действительностью.

«Философия не просто отражает эпоху, – отмечает академик Т.И. Ойзерман, – она также выражает основные тенденции ее развития, т.е. те исторические процессы, которые совершаются на протяжении весьма длительного времени» (Ойзерман, 1982:236).

Такой тенденцией, обусловившей становление и развитие просвещения, становится явно обнаруживаемое противоречие между буржуазно-новым и феодально-старым. Такое противоречие уже наблюдалось в казахской действительности, но оно само по себе не могло еще дать толчок к становлению просвещения в силу своей неразвитости и незрелости. Это противоречие также было результатом влияния извне, оно возникло в ходе и после присоединения Казахстана к России под влиянием последнего. И потому элементы капиталистических отношений, проникшие и вступавшие в противоречие с существующими общественными отношениями, могли быть восприняты чем-то внешним, не существенным для данной действительности. Решающим фактором, приведшим к обращению казахских мыслителей к передовой культуре и социальной практике русского народа, а через него к западноевропейской культуре, стала основная тенденция того времени – противоречие между передовой русской капиталистической действительностью и реальностями отсталого местного патриархально-феодального общества, как своеобразной формы противоречия и необходимость разрешения этого противоречия

трансформируя традиционное казахское общество на путях прогрессивного развития.

Именно в тех областях, где назрела необходимость значительных социальных сдвигов и изменений, наблюдается направленность к установлению идейных связей с другими народами, с передовой социальной практикой и дальнейшее развитие на этой почве общественнознания. «Как правило, – отмечает в связи с этим В.К. Чалоян, – прогрессивные слои общества отсталых стран воспринимают общие прогрессивные идеи передовых стран, идеи, которые все более и более становятся действенным фактором преобразования отсталой национальной практики. Само собой разумеется, что в этом случае заимствованные идеи оказываются передовыми не только потому, что являются продуктом прогрессивной практики передовой страны, но и потому, что они оказываются действенной прогрессивной силой в условиях жизни отсталых стран» (Чалоян, 1968:40).

Но надо иметь в виду, что заимствованные казахскими мыслителями прогрессивные идеи других народов не могут быть точным повторением последних. Они обречены на неизбежную трансформацию в соответствии с особенностями эпохи, общественно-экономических отношений, национальной культуры, в пределах которой осуществляется их усвоение.

Перед казахскими мыслителями предстал огромный идейный материал в лице русской и западноевропейской демократической духовной культуры. Однако эта потенция не могла, да никогда не может быть абсолютно актуализирована передовыми представителями казахской общественной мысли. И причина данного явления не в том, что они были менее гениальными, чем их предшественники. Степень и глубина актуализации наличного духовного потенциала определяется специфическими местными условиями, в которых протекает деятельность мыслителя. Возможность принятия и применение того или иного мыслительного материала в значительной степени зависит также от характера отношения последнего к общей культуре народа, в атмосфере которой творит мыслитель.

Определенные прогрессивные, предвосхищающие свое время традиции идейного характера имелись в самой истории развития казахской общественной мысли. Творчество казахских просветителей-демократов развивалось под влиянием богатейшего фольклорного наследия народа и «...туранских прославленных ученых, историков и поэтов – Ходжи Ахмеда Яссави, Махмуда

Кашгаре, Мухаммеда Хайдара Дулате, Абу Насера аль Фарабе, Юсуфа Баласагуни, Кадыргали Жалаири, Муххамеда ибн Кайса, Хусана Аддина Баршынлеги...» (Назарбаев, 2009:632).

В них просветителей особенно привлекали освободительные мотивы, идеи свободы и равенства. Надо отметить аналогичное влияние восточной духовной культуры. В частности, противоречие между господствующей религией и наукой понижало всю восточную культуру. «Это противоречие специфично проявляется в неоднозначном понимании слова «знание» в средневековом арабоязычном мире. Теологи ислама приравнивали «знание» к вере в Коран, философы под «знанием» подразумевали рациональное постижение мира» (Касымжанов, 1982:75).

И только влиянием данного противоречия можно объяснить своеобразие общепросветительских воззрений казахских просветителей, в основе которых лежало противопоставление веры и разума. Она наложило отпечаток и на этико-социальную концепцию казахского просвещения.

Действительное место и значение каждого из трех источников в процессе становления просветительского мировоззрения определено недостаточно в нашей исследовательской литературе. Если в этом процессе, на наш взгляд, устное народное творчество и восточная духовная культура имеют аналогичное значение, то русская демократическая культура стоит как бы особняком. Если первые два источника создали возможность возникновения просветительского мировоззрения, то последняя – эту возможность превратила в действительность. Именно в этом смысле можно говорить об определяющем значении русской демократической традиции в формировании мировоззрения казахских просветителей.

Но это ни в коем случае не должно породить представление о том, что освоение этих культур шло по определённой последовательности. Мы отдаем отчет в некотором схематизме данной формулы, но думается, что она оправдана необходимостью наглядной иллюстрации действительного места каждого из источников в формировании казахского просвещения.

Надо отметить особенность казахского просвещения начала XX в. в этом аспекте. Просветительская традиция уже имела в самой казахской действительности, ставшая существенной чертой казахской общественной мысли. Казахское просвещение начала XX в., сложившись под преимущественным влиянием этой

традиции, не прекращает свою обращенность к передовой духовной культуре России и Запада. В основе продолжающегося творческого взаимодействия лежали новые социальные потребности, порожденные социально-экономическими и политическими условиями Казахстана в начале XX в. В частности, ужесточение колониального гнета, обострение социальных противоречий дало толчок развитию казахского просвещения по пути дальнейшего утверждения в нем идей демократизма, преобразования общества на путях прогресса.

В.Я. Мауль отмечает, что «в переходные периоды истории, когда радикально меняется образ мира, традиционные идеологии пребывают в упадке, рушится социальный порядок... Необходимы, новые ответы на вопросы, поставленные историей. Эти ответы всегда включают в себя не только совокупность рациональных подходов к проблемам внешнего мира, но и экзистенциальное решение, веру, которая дает смысл жизни» (Мауль, 2005:129).

Казахские просветители определили в качестве одной из центральных проблем общественного прогресса. А это было следствием рационального рассмотрения внешнего мира. А их экзистенциальным решением стала вера в возможность своего народа стать просвещенным и преуспевающим, преодолевшим отсталость и невежество, пожинающим плоды современной им цивилизации и служение делу прогресса, свободы и равенства.

В произведениях А. Кунанбаева обоснована своеобразная программа обновления жизни казахов. К решению этой проблемы он идет через рассмотрение этических вопросов. В его понимании утверждение нравственности было глобальной задачей преобразования быта, обычаев культуры кочевников. Эта программа, кроме нравственной, имела также два аспекта – политический и экономический.

В политическом плане Абай Кунанбаев обосновывал необходимость «просвещенного правителя». Во главе волости должен стоять просвещенный волостной управитель, человек, получивший русское образование. В третьем слове «Назиданий» Абай дает обстоятельную критику существующей системы управления среди казахов. Он пишет, что «волостные правители добивались своего положения хитростью и коварством и поддерживали неправых, ибо с подобными себе лучше дружить, чем враждовать» (Абай, 2003:13).

В чем же «первопричина» такого положения? Она в невежественности избранных правителей,

считает Абай, в их неумении соединять свои личные интересы с интересами общими, управлять во благо всех, ради счастья народа. Хлопоты и заботы только о своих интересах, о своем положении, где не остается место заботам о действительных нуждах народа – вот та первопричина, порождающая несправедливых правителей: “На три года выбирается волостной, – писал Абай. – Первый год пролетает в легких обидах людей, избравших его, во взаимных упреках и заигрываниях. Второй год проходит в борьбе управителя с кандидатом на его место: нужно попытаться победить его еще на дальних поступках к выборам. Третий год тянется в посулах, ибо каждый надеется остаться на месте правителя и на следующий период” (Абай, 2003:139).

Такое правление, по мнению Абая, является препятствием в нравственном развитии народа, на пути утверждения гражданских добродетелей в обществе.

Избрание или назначение волостных правителей из образованных людей, по мнению просветителя, привело бы к иным результатам. “... Меньше станет брожений... Меньше бы стало наветов” (Абай, 2003:140).

Только человек, обогащенный знанием добродетелей, способен устранить произвол, производить управление в интересах народа и социальных преобразований.

В основе веры в “просвещенного правителя” лежала та характерная казахским просветителям убежденность в особой, решающей роли просвещения и знаний в социальном развитии. Согласно их концепции, именно образованный правитель является гарантом широкого распространения знаний и справедливых порядков. В руках человека, говорит Абай, который по настоящему озабочен “будущим казахов и собирается не только давать советы, а и осуществлять их на деле... должна быть сосредоточена вся власть по управлению народом.

...И вот тогда, когда юноши и девушки обогащают себя знаниями, а их состарившиеся отцы уже перестанут повелевать степью, может быть, тогда казахи и выправят свое незавидное положение” (Абай, 2003:215-216).

Надо отметить, что идея “просвещенного правителя” является общепросветительской идеей, творческое заимствование её казахскими мыслителями с западных и русских просветителей не вызывает сомнения, но оно стало возможным благодаря наличию самой местной действительности традиции идеализации единого вождя. “В давние времена народе умели по-

читать лучших мужей, – пишет Абай. – Самых мудрых и честных из них облачали особыми полномочиями и называли “ел-басы” – глава народа и “топ-басы” – предводитель общины... Народ стоял стеной за своих предводителей, отдавая им руки бразды правления и помогая им во всем. Он не замечал недостатков своих кумиров, славил их прозорливость. И, почитая их как божество, он становился лучше и сам. О чем же, как не о благоденствии и возвышении своей страны оставалась печься вождям, когда богатство народа было их богатством, а люди были их братьями?” (Абай, 2003:212-213).

Абай всяческий идеализировал власть просвещенного правителя, стремящегося изменить общественную жизнь в интересах народа.

Иллюзорная вера в возможность “просвещенного правления” характерна и другим казахским просветителям. По мнению И.Ч. Валиханова, образованный султан-правитель принесет “своим родичам более пользы, чем их безграмотные и дикие султаны” (Валиханов, 1964:62).

Общественный интерес должен составлять основу деятельности образованного султана-правителя, умеющего соединить свои интересы с интересами народа. Вот, что писал по этому поводу в своем письме Ф.М. Достоевскому Ч. Валиханов: “я думал как-то сделаться султаном, чтобы посвятить себя пользе соотечественникам, защищать их от произвола чиновников и от деспотизма богатых киргиз. При этом я думал более всего о том, чтобы примером своим показать землякам, как может быть полезен образованный султан-правитель. Они увидели бы, что человек истинно образованный не то, что русский чиновник, по действиям которого они составили свое мнение о русском воспитании” (Валиханов, 1964:62).

Идеал “просвещенного правителя” порождает проблему совершенного законодательства, призванного обеспечить гармонию общественных и личных интересов, необходимую для расцвета в обществе добродетелей. Выработку такого законодательства И. Алтынсарин и Ч. Валиханов считали первостепенной задачей современности. Отсюда и особое внимание, которое уделяли они проведению реформ по административно-судебному управлению казахской степью. Позитивный смысл социологическая мысль казахских просветителей приобрела вследствие своего вывода о том, что для утверждения в обществе добродетелей нужно перейти от моральных проповедей к изменению наличной

системы законов, всего законодательства и самой формы правления.

Проблемы общественного прогресса были центральными вопросами социально-философской концепции представителей просвещения начала XX. Мы уже говорили о том, что выдвижение этих проблем в начале XX века на передний план имеют в своей основе социально-экономические и политические изменения в степном крае, происходившие под влиянием русской действительности.

Идея о законосообразности общественной жизни, высказанная просветителями второй половины XIX века, была характерна и С. Торайгырову. Более того, этот аспект социальной концепции просветителей был усилен в его творчестве. Мысль о поступательном развитии общества высказывалась и в ранних произведениях С. Торайгырова. В этом плане примечательным являются стихотворения “К народу моему взываю”, “Нынешнее направление”. А в поздних стихах и поэмах, созданных в 1917-1918 гг., она становится главной тенденцией их содержания.

В русле этих идей лежит и мысль С. Торайгырова о социальном преобразовании, о необходимости уничтожения социальной несправедливости и установления справедливого общественного строя. Выступая против феодально-байских идеологов, идеализировавших “старину”, а также против мусульманских теологов, представлявших феодальный строй вечным, божественно установленным, С. Торайгыров утверждал, что счастливое время наступит лишь в будущем. Светлая вера в наступление «царства справедливости», социальный оптимизм, в целом, были характерными чертами его творчества, что отразилось в следующих строках:

Наше время придет, потерпите друзья!
Скоро в небе поднимется наша заря.
Все на свете изменится, преобразится –
Это я говорю не напрасно, не зря!
(Торайгыров, 1979:92).

Существующее общество, по мнению С. Торайгырова, является обществом несправедливостей и неравенства. Для обоснования этого мыслителем намечено несколько отчужденных состояний в этом социальном организме. В первую очередь он указывает на социально-экономическое противоречие.

“Мое”, “твое” – должны навеки сгинуть.
Понятия эти для людей чума
(Торайгыров, 1979:168), –

писал поэт, подчеркивая, что от различий в собственности вытекает все общественное зло. К этому выводу он пришел в ходе настойчивого стремления нащупать основу социальной несправедливости. Именно частная собственность, по его мнению, стала причиной возникшего в обществе имущественного неравенства. Она и привела к разделению общества на бедных и богатых, притеснению к грабежу бедных со стороны богатей, благодаря могуществу последних. Причины, порождающие бедность, он усматривал в вынужденной зависимости обездоленных от богатей, в их имущественном положении. “В стихотворении “Когда придет черед? – пишет К. Бейсембиев, – поэт называет баев паразитами, живущими за счет труда бедняков. Истинный создатель богатства – бедняк, пастух. В богатстве не воплощен труд богача” (Бейсембиев, 1965:179).

Другое отчужденное состояние – это существующий в несправедливом обществе разрыв между общественной “истинной” пользой и искаженными личными интересами людей, который ведет к отчуждению правителей от их подданных и от действительных потребностей общественного развития. Политическое отчуждение коренится в самой сути существующего социального организма, в его политических и административных установлениях. В этом обществе все устроено так, чтобы человек, ставший правителем, был вынужден отречься от справедливости:

Не в силах оценить ума, характера и знаний. И всяма
Опасно быть правителем народа. Что ждет его?
Петля или тюрьма.
И если б даже мне вручили власть, муллам я помогу
у бедных красть.
Ведь если окажу поддержку слабым, то в тот же час
я должен буду пасть.
Нет не смогу идти я напрямик, мой родствен будет
с баями язык.
Я болтовню обязан буду слушать, зажавшихся в безделии
Владык (Торайгыров, 1979:158-159).

Надо отметить, что преодоление С. Торайгыровым иллюзии “просвещенного правления”, присущее просветителям второй половины XIX века, позволило ему вскрыть в обществе политическое отчуждение и выделить его в одно из отчужденных состояний.

И, наконец, это моральное отчуждение. Существующее в обществе неравенство, несправедливость, – считает С. Торайгыров, – извратили существо человека, его нравы (Торайгыров,

с. 91). Из необходимости преодоления этих отчужденных состояний, о которых говорит он, вытекает оправдание решительного действия. Реальная деятельность, направленная на их преодоление, ведет к справедливости. С. Торайгыров в поэме “Жизнь в блужданиях” старается всесторонне обосновать свой идеал справедливого общества. Вот что пишет по этому поводу К. Бейсембиев: “С. Торайгыров утверждает, что справедливое общество откроет перед человечеством поистине светлые перспективы будущего. В нем установится действительное братство людей, исключаящее вражду между ними, ненависть, обман, лицемерие, вероломство, не будет людей, придавленных гнетом и насилием. Общество создаст самые благоприятные условия для развития личных способностей своих членов, их “энергии, изобретательства и таланта”. При справедливом строе не повторится “угнетение тунеядцами труженика”, “зависимость бедняка от богача”, ...исчезнет пренебрежительное отношение к труду и “никто не станет считать труд унижением”, труд не обратится больше против самого труженика, наоборот, он станет источником благополучия и счастья”. Идеальное справедливое общество у С. Торайгырова, считает К. Бейсембиев, “во многом соответствует домарксовым социалистическим идеям. Однако для создания такого общества он не показывал конкретных путей претворения своих идей в жизнь” (Бейсембиев, 1965:179).

С.Торайгыров всю свою жизнь посвятил поиску путей и средств преодоления отчужденных состояний, социального преобразования. Дух его творчества убеждает нас в том, что данная задача была целью его жизни. Как говорил он сам, “найти бы средства, чтобы навсегда избавить... народы” (Торайгыров, 1971:164) от несправедливостей, неравенства.

В начале своего творческого пути он разделяет общепросветительское убеждение о том, что просвещение и является таким средством, путем социального переустройства общественной жизни. Так, в одном из ранних стихов “Что за цель в учении?” причину существования “скорбей и бед” казахов находит в невежестве, в заблуждениях. Стоит только раскрыть глаза казахам, донести до них истину, исчезнут все пороки (Торайгыров, 1979:37). А в статье “Социализм” С.Торайгыров пишет, чтобы преодолеть тяжелые условия жизни и достичь счастья, надо обучиться европейской науке, которая, по его мнению, делится на два вида: первый – для телесной пищи, второй – для нравственной

пищи. Под нравственной пищей он подразумевает справедливость.

Убеждение в особой значимости наук, знаний для общественного развития остается у С. Торайгырова до конца жизни. Но постоянный поиск реальных путей социального преобразования привел его к пониманию того, что одним просвещением нельзя осуществить задачу коренного переустройства общественной жизни. В произведениях, созданных в 1917 – 1918 гг., С. Торайгыров связывал уже реализацию своих идеалов с низвержением существующего строя. Народ может добиться счастливой жизни тогда, когда начнется “смертный бой меж баем и бедняком” и когда “тот, кто был господином весь век, исчезнет навсегда” (Торайгыров, 1971:121).

Данная мысль отчетливо выступает в поэме “Жизнь в блуждании”, которая является как бы обобщенным итогом многих лет сомнений и дум мыслителя. Снова и заново поставив вопрос об источнике бед, он дает ответ, что,

Не скудость почвы. Не незнание! Нет!
Учены мы. Богат наш белый свет.
Но мало справедливости и братства –
Вот в чем разгадка наших вечных бед
(Торайгыров, 1979:166).

А справедливости можно добиться только тогда, когда обездоленные массы поднимутся на борьбу против своих угнетателей:

Я верю, надеюсь: в царство правды
Бедняк, восстав, когда-нибудь войдет
(Торайгыров, 1979:167).

Итак, к концу своей жизни С. Торайгыров не представлял иного пути общественного развития, кроме как коренного изменения социальной жизни. К радикальным выводам поэта-мыслителя приводила, на наш взгляд, максимальная приближенность его творчества к нуждам казахского шаруа, беднейших слоев казахского общества, представителем которого являлся он сам. Бунтарское настроение казахскому просветителю было присуще в течение всей его жизни.

Возмужаю – и выйду на смертный бой,
И с тобой (с бедностью – Д.Р.) рассчитаюсь наверняка!
(Торайгыров, 1979:25) –

заявлял он еще в одном из ранних стихов “Бедность”. Обострение социальных противоречий, революционные события в России “приводят его к заключению, что он, как и его предшественни-

ки, заблуждался, полагая, что путем просвещения можно искоренить социально зло” (Торайгыров, 1971:182).

Эти размышления критического порядка, писал К. Бейсембиев, указывая на различие социально-политических воззрений С. Торайгырова от других просветителей, как бы представляют собой переоценку поэтом-мыслителем и своих прежних воззрений. Ведь предшественники С.Торайгырова – А. Кунанбаев, И. Алтынсарин, а также М. Сералин и другие деятели, группировавшиеся вокруг “Айкапа”, преувеличивали роль науки и просвещения в общественной жизни, считая их решающими факторами общественного прогресса (Бейсембиев, 1965:176).

Под влиянием революционных событий начала XX в. в Казахстане быстрыми темпами развивается прогрессивно-демократическая мысль, передовые представители народа начинают осознавать недостаточность для преобразования общества одних только знаний, благих пожеланий и необходимость революционной борьбы с царизмом и угнетателями.

Заключение

Представителями казахского просвещения были поставлены многие вопросы идейно-теоретического и общественно-политического характера, решение которых властно требовала социальная действительность. Их заслуга в том, что многие из вышеназванных вопросов поставлены ими впервые в истории развития казахской

общественной мысли. Постановка этих вопросов и обращение на них внимания современников стала значительным явлением в духовной жизни Казахстана, так как до этого в общественной жизни казахов господствовала традиционная культура, опиравшаяся на незыблемые законы рода, родовой общины. Мыслителям того далекого времени представлялось, что всеобщие принципы жизни уже сформулированы «великими» предками, а задачей нового поколения людей было осмысление, освоение этих принципов и их неукоснительное применение и выполнение. Они исходили из всеобщности и неизменности основных принципов жизни, добра и красоты. Поэтому для них истинным являлось то, что в полной мере соответствовало требованиям патриархально- родового жизни. Всякое нарушение этих «всеобщих” принципов ими осуждалось и строго наказывалось. Даже в своих мечтах о лучшей жизни они исходили из некоторых всеобщих, неизменных критериев.

В процессе поиска ответов на просветительские вопросы представители казахского просвещения выступали против господствующей патриархально-феодальной идеологии и религиозных воззрений, внедряющих в сознание народных масс неверие в собственные силы и противостоящих всякому стремлению к прогрессу. Путь прогресса они видели не в религии, не в существующих общественных отношениях, а в знании и науке, в просвещении, что является поучительным и актуальным и в наше время.

Литература

- Абай Кунанбаев. (2003). Стихи. Слова назидания. Москва: «Русская книга». 240 с.
- Атишев А. (1979). Политическая мысль Казахстана второй половины XIX-начала XX века. Алма-Ата: Наука. 158 с.
- Бейсембиев К. (1965). Прогрессивно-демократическая и марксистская мысль в Казахстане начала XX века. Алма-Ата: Наука. 302 с.
- Валиханов Ч. (1964). Собрание сочинений :В 5-ти т. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. Т.3. 428с.
- Гарифолла Есим. (2012). Хаким Абай. Астана: Фолиант. 384 с.
- Касымжанов А. (1982). Абу-Наср аль-Фараби. Москва.: Мысль. 174 с.
- Мауль В. (2005). Методологические проблемы междисциплинарного изучения русского бунта: достоинства и недостатки. Вестник Томского государственного университета. №289. 127 с.
- Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. Астана: «РЕГИС-СТ Полиграф», 2017. 55 с.
- Назарбаев Н. (2009). «Избранные речи».Том II.- Астана: ИД «Сарыарка». 623-641с.
- Ойзерман Т. (1982). Проблемы историко-философской науки. 2-е изд. Москва: Мысль. 301с.
- Оразбаева А. (2015).
- Садвокасова З. «Мукаддима» Ибн Халдуна и специфика социальной структуры кочевого общества (на примере традиционного казахского общества) Былые годы, №36. 378-379 с.
- Румянцев П. (1910). Киргизский народ в прошлом и настоящем Санкт-Петербург. 66 с.
- Сегизбаев О. (1973). Традиции свободомыслия и атеизма в духовной культуре казахского народа. Алма-Ата: Наука. 168 с.
- Терентьев М. (1906). История завоевания Средней Азии, т.1. 510 с.; т.2. 547 с.; т. 3. 496 с. Санкт-Петербург.
- Торайгыров С. (1979). Огонек в степи. Избр.стихи. Москва: Худож.литература. 196 с.

Торайгыров С. (1971). Избранное. Алма-Ата: Жазушы. 255с.

ЦГА РК. Ф 4, Оп. 1. Д. 490. Л. 1а.

Чалоян Б. (1968). Восток-Запад. (Преемственность в философии античного и средневекового общества). Москва: Наука. 223с.

Энгельс Ф. (1851). Энгельс Марксу в Лондон. Манчестер, 23 мая – Маркс К.,

Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т.27. 241с

References

Abay Kunanbayev. (2003). Stikhi. Slova nazidaniya [Words of edification]. Moskva: «Russkaya kniga». 240 p.

Atishev A. (1979). Kazakhstan cogitavi in medium rei publicae second – XIX-principio XX century. [Kazakhstan 19 second thought at the very beginning 20th century]. Alma-Ata: Nauka. 158 p.

Beysembiev C. (1965). Progressive Respublica Popularis Et marxianam doctrinam per Kazakhstan vicesimo primo XX veka. [The Marxist Progressive Democratic Republic of Kazakhstan, the twenty first – 20 century] Alma-Ata: Nauka. 302 p.

Valikhanov CH. (1964). Sobraniye sochineniy [Collected works]: V 5-ti t. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR. T.3. 428s.

Garifolla Yesim. (2012). [Hakim Abay]. Astana: Foliont. 384 p.

Kasymzhanov A. (1982). [Abu-Nasr al-Farabi]. Moskva: Mysl'. 174 p.

Maul V. (2005). Metodologicheskiye problemy mezhdistsiplinarnogo izucheniya russkogo bunta: dostoinstva i nedostatki [Methodological problems of the interdisciplinary study of the Russian revolt: advantages and disadvantages]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. №289. -127 p.

Nazarbayev N. (2017). Vzglyad v budushcheye: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya. [Look to the future: modernization of public consciousness]. Astana: «REGIS-ST Poligraf». -55 p.

Nazarbayev N. (2009). «Orationes Selectae». [Select prayers] Tom II. Astana: ID “SaryArka”. 623-641 pp.

Oyzerman T. (1982). Quaestiones de historia philosophiae. [Questions on the history of philosophy] – 2-e ed. Moskva: Cogitatione. 301 p. Orazbayeva A., Sadvokasova Z. (2015). «Mukaddima» Ibn Khalduna i spetsifika sotsial'noy struktury kochevogo obshchestva (na primere traditsionnogo kazakhskogo obshchestva) Bylyye gody. [Mukaddim “Ibn Khaldun and the specifics of the social structure of a nomadic society (on the example of the traditional Kazakh society) Bygone years], №36. Is. 2. 378-379 pp.

Rumyantsev P. (1910). Kirgizskiy narod v proshlom i nastoyashchem. [Kyrgyz people in the past and present] Sankt-Peterburg. 66 p.

Segizbayev O. (1973). Traditsii svobodomysliya i ateizma v dukhovnoy kul'ture kazakhskogo naroda. [Traditions of free thought and atheism in the spiritual culture of the Kazakh people] Alma-Ata: Nauka. -168 c.

Terentyev M. (1906). Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii [History of the conquest of Central Asia], t.1. 510 s.; t.2. 547 s.; t.3. 496 p. Sankt-Peterburg.

Toraigyrov S. (1979). Ogonek v stepi. Izbr.stihi. [Light in the steppe. Favourites poems]. Moskva: Hudozh.lit. 196 p.

Toraigyrov S. (1971). Izbrannoe [Favourites]. Alma-Ata: Zhazushy. 255 p.

TSGARK. F. 4, Inv 1. D 490. L. 1a.

Chaloyan B. (1968). Vostok-Zapad. (Preyemstvennost' v filosofii antich'nogo i srednevekovogo obshchestva). [East-West. (Continuity 'in the philosophy of ancient and medieval societies)]. Moskva: Nauka. 223p.

Engels F. (1851). Engels Marx in London. [Engels to Marx in London] Manchester, May 23. Marx K.,

Engels F. Soch., 2nd ed. [Writing, 2nd ed] Vol. t.27. 241 p.

FTAMP 03.20.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.15>**С.А. Алиева** , **Г.С. Шамшиева***

М. Тынышпаев атындағы Логистика және
Көлік академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: goha_hanum@mail.ru

АНТРОПОЦЕНТРЛІК МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Мақалада дала тарихының куәсі болып табылатын қазақ және орыс тілдеріндегі мақал-мәтелдердің зерттелуі туралы, дала тарихы мен мәдениетін кешенді қарастыру мақсатында қазақ халқының ғасырлар бойы жинақталған рухани мұрасы болып табылатын мақал-мәтелдерінің жинақталып зерттелуіне талдау жасалды. Мақалада халықтың өзімен бірге жасап, екшеліп, бірден-бірге мұра болып келе жатқан ауыз әдебиетінің бай саласының бірі – қазақтың мақал-мәтелдері тарихи дерек көз ретінде қарастырылған. Мақал мен мәтелдің шығу себебіне назар аударылып, халықтың тұрмыс-тіршілігіне, шаруашылығына, мәдениетіне қатысты айтылған сөздердің мағынасы ашылған. Қазақ мақал-мәтелдері өте көп және тақырыптары да әр алуан: отан, еңбек, шаруашылық, төрт түлік мал, егіншілік, денсаулық, салт-дәстүр, ерлік, батырлық, жақсы адам мен жаман адам т.б. Мақал-мәтелді зерттеу барысында олардың бір-бірімен байланысы мен өзгешелігіне де мән берілді. Сонымен қатар, мақал мен мәтелдің ғасырлар бойы толығып немесе өзгеріске ұшырап отыратынына да назар аударылды. Жарияланған, сондай-ақ қолжазба қорлардан мақал-мәтелдер жинақталып, даналық сөздердің қалыптасуына белгілі бір тарихи кезеңдердегі түрлі оқиғалардың әсері анықталған.

Түйін сөздер: қазақ қоғамы, қазақ халқы, мақал-мәтел, зерттелу барысы, тарих, шаруашылық, салт-дәстүр.

S.A. Alieva, G.S. Shamshieva*

M. Tynyshpayev Academy of Logistics and Transport, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: goha_hanum@mail.ru

History of the study of anthropocentric proverbs and sayings

The article was written in the framework of the purposefully program-funded project «Ethnocultural structure of the traditional nomadic society (XIII-XVIII centuries)». In order to comprehensively examine the history and culture of the Great Steppe, the spiritual heritage of the Kazakh people, accumulated over the centuries, were collected, sorted, and examined – that is proverbs and sayings. In the article, proverbs and sayings are considered as historical sources of data that developed with the people, were selected by them and are their legacy. Also attention is paid to the reasons for the appearance of proverbs and sayings. The meaning of words spoken regarding the life, economy and culture of the people is revealed. There are many Kazakh proverbs and sayings and they have different themes: homeland, work, household, livestock, agriculture, health, traditions, courage, heroism, good and bad people, etc. During the research of proverbs and sayings, their relations with each other and their differences are paid attention to. In addition, attention is drawn to the fact that proverbs and sayings filled and changed for centuries. Proverbs and sayings were collected from published and handwritten sources, and the effects of various events of certain historical periods on the formation of words of wisdom were revealed.

Key words: Kazakh society, Kazakh people, proverbs and sayings, historical facts, history, economy, tradition.

С.А. Алиева, Г.С. Шамшиева*

Академия логистики и транспорта им. М. Тынышпаева, Казахстан, г. Алматы

* e-mail: goha_hanum@mail.ru

История изучения антропоцентрических пословиц и поговорок

Статья написана в рамках программно-целевого финансируемого проекта «Этнокультурная структура традиционного общества кочевников (XIII-XVIII вв.)». В целях комплексного рассмотрения истории и культуры Великой степи были собраны, проанализированы и исследованы

накапливавшееся веками духовное наследие казахского народа – пословицы и поговорки. В статье пословицы и поговорки рассматриваются в качестве исторических источников, которые развивались с народом, отбирались им и являются его наследием. Также внимание уделяется причинам появления пословиц и поговорок. Раскрыт смысл слов, сказанных относительно быта, хозяйства и культуры народа. Казахских пословиц и поговорок много и темы у них разные: родина, труд, хозяйство, животноводство, земледелие, здоровье, традиции, мужество, героизм, хороший и плохой человек и др. Во время исследований пословиц и поговорок было уделено внимание их связям между собой и их различиям. Помимо этого, внимание обращено на то, что пословицы и поговорки веками наполняются и изменяются. Были собраны пословицы и поговорки из опубликованных и рукописных источников, выявлено влияние различных событий определенных исторических периодов на формирование слов мудрости.

Ключевые слова: казахское общество, казахский народ, пословицы и поговорки, исторический источник, история, хозяйство, традиция.

Кіріспе

Кез келген халықтың ерте замандардан тырнақтап жинап, шаң жуытпай сақтап, атадан балаға мұра ретінде қалдырып келе жатқан асыл қазынасының бірі – мақал мен мәтел. Мақал мен мәтел жай сөз емес, ол – сөз атасы, сөз көркі, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, қысқа болса да, нұсқа сөз. Ауызекі тілде болсын, жазу тілінде болсын дәл мақал-мәтелдей сөзге сараң, мазмұнға бай ешбір шығарма түрі жоқ. Халқымыздың асқан даналық, таң қаларлықтай шешендік қасиеттерін өз бойында дәл мақал мен мәтелдей мол және әр жақты жинап сақтаған шығарма жанры болған емес. Халық қай жерде ұзақ уақыт өмір сүрсе, сол жердің географиялық ерекшелігі, сол халықтың тарихи-табиғи ортаға бейімделуі, мәдениеті, тарихы оның лексикасынан, сөздік қорынан көрініс табады. Қазақтың мақал-мәтелдері XIX ғасырдың екінші жартысынан бері қарай ел арасынан жиналып, басылып келеді. Қазақтың шешендік-тапқырлық, мақал-мәтел, нақыл сөздерін алғаш жинап жариялаушы ағартушы – Ыбырай Алтынсарин. Ол халық даналығының балаларды тапқырлыққа, өткірлікке, адамгершілікке баулитын тәрбиелік мәнін дұрыс түсінген ағартушы ретінде дер кезінде қажетке жарата білді.

Материалдар мен әдістер

Біз бұл мақалада тарихи зерттеулерде көп қолданылатын – қазақ және орыс тіліндегі мақал-мәтелдердің зерттелуінде пайдаланылатын салыстырмалы әдісті, уақыт бойынша жүйелейтін – мерзімдік әдісті және жалпы қорытынды шығаруға көмектесетін логикалық және жүйелілік әдістерді қолданамыз. Сонымен қатар, осы уақытқа дейінгі шыққан еңбектерге сараптама жасай отырып, талдау жұмыстарын жүргіземіз.

Мақаланың деректік қорларына, осы уақытқа дейін шыққан қарастырылып отырған мәселе бойынша шетелдік және отандық, кеңестік Ресей зерттеушілерінің еңбектері, орыс, қазақ мақал-мәтелдерінің жинақтары жатады. Бұрын мақал-мәтелдерді зерттеу әдебиетші тілші мамандардың еншісінде болып келсе, XXI ғасырдағы жаңа теориялық-танымдық әдістемеге сәйкес тарихшы мамандар да халықпен бірге жасап келе жатқан ой-санамен, мәдениетпен және адамның тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты мақал-мәтелдерге назар аудара бастады. Мақал-мәтелдерге танымдық тұрғыдан қарау, басқа да деректермен салыстыра зерттеп, тұжырымдар жасау дәуір, кезең, қоғам тынысын, халықтың шаруашылығы мен мәдениетін тануға мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдерді зерттеу барысында жинақтау, жүйелеу, топтау, текстологиялық талдау, салыстыру жұмыстары жүргізіледі. Мақал-мәтел, нақыл сөздерді зерттейтін паремнология ғылымының принциптері негізге алынды (Алефиренко, 2018: 344; Ошева, 2013: 75-88; Пермяков, 1988: 240). Мақаланы жазу – жалпы ғылыми тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы талдауға негізделді. Қазақ мақал-мәтелдерінің мәтіндеріне құрылымдық талдау жасаумен біраз жыл іздену нәтижесінде ғалымдар төмендегідей қорытындыларға келген болатын. Қазақ мақал-мәтелдерін дәстүрлі тақырыптық топтарға бөлу (Отан, еңбек, мал, достық, т.б.) жанрдың табиғатын толық ашып бере алмайды. Жанрға құрылымдық талдау жасау принципі ғана мақал мен мәтелдің табиғатын, жанрлық, өзара ауысу, өзгеру, мағыналық даму құбылыстары мен заңдылықтарын нақты дәлелді түрде анықтайды. Себебі, кіші жанрларды былайша топтастыру олардың сыртқы белгілеріне қарай емес, объективті заңдылықтарға, яғни барлық мәтіндердің ортақ белгілерін ажыратуға негізделетіндіктен, шын мәніндегі

типологиялық зерттеулердің өзегі болып табылады.

Нәтижелер мен талдаулар

Қазақ мақал-мәтелдерінің зерттелуі Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен басталады. XII-XIII ғасырлардан бізге жеткен жазба ескерткіштерде мақал-мәтелдер баршылық. Мысалы: Орхон жазбаларында: «Бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген» (Күлтегін жыры), «Өлімнен ұят күшті» (Тоныкөк жыры) деген мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Махмұт Қашһаридің «Дивани лұғат-ат түрік» сөздігінде: «Ұлық болсаң кішік бол, халық үшін бәлік бол», ал «Құтадғу білікте»: «Біліп сөйлеген білекке саналар, білімсіз сөз басын жояр» деген мақал-мәтелдерді байқауға болады. Бұл деректер мақал-мәтелдің шығу тарихы өте ертеден басталғанын көрсетеді. Және бір айта кетерлігі бұл мақалдардың күні бүгінге дейін өзінің өзектілігін жоймауында. Күні бүгінге дейін олардың қолданыста болуы XII ғасырдан бізге жеткен жазба ескерткіштердің тікелей иесі қазақ деген халық болып табылатындығының нақты бір куәсі деп есептейміз. Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым – Шоқан Уәлиханов. И.Н. Березин мен Ш.Ш. Уәлиханов мұрағаттарында XIX ғасырдың елуінші жылдарында ел аузынан жазып алынған екі жүзден астам аса мақал-мәтел сақталған.

Қазақ мақал-мәтелдерін Ә. Диваев, М.-Ж. Көпеев және орыс ғалымдары А.А. Васильев, Ф. Плотников, П.А. Мелиоранский, В.В. Катаринский, В.В. Радлов және тағы басқалар жинап, баспаға ұсынды. В.В. Катаринскийдің Орынборда 1899 жылы «Памятная книжка Тургайской области...» дейтін кітабында жарияланған қазақ мақал-мәтелдерінің жинағын атап өткен жөн. Жинақта бір мың бес жүздей мақал-мәтел басылған. «Мақал-мәтелдер – халық творчествосының ең көне түрі. Сонымен қатар олар көне заманда туылған күйі қатып-семіп қалған емес, дәуір өзгерген сайын молайып, толығып отырған. Халық тұрмысындағы әрбір елеулі кезең, жаугершілік, шапқыншылық болсын, той-думан болсын, шаруашылыққа байланысты жағдайлар, қуаныш-реніш, мұң, азат пен рахатты кездер түрлі айтушылардың өңдеулерінен өтіп қалыптасқан, мақалға айналған,» – дейді Ә. Диваев.

Түркі тілдес халықтардың ауыз әдебиеті үлгілерін жинауда қыруар еңбек сіңірген академик В.В. Радлов (1837-1918) қазақ сахарасының

әрбір сөзі мен жырын, жұмбақтары мен мақал-мәтелдердің асыл лағыл тасқа балап, ерінбей жинап, моншаққа тізген. Мақал-мәтелдерді зерттеуде Ә. Диваевтың ролі күшті. Халық арасынан жинаған мақал-мәтелдерін ол 1900 жылы жеке кітап етіп шығарады. Ал 1905 жылы Тоқболатов жинап берген қазақ мақал-мәтелдерінің жиырма алтысын «Туркестанские ведомостіге» бастырады. Ә. Диваев қазақ мақал-мәтелдерінің кездескен барлық нұсқаларын толық қамтып жазуды мақсат еткен. Қазақ мақал-мәтелдерін елу топқа бөліп қарастырған (аңшылық, отан, әйел туралы, жануарлар, аң-құстар, шөптер, туған жер, жанұя туралы, ағайын-туыстық туралы, ер-жігіттік туралы т.б.).

Мақал-мәтелдерді қазақ тілінде 1914 жылы алғаш рет Қазан қаласында, 1923 жылы Мәскеуде «Мың бір мақал», 1927 жылы Ташкентте «Қазақ мақалдары» (Құрастырушы А. Диваев), 1935 жылы Алматыда «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері» (Ө. Тұрманжанов) басып шығарды. Алайда, бұл жинақтардың бәрі үстем тап мүддесінен туған, халық тілегіне жат мақал-мәтелдер ретінде (Ақмұқанова, 1950: 12) идеялық мазмұны жағынан сынға алынды. Кітапқа «Қырағылық туралы», «Қоғамдық, таптық халжайлар» туралы мақалдар бөліп көрсетілді. 1950 жылы басылып шыққан жинақта (редакциясын басқарған Б. Ақмұқанова) мақал-мәтелдерге сын көзімен қаралып, әрбір нұсқаның идеялық мазмұнына талдау жасалып, мағынасына маңыз берілді. Ө. Тұрманжанов (1957 ж.), С. Нұрышев (1959 ж.), М. Әлімбаев (1967 ж.), Б. Адамбаев құрастырған және басқа да жинақтар жарық көрді. Алайда, халық мәдениетінің дамуына қосқан зор үлесі, тарихи орны бар қазақ халқы ауыз әдебиетінің мақал, мәтел, нақыл сөз, жұмбақ, өтірік өлең, жаңылтпаш сияқты күрделі жанрлары ғылыми тұрғыдан толық зерттеліп болмағаны мәлім. «Мақал дегеніміз заманның сұқ қолында мәңгі-бақи жарқырайтын, бес сөзден құралған асыл жүзік» (Мақалнама, 1970:3) деген екен ағылшын ақыны А. Теннисон. Әдебиетші ғалым С.Н. Нұрышев: «мақал-мәтелдер заман шындықтарын танытарлық құдірет болуымен қатар, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты көрсететін күші бар. Мақал қилы-қилы құбылыстардың мәнін тамаша дәл айтып беретін нақыл сөздер жанры» (Нұрышов, 1959а:7) деп жазады. В. Радлов: «Қазақтар суырып салып айтуға ұста, тамаша шешендігімен ерекшеленеді» (Ел қазынасы – ескі сөз, 1994:8) деп жазады, қазақ халқының ақыл-ойы мен рухани дүниесін көрсететін сөз өнері туралы. Қазақ – сөз қадірін өз қадірім деп

білген халық. Кеңдігін де, елдігін де, кемеңгерлігі мен көсемдігін де сөзге сыйғызған жұрт. Оның тарихы да, тағдыры да, тәлімі мен тәрбиесі де, даналығы мен дала көңілі де сол сөзде жатыр (Билер сөзі, 1992:3). Қазақ халқының ауыз әдебиетінің ең байырғы, ең көне түрі – мақал-мәтелдер (Қазақтың мақалдары мен мәтелдері, 1959:3).

Қазақ мақал-мәтелдері халықтың тіршілігімен, тұрмыс-салтымен тығыз байланыста айтылып, одан тарихы, басып өткен шаруашылық, қоғамдық сатыларының ізі байқалады.

Жоғарыда аталған жинақтарда берілген түсінік дәрежесіндегі бірен-саран шағын алғы сөздерде, жалпы халық ауыз әдебиеті жайында жазылған шолу мақалаларда айтылғаны болмаса, қазақ мақал-мәтелдері қырқыншы жылдарға дейін арнайы сөз болып зерттелген емес. Бұл кезеңдерде М. Әуезовтің 1927 жылғы «Әдебиет тарихында», С. Сейфуллиннің «Таңдамалы шығармалар» жинағында мақал-мәтелдер қазақ халық ауыз әдебиетінің бір саласы ретіне аталып, топтап мысалдар келтірілген. Мұнда Сәкен Сейфуллин мақал-мәтелдерді шешендік сөздердің бір саласы ретінде қарастырған. М. Әуезов 1940 жылдардың басында «Қазақ халқының эпосы және фольклоры» атты зерттеуінде қазақтың мақалдары мен мәтелдерінің тұлғасы өлең түрінде жасалатын, мазмұны халықтың негізгі кәсібі малшылықпен байланысты болатын екі ерекшелігіне көңіл бөлген. Қазақ мақал-мәтелдерінің зерттелуі шын мағынасында «Қазақ әдебиетінің тарихында» басылған Б. Шалабаевтың «Мақал-мәтел» атты ғылыми очеркінен басталады (Алматы, 1948). Кеңес дәуіріндегі мақал-мәтелдерді жинау, жариялау жұмысы, әсіресе 50-жылдары әбден қанат жая бастады. Мақал-мәтел осыған дейін, көбінесе республикалық газеттер бетінде ғана жарияланып келсе, енді «Қызыл ту», «Оңтүстік Қазақстан», «Ленин жолы», «Есіл правдасы», «Коммунизм жолы» сияқты облыстық газеттерде де жиі жарияланды.

Мақал-мәтелдерді жан-жақты зерттеп талдағандардың бірі – Мәлік Ғабдуллин. Ол «Қазақ халық ауыз әдебиеті» (Ғабдуллин, 1958:70) атты еңбегінде қазақ мақал-мәтелдерін жинап, бастырушыларды атай кетіп, оның жанрлық табиғатын, әдеби-әлеуметтік мәнін анықтайды. Н. Төреқұловтың 1957 жылы шыққан «Қанатты сөздер» (Әлімбаев, 1977:13) атты жинағына бірнеше мақал-мәтелдер енген. Соңғы кезеңдерде балаларға арналып шығарылған жинақтарда мақал-мәтелдер көптеп кездеседі деп айтуға

боларлықтай. Осындай мол меңгерілген рухани мұра Абайдың болашақ туындылары мен шығармашылығында көрініс тапқан. Мысалы: «Сап-сап, көңілім, сап, көңілім» өлеңінде «не күн туды басына», «сабыр түбі – сары алтын», «ауру да емес, сау да емес», «ағын судай екпіндеп» деп кездеседі. Сонымен қоса, Абайдың қара сөздерінде, оның ішінде «отыз тоғызыншы» қара сөзінде: «Ағайынның азары болса да, безері болмайды», «Аз араздықты қуған көп пайдасын кетіреді» сияқты мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Ал, «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққан туралы» атты еңбегінде 10 мақал талданған (Абай, 1977: 312). Мақал-мәтелдерде бала тәрбиесіне де үлкен мән беріледі. «Қызды асырай алмаған күн етеді, ұлды асырай алмаған күл етеді» деген мақал-мәтелдердің мәнісі – жас ұрпақты жақсылыққа баулу болмақ.

Мақал-мәтелдер халық шығармашылығының ежелгі жанры. «Халық арасында нақыл сөздер – әр түрлі тақырыптағы ауызша қысқа сөздер қай кездерден бастап жүре бастағанын анықтау өте қиын. Алғашқы мақал-мәтелдердің пайда болу уақыты да белгісіз, бірақ бір нәрсе анық: мақал-мәтелдер өте ертеде, есте жоқ ежелгі замандарда пайда болған және оның бүкіл даму тарихында адамдармен бірге дамып отырды (Жуков, 2007:12-13).

Орыс тіл білімінде мақал-мәтелдер бойынша ғылыми зерттеулер XVII ғасырда пайда бола бастады, бірақ тек XIX ғасырда. В.И. Даль өзінің «орыс халқының мақал-мәтелдері» сөздігінің кіріспе бөлімінде (Даль, 1989:47) мақал-мәтелдердің санына олардың арасында айқын айырмашылықтар жасамай-ақ, басқа сөздер мен фразеологиялық бірліктерді жатқызды. Мақал-мәтелдерді фольклордың бір бөлігі ретінде зерттеуде П.Г. Богатырев пен Р.О. Якобсонның «Фольклор шығармашылықтың ерекше формасы ретінде» деген жұмысы маңызды рөл атқарды (Буковская, 2009: 26). Орыс ғылыми дәстүрінде әлеуметтік-мәдени және сөйлеу құбылысы ретінде мақал-мәтелдерді зерттеуге филолог-зерттеушілер Ф.И. Буслаев, А.Н. Веселовский, В.И. Даль, Г.Л. Пермяков, И.М. Снегирев, А.А. Потебня және т. б. елеулі үлес қосты.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында мақал-мәтелдерді жіктеудің алғашқы әрекеттері жасалды, тақырыптық басылымдар пайда болды, олардың авторлары паремияларды ұқсас бірліктер шеңберінен ажыратуға тырысады (И.М. Снегирев, Ф.И. Буслаев). Фольклорлық жанрға ғана емес, тілдің бірлігі ретінде мақалға деген қызығушылықтың өсуі XX ғасырдың

елуінші жылдарының басында пайда бола бастайды.

Паремиология саласы көбінесе Г.Л. Пермяковтың есімімен байланысты (Потебня, 1989: 24). Ол «шағын фольклорлық жанрларды» жүйелеудің мүлдем жаңа принципін ұсынды (Потебня, 1989: 201). Г.Л. Пермяков эмбебап танымдық паремиологияның негізін қалады: ол жинаған эмпирикалық материалға 200-ден астам ұлттың 50 000-ға жуық сөздері кіреді. Г.Л. Пермяковтың еңбектері фольклорлық, әдеби және лингвистикалық тәсілдерді біріктіретін қазіргі лингвомәдени зерттеулердің негізіне айналды.

Мақал-мәтелдерді жинаушылардың, сондай-ақ паремиологиялық қордың заманауи зерттеушілерінің еңбектерін талдағаннан кейін И.М. Снегирев орыс филологиялық дәстүріндегі мақал-мәтелдерді зерттеудің төрт кезеңін шартты түрде анықтады:

1) синкретикалық (XVII ғасырға дейінгі кезең) – паремияның тілдің ерекше бірлігі ретінде қалыптасуы жүреді, онда халықтың моральдық-адамгершілік, әлеуметтік-ұйымдастырушылық, діни және күнделікті құндылықтары жинақталады;

2) ұжымдық (XVII-XIX ғасырдың басы) – қолжазба жинақтары құрастырылып, мақал-мәтелдер жинақтары жариялана бастайды;

3) анықтамалық (XIX ғ. 30-шы жж. – XX ғ. ортасы) – жинақтардағы мақал-мәтелдерді типологизациялаудың алғашқы әрекеттері, тақырыптық жарияланымдардың пайда болуы, ұқсас бірліктер шеңберінен паремияларды бөліп алуға ұмтылу;

4) әлеуметтік-мәдени (XX ғасырдың ортасы – қазіргі уақытқа дейін) – жалпы және тақырыптық жиналыстардың белсенді жариялануы, оның ішінде орыс және шет тілдерінен тұратын паремиялар; оларды зерттеудің әртүрлі тәсілдері; мақал-мәтелдердің мәртебесі туралы жаңа идеялар: олар тіл бірлігі ретінде қарастырылады. Сонымен бірге паремияларды олардың этномәдени ерекшелігі тұрғысынан, яғни олардағы халықтың менталитетін көрсету тұрғысынан талдау белсенді жүргізілуде.

Мақал-мәтелдерде «халық рухы», оның дүниетанымының ерекшеліктері мен құндылық басымдықтары, этностың адамгершілік және эстетикалық тәжірибесі мен білімі бар. Олардағы орталық фигура әрқашан адам өзінің әртүрлі көріністерінде әрекет етеді. Көптеген мақал-мәтелдерде адамның іс-әрекетін, оқиғалары мен құбылыстарын эмоционалды-экспрессивті бағалау бар.

Жоғарыда жазылған мәліметтерді салыстыра келе орыс тіліндегі мақал-мәтелдердің зерттелу тарихы қазақ тіліне қарағанда ғылыми тұрғыдан ертерек басталғанын байқауымызға болады. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді зерттеу барысында бірінші кезеңде тек жинақтау мәселесі басты мақсат болса, орыс тіліндегі мақал-мәтелдер бірден сараланып, ғылыми түрде анықтама беріле бастаған. Қазақ мақал-мәтелдеріне XX ғасырдың екінші жартысында ғана жүйелі түрде зерттеліп, зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Және осы мақал-мәтелдерге зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында кейбір айырмашылықтар мен мұндалап көзге түсетінін айта кету керек. Мысалы: орыс тілінде нақты мекен-жайлар туралы мақал-мәтелдер өте көп, ал қазақ тілінде оның барлығы жалпылама «туған жер» деген түсінікпен айтылады. Немесе орыс тілінде «мал» деген тақырыптағы мақал-мәтелдерде тек қана шошқа, сиыр тақырыбы көп кездессе, қазақтарда «мал» тақырыбында төрт түлік туралы мақал-мәтелдер өте көп. Қазақ халқының мақал-мәтелдері көбіне өзіне жақын, өз қажетін өтеуге жәрдемі тиетін үй хайуандары, малдардан басталады. Мәселен: «Мал өсірсең қой өсір, өнімі оның көл-көсір», «Қой жайын көздесең, құмға көш, сиыр жайын көздесең Сырға көш», «Малды жаман баққан, келген бақты қаққан», «Қойды жел ұшырса, ешкіні аспанда көр», «Мал кедейлігінен ақыл кедейлігі жаман», «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде», «Арық атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас, жаман адамға мал бітсе, қасына қоңсы қондырмас», «Қойшы көп болса, қой арам өлер», «Жақсының қадірі өлгенде білінер, жақсы аттың қадірі мінгенде білінер», «Қойың саны мыңға жетсе, керегенің басынан бас кетпейді» және басқа да мақал-мәтелдер қазақ халқының көшпелі тұрмыс жағдайына сәйкес айтылған.

Мұнай өндіру немесе ара шаруашылығымен айналысып бал алу жайында мақал-мәтел кездеспейді. Алайда, орыс халқының «Бір қасық мұнай бір бөшке балды бұзады» деген мақалындағы ой, мал шаруашылығымен айналысқан қазақтар арасында «Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді» деген мақал-мәтелмен сәйкес келеді. Мағыналық тұрғыдан өте ұқсас. Тек қана әр халық өзінің өмір сүру салтымен түсіндіреді.

Қорытынды

Қорыта келгенде мақал мен мәтел – халықтың өзімен ғасырлар бойы бірге жасап

келе жатқан, қоғамның, жеке адам өмірінің барлық саласына қатысты айтылатын, тарих ғылымы үшін маңызды дерек. Мақал-мәтел халықтың өмірін, тұрмыс-салтын, тіршілік ету сипатын, ғасырлар бойғы кәсібін, өмір сүрген ортасын танытып қана қоймай, халықтың әдет-ғұрпын, мәдениетін, өсу, өркендеу деңгейін де көрсететін тарихи дерек көзі. Философия, психология, мәдениеттану және басқа да ғылым салаларын байланыста зерттеген Густав Густавович Шпет: «Адамның, халықтың, топтың «рухани құрылымы» күнделікті өмірде басқа да нақты тарихи шындықпен үндесіп және басқа да факторлармен байланысып жатады» (Шпет, 1996: 143) – деп жазады, яғни жекелеген адамдардың тауып айтқан мақал-мәтел, ақыл-нақыл сөздерінде ру-тайпаның, ұлттың саяси, әлеуметтік, рухани-мәдени өмірі, психология-

сы, тарихы көрініс береді. Сондықтан мақал-мәтелдерді, ақыл-нақыл сөздерді әр қырынан алып, жан-жақты зерттеген орынды.

«Қазақ халқы – еңкейгенге басы жерге жеткенше иіле алады, шалқайғанға шалқая біледі. Шірене қалса, асқар-асқар тауларына сүйсінеді, еңкейе қалса кең елін көреді, қаз-қатар тұра қалса, азаматтығына, өзінің парасаттылығына сенеді. Сөйлесе Қазыбек бидей шешендігі бар, Төле бидей көсемдігі бар, Әйтеке бидей өктемдігі бар, айтыса қалса Жамбылдай ақыны бар, дауласа қалса Бөгенбайдай ерлігі бар, Бауыржандай өрлігі бар, Қабанбайдай ірілігі бар, қиыннан қиыстырып жол табар Абылайдай тірлігі бар ел», – деп М. Қозыбаев айтпақшы әрбір сөйлеген сөзі мақал болатын қазақ халқының мақал-мәтелдерін зерттеу жұмыстары әлі де жалғасын табады деп сенеміз.

Әдебиеттер

- Абай Құнанбаев (1977) Шығармалары. II том. Алматы: Ғылым, 312 б.
- Адамбаев Б. (1976) Халық даналығы. Алматы: Мектеп, 187 б.
- Ақмұқанова Б. (1950) Сөзбасы / Қазақтың мақал-мәтелдері. Алматы: Ана тілі, 156 б.
- Алефиренко Н.Ф. (2018) Фразеология и паремология. 3-е изд., Москва: Флинта. 183 с.
- Әлімбаев М. (1977) Ақ серек те, көк серек: тапқақтар, дастандар, ән-өлеңдер, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтелдер. Алматы: Жалын. 192 б.
- Әлімбаев М. (1999) Нақылдың төркіннамасы. Алматы: Мектеп, 213 б.
- Билер сөзі. (1992) Алматы: Қазақ университеті: 176 б.
- Буковская М.В., Вьяльцева С.И., Дубянская З.И., Зайцева А.П. (2009) Словарь употребительных английских пословиц. Москва: Просвещение. 234 с.
- Габдуллин М. (1958) Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы: Ана тілі, 143 б.
- Даль В.И. (1989) Толковый словарь живого великорусского языка. Москва: «Русский язык». 683 б.
- Жуков В.П. (2007). Словарь русских пословиц и поговорок. Москва: Русский язык. 544 с.
- Ел аузынан (1985). Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз әңгімелер. Алматы: Жазушы. 182 б.
- Ел қазынасы – ескі сөз. (1994). (В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). Алматы: Ғылым. 211 б.
- Мақалнама (1970). (Әр елдің мақал-мәтелдерінен және ойшылдарының нақылдарынан). / Аударған М. Әлімбаев. Алматы: Жазушы. 214 б.
- Махат Д. (2019) Мақал-мәтелдер – қазақ тарихының дерек көзі. Алматы: ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. Том 93. №2. 192-199.
- Нұрышов С.Н. (1959) Қазақтың халық мақалдарының даму тарихынан. Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 210 б.
- Потебня А.А. (1989) Слово и миф. Москва: «Правда». 622 с.
- Пермяков Г.Л. (1988) Основы структурной паремологии. Москва: Наука. 285 с.
- Төреқұлов Н. (1977) Қанатты сөздер. Алматы: Жазушы, 221 б.
- Ошева Е.Н. (2013) Паремнологическое пространство: дискуссионные вопросы Исследовательский журнал русского языка и литературы. № 1 (1). С. 75-88.
- Шпет Г.Г. (1996). Введение в этническую психологию. Санкт-Петербург: Издательский дом «П.Э.Т. при участии издательства «Алетейя». 273 с.
- Longman Dictionary of English Idioms, (1996). London, Oxford Advanced Learner's Dictionary. (2005). Oxford University Press.

References

- Abai Kunanbayev (1977). Shygarmalary [The works of A. Kunanbayev] II tom. Almaty: Gylym, 312b.
- Adambayev B. (1976). Khalyk danalygy [Wisdom of the nation]. Almaty: Mektep. 187 b
- Akmukanova B. (2018). Sozbasy. Kazaktyn makal-matelderi [Proverbs and sayings of the Kazakhs]. Almaty: Ana tili 156 b
- Alefirenko N.F. (1950). Frazеologiya i paremiologiya. [Phraseology and paremiology] 3-e izd., Moskva: Flinta 183 s

- Alimbaev M. (1977). Ak serek te, kok serek: takpaktar, dastandar, an-olender, jumbak, janyltpash, makal-matelder [poem, riddles, songs, tongue twisters, proverbs and sayings] Almaty: Jalyn, 192
- Alimbaev M. (1999). Naklydyn torkinnamasy [Torkinnama of wisdom]. Almaty: Mektep. 213b
- Biler sozi (1992) [The word of knowing]. Almaty: Kazak universiteti. 176.
- Bykovskaya M.V., Vialtseva S.I., Dybianskaya Z.I., Zaitseva A.P. (2009). Slovar upotrebitelnyh angliiskih poslovits. [Dictionary of Common English Proverbs] Moskva: Prosveshenie, 234
- Gabdyllin M. (1958). Kazak halkynyn ayyz adebieti. [Oral literature of the Kazakh people] Almaty: Ana tili 156 b
- Dal V.I. (1991). Tolkovy slovar zhivogo velikorysskogo yazyka. [Explanatory dictionary of the living Great Russian language.] Moskva: «Rysskii yazyk», 683 s.
- Zhykov V.P. (2007). Slovar rysskih poslovits i pogovorok. [Dictionary of Russian Proverbs and Sayings] Moskva: Rysskii yazyk, 544 s.
- El ayzynan (1985). Sheshendik sozder, akyndyk tolgamdar, anyz angimeler. [Oratorical words, poetic retellings, legends]. Almaty: Zhazushy. 182 b
- El kazynasy – eski soz. (1994) (V.V. Radlov zhinagan kazak folklornyn ulgileri). [Samples of Kazakh folklore collected by V. V. Radlov]. Almaty: Gylm. 211 b.
- Makalnama (1970). (Ar eldin maqal-matelderinen jane oishyldarynyn naklydarynan) [From proverbs and sayings of different countries and from the mouths of thinkers]. Aydarǵan Alimbaev M. Almaty: Jazyshy. 214 b
- Mahat D. (2019). Makal-matelder – kazak tarihnyn derek kozi. [Proverbs and sayings-the source of Kazakh history]. Almaty: KazUY Habarshysy. Tarih Seriyasy, Tom 93 №2. 192-199.
- Nuryshov S.N. (1959). Kazaktyn halyk makaldarynyn damy tarihnyn. [From the history of the development of Kazakh folk proverbs] Almaty: Kazaktyn Memlekettik korkem adebiet baspasy». 210 b
- Potebnyia A.A. (1989). Slovo i mif. [Word and myth]. Moskva: «Pravda», 622 s.
- Permyakov G.L. (1988). Osnovy stryktynoi paremyiologii. [Fundamentals of structural paremiology]. Moskva: Nayka 285s
- Torekulov N. (1977). Kanatty sozder. [Winged words]. Almaty: Jazyshy 221 b
- Osheva E. (2013) Paremiologicheskoe prostranstvo: diskussionnyie voprosy [Paremiological space: discussion questions] Issledovatel'skiy jurnal russkogo yazyka i literatury. № 1(1). P. 75-88.
- Shpet G.G. (1996). Vvedenie v etnicheskuyu psikhologiyu [Introduction to ethnic psychology]. St. Petersburg: Izdatelskiy dom «P.E.T. pri uchastii izdatelstva «Aletya». 273 c
- Longman Dictionary of English Idioms, (1996). London
- Oxford Advanced Learner's Dictionary (2005). Oxford University Press.

МРНТИ 03.29.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.16>**А.К. Мухамбетгалиева**

Западно-Казахстанский медицинский университет
им. Марата Оспанова, Казахстан, г. Актобе,
e-mail: k.alima.82@mail.ru

РАЗВИТИЕ ЖИЛИЩНО-КОММУНАЛЬНОГО ХОЗЯЙСТВА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1945-1953 ГГ.

В статье рассматривается вопрос о развитии жилищно-коммунального и бытового обслуживания населения Актыбинской области в 1945 с 1953 гг. В современной отечественной историографии отдельно данная проблема ранее не рассматривалась, а имеющиеся исследования по Актыбинской области в основном посвящены экономической и культурной жизни населения и содержат лишь фрагментарные сведения. В связи с этим, целью данной работы является на основе привлечения архивных материалов анализ состояния ЖКХ области в послевоенные годы, выявление жилищно-бытовых проблем населения в условиях послевоенного развития. Автор обращает внимание на вопросы обеспеченности населения жилой площадью, состояния жилищного фонда города и темпам строительства новых домов, развитию электрификации, системы водоснабжения и канализации в области. В заключении автор делает вывод о том, что состояние учреждений бытового обслуживания населения в рассматриваемый период было неудовлетворительным. Сфера ЖКХ в Актыбинской области являлась отстающей, несмотря на интенсивное промышленное и сельскохозяйственное развитие региона. Некоторые положительные изменения в решении жилищного вопроса, благоустройства районов, электрификации стали проявляться только к 1951-1952 гг.

Ключевые слова: Актыбинская область, жилищный фонд, жилищно-коммунальное хозяйство, бытовое обслуживание.

A.K. Mukhambetgaliyeva

The West-Kazakhstan medical university named after Marat Ospanov, Kazakhstan,
Aktobe, e-mail: k.alima.82@mail.ru

Development of housing and communal services Aktobe region in 1945 -1953

The article deals with the development of housing and communal and domestic services of the population of the Aktobe region in 1945 -1953. This problem hasn't been separately considered in the modern national historiography, and the available researches on Aktobe region were mainly devoted to economic and cultural life of the population and contain only fragmentary information. In this connection, the purpose of the given work is the analysis of a condition of housing and communal services in the post-war years, revealing of the inhabitants' problems in conditions of the post-war development, on the basis of attraction of archive materials. The author pays attention to the issues of housing provision, the state of the city housing stock and the rate of construction of new houses, the development of electrification, the water supply and sewerage system in the region. In the conclusion the author concludes that the state of the institutions of consumer services in the period under consideration was not satisfactory. The sphere of housing and communal services in Aktobe oblast was lagging behind, despite the intensive industrial and agricultural development of the region. Some positive changes in addressing the housing issue, improvement of districts, electrification began to appear only in 1951-1952 years.

Key words: Aktobe oblast, housing, housing and utilities, consumer services.

A.K. Мухамбетгалиева

Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.
e-mail: k.alima.82@mail.ru

1945-1953 жылдардағы Ақтөбе облысының тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығының дамуы

Мақалада 1945-1953 жылдары Ақтөбе облысының тұрғындарына тұрғын үй-коммуналдық және тұрмыстық қызмет көрсетуді дамыту мәселелері талқыланады. Қазіргі отандық тарихнамада бұл проблема бұрын бөлек қарастырылмаған, ал Ақтөбе облысы бойынша қолда бар зерттеулер

негізінен халықтың экономикалық және мәдени өміріне арналған және тек үзінді мәліметтерді қамтиды. Осыған орай, бұл жұмыстың мақсаты архивтік материалдардың негізінде, соғыстан кейінгі жылдардағы облыстың тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығының жағдайын талдау, тұрғындардың тұрмыстық жағдайларындағы мәселелерін анықтау болып табылады. Автор халықтың тұрғын үй алаңдарымен қамтамасыз ету мәселелеріне, қаланың тұрғын үй қорының жай-күйіне және жаңа үйлердің салыну қарқынына, аймақтағы электрлендіру, сумен жабдықтау және канализация жүйелерін дамыту мәселелеріне назар аударады.

Қорытындылай келе, автор мемлекеттік қызмет көрсету мекемелерінің жағдайы қарастырылып отырған кезеңде қанағаттанарлықсыз болған деген қорытынды жасайды. Ақтөбе облысында тұрғын үй секторы облыстың қарқынды өнеркәсіптік және ауылшаруашылық дамуына қарамастан артта қалды. Тұрғын үй мәселесін шешуде, аудандарды абаттандыруда, электрлендіруде кейбір оң өзгерістер 1951-1952 жылдары ғана пайда бола бастады.

Түйін сөздер: Ақтөбе облысы, тұрғын үй қоры, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, тұрмыстық қызмет.

Введение

После окончания Великой Отечественной войны страна приступила к созидательному труду и восстановлению народного хозяйства. Жизнь в Советском Союзе в это время была тяжелой, особенно в разрушенных войной городах и деревнях, в которые в 1945-1946 годах возвращались демобилизованные солдаты. Выжившие люди, вернувшиеся из эвакуации или с фронта, обнаружили совершенно иной пейзаж, чем тот, который у них остался в памяти. Вместо улучшений, которых они ожидали и хотели, советские граждане столкнулись с голодом и сохранением экономики военного времени в течение нескольких лет. Трудности послевоенной повседневности, как бытовая неустроенность, жилищная проблема, продовольственный кризис и голод, безденежье и дефицит товаров, были характерны практически для всех регионов республики (Абдрахманова, 2012:66). Тем более, в годы войны на территорию Актюбинской области были перебазированы промышленные предприятия из регионов, охваченных войной, несколько военных училищ, эвакуационные госпитали и культурные учреждения, а также размещено более 28000 эвакуированного населения и 24000 спецпереселенцев (Мамбеталина, 2015: 41).

После окончания Великой Отечественной войны жилищно-коммунальная сфера находилась в плачевном состоянии. Конечно, была существенная разница между территориями, разрушенными войной, и регионами тыловыми, но и в них не отремонтированные во время войны дома, ветхое жилье не могли вместить оставшихся в этих регионах переселенцев (Кучева, Мордвинцева, 2019:78). Поэтому, в послевоенный период в числе серьезных проблем, требующих незамедлительного решения, были вопросы

жилищно-коммунального хозяйства. Анализ архивных документов позволил создать комплексное представление о состоянии ЖКХ Актюбинской области в послевоенный период. Учитывая, что значительная часть социальных объектов и жилых домов не имела электроосвещения, многие объекты бытового обслуживания стояли без надлежащего ремонта, были непригодны для пользования населением, область испытывала серьезные трудности в благоустройстве города и районов.

Материалы и методы

Источниковой базой исследования послужили документы и материалы, хранящиеся в фондах архивов и опубликованные в специальных изданиях. В исследовании использованы материалы фондов Центрального архива Республики Казахстан (Фонд 1697), Государственного архива Актюбинской области (Фонды 13, 30), которые вводятся в научный оборот впервые. Важное место среди источников занимают опубликованные статистические и справочно-информационные материалы. Среди них следует отметить статистический сборник «Народное хозяйство Актюбинской области за 70 лет Советской власти», энциклопедию «Актобе» (научно-исторический справочник), Историю Актюбинской области. Не менее важную группу источников составляют материалы местной периодической печати советского периода, несущие в себе высокую информативность. Спектр материалов периодической печати разнообразен по тематике и освещает как вопросы экономического, так и социального характера, городского жилищно-коммунального хозяйства и инфраструктуры. В процессе работы над темой были использованы материалы газеты «Актюбинская

правда». Методологическую основу исследования составили комплекс общенаучных и частных научных методов и принципы научно-исторического познания, как объективность, историзм, системность и конкретность, а также применяемый в исторических исследованиях ценностный подход. Использование в совокупности методов и принципов дало возможность всесторонне и объективно оценить изменения в ЖКХ и социально-бытовой жизни населения Актыбинской области в послевоенный период.

Результаты и обсуждения

Комплексное изучение состояния жилищно-коммунального и бытового обслуживания городской и сельской среды в историческом разрезе позволяет понять сущность социально-экономической системы и условия, в которых протекала повседневная жизнь населения. Уровень развития жилищно-коммунального хозяйства напрямую отражает состояние региональной экономики и уровень жизни населения. При этом процесс ускоренного градостроительства и рост городского населения Казахстана в XX веке обусловили необходимость создания комплексной системы коммунальной инфраструктуры.

В 1946 году в Актыбинскую область входили 3 города (Актыбинск, Темир, Челкар), 11 районных центров, в том числе 8 рабочих поселков и 520 колхозов. Население области за годы войны сократилось. Так, если в 1940 г. оно составляло 338 200 человек, в том числе 88 800 человек городского населения, т.е. 26,3%, то в 1950 году – 301 000 человек, из них городского населения 115 400, или 38,5%. (Энциклопедия Актыбинской области, 2002:39,81). Как видно, численность населения Актыбинской области после окончания войны не превышала довоенный уровень. Однако в 1947 году коммунальная система Актыбинской области не могла справиться с возросшим требованием населения в сфере обслуживания. Обслуживание населения банями, парикмахерскими, гостиницами и домами колхозников состояло не на должном уровне и требовало серьезного улучшения культурного обслуживания.

Основную работу по обустройству города и районов выполнял Актыбинский областной Отдел коммунального хозяйства, в который входили 3 городских и 11 районных. На повестке заседания Актыбинского областного совета депутатов трудящихся одним из ключевых во-

просов являлось состояние ЖКХ. В сфере развития ЖКХ перед райкомами и горкомами КП (б) Казахстана, руководителями областных коммунальных хозяйств были поставлены следующие задачи:

- улучшить работу по проведению благоустройства городов, райцентров и рабочих поселков;
- содержать в надлежащем порядке и всемерно увеличивать жилой фонд;
- для обеспечения предприятий и населения города электроэнергией построить в 1947 г. высоковольтную линию электропередачи;
- электрифицировать Байганинский, Родниковский, Карабутакский и Новороссийский райцентры;

- проводить ежегодную высадку зеленых насаждений в населенных пунктах и организовать их сохранность (ГААО, ф.13. оп.18. д.251. л.16).

Жилищное строительство являлось одним из важнейших отраслей народного хозяйства. Острая нехватка жилищного фонда и большая степень его изношенности активно обсуждались на заседаниях, собраниях местных органов власти. Техническое состояние жилого фонда Казахстана за годы войны подверглось значительному износу, не менее 50% требовало капитального восстановительного ремонта. Многие здания организаций были постройками 1918, 1924, 1930-х гг. В 1940-е гг. городской жилищный фонд Актыбинской области, как и республики в целом, состоял из неблагоустроенных деревянных рубленых, саманных и глинобитных строений, в основном одноэтажных и двухэтажных строений. Описывая послевоенную жизнь и «реконструкцию» в Советской России после войны, Джеффри У. Джонс отметил, что многие семьи в разрушенных войной городах по-прежнему жили в глинобитных бараках, матери и жены все еще ждали возвращения с фронта своих сыновей и мужей. С момента окончания войны прошло недостаточно времени, добавляет он, и влияние войны было еще слишком сильным (Jeffrey W. Jones, 2008:69).

Улучшение повседневной жизни населения намечалось государственным планом восстановления и развития народного хозяйства на 1945 г., утвержденным СНК СССР 25 марта 1945 г. Чтобы ускорить темпы жилищного строительства, руководство страны поощряло индивидуальных застройщиков, а в промышленных центрах – тех, кто занимался кооперативным строительством (Хисамутдинова, 2020: 221).

На I конференции Государственного совета по архитектуре в 1945 г. заместитель председателя Г. Симонов сообщил, что основные типы домов в массовом жилищном строительстве с 1946 по 1950 гг. будут одно- и двухэтажные дома. Одноэтажные сборные деревянные панели дома легкой конструкции будут строиться при домостроительных заводах. Двух- и четырехэтажные дома построят методом высокоскоростной сборочной линии (Н.В.Берман, 1948:334). Однако, объёмы строительства жилья в это время были не велики и материальные возможности предприятий и организаций по строительству нового жилья были ограничены.

На территории Актюбинской области индустриализация строительства была связана с соз-

данием 16 марта 1946 г. треста «Актюбстрой». В течение послевоенного десятилетия трест сдал в эксплуатацию 60 крупных строительных объектов.

Увеличение жилплощади происходило за счет строительства новых домов, *прежде всего по линии министерств и ведомств*, ремонта жилых коммунальных домов и передачи ведомственного жилого фонда и бесхозных домов. Чтобы проследить процесс решения жилищного вопроса, степень обеспеченности населения области жилой площадью, приведем данные Статуправления и областного коммунального хозяйства, сохранившиеся в архивах, анализ которых позволил показать следующие данные (Таблица 1).

Таблица 1 – Наличие жилой площади в Актюбинской области

Показатели	Годы					
	1940 г.	1946 г.	1947 г.	1948 г.	1949 г.	1950г.
Число жилых домов	347	379	497	511	516	532
Жилая площадь, м ²	21 417	30 341	23 382	23 711	24 602	27 107

Составлено по: ЦГА РК Ф. 1697. Оп.1. Д.705. Л.5, 9; ГААО Ф.13. Оп.18. Д.251. Л.17.

В 1945 году в ведомстве Актюбинского горжилуправления состояло 379 домов, из них 165 многоэтажных, 214 индивидуальных домов (Энциклопедия Актюбинской области, 2002:107). Как видно из данных, по сравнению с предвоенным уровнем, в 1946 г. жилая площадь возросла с 21,4 тыс. кв. м до 30,3 тыс. кв. м, или прирост составил 41,5% против 1940 года (ГААО, ф.13. оп.18. д.251. л.17).

По данным учета Статуправления о наличии городского жилищного фонда по Актюбинской области, число жилых домов (местных советов и коммунальных предприятий) в 1947 г. составило – 497 с жилой площадью – 23 382 кв. м., бараков – 2 с общей площадью 147 кв. м., и число нежилых строений – 38. Данные таблицы показывают, что прирост жилой площади был незначительный: в 1948-1949 гг. число жилых домов увеличилось с 511 с жилой площадью 23 711 кв. м. до 516 с жилой площадью 24 602 кв. м (ЦГАРК, ф.1697. оп.1. д.705. л.5, 9), т.е. площадь увеличилась всего на 891 кв. м., или в 1 раз.

В целом, увеличение количества жилых домов и жилой площади в рассматриваемый период было незначительным. Поскольку для страны

в приоритете стояло развитие сектора «А», то капиталовложения в промышленность в 1945-1950 годах были распределены таким образом: 12% направлено на развитие легкой промышленности и 88% – в тяжелую индустрию (Лазарева, 2015). Поэтому рассчитывать на быстрый рост уровня жизни советским гражданам не приходилось, а выступления партийного руководства о необходимости улучшения бытового и материального благосостояния масс еще оставались благими пожеланиями.

В послевоенный период жилищный дефицит возник во всех населенных пунктах страны. Статистические данные, отражающие реалии послевоенного времени в разных частях СССР, демонстрируют общие черты. По ним, можно предположить, что условия выживания советских людей везде были одинаковыми. Кучева А.В. и Мордвинцева В.С. отметили, что в 1950 году жилищный фонд по стране вырос до 513 млн. кв. м (то есть стал на 90 % больше, чем в 1940 году), но при этом на одного жителя приходилось всего 4,67 кв. м жилья (на 8 % меньше, чем перед войной) (Кучева, Мордвинцева, 2019:78). Если сравнить с указанными обще-

союзными показателями, то обеспечение жилплощадью в Актыбинской области выглядело следующим образом: в г. Актыбинске в 1947 г. жилая площадь на одного человека составляла всего 6,1 кв. м, в 1948 г. – 5,5 кв. м, в 1949 г. – 5,1 кв. м, в 1950 г. – 4,8 кв. м.; по г. Челкар с 1946 по 1952 гг. жилая площадь сократилась с 5 кв. м до 4,6 кв. м (ГААО, ф.13. оп.16. д.256. л.6). Как видно, в городах происходило уплотнение на существующей жилплощади и в среднем жилая площадь на одного человека в 1952 г. составила 3,13 кв. м. Сократилась жилплощадь и в рабочих поселках. Из общего жилого фонда за 1948 г. всего выбыло жилой площади 423 кв. м, из них за счет сноски зданий вследствие их ветхости – 55 кв. м, передачи зданий другим организациям – 368 кв. м (ЦГАРК, ф. 1697. оп.1. д.705. л. 9).

Сокращение жилой площади главным образом было связано с ростом численности городского населения, а также с промышленной миграцией вокруг городов и рабочих поселков в регионе. Об этом отмечал Гарольд Дж. Берман, что «советские города построены вокруг промышленности, а промышленность построена вокруг природных ресурсов (HJ Berman, 1948: 333). В Актыбинской области, помимо города, концентрация рабочего населения происходила вокруг поселков: нефтяных промыслов Шубар-Кудук и Джаксымай (Ешпанов, 2020:3), нефтегазового Эмба, завода ферросплавов, Батамши, Кандагач, Берчугур, Хромтау.

Большинство протоколов заседаний и докладов свидетельствуют, что условия проживания рабочих были трудными. Скученность в рабочих бараках как следствие дефицита жилой площади, отсутствие элементарных бытовых условий часто приводило к большой текучести кадров. Социально-бытовые условия рабочих Актыбинского завода ферросплавов, трестов «Актыбнефть», «Актыбстрой» не менялись. Как отмечает Д. Фильцер, послевоенные условия труда на предприятиях были ужасающими. Работать приходилось в холоде, подвергались опасности, испытывали недостаток необходимых инструментов и защитного оборудования. Все это не добавляло оптимизма и отрицательно сказывалось на моральном духе трудящихся (Фильцер, 2011:268). Для рабочих треста «Актыбстрой» только в 1953 г. в жилом городке (район сохранил свое название «Жилгородок» и поныне) была открыта одна рабочая столовая, а для жителей городка построен один магазин по продаже продовольственных товаров. Всего в рабочих поселках работало 10 дежурных магазинов.

Имеющийся жилой фонд Актыбинской области в количестве 532 домов в городах и 188 домов в райцентрах в большинстве своем находился в запущенном состоянии. Основными причинами слабого жилищного строительства являлись недостаточное финансирование, текучесть кадров и дефицитность материалов в послевоенное время. Строительство и ремонт жилфонда производились исключительно местными материалами. Отсутствие таких материалов, как лес, стекло, гвозди, кровельный материал, сильно отразилось на качестве ремонта и сроках выполнения.

В справке о выполнении плана капитального и текущего ремонта жилмунфонда за 1946 г. по Актыбинской области приводятся следующие данные: план капитального ремонта – 274,4 тыс. руб., выполнено – на 14,3 тыс. руб. (5,1%); план текущего ремонта составлял 76,8 тыс. руб., фактически освоено – 17,3 (22,6%). Показатели Актыбинской области в тот год были самыми низкими по республике. Это подтверждается в документах Министерства жилищно-коммунального хозяйства Казахской ССР тем, что «отстающими в выполнении плана восстановления жилого фонда являются западные безлесные области» (ЦГАРК, ф.1697. оп.1. д.527. л.18,71). Большим недостатком в ремонте жилфонда было отсутствие твердого титульного списка и графика очередности, в силу чего в процессе ремонтных работ средства и строители перебрасывались с одного объекта на другой. В результате всего качественная сторона ремонта была неудовлетворительной.

На 1947 год из выделенных средств на ремонт жилфонда в сумме 490,3 тыс. руб. освоено 416 тыс. руб. т.е. 84% (из запланированных 155 домов было отремонтировано 152). На 1950 г. утвержден список по отбору жилых домов по области, подлежащих капитальному ремонту в количестве 25 домов, однако к концу года отремонтировано 11 домов (44%) (ГААО, ф.13. оп.18. д.251. л.17-18).

В то же время решение жилищной проблемы было актуально в контексте реализации задач восстановления страны. Одним из вариантов решения жилищной проблемы было индивидуальное жилье. 26 августа 1948 г. был принят указ Президиума Верховного Совета СССР «О праве граждан на покупку и строительство индивидуальных жилых домов». Данный указ устанавливал, что «каждый гражданин и каждая гражданка СССР имеют право купить или построить для себя на праве личной собственности жилой дом

в один или два этажа с числом комнат от одной до пяти включительно как в городе, так и вне города». Рабочим, желающим остаться на предприятии на длительный срок, предоставлялась ссуда на решение жилищного вопроса – 10–20 тыс. руб. (в зависимости от отрасли предприятия) со сроком погашения 7–10 лет. Индивидуальный дом мог быть получен горожанами двумя способами: приобретен у предприятия, либо построен самостоятельно (Клинова, 2020:102).

Разрешалось строительство новых жилых домов на своих земельных участках со сносом домов, которые пришли в негодность для дальнейшей эксплуатации. В документах исполкома по коммунально-хозяйственным вопросам хранятся письма и заявления от граждан, желающих построить индивидуальное жилье. В 1950 г. в списке числилось 18 человек. В 1951 г. в списке граждан, подавших заявление на получение квартиры, было 235 человек, из них 10 инвалидов войны и 24 семьи погибших воинов (ГААО, ф.30. оп. 5. д.49. л.21 -22).

Согласно материалам годовых отчетов, в 1949 г. увеличивается количество жилых домов, находящихся в ведомстве местных Советов. Так, например в г. Челкар жилых домов стало 43 с общей жилой площадью 1156 кв. м. против 9891 кв. м. в 1948 г. В г. Темир число домов увеличилось до 146, жилая площадь которых увеличилась с 4070 кв. м. до 4347 кв. м, т. е. на 277 кв. м. (ЦГАРК, ф. 1697. оп.1. д.705. л.108). Например, только за 1952 год в г. Актюбинске построено 20 новых ведомственных домов общей площадью около 4000 кв. метров. Предприятиями и учреждениями города в 1953 году сдано в эксплуатацию 32 дома, в том числе 10 двухэтажных общей площадью 7658 кв. м, на строительство которых затрачено 7045 тыс. руб., и не закончено строительство 15 объектов (ГААО, ф.30. оп.1. д.825. л.123).

В целом, в годы пятой пятилетки в Актюбинской области имелись некоторые улучшения в вопросах расширения жилфонда, построено 35198 кв. м. жилья и 1947 индивидуальных домов общей площадью 41678 кв. м (Энциклопедия Актюбинской области, 2002: 107), что позволило правительству постепенно решать проблему обеспеченности населения квартирами и домами.

Большой проблемой для городского населения Актюбинской области в исследуемый период было слабое развитие водопроводной сети и системы канализации. Отсутствие канализации усугубляло санитарную обстановку в городах

и промышленных поселках. В 1947 г. в Актюбинской области работала 1 контора по очистке города. Работа по контролю санитарного состояния области проводилась неудовлетворительно. В промышленных поселках очистка водопроводов и вывоз мусора тормозились ввиду отсутствия работников и техники. Так, в мае 1950 года в Хобдинском районе отмечена вспышка брюшного тифа. Источником инфекции стал водный фактор, так как очаги были расположены вокруг одного колодца. В том же году наблюдалось повышение заболеваемости дизентерией на 45%, в основном по Актюбинску (ГААО, ф.13. оп.19. д.356. л.201).

С похожими проблемами столкнулись жители городов Центрального Казахстана. Недостаток в питьевой воде, рост количества инфекционных заболеваний, антисанитария в учреждениях бытового обслуживания, в целом наблюдалась диспропорция между огромным ростом промышленно-жилищного строительства и резким отставанием строительства важнейших коммунальных объектов и благоустройства (Сактаганова, 2017:82-83).

В 1949 г. в газете «Актюбинская правда» за №115 появилась небольшая статья врача М. Пустановой под названием «Как предупредить желудочно-кишечные заболевания», в которой описывается состояние источников водоснабжения г. Актюбинск, в сельской местности – колодцев, а также меры борьбы с болезнетворными бактериями. Автор указывает, что причинами загрязненности в городах и поселках является нерегулярный вывоз нечистот в установленные сроки, отсутствие систематической дезинфекции уборных ям, мусорных ящиков и низкая санитарная культура населения (Актюбинская правда, 1949:4).

Переполненные мусорные и помойные ямы создавали благоприятные условия для вспышки инфекционных заболеваний. Особенно благоприятными местами распространения болезней были больницы, детские дома, детские учреждения, рынки, места общественного пользования. В 1948 г. в отчете Министерства коммунального хозяйства КазССР четко докладывается, что из 17 контор очистки республики план по вывозке нечистот не выполнили 9 контор, Актюбинск (77%), Гурьев (54%), Павлодар (42%) оказались в числе слабо работающих (ЦГАРК, ф.1697. оп.1. д.636. л.18). В том же году Гор. санэпидстанцией произведено санитарное обследование объектов по коммунальной санитарии и установлено, что в антисанитарном состоянии нахо-

дились коммунальные дома по улице Некрасова №3, Красноармейская №49, Орджоникидзе №7, Орская №12-18-21, общежитие инвалидов Отечественной войны по ул. Ленина №8, гостиница, детский дом №2, Дом пионеров (ГААО, ф.30. оп.5. д.48. л.3).

Одной из острых социальных проблем была необходимость обеспечения людей бесперебойной питьевой водой. Во второй половине 1940-х гг. имеющаяся сеть водопроводов с трудом удовлетворяла потребности промышленных предприятий и организации города. Водопроводная сеть по городу Актыбинску 10,3 км с 25-ю водозаборными колонками и 56 прикрепленных абонентов к сети не обеспечивала полностью потребности населения. Например, за 1949 год выполнение показателей городского водопровода, подача воды для потребления выполнена только на 60,8%.

В 1945 – 1953 гг. количество водопроводов увеличилось до 3. Как мы видим, вопрос о водоснабжении в Актыбинской области оставался нерешенным в течение всего послевоенного десятилетия. Многие коммунальные квартиры, общежития и бараки не имели горячего и даже холодного водоснабжения. Как видно, слабое развитие коммунальных предприятий повлияло на благоустройство жилья. Имеющееся жилье было без элементарных бытовых условий.

Неблагоустроенность коснулась и других сфер общественной жизни, особенно сферы школьного образования. Архивные источники, которые являются основными и наиболее информативными, содержат сведения о настроениях различных категорий населения. Например, во время проверки в 1945 г. школ области выявлено, что Новороссийская русская средняя школа в виду отсутствия топлива «с 1 января не отапливалась, проводились по 2-3 урока и дети отпускались домой. Донская русско-казахская школа – единственная полная средняя школа на весь район не отапливалась с января по март месяц. Ввиду крайне низкой температуры в классах среди учащихся имелись случаи заболевания корью, воспалением легких, гриппом, ангиной» (ГААО, ф.13. оп.14. д.165. л.2). Небольшой отрывок архивных данных позволяет понять суровый быт послевоенного времени. Однако, как отмечает Зубкова Е.Ю., послевоенные реалии воспринимались людьми с пониманием и ожиданиями, связанными, прежде всего, с либеральной трансформацией сталинского режима. Но многие из этих ожиданий оказались не более, чем иллюзией (Зубкова, 2000: 4).

В исследовании проблем в жилищно-коммунального хозяйства и бытового обслуживания населения в послевоенный период важное место занимает организация банно-прачечного обслуживания. В Казахстане в 1946-1947 гг. ввиду недостаточных лимитных капиталовложений не было введено ни одной новой бани. Прирост банных мест происходил только за счет расширения действующих бань. В республике на 1948 год планировалось увеличить пропускную способность бань в Уральске, Семипалатинске, расширить в Петропавловке и построить новые 10 бань: в Караганде – на 50 мест; в Актыбинской области, в г. Челкар – на 25 мест (ЦГАРК, ф.1697. оп.1. д.746. л.11).

В 1947 году в городах работали две бани – в Актыбинске и Темире. Актыбинская городская баня имела 2 общих отделения, 4 номера и 11 душевых вместимостью 136 человек. Баня в Темире вместимостью в 14 мест работала с перебоями. Показатели посещения городских бань были низкими: за 1946 год планировалось выполнение 324,6 тыс. помывки, а фактически выполнено 89,8 тыс. помывки (27,6%), в 1947 г. – 51%, 1948 г. – 42,4%, в 1951 г. – 68,6%, 1952 г. – 95%. (ГААО, ф.13. оп.18. д.251. л.4; оп.16. д.256. л.2.)

Основными недостатками бань являлось в ветхое состояние котельного помещения, отсутствие утепленного помещения для бака с горячей водой. Существующая канализация также была в непригодном состоянии, в бане отсутствовала приточная вытяжная вентиляция и внутренняя изоляция стен, из-за чего стены промерзали, и штукатурка требовала возобновления. Из-за неисправности котла и большого перерасхода топлива, часто по причине ее отсутствия работа городской бани была убыточной.

В 1949 году количество бань в области увеличилось до 13. Отпускной тариф в среднем составлял 4 руб. 50 коп, а себестоимость составляла 5 руб. 71 коп. Топливом все районные бани обеспечивали себя в порядке самозаготовок талы, бурьяна, в редких случаях кизяками. Из районных бань лучше других работала баня Степного района, применяя тариф 3 руб. при себестоимости 2 руб. 13 коп. (ГААО, ф.13. оп.16. д.256. л.4).

По документам проверок 1951 г. состояние бань города характеризовалось следующими данными: «в городской бане отсутствует вентиляция, аптечки, шкафы для одежды отремонтированы совершенно некачественно, отдельные без полочек, без крючков, нет занавесок на окнах». Проверка специальной комиссии в 1952

году выявила низкое санитарное состояние в городской бане, которое отражено в отчете таким образом: «санитарное состояние в бане продолжает оставаться в неудовлетворительном состоянии, в общих отделениях и котельной грязно. Тазы, как в номерах, а также и в общих отделениях без ручек» (ГААО, ф.13. оп.18. д.251. л.10, 180). Указанные факты скудной материальной базы городских бань в большинстве своем остались нерешенными.

Электроэнергетика является одной из ведущих отраслей промышленности, обеспечивающей развитие всего народного хозяйства страны. В 1947 году в области работали две электростанции в г. Актюбинск и г. Темире. За счет средств, отпущенных на благоустройство райцентров, в 1947 г. восстановлены три электростанции: Уильская, Степная и Хобдинская, капитально отремонтированы и дооборудованы еще 2 станции – Нов-Российская и Джурунская.

Производственное выполнение плана шло с перебоями. В 1947 г. выработка электроэнергии в Темирской электростанции составило 38%, в конце 1949 г. – 81,6%, Актюбинской электростанцией – 45% и 58,1% плана. В 1949 г. в райцентрах области имелись 9 электростанций. Электрификация сельской местности продвигалась медленно. Так, в 1946 г. электричество проведено в 4 колхозах, а в 1947 году – в 6 колхозах. Всего в 1948 г. работало 7 электростанций, 1949 г. – 11 (9 в райцентрах), в 1953 г. – 11. Практически все электростанции имели изношенные двигатели, поэтому работать в полную мощность не могли, что в основном явилось причиной невыполнения планов.

Электричество находилось на строгой экономии. В архивном документе 1947 г. отмечается следующее: «Промышленные предприятия города получают энергию по принудительному графику и в основном только в дневное и ночное время, в связи с чем электроэнергия для освещения в большинстве районов подается только с 6-ти часов вечера». Исполком Актюбинского горсовета депутатов трудящихся решением от 13 января 1950 г. запретил по всем подстанциям пользование нагревательными приборами и электроплитами на весь период. Разрешалось использование лампочек от 25 до 60 ватт мощности в зависимости от размеров помещения, в учреждениях и предприятиях допускалось не выше 100 ватт (ГААО, ф.30. оп.5. д.25. л.2).

Несмотря на увеличение электростанций, целый ряд жилых домов, особенно на окраинах города (р-ны Москва, Курмыш, Отарвановка), в

районных центрах школы, больницы, фельдшерские пункты электрического освещения не имели, что еще больше усложняло и без того сложные жизненные условия советского человека.

Обслуживание населения парикмахерскими происходило нерегулярно. Контора парикмахерских имеет 4 мужских и одну дамскую парикмахерскую в г. Актюбинске, из них одна закрытого типа (при Обкоме партии) с общим количеством кресел 12 (ГААО, ф.13. оп.16. д.256. л.5). *Не все парикмахерские при банях функционировали в полном режиме, многие из них не работали в течение 3-4-х месяцев.*

В городе Актюбинске действовала одна гостиница. В распоряжении гостиницы имелось всего 13 комнат, в которых размещены 51 койка, в том числе 4 комнаты с 8 койками считались номерами и сдавались по 7 руб. 50 коп. за койку в сутки, а остальные 9 комнат с размещением в них 43 коек считались общежитиями по 7 руб. в сутки. Невыполнение плана гостиницей объяснялось отсутствием клиентов, капитального и текущего ремонта, вследствие чего работа гостиницы стала убыточной (ГААО, ф.13. оп.18. д.251. л.6). В 1949 г. в протоколе №10 заседания комиссии по благоустройству г. Актюбинска о состоянии гостиницы приводятся следующие сведения: «здание, в котором расположена гостиница, не удовлетворяет необходимым требованиям, освещение гостиницы далеко не достаточное, нет необходимой мебели – стульев, диванов, белья. Имеющееся белье имеет большой износ и застиранное». Материальная база в целом и работа гостиницы стали улучшаться к 1953 году, когда гостиница была переведена в новое приспособленное здание с расширением на 13 коек.

Объем капиталовложений в культурно-бытовое, коммунальное строительство в городах Актюбинской области было незначительным. Выделенные по линии Министерств и ведомств средства на ремонт коммунальных предприятий осваивались медленно, в большинстве случаев причинами были слабое техническое оснащение, недостаток профессиональных кадров и строительных материалов. Из выделенных средств на 1949 год 1554,0 тыс. руб. было освоено 623,8 тыс. руб., или 40%. По итогам социалистического соревнования в 1949 году все коммунальные предприятия, кроме городской бани, выполняли свои производственные планы, которые составляли от 46 до 65 %, работа городской бани к годовому плану составила всего 35%.

Большое внимание уделялось благоустройству городов и рабочих поселков. В 1947 г. контора внешнего благоустройства области имела 2 автомашины, 5 лошадей и 1 быка.

Из-за отсутствия благоустроенных дорог, тротуаров, переходных и проезжих мостов, а также наличия низких затапливаемых мест городское население, проживающее на окраинах города на период весеннего паводка, оставалось изолированным. Центральные дороги и мосты, связывающие город с районами Родниковка, Степной, Новороссийск и другими становились непроезжими. План благоустройства райцентров в сумме 1,100 тыс. руб. был выполнен на 847,4 тыс. руб., или 77,9%. По рабочим поселкам выполнение произведено на 140 тыс. руб. (из 160 тыс. руб.), или на 87,5% (ГААО, ф.30. оп.5. д.25. л.122-124).

В 1948 г. в среднем по республике приходилось на одного жителя в городах 11,3 кв. м зеленых насаждений общего пользования. В большинстве городов на одного жителя приходилось намного меньше средней республиканской цифры: в Актыбинске – 8,3 кв. м., Акмолинске – 3,9 кв. м., Гурьеве – 4,2 кв. м., Караганде – 4,2 кв. м (ЦГАРК, ф.1697. оп.1. д.636. л.36). В 1949 году затраты на благоустройство городов и райцентров составили 2541,7 тыс. руб.: заложено саженьцев на площади в 30 га, расширена площадь садов и 9 парков на 13,5 га, высажено 165 тыс. штук деревьев. В 1952 г. предприятиями и организациями посажено деревьев разных пород 6842 шт. и кустарников 5850 штук (ГААО, ф.13. оп.18. д.251.л. 8-9, 15, 20 -23).

Заключение

Таким образом, проанализировав развитие жилищно-коммунального хозяйства Актыбинской области в 1945-1953 гг., можно сделать

ряд выводов. После окончания Великой Отечественной войны коммунальная инфраструктура городов Актыбинской области находилась в неудовлетворительном состоянии. На состояние жилищно-коммунальной системы оказала влияние растущая численность рабочего класса и населения вокруг промышленных городов и рабочих поселков. Различные архивные документы позволили выявить наличие множества проблем в жилищно-бытовых условиях населения Актыбинской области. Повседневная жизнь людей послевоенного времени ещё более отягощается бытовой неустроенностью, включая отсутствие элементарной канализации, перебои в водоснабжении, антисанитарии в учреждениях бытового обслуживания. Жилищный кризис после войны еще больше усилился. В исследуемый период основными видами строительства становятся ведомственное, коммунальное, индивидуальное. В Актыбинской области наблюдается незначительное увеличение жилой площади, ликвидация барачных домов и строительство одно- и двухэтажных домов. Однако, низкий уровень благоустроенности был характерен для городского жилья, школ, больниц, детских домов и инвалидного дома. ЖХК области не сумело справиться с возросшим требованием населения в сфере обслуживания. В целом, социальная инфраструктура, отражающая качество жизни населения, была слабой. Причины отставания показателей заключались в недостаточном финансировании жилищно-коммунального хозяйства региона из центра, дефиците квалифицированных кадров, отсутствии строительных материалов. Несмотря на противостояние послевоенным трудностям, советское общество, вышедшее из войны, продемонстрировало высокую степень выживаемости, которая поддерживалась послевоенным оптимизмом и порожденными им надеждами.

Литература

- Абдрахманова К. К. (2012). Жилищно-бытовые условия в Центральном Казахстане (1945-1953 гг.). Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований, №2, С.66.
- Berman Harold J. (1948). Soviet property in law and in plan. (With Special Reference to Municipal Land and Housing). University of Pennsylvania Law Review. Vol. 96. Is. 3. 324 – 353 pp.
- Государственный архив Актыбинской области (ГААО). Ф.13. Оп.14,16,18,19. Д.165, 256, 251, 356. Актыбинский областной комитет Коммунистической партии Казахстана (1932-1991 гг.).
- Государственный архив Актыбинской области (ГААО). Ф. 30. Оп.1, 5. Д.825, 25,48,49. Исполнительный комитет Актыбинского городского Совета депутатов трудящихся (1947 – 1969 гг.).
- Ешпанов В.С. (2020). Экономическое значение нефтяных промыслов Актыбинской области в начальный период Великой Отечественной войны. Социально-экономическое развитие России: материалы Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием Чебоксары: ИД «Среда», 2020. С. 120-124.

- История Актыубинской области. (2006) Актобе, 698 с.
- История городской повседневности Центрального Казахстана в 1946- 1991 годы (с сюжетами демографической и социальной истории). (2017). Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К., Досова Б.А., Козина В.В., Елеуханова С.В., Карсыбаева Ж.А., Утебаева А.Д.; под общ. ред. З.Г. Сактагановой. Караганда: «Гласир». 456 с.
- Jeffrey W. Jones. (2008). *Everyday Life and the “Reconstruction” Of Soviet Russia during and after the Great Patriotic War, 1943–1948*. Bloomington, Ind.: Slavica Publishers. 309 pp.
- Как предупредить желудочно-кишечные заболевания. (1949). Актыубинская правда, №115(4944), С.4.
- Клинова М.А. (2020). Жилищная политика второй половины 1940-х гг.: жилье в личную собственность. Документ. Архив. История. Современность: сборник научных трудов. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2020. Вып. 20. С. 100-109.
- Кучева А.В., Мордвинцева В.С. (2019). Повседневная жизнь советского человека в послевоенный период (40-50-е годы XX века): основные стратегии выживания и преодоления травмы. № 3. С. 73-83.
- Лазарева Л. (2015) Война после войны: как СССР преодолевал экономические санкции в послевоенные годы. Российская газета. №165(6736). (Дата: 06.07.2021)
- Народное хозяйство Актыубинской области за 70 лет Советской власти. (1987). Актыубинск. 144 с.
- Мамбеталина Ж.Ж. (2015). Актыубинск в годы Великой Отечественной войны. Вестник казахско-русского международного университета. Актобе. С. 38-45.
- Фильцер Д. (2011). Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2011. 359 с.
- Хисамутдинова Р. Р. (2020). Рецензия на книгу: Зинич М. С. Повседневная жизнь народа в годы Великой Отечественной войны. М.: Институт российской истории РАН; Центр гуманитарных инициатив, 2019. 349 с. [Электронный ресурс]. Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. Электронный научный журнал. № 2 (34). С. 217—226.
- Центральный государственный архив Республики Казахстан. (ЦГА РК) Ф. 1697. Оп.1. Д.705, 746, 636. Министерство жилищно-коммунального хозяйства Казахской ССР (1937 – 1968).
- Энциклопедия «Актобе» (научно-исторический справочник). (2002). Актобе. 784 с.

References

- Abdrakhmanova K. K. (2012). *Zhilishchno-bytovyye usloviya v Tsentral'nom Kazakhstane (1945-1953 gg.)*. [Housing and living conditions in Central Kazakhstan]. *Labirint. Zhurnal sotsial'no – humanitarnykh issledovaniy*, №2, S.66.
- Berman Harold J. (1948). *Soviet property in law and in plan. (With Special Reference to Municipal Land and Housing)*. University of Pennsylvania Law Review. Vol. 96. Is. 3. 324 – 353 pp.
- Gosudarstvennyy arkhiv Aktyubinskoy oblasti (GAAO). [State Archives of Aktobe region] F.13.op.14, 16, 18, 19. d.165, 256, 251, 356. Aktyubinskiy oblastnoy komitet Kommunisticheskoy partii Kazakhstana (1932-1991 gg.) [Aktobe Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan].
- Gosudarstvennyy arkhiv Aktyubinskoy oblasti (GAAO). [State Archives of Aktobe region] F. 30. Op.1, 5. D. 825, 25, 48, 49. Ispolnitel'nyy komitet Aktyubinskogo gorodskogo Soveta deputatov trudyashchikhsya (1947 – 1969 gg.) [Executive Committee of the Aktobe City Council of Working People's Deputies].
- Yeshpanov V.S. (2020). *Ekonomicheskoye znachenie neftyanykh promyslov Aktyubinskoy oblasti v nachal'nyy period Velikoy Otechestvennoy voyny*. [The economic significance of the oil fields of the Aktobe region in the initial period of the Great Patriotic War] *Sotsial'no-ekonomicheskoye razvitiye Rossii: materialy Vseros. nauch. – prakt. konf. s mezhdunar. uchastiyem Chelobkary: ID «Sreda», 2020. S. 120-124.*
- Istoriya Aktyubinskoy oblasti. (2006) [History of the Aktobe region]. Aktobe, 698 s.
- Istoriya gorodskoy povsednevnosti Tsentral'nogo Kazakhstana v 1946- 1991 gody (s syuzhetami demograficheskoy i sotsial'noy istorii). (2017). [The history of urban everyday life in Central Kazakhstan in 1946-1991 (with plots of demographic and social history)] Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K., Dosova B.A., Kozina V.V., Yeleukhanova S.V., Karsybayeva ZH.A., Utebayeva A.D.; pod obshch. red. Z.G. Saktaganovoy. Karaganda: «Glasir».456 s.
- Jeffrey W. Jones. (2008). *Everyday Life and the “Reconstruction” Of Soviet Russia during and after the Great Patriotic War, 1943–1948*. Bloomington, Ind.: Slavica Publishers. 309 pp.
- Kak predupredit' zheludочно-kishechnyye zabolevaniya. (1949). [How to prevent gastrointestinal diseases]. Aktyubinskaya pravda, №115(4944), S.4.
- Klinova M. A. (2020). *Zhilishchnaya politika vtoroy poloviny 1940-kh gg.: zhil'ye v lichnyuyu sobstvennost'*. [Housing policy of the second half of the 1940s: personal housing. Document. Archive]. Dokument. Arkhiv. Istoriya. Sovremennost': sbornik nauchnykh trudov. Yekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2020. Vyp. 20. S. 100-109.
- Kucheva A.V., Mordvintseva V.S. (2019). *Povsednevnyaya zhizn' sovetskogo cheloveka v poslevoyenny period (40-50-ye gody XX veka): osnovnyye strategii vyzhivaniya i preodoleniya travmy*. [Everyday life of a Soviet person in the postwar period (40-50s of the XX century): the main strategies for survival and overcoming trauma]. № 3. S. 73-83.
- Lazareva L. (2015) *Voyna posle voyny: kak SSSR preodoleval ekonomicheskiye sanktsii v poslevoyennyye gody*. [War after the war: how the USSR overcame economic sanctions in the post-war years]. Rossiyskaya gazeta. №165 (6736). (Дата: 06.07.2021)
- Narodnoye khozyaystvo Aktyubinskoy oblasti za 70 let Sovetskoy vlasti.(1987).[The national economy of the Aktobe region for 70 years of Soviet power]. Aktyubinsk. 144 s.

Mambetalina ZH.ZH. (2015). Aktyubinsk v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. Vestnik kazakhsko-russkogo mezhdunarodnogo universiteta. [Aktyubinsk during the Great Patriotic War]. Aktobe. S. 38-45.

Fil'cer D. (2011). Sovetskie rabochie i pozdnij stalinizm. Rabochij klass i vosstanovlenie stalinskoj sistemy posle okonchaniya Vtoroj mirovoj voyny. [Soviet workers and late Stalinism. The working class and the restoration of the Stalinist system after the end of World War II.]. Moskva: ROSSPEN, 2011. 359 s.

Khisamutdinova R. R. (2020). Retsenziya na knigu: Zinich M. S. Povsednevnyaya zhizn' naroda v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. [Book review: Zinich M. S. Daily life of the people during the Great Patriotic War] M.: Institut rossiyskoy istorii RAN; Tsentr gumanitarnykh initsiativ, 2019. 349 s. [Elektronnyy resurs]. Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Elektronnyy nauchnyy zhurnal. № 2 (34). S. 217-226.

Tsentrálny gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan. (TSGA RK) [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan] F. 1697, op.1. d.705, 746, 636. Ministerstvo zhilishchno – kommunal'nogo khozyaystva Kazakhskoy SSR (1937 – 1968). [Ministry of Housing and Communal Services of the Kazakh SSR].

Entsiklopediya «Aktobe» (nauchno – istoricheskiy spravochnik). (2002). [Encyclopedia “Aktobe” (scientific – historical reference book)]. Aktobe. 784 s.

МРНТИ 18.09.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.17>**Д.С. Шарипова¹** , **С.Ж. Кобжанова^{2*}** ¹Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы²Государственный музей искусств РК им. А. Кастеева, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: svetlanakobzhanova@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ ИСКУССТВА КАЗАХСТАНА. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЖИВОПИСИ И КИНЕМАТОГРАФА

В данной статье рассматривается процесс воздействия кино на современное изобразительное искусство Казахстана. Раскрыто влияние кинематографических методов на выбор формальных приемов и мотивов живописного полотна. Современными мастерами широко задействованы принципы монтажа, обращение к разнообразным ракурсам. Характерным было то, что монтажные принципы всегда востребованы в исторические периоды отказа от старых приемов и поисков иных путей отражения времени и пространства. Так и сегодня монтажные приемы на новом этапе позволяют выйти за привычные рамки жанровой живописи и показать современность в неординарном, динамичном ключе. Композиционное объединение разных фрагментов полотна подчиняется, как в кино, только авторскому замыслу. Важным концептом в исторической живописи становится феномен ностальгии, столь же значимый в кинематографе начала XXI века. Трансформация мифа в фантазийный мир, приближение его к запросам зрителя, усиление зрелищности изображенных явлений привели к активному использованию отечественными художниками поэтики фильмов фэнтези. В современной ситуации, в период активных поисков нового визуального языка в связи с разнообразием и сложностью отображаемых явлений окружающей действительности живопись Казахстана вновь обращается к достижениям кино для показа усложненной, символически насыщенной картины мира.

Ключевые слова: живопись, кино, монтаж, ракурс, наследие, ностальгия, фэнтези.

D.S. Sharipova¹, S.Zh. Kobzhanova^{2*}¹Institute of literature and art named after M. O. Auezov, Kazakhstan, Almaty²A. Kasteyev State Museum of Arts of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: svetlanakobzhanova@mail.ru

Features of the modern art history of Kazakhstan. Interaction of painting and cinema

This article examines the process of the impact of cinema on the modern visual art of Kazakhstan. The influence of cinematic methods on the choice of formal techniques and motifs of the painting is revealed. Modern masters are widely involved in the principles of montage, appeal to a variety of foreshortening. Characteristically, montage principles are always in demand during historical periods of rejection of old techniques and the search for other ways of reflecting time and space. So today, too, at a new stage, montage techniques allow us to go beyond the usual framework of genre painting and show modernity in an unconventional, dynamic way. The compositional combination of different fragments of the canvas is, like in cinema, subject only to the author's idea. An important concept in historical painting is the phenomenon of nostalgia, which is equally significant in the cinema of the beginning of the XXI century. The transformation of the myth into a fantasy world, its approximation to the needs of the viewer, and the enhancement of the entertainment of the depicted phenomena led to the active use of the poetics of fantasy films by domestic artists. In the current situation, in the period of active search for a new visual language, in connection with the variety and complexity of the displayed phenomena of the surrounding reality, the painting of Kazakhstan once again turns to the achievements of cinema to show a complicated, symbolically rich picture of the world.

Key words: painting, film, montage, foreshortening, heritage, nostalgia, fantasy.

Д.С. Шарипова¹, С.Ж. Кобжанова^{2*}

¹ М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.

² Ә. Қастеев атындағы ҚР Мемлекеттік өнер музейі, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: svetlanakobzhanova@mail.ru

Қазақстанның заманауи өнері тарихының ерекшеліктері. Кескіндеме мен киноның өзара әрекеттесуі

Бұл мақалада Қазақстанның заманауи бейнелеу өнеріне киноның әсер ету үдерісінің қалыптасу тарихы қарастырылған. Кинематографиялық әдістердің көркем кенептің формалды тәсілі мен сарындарын таңдаудағы әр тарихи жылдардағы әсері ашылды. Мақала өнертану тарихымен байланысты. Заманауи шеберлер монтаж қағидалары, әр түрлі ракурстарына жүгінумен кеңінен айналысады. Монтаждау қағидалары уақыт пен кеңістікті көрсетудің басқа жолдарының ескі тәсілдері мен ізденістерінен бас тартатын тарихи кезеңдерде әрдайым сұраныста болуымен сипатталады. Сонымен, бүгінгі таңда жаңа кезеңдегі монтаждау әдістері жанрлық кескіндеменің әдеттегі шеңберінен шығып, қазіргі заманды ерекше, динамикалық түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Кенептің әртүрлі фрагменттерінің композициялық бірлестігі кинодағыдай, тек автордың ойына бағынады. Тарихи тақырыптарға жазылған кескіндеменің маңызды тұжырымдамасы – ХХІ ғасырдың басындағы кинематографта соншама мәнге ие аңсау феномені. Мифтің қиял әлеміне айналуы, бейнеленген құбылыстардың ойын-сауық жағынан күшеюі отандық суретшілердің фэнтези фильмдер поэтикасын белсенді қолдануына әкелді. Қазіргі жағдайда, жаңа көрнекі тілді белсенді іздеу кезеңінде, қоршаған шындықтың бейнеленетін құбылыстарының әртүрлілігі мен күрделілігіне байланысты Қазақстан кескіндемесі әлемнің күрделенген, символдық маңызды көрінісін көрсету үшін қайтадан кино жетістіктеріне жүгінді.

Түйін сөздер: кескіндеме, кино, монтаж, ракурс, мұра, аңсау, фэнтези.

Введение

Одним из фундаментальных вопросов истории и теории культуры является вопрос взаимосвязи различных видов искусства. Непрерывный их диалог способствует тому, что каждое из искусств получает новые импульсы для своего развития, рождая в многообразном синтезе идей, образов, стилистик новаторские достижения.

В период независимости Казахстана, во время бурных политических, социально-экономических и культурно-идеологических сдвигов, происходивших с нашей страной и общественным сознанием, кино как самое экспансионистское и массовое средство начало постулировать главные идеи и темы. Новые смыслы, ломание шаблонов, иное восприятие себя в мире – вот только малый перечень кардинальных изменений в позиции современного художника. Обретение им собственной манеры – это долгий путь среди разнообразных влияний и визуальных «соблазнов» эпохи.

Современное живописное полотно исторического жанра становится олицетворением современных проблем и чаяний, специфической интерпретации прошлого с позиции настоящего. В своем исследовании кинематографа философ Жиль Делёз пишет об огромном потенциале кино изменить наш образ мышления. Для Ж. Делёза преобразующая сила кинематографа

заключается не столько в том, что он является влиятельным средством, способным передавать определенные политические, этические или философские послания, сколько в том, как кинофильмы технически играют со временем и движением (Делёз, 2019: 62).

Для того чтобы отобразить великие сдвиги и перемены, происходящие в нашей стране, усилить динамику происходящего в рамках картины действия, современные художники вновь обратились к достижениям кинематографа.

Материалы и методы

В качестве методологической основы исследования взаимосвязи живописи и кино была использована теория монтажа, разработанная в 1920-30-х годах С. Эйзенштейном с опорой на многочисленные примеры композиций средневековой живописи и современных ему кубизма и экспрессионизма (Эйзенштейн, 2000). С. Эйзенштейн в большой мере идентифицировал себя художником. Н. Клейман в своем исследовании приходит к выводу, что «кинематограф был для Эйзенштейна скорее продолжением изобразительного искусства, «легализацией» его чересчур смелых пластических образов, чем наоборот» (Клейман, 2017: 67).

Теорию монтажа в искусствоведении начал разрабатывать А. Каменский, для которого

монтажная техника означала «отступление от классического единства времени и места действия в сторону монтажа с его устремлением увидеть мир в целом, панорамно, в самых различных физических и духовных измерениях» был основным новшеством эпохи 1920-х годов (Каменский, 1989:131). По мнению исследователя, ключевой особенностью поэтики знаменитой группы художников «Общество художников-станковистов» (ОСТ), одного из наиболее важных явлений в советском искусстве 1920-х годов, стал монтажный принцип. Произведения этой группы активно переосмысливаются сегодня современными казахскими живописцами.

Исследование формально-стилистических особенностей современной живописи позволило выявить основные принципы формообразования, специфику построения пространства картин бытового жанра.

Культурологический подход в изучении современного искусства позволяет видеть в монтаже своего рода катализатора инновационных процессов, осознать его значения для развития модернистского искусства и в достижении специфического образного мышления (Кукулин, 2015: 59).

Одной из важных черт современной культуры стало широкое использование мифологической образности, получившее свое проявление в жанре фэнтези. Сегодня академические исследователи переосмысливают этот жанр как серьезную художественную форму, подчеркивая связь с литературным наследием и его ориентированность на мифотворчество. Как отмечается исследователями, модернистский поворот к примитиву приводит к новым отношениям с мифом, который становится точкой отсчета для последующих литературных экспериментов, ориентированных на мифические конструкции реальности (Partridge, Johnson, Prickett, 2018: 4). Понимание мифологической сущности фэнтези позволяет выявить особенности исторической картины современных отечественных художников в диалоге с фильмами этого жанра (Attebery, 2013: 98).

Для понимания путей взаимодействия исторической живописи и кинематографа важна концепция исторического опыта голландского философа Франклина Рудольфа Анкерсмита. В философии истории Анкерсмита как смыслообразующий выделен феномен ностальгии. Голландский философ, говоря о познании прошлого, пишет о том, что исторический (ностальгический) опыт относится не к прошлому, а к осознанию различия, дистанции между прошлым и

настоящим: «ностальгический опыт прошлого последовательно защищает недостижимость прошлого, уважает расстояние или различие, являющееся необходимым для возможности исторического опыта» (Анкерсмит, 2003:375).

Исследование ностальгии смыкается у Анкерсмита с изучением феномена памяти (Ankersmit, 2002). Наряду с перспективным концептом коллективной памяти, разработанным М. Хальбваксом (Halbwachs, 1980), и циклом книг, посвященных «местам памяти» П. Нора (Нора, 1999), работы Ф.Р. Анкерсмита стали методологической основой для дальнейших исследований трансляции культурной памяти и использования Memory Studies в изучении исторической живописи.

Результаты и обсуждения

Концепцию монтажа как принципа обновления живописи активно используют сегодня художники Казахстана, ориентируясь на наследие мастеров этого объединения. Жизненные ситуации благодаря такому монтажу воспринимаются зрителем в другой оптике, за малым здесь всегда проглядывает единство всего человеческого отражения жизни.

Изображения натуры являются только лишь внешней оболочкой ассоциативного отражения жизни. Авторский взгляд преобразует изображаемый мир. Обрезанные композиции, словно выхваченные объективом, в картинах молодого и уже хорошо известного в стране и за рубежом Н. Нурахмета указывают на стремление к точности передачи мгновения, приближенной к кинематографической фиксации реальности.

Н. Нурахмет показывает фигуры сверху, общим планом, в сложных позициях и поворотах («Ас белме», «Курак корпе», «Түс», 2012-2013 гг.). У каждого героя имеется свое пространство. К примеру, в картине «Курак корпе» любому из изображенных отводится отдельная цветовая зона. Таким образом, персонажи не связаны друг с другом единым действием. В картине нет сюжета, их объединяет только общий ритм и переключка цвета, общее чувство переживания мига бытия. Все же этот спокойный круговорот разрушается обрезанными ногами в верхней части и параллельным им треугольником пёстрого куска корпе со спящим мальчиком, что вносит в плавную композицию чувство острого нетривиального переживания будничных событий.

Кинематографичность сразу же выделяет композиции Н. Нурахмета, в особенности, если

сравнить их со статичными картинами других современных художников. Она придает им динамичность, свободу, напряженность. Срезанные фигуры или словно летящие в узком пространстве персонажи стали отличительной чертой его творчества. Обыденные сюжеты поэтизируются художником через монтаж, так как между героями возникают более сложные связи, чем участие в обычном событии, – сон, трапеза, наблюдение за мастерицей. Здесь каждый фрагмент будто заснят замедленной съемкой: мы можем внимательно наблюдать за каждым героем и постепенно осознавать невидимые духовные связи между ними, увидеть за сценами быта тайные глубины взаимоотношений.

Монтажная структура как принцип композиционного построения полотен. Н. Нурахмета позволяет живописцу сознательно нарушать последовательность ряда событий, переводя, таким образом, происходящее в поэтический строй, раскрывающий более общую тематику: размышление о духовном мире народа Казахстана, о национальных ценностях и характере.

Иногда в современных произведениях, посвященных дому, могут отсутствовать собственно изображения юрты или здания. Например, Осербай Шуранов, в работе 2002 года «Вечер» показывает вдали пастушка, возвращающегося с животными с пастбища. А на первом плане – всевозможные яркие ковры, которые вывешены на перекладине. Художник неожиданно, даже, как может показаться на первый взгляд, нелогично монтирует крупный первый план, «снятый» с низкой точки, с т.н. лягушачьей перспективы, и дальний, не оставляя никаких переходов, пространственных зон. Отсюда возникает особый эффект монументализации обыденной вещи. Курак корпе видятся теперь огромными полотнищами, парусами, занимающими почти все пространство холста. Условность расстояний между ближним и дальним планом заставляет зрителя видеть их висящими на исполинской высоте, обогнавшей все земные вертикали – холмы и линий электропередач. Художник подчеркивает эту границу между территорией дома и вселенной. Домашние корпе становясь невесомой, но прочной символической крепостной стеной, оберегают дом от беды и разлада.

Творчество Алмаса Нургожаева вбирает в себя множество различных скрытых и явных цитат. Резкая трансформация от художника декоративных сценок из казахской жизни к монументальной подаче образа своего современника

основана на активном поиске, на апробировании разных манер, разных стилевых приемов и опоре на достижения в других областях мировой визуальной культуры. Его последние работы отличаются условным фоном, в котором даже символика цвета не отвлекает от персонажа. Молодой мастер намеренно подчеркивает монументальность, масштабность происходящего на полотне, характерную, к примеру, для мексиканских муралей Давида Сикейроса. Неслучайно, что у казахского художника появляются изображения огромных рук, ступней, а также возникает эффект экорше – показа мышц без кожи, ставший излюбленным мотивом изобразительного лексикона латиноамериканского мастера.

Однако же самым важным в обновлении индивидуального стиля А. Нургожаева стало внедрение кинематографических приемов в композиционное пространство холста. Он выбирает сложные ракурсы, крупный план, максимальное приближение к зрителю, создает динамический эффект, словно отображая то, что фиксирует камера в руках оператора, стремящегося поспеть за опаздывающими на занятия студентами («Путь художника», 2019). Согласно Ю. М. Лотману, «сила воздействия кино – в разнообразии построенной, сложно организованной и предельно сконцентрированной информации как совокупность разнообразных интеллектуальных и эмоциональных структур, передаваемых зрителю и оказывающих на него сложное воздействие – от заполнения ячеек его памяти до перестройки структуры его личности» (Лотман, 1973: 39). Молодой автор стремится добиться в живописи подобной «предельно сконцентрированной информации».

Главными принципами изображения, таким образом, становятся кадрирование, которое нацеливает зрителя на ясное понимание того, что в произведении является самым значимым, и изменение перспективы, направленное на повышение ощущения движения, пронизанности изображения энергией. Фигура словно «разрывает» холст, стремясь вырваться из плоскости картины.

Еще одним источником для усиления эмоциональной эффектности картин у этого художника, на наш взгляд, служит ориентация на мангу и аниме, их особую систему средств изображения переживаний и выделения главных героев. В частности, можно вспомнить творчество мангаку Хирохико Араки и его «JoJo's Bizarre Adventure, Phantom Blood». Необходимо отметить, что сегодня эти явления становятся достоянием гло-

бального художественного мира, как и раньше японское классическое искусство было востребовано в мировом и отечественном искусстве. В этому нужно добавить, что сами художники манги и аниме, как показывают современные исследования, постоянно заимствуют традиционные формы и принципы композиционного, линейного и колористического построений японской гравюры (Vartanian, Wada, 2011: 5).

Манга и аниме определяются самими создателями как карикатура, усиление определённых эмоциональных эффектов, которые в системе этих жанров выглядят абсолютно естественными. Так и у Нургожаева столь же органично воспринимается портрет музыканта с кобызом и наушниками («Новая мелодия», 2018). Главным элементом становятся выступающие на зрителя ноги с открытыми мышцами, которые обычно изображаются в учебных рисунках экорше. «Правильный» современный герой с национальным инструментом и одновременно – крупный план, экспрессия ракурса, странная конвульсия пространственного сдвига и «сдирание» кожи с тела. Через акцентирование биологического, природного начала визуальный образ обретает свою завершенность, монументальность и необычность. Художник стремится к знаковой подаче реальной фигуры, которая расширяет рамки смыслов традиционной живописи. Благодаря использованию специальных приёмов кино и аниме становится понятным, что изображенный молодой человек отличается от других, он изображен в ипостаси творца, кюйши, что делает его особым персонажем, которого описывают, как любого из героев мифа, обладающим сакральными качествами. Благодаря этому, за простым повествованием следует еще один, мифологический слой рассказа о студенте-музыканте. Размашистая живописная манера, динамичность формообразования, свободное пространство фона, активность персонажа даже в моменты медитативной подготовки к творчеству усиливают активность взгляда самого зрителя, побуждают его к внутреннему выбору значимых событий, в целом ведут к обновлению восприятия фигуративной живописи.

Характерно, что монтажные принципы всегда востребованы в периоды слома старых приемов и поисков новых путей отражения времени и пространства. Так и сегодня монтажные приемы вновь позволяют выйти за привычные рамки современной жанровой живописи и показать современность в динамичном ключе. Поэтому художников, которые к нему обращаются, от-

личает острота художественного зрения, ярко выраженное личное начало. Композиционное объединение, структурно-логическое сцепление разных фрагментов полотна происходит, как и в кино, преимущественно через общую, определяющую ход разворачивания событий авторскую идею.

Наряду с монтажной структурой общим направлением в кинематографе и живописи Казахстана стало появление произведений, воплощающих ностальгию по старому быту. Ностальгические чувства в них вплетаются в воспоминания об особой атмосфере, состоянии детства и позволяют связать историю с переживаниями отдельного человека, с его личной памятью.

Феномен ностальгии рассматривался уже нами в 2010 году (Клейман, 2017). Именно на этой концепции строится общность стратегий мастеров традиционной живописи и актуального искусства. Что касается режиссеров, то ностальгическое направление связано, как отмечает Н. Самутина, с европейским кино 1990–2000-х гг., которое получило условное название *heritage cinema* (Самутина, 2003: 8). Европейское *heritage cinema* сыграло в середине 1990-х важную роль в становлении общеевропейского кино и «в производстве идеологически востребованных образов европейского прошлого: ландшафтов, вещей, форм культурного поведения, стилистических и антропологических образов» (Самутина, 2003: 12). Для этого жанра характерны эстетика наследия, некоего идеального прошлого, скрупулезное внимание к деталям изображаемого времени: костюмам, великолепным пейзажам, интерьерам, архитектурным видам и пр. с обязательным педалированием ностальгии по этому утраченному отчасти миру.

В казахском кинематографе 2000-х годов это направление прекрасно отражено в фильме К. Салыкова «Балкон», в котором воскрешена атмосфера Алма-Аты 50-ых годов прошлого века. Вечный страх человека, принадлежащего к тоталитарной системе, преодолевается детской оптикой восприятия мира как счастливого и уютного островка добра.

Для режиссеров *heritage cinema* важно формальное совершенство зрительного ряда: «одной из основных стилистических характеристик этого европейского образа становится «красота» – и как намеренная «красивость» самого типа изображения, и как классическая правильность попадающих в кадр объектов» (Самутина, 2003:12).

Красота композиционного построения, тонкие цветовые сочетания, игра бликов света, сложная работа оператора, заставляющая зрителя любоваться каждым кадром, усиливает переживание прошлого как прекрасной истории. Неторопливый ритм движения камеры, построение глубинной мизансцены с использованием контрастного освещения, длинных планов дают возможность подробно разглядеть каждый кадр.

В этих фильмах, по наблюдению Н. Самутиной, в первую очередь воспеваются европейский дом, носитель памяти нескольких поколений (Самутина, 2003: 14). В живописи Казахстана таким аналогом киноностальгии стали пейзажи старой Алма-Аты, аульские сцены и интерьеры юрты. В советской живописи эти сцены чаще всего вплетались в советский быт чабанов, агитаторов. У современных мастеров они отходят от любой связи с будничным существованием, превращаясь в манифестацию «великой красоты» казахского уклада.

В живописи Казахстана такой ностальгический подход к национальной истории демонстрируют К. Ажибекулы, Т. Тлеужанов, М. Нургожин, А. Касымов, А. Баяндин, Б. Бурдесбеков, Р. Кульбатыров.

Происходящие в картинах Казбек Ажибекулы события лишены громогласности исторических картин. Это, прежде всего, – тихая живопись и отображение личной жизни героев далекого прошлого. Фигуры в национальных костюмах никогда не показываются в момент движения, в стремительном порыве. Он помещает персонажей в пустынные интерьеры и пейзажи, лишь намекая на место действия, и заливая его потоками мягкого золотого света, чередуя яркие созвучия чистых красок с многочисленными рефlekсами. Простые композиции картин «Айжарық» (1998), «Тігіншілер» (1998), «Қазақ елі» (1999) благодаря такой сложной живописи преображаются в пленительные видения, в идиллический казахский мир, в которых царит мир и покой.

Замедленность действия, созерцательность, тонкое чувство цвета, отсутствие большого количества этнографических аксессуаров, спокойные статичные планы, желание отразить морально-этические нормы, – все это позволяет причислить живопись Ажибекулы к особому, историко-бытовому жанру ностальгических картин-размышлений.

Из такого мира вычёркивается все негативное, все невзгоды кочевнического быта, вся сложность борьбы с природными стихиями. Так

и в heritage cinema мир прошлого Европы дан без страшных травм 20 века. Таким образом, «позитивная специфика ностальгического опыта» (Ф. Анкерсмит) трансформирует прошлое в идиллическую сцену абсолютной красоты, покоя и довольствия.

Увлеченность красотой казахского космоса вещей, показом предметов как раритетных, сделанных с удивительным умением, хранящих традиции ремесла, не связана с этнографией, а демонстрируют воплощенное в повседневности идеальное состояние. Идеалом здесь становится не борьба за выживание, полная тяжких трудовых забот, а сами ценности, обычаи, которые выступают за этими вещами. Ели в английском фильме сочная зелень лугов, ухоженный сад и усадьба отсылают к строгому и размеренному быту аристократических гнезд, находящих вечную опору в своем нравственном кодексе, то в нашем случае – та же чистая и ясная жизнь находит свое воплощение в тихих сценах около очага, в обязательной череде ритуалов, древность и сакральность которых связаны уже с простыми аульскими буднями.

Если в современных казахских костюмированных фильмах подчас силен привкус дешевой бутафории, создается ощущение торопливости, которая получает свое отражение в неудобных, сшитых «на коленке» костюмах и таких же эклектичных интерьеров, то в живописи часто чрезмерное увлечение предметами, некий вещный гиперреализм воспринимаются живой и свежей струей нашего искусства

Еще одной важной особенностью использования поэтики кино современными художниками Казахстана стало соединение вымышленного мира и реальных исторических артефактов как итог особого креативного обращения с национальным фольклором и мифологией, фантастической перелицовки старых сюжетов и персонажей с целью приблизить их к современным реалиям и массовой культуре. Фильмы-фэнтези, частые экранизации литературных источников, являются важной приметой времени. Популярность жанра фэнтези, достижения мирового кинематографа в этой области породили целое направление в изобразительном искусстве, интерес к легендарным персонажам, способность воссоздать вымышленный мир, завораживающий своей реальностью.

Особенностью авторов, которые стремятся развивать историческую живопись современного Казахстана, стало не простое погружение в наследие эпох, а умение перевести зыбкие

легендарные сюжеты в наполненные современными эмоциями образы без натурализма, убивающего воссозданный фантазийный мир. Как отмечают исследователи, «характерную черту произведений фэнтези представляют опыты с категориями пространства и времени, позволяющие исследовать вечные вопросы взросления и становления, этики и морали, души и тела, жизни и смерти с иных (нетрадиционных и непривычных) позиций» (Павлухина, 2014: 19). Так, в картинах Есимгали Жуманова «Едил мен Рим Каншык каскыры», «Иасауидын жарыгы – Алтын гасыр», «Умай ана» (2011-2012) в сюрреалистическом коллаже совершенно разные, далекие друг от друга образы и временные отрезки соединяются с общей атмосферой чудесного и мистического.

Цель такого синтеза реального и ирреально-го миров – показать путь к истине, к духовному просветлению. Временные рамки раздвигаются и перед зрителем предстает не один момент, как в классическом полотне, а развертывание времени, его движение. Техника картин акцентирует такое разворачивание временных слоев. Традиционная построенность полотна становится невозможной. Пространство картины размыкается, становится более глубоким и ёмким, композиция – более свободной, включающей неожиданные ассоциативно-метафорические части, однако при этом фигуры и группы сцепляются, «наплывают» одна на другую, «стыки» между ними не подчёркиваются, а стираются. Как пишут исследователи синтеза разных видов искусства, его воздействие приводит к тому, что результатом становится «не просто многозначность, но семантическая многоплановость полифонически равнодействующих, самостоятельных его компонентов, каждый из которых является носителем своих смыслов, темпа и логики развертывания, что, как правило, исключает нарратив как единственно возможный тип подачи информации» (Крылова, 2020: 247). Этой стратегии, к примеру, придерживается Нурлан Килибаев, у которого образы исторических героев тоже получают осовременивание в духе поэтики фэнтези.

Характеристики положительных женских персонажей у него, как и в сказке, совершенно формульные. Правительница обязана быть необыкновенно красивой, мудрой и храброй. Такой предстает в картине легендарная повелительница Бопай («Бопай», 2017). Действие больше напоминает мизансцену фильма с прекрасными богатыми костюмами, средневековым антуражем, разнообразными артефактами, эф-

фектной ночной подцветкой. Произведения художника, таким образом, нацелены на зрелищность, стилизацию, музейность. Исторические же реалии мало волнуют автора. По его словам, он стремился воссоздать атмосферу, окружение героини, чтобы сделать лицо из хроник прошлого реальным и выпуклым персонажем. Поэтому Н. Килибаев, как и последователи фэнтези, создает собственный мир, где история претерпевает изменения и становится аттракционом, новым мифом.

Многие мастера искусств Казахстана сегодня также сочиняют современную средневековую эпопею, опираясь на искусство древних, но обладающую всеми достоинствами поп-культуры – динамичностью, экспрессивностью, таинственностью и завлекательностью. Выделенные выше задачи решает в своем творчестве художник К. Аскарлов. Живописец больше склонен, основываясь на визуальных образах фэнтези в кино и мультипликации, передать мифологическую стихию, пронизывающую казахское народное искусство. У баксы кобыз был средством для путешествий по мирам тюркского космоса. Эту символику К. Аскарлов развивает в картине «Полнолуние» (2008). Великолепный степной пейзаж, множество юрт и скота, жизнь аула, складывающаяся из повседневных хлопот, которые так любят изображать сегодня салонные художники, становятся объектом неусыпного внимания автора. Он с любовью показывает каждый момент, каждую деталь аульского быта. В это пространство, наполненное ежедневными трудами и заботами, художник вводит гигантский кобыз, представляющий собой волшебный воздушный корабль. В качестве его парусов служат сырмаки и шии. Вокруг летательного аппарата кипит суматоха. Видимо, скоро кобыз отправят в полет. Перед нами – пример понимания живописного полотна как кинематографического действия, в котором происходит освоение фольклорной традиции, которая отличала весь путь отечественной киноиндустрии (Ногербек 2008: 9). Соединение фантастики и реального мира проведено К. Аскарловым с тонким знанием жанра фэнтези в кино, в котором главный акцент сделан на том, что самое фантастическое, вымышленное явление истории сосуществует на тех же правах, что и реальный факт. Подобное усложнение простого реалистического воспроизведения действительности, включение в одно полотно параллельных рядов настоящего и прошлого позволяет наделить произведение художников зрелищностью и мифологическим звуча-

нием. Считываемый зрителем знак оказывается более сложным, чем простое описание: родная земля, окутанная солнцем и ветром – маркер жизни, радости и благодати; степь как символ свободы; запуск «корабля» – как гармония и преобразование природы. Вместе с тем зритель полностью погружается в эмоциональную струю этого действия, сценка становится одним из «мест памяти», которые хранят сами по себе живую память нации о себе, о моментах славы и трагедии, «места-убежища, святилища спонтанной преданности и безмолвных паломничеств», на которых и строится национальная идентичность (Нора, 1999:27).

Заключение

Подводя итоги исследования произведений мастеров Казахстана в межвидовом контексте, мы пришли к следующим выводам. Искания мирового кино оказали существенное влияние на развитие и нахождение новых модусов существования современного исторического и бытового жанров.

Плоды синтеза живописи и кино мы можем непосредственно наблюдать в современных композициях, где активно используются усложненные ракурсы, «наплывы», крупный план и др. методы. Для большего соответствия современному чувству жизни, острому ощущению времени перемен живописцы вновь обращаются к возможностям кинематографического монтажа, чтобы преодолеть ограничения одномоментно-

го действия в бытовом и историческом жанрах, прийти к широким обобщениям о времени, усилить философскую и метафорическую наполненность образного строя.

В качестве основных мотивов, которые наиболее ярко отобразили взаимосвязь живописи и кино в смысловом поле произведений, были выбраны такие формы бытия истории в кинематографе, как ностальгия.

Отметим, что сегодня ориентация на мифологические универсалии выражает стремление восстановить воспитательные функции мифа, а также при помощи вечных ценностей, закрепленных в мифологии, повлиять на нравственное развитие социума. Трансформация мифа в фэнтези, приближение его к запросам современного зрителя, усиление зрелищности изображенных явлений привели к активному использованию поэтики фильмов фэнтези отечественными художниками.

Сделан вывод о том, что в современной ситуации живопись Казахстана вновь обращается к языку кино для показа усложненной, символически насыщенной картины истории.

Искусство Казахстана, решая масштабные задачи, стоящие перед всем обществом, использует весь богатейший арсенал культуры. Современные казахские мастера тщательно выбирают инновационные визуальные практики для решения сложных социально-культурных вызовов эпохи независимости, перерабатывая, трансформируя их, создают самобытные яркие произведения изобразительного искусства.

Литература

- Анкерсмит Ф.-Р. (2003). История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва: Прогресс-Традиция. 375 с.
- Делёз Ж. (2019). Кино. Москва: Ад Маргинем. 560 с.
- Каменский А.А. (1989). Романтический монтаж. Москва: Советский художник. 336 с.
- Клейман Н. (2017). Эйзенштейн на бумаге. Москва: Гараж, Ad Marginem. 320 с.
- Крылова А.В. (2020). О новых формах синтеза искусств в современном музыкальном театре. Вестник Санкт-Петербургского университета. Искусствоведение. Scopus. CiteScore – 0.1. Санкт-Петербург. Т.10. №2. С. 230-247.
- Кукулин И.В. (2015). Машины зашумевшего времени: как советский монтаж стал методом неофициальной культуры. Москва: Новое литературное обозрение. 548 с.
- Лотман Ю.М. (1973). Семиотика кино и проблематика киноэстетики. Таллин: Ээсти Раамат. 92 с.
- Ногербек Б.Р. (2008). Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино. Алматы: RUAN. 376 с.
- Нора П. (1999). Франция-память. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ. 328 с.
- Павлухина О.В. (2014). Мифическое и магическое в современной британской детской литературе: автореф. дис...канд. фил. наук: 09.00.14. Санкт-Петербург. 27 с.
- Самутина Н.В. (2003). Современное европейское кино и идея культуры («прошлого»). Москва: ГУ ВШЭ. 28 с.
- Эйзенштейн С.М. (2000). Монтаж. Москва: Музей кино. 592 с.
- Ankersmit F.R. (2002). Political Representation (Cultural Memory in the Present). Stanford University Press. 280 p.
- Attebery B. (2013). Stories about Stories: Fantasy and the Remaking of Myth. Oxford University Press. 247 p.
- Partridge M., Johnson K.J., Prickett S. (2018). Informing the Inklings: George MacDonald and the Victorian Roots of Modern Fantasy. Winged Lion Press. 272 p.

Halbwachs M. *The Collective Memory*. N.Y.: Harper & Row Colophon Books, 1980.
Vartanian I., Wada K. (2011). *See/ Saw: Connections Between Japanese Art Then and Now*. San Francisco: Chronicle Books. 176 p.

References

- Ankersmit F.-R. (2003). *Īstoriya i tropologiya: vzlet i padenie metafory* [History and tropology: the rise and fall of metaphor]. Moskva: Progress-Traditsiya. 375 s.
- Deleuz J. (2019). *Kino* [Cinema]. Moskva: Ad Marginem. 560 s.
- Kamenskii A.A. (1989). *Romanticheskii montazh* [Romantic montage]. Moskva: Sovetskiy khudozhnik. 336 s.
- Kleiman N. (2017). *Eizenshtein na bumage* [Eisenstein on paper]. Moskva: Garazh, Ad Marginem. 320 s.
- Krylova A.V. (2020). *O novykh formakh sinteza iskusstv v sovremennom muzykalnom teatre* [About new forms of art synthesis in modern musical theater]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Īskusstvovedeniye*. Scopus. CiteScore. 0.1. Sankt-Peterburg. T.10. №2. S. 230-247.
- Kukulin Ī.V. (2015). *Mashiny zashumevshogo vremeni: kak sovetskii montazh stal metodom neofitsialnoy kultury* [Machines of noisy time: how Soviet editing became a method of unofficial culture]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 548 s.
- Lotman. M. (1973). *Semiotika kino i problematika kinoestetiki* [Semiotics of cinema and problems of cinema aesthetics]. Tallin: Eesti Raamat, 92 s.
- Nogerbek B.R. (2008). *Ekranno-folklornye traditsii v kazakhskom igrovom kino* [Screen-folk traditions in the Kazakh feature film]. Almaty: RUAN. 376 s.
- Nora P. (1999). *Frantsiya-pamyat* [France-Memory]. Sankt-Peterburg: Īzd-vo SPbGU. 328 s.
- Pavlukhina O.V. (2014). *Mificheskoe i magicheskoe v sovremennoy britanskoy detskoy literature* [Mythical and Magical in Modern British Children's Literature]: avtoref. dis...kand. fil. nauk: 09.00.14. Sankt-Peterburg. 27 s.
- Samutina N.V. (2003). *Sovremennoe evropeiskoe kino i ideya kultury («proshlogo»)* [Modern European cinema and the idea of culture («past»)]. Moskva: GU VĖE. 28 s.
- Eisenstein S.M. (2000). *Montazh* [Montage]. Moskva: Muzei kino. 592 s.
- Ankersmit F. R. (2002). *Political Representation (Cultural Memory in the Present)*. Stanford University Press. 280 p.
- Attebery B. (2013). *Stories about Stories: Fantasy and the Remaking of Myth*. Oxford University Press. 247 p.
- Partridge M., Johnson K.J., Prickett S. (2018). *Informing the Inklings: George MacDonald and the Victorian Roots of Modern Fantasy*. Winged Lion Press. 272 p.
- Halbwachs M. *The Collective Memory*. N.Y.: Harper & Row Colophon Books, 1980.
- Vartanian I., Wada K. (2011). *See/ Saw: Connections Between Japanese Art Then and Now*. San Francisco: Chronicle Books. 176 p.

З. Шадкам^{1*} , У.Т. Қыдырбаева¹ , Ө.О. Тұяқбаев²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²«Ғылым ордасы» РМК, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ШИПАГЕРЛІК ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ ЖАЗБА ЖӘДІГЕРЛЕРІ

Түрлі этникалық топтардың негізінде халықтық медицина дәстүрлеріне этнографиялық зерттеулер жүргізу, оларды халық арасына кеңінен насихаттау арқылы практикада қолдану бүгінгі күннің ғылыми бағыты үшін ерекше орын алады. «Ұлы даланың жеті қыры» және Орталық Азия мен Қазақстан халықтарының этномәдени жүйесін зерттеудегі маңызды мәселелердің бірі – ортағасырлардағы Қазақстан территориясында қолданылған көшпелі халықтардың этномедицинасы. Қазіргі ғылымның қарқынды дамуы кезеңінде орта ғасырдағы халық медицинасына қатысты зерттеулер жаңа этнографиялық материалдармен толықтырылуы және далалық этномедицина тарихының жан-жақты зерттелуі қажет. Осындай медициналық мазмұнда жазылған ортағасырлық жазба жәдігерлердің бірі ретінде Көшкінші ханның жеке дәрігері Сұлтан Әли әл-Хорасани қаламымен XVI ғасырдың бірінші жартысында жазылған «Дәстүр ал-‘илāj» («Емдеу дәстүрі») еңбегін алуға болады.

Зерттеу жұмысының мақсаты жазба мұралар негізінде көшпенді халықтың емдеу мәдениеті мен тарихын зерттеу арқылы Ұлы Дала халықтарының емшілік өнері мен мәдениетінің өзара байланысын талдау. Тақырыпты ашу барысында мәтіндік талдау соның ішінде сөздерінің морфологиялық құрылымдарын, мағынасын мен мазмұнын зерттеу үшін салыстырмалы-тарихи және лингвомәдениеттанулық әдістерін қолдана отырып, жарияланған зерттеулерді саралап салыстыру арқылы халықтық медицина туралы ақпарат көздерінің қатарын арттыру және ғылыми айналымға түспеген қолжазба еңбегін таныстыру көзделген.

Түйін сөздер: қолжазба мәтіндері, дәстүрлі медицина, орта ғасыр жазба жәдігерлері, шағатай тілі, шипагерлік дәстүрі.

Z. Shadkam^{1*}, U.T. Kydyrbayeva¹, O.O. Tuyakbayev²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²RSE “Gylym Ordasy”, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

Medieval Turkic healing traditions and written artifacts

A special place in the modern scientific direction is occupied by ethnographic research of the traditions of traditional medicine on the basis of different ethnic groups, their practical application through popularization among the population. One of the most important issues in the study of the “Seven Facets of the Great Steppe” and the ethnocultural system of the peoples of Central Asia and Kazakhstan is the ethnomedicine of nomadic peoples, which was used on the territory of medieval Kazakhstan. In the period of rapid development of modern science, it is necessary to supplement the study of medieval folk medicine with new ethnographic materials and a comprehensive study of the history of field ethnomedicine. One of these medieval writings in a medical context is Dastur al-‘ilaj (Tradition of Medicine), written in the first half of the 16th century by Sultan Ali al-Khorasani, the personal physician of a nomadic khan.

The aim of the study is to analyze the relationship between the healing arts and the culture of the peoples of the Great Steppe based on the written heritage by studying the culture and history of nomadic peoples. During the study of the topic, the number of sources with information about traditional medicine was increased and unpublished manuscripts were introduced, analyzed on the materials of published studies using comparative historical and linguocultural methods to study the morphological structures, meaning and content of words, including text analysis.

Key words: manuscripts, folk medicine, medieval written monuments, Chagatai language, healing tradition.

З. Шадкам^{1*}, У.Т. Кыдырбаева², О.О. Туякбаев²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²РГП «Ғылым ордасы», Казахстан, г. Алматы

*e-mail: Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

Средневековые тюркские традиции лечения и письменные артефакты

Особое место в современном научном направлении занимает проведение этнографических исследований традиций народной медицины на базе разных этносов, их практическое применение через популяризацию среди населения. Одним из важнейших вопросов изучения «Семи граней Великой степи» и этнокультурной системы народов Средней Азии и Казахстана является этномедицина кочевых народов, использовавшаяся на территории Средневекового Казахстана. В период бурного развития современной науки необходимо дополнить исследование средневековой народной медицины новыми этнографическими материалами и комплексным изучением истории полевой этномедицины. Одним из таких средневековых сочинений в медицинском контексте является труд «Дастур аль-‘иладж» («Традиция медицины»), написанный в первой половине XVI века султаном Али аль-Хорасани, личным врачом кочевого хана.

Целью исследования является анализ взаимосвязи лечебного искусства и культуры народов Великой степи на основе письменного наследия путем изучения культуры и истории кочевых народов. Во время изучения темы рассмотрены различные известные источники о народной медицине, а также неопубликованные рукописи, проанализированные на материалах опубликованных исследований с использованием сравнительно-исторических и лингвокультурных методов для изучения морфологических структур, значения и содержания слов, включая анализ текста.

Ключевые слова: рукописи, народная медицина, средневековые письменные памятники, чагатайский язык, традиция исцеления.

Кіріспе

Түркі халықтарының емшілік мәдениеті ғасырлар бойы дамып, оны өмірлік белсенділігінің нақты көрінісі, рухани мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде тарихи-этнографиялық зерттеу объектісіне алу ғылымда орныққан құбылыс. Қазақ сахарасында XVIII ғ. болған орыс офицері, географ Н. Рычков, дәрігер С. Большой, XIX ғасырда генерал-майор В. Броневский, саяхатшы А. Левшин, штаб-лекарь С. Яроцкий, әскери дәрігер А. Ягмин мен В.И. Ламанский, профессор К.Ф. Фукс, Н. Катанов және қазақтың ғалымы Ш. Уәлиханов сынды саяхатшы-ғалымдардың Орталық Азия халықтарының шипагерлік дәстүрінің ұлттық ерекшеліктері туралы жазған жазбалары бұл өнердің бірталай беттерін ашады. Мақалада «емшілік мәдениет», «этномедицина», «халықтық» немесе «дәстүрлі» медицина терминдерімен байланыстырылады және ол белгілі бір халықтың (этнос) науқасты емдеу әдістері мен шипагерлік өнері жүйесінің жиынтығы ретінде қолданылады. Емшілікті кәсіп емес, өнер деп ұққан алдыңғы лек бабалар мұрасын кейінгі ұрпаққа да көне мәдениет деп түсіндіру әбден орынды.

Кейінгі ғылыми зерттеулердің теориялық, методологиялық тұрғыдан дамуы нәтижесінде денсаулық сақтау мәселелерін, емдеу жүйелерін,

сол жолдағы адамзат тәжірибелерін әлеуметтік-мәдени, тарихи-мәдени, рухани-мәдени контексте қарастыру және пәнаралық ғылыми салада зерделеу орнығып келеді. Адам ағзасының саулығына әсер ететін емшілік дәстүр – түрлі науқастырмен күресу, іздену, байқау, тәжірибе жасау, білім алмасу сынды сан қырлы әрекеттерден туындаған халықтық қазына. Зерттеушілер емшілік дәстүр – мындаған жылдық тәжірибемен қалыптасып кодификацияланған, жүйеленген, үйретілген және кеңінен қолданыста болған, солайша бүгінгі медицина ғылымының тууына, дамуына жол ашқан құбылыс деп есептейді.

Көне түркілердің емшілік өнерлерінің жоғары деңгейде болғандығы жайында антикалық авторлардың еңбектерінде кездеседі. Олар өз еңбектерінде сақ, сармат тайпаларының емшілік дәстүрлері туралы бірлі-жарым мәліметтер береді. Мысалы, ежелгі грек дәрігері Гиппократтың «Ауа, су және жергілікті жерлер туралы» атты еңбегінде сақтар арасында жиі кездесетін буын аурулары, жамбас ұршығының мүжілуі және ат үстінде ұзақ жүрудің салдарынан болатын ақсақтық аурулар жайында айтылады. Гиппократтың жазбаларында сақтардың қан алу дәстүрі туралы былай келтіріледі: «... олар құлақтың артындағы екі тамырдан қан алады, қан тоқтаған кезде адам әлсізденіп, ұйықтап қалады» (Воробьев, 2005:13). Геродот скифтер арасын-

да емшілікпен арнайы айналысқан емшілердің болғандығы туралы да мәлімет береді. Сонымен қатар, көне Грек, Рим деректерінде скифтердің емдеу тәсілдерінде әртүрлі дәрілік өсімдіктерді қолданғандығы айтылады. Мысалы Плиний мен Теофраст римдіктер мен гректердің «скиф шөптері», «скиф тамыры» деп аталатын емдік шөптерді кең қолданғандығы және оларды сауда жолдары арқылы тасымалдағандығы жайында жазады. Мысалы Рим ветеринары Пелагониус грек және рим дәрігерлерінің «скиф шөптерін» дәрі-дәрмек өндіру үшін кеңінен қолданғанынан және «скиф шөптері» арасында иіртамыр (халық атауында – татар шөбі), кирказон тамыры мен понтикалық шандраның болғандығын алға тартады (Мирский, 2005:12).

Дала қазақтарының медицинасындағы осыған ұқсас дәстүрлерді орыс тарихшылары мен этнографтары А.Е. Алекторов (Алекторов, 1886: 3), А.И. Васильев (Васильев, 1902), И. Лосев (Лосев, 1875) еңбектерінде көрсетеді. Қазақтардың халықтық медицинасында қолданылатын бірқатар дәрілік өсімдіктер мен одан жасалған дәрілермен емдеу жолдарын және дайындау әдістерін 1841 жылы қазақ даласына экспедицияға қатысқан орыс штаб-дәрігері А. Ямгин де жазған болатын. Автордың айтуынша, ем-дом шарасында қазақтар дәрілік шөптерді жиі қолданған (Ямгин, 1845). Ал С. Уәлихановтың мақалаларында дала емшілері – оташы, бақсылардың емдеу шаралары сипатталып, олардың емдеу тәжірибелері ғасырдан ғасырға дәстүр сабақтастығы ретінде сақталып отырғанын жазады (Уәлиханов, 1985). Бұл мәліметтерден алғашқы кезеңде түркі халықтарының медицинасында аластау, үшкіру, ұшықтау, аруақ шақыру сияқты тылсым күштің көмегімен, арнайы ритуалдармен, шамандық жөн-жоралғылармен емдеу жолдары болса, кейінгі кезеңдерде емшілік мистикалық ілімнен эмперикалық білімге ұласқан; арбаудың табиғатын, себебін түсінуге, емін, шипасын табуға бағытталған. Осы секілді көне емшілік мәдениетінің әр тарихи кезеңде өзіндік ерекшеліктері болуына байланысты бірқатар ғылыми зерттеулерде түркі жұртының медицинасы тарихын: 1) Исламға дейінгі кезең; 2) Исламды қабылдағаннан кейінгі кезең; 3) Батыстық мәдениетке бет бұрған кезең деп үш кезеңге бөліп қарастыру орнығып келеді (Вауат, 2016: 237). Бұлай кезеңдеу барлық зерттеушілер тарапынан қолдау тапты деп айту қиын, десе де теориялық тұрғыда орынды деп білеміз.

Материалдар мен әдістер

Жалпы, көшпенді түркі халықтарының медицинасы тарихын кезеңдеу мәселесі түбегейлі шешілу үшін бүгінге жеткен жазба жәдігерлер кешенді зерттелуі керек. Орталық Азияда дүниеге келген медициналық еңбектердің басым көпшілігі алғашқыда араб тілінде жазылса, XII ғ. бастап парсы тілінде жарық көре бастаған. Ал тарихи түркі тілдеріндегі, атап айтқанда шағатай және қыпшақ тілдерінде жазылған медициналық еңбектер нақты қай кезеңнен бастап жазыла бастады деген сұрақтың жауабы әлі де басы ашық күйінде қалып тұр. Бұның басты себебі түркі медицина тақырыбындағы шығармалардың аз зерттелгендігі және жазба жәдігерлерінің аз сақталғандығы.

Мақалада жоғарыда аталған мәселелер бойынша AP09259326 «Дәстүр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық ғылыми жоба негізінде зерттеуге алған медициналық жазба жәдігерімен және Сұлтан Әли әл-Хорасанидің медициналық трактатының мәліметтеріндегі емшілік өнердің ерекшеліктерімен таныстыруға тырысамыз.

Мақала дайындау барысында дәстүрлі медицинаға қатысты отандық және шет тілдеріндегі тарихи деректерді жинақтау, сараптау, салыстыру, жүйелеу сияқты жалпы ғылыми және пәнаралық әдістер қолданылды. Сирек кездесетін кітап қорларында сақталған медициналық тақырыптағы қолжазбалардың ақпараттық мазмұнын ашуда қосалқы тарихи пәндердің деректанулық, палеографиялық, кодологиялық және библиографиялық әдістері кеңінен пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Түркілік емшілік мәдениет және ондағы ислам дінінің орны

Орталық Азия – ғасырлар бойы дамыған сауда жолы болуымен қатар, мәдениет пен өнер көшінің жолы – «Жібек жолы» бойында орналасқан өркениет бесігінің бірі болған аймақ. Жібек жолының тыныштығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз еткен көшпелі халықтар өте ерте кезеңдерден бастап іргелес елдермен тұрақты сауда қатынастарын орнатуы арқылы араб, парсы, үнді, қытай және басқа да халықтардың мәдениетімен, өнерімен таныс болды. Бұл байланыс белгілі бір дәрежеде далалық медицинаның жағдайына да ықпал еткені анық. Бізге жеткен

жазба деректердің мәліметтері көшпенділердің дәстүрлі медицинасында өзіндік танымдары болғанын және оны сан түрлі мәдениеттер тоғысы жүрген ортағасырларда да сақталып қалғанын көреміз.

Батыс Түркістанда Қарлұқтар құрған Қарахан мемлекеті тұсында ислам дінімен танысқан түркі тайпалары өзіндік дүниетанымына, салт-дәстүріне лайықталған мұсылмандық мәдениетті қалыптастыра бастады. Исламның орнығуымен түркілік емшілік мәдениеті де бірқатар өзіндік рең ала бастады. Осы кезеңде жаңа медреселер, сопылық таккиялар ашылып, мұсылмандық социум қалыптасты.

Далалық медицинада бірқатар алмасулар жүрді:

Бұрынғы тәуіп шамандарды сопы дәруіштері алмастырды;

Шамандық аластауларды, дуалауларды Құран аяттарымен, дұғалармен үшкіру, шіріткілермен емдеу алмастырды;

Тәңір, Ұмай, аруақ, т.б. киелік ұғымдарын пайғамбар, пір, шілтен, әулие ұғымдары басты (Gurgan, 2010: 11).

Осыған орай «Тір Тарихі» (Медицина тарихы) атты еңбектің авторы А.Х. Баят түркілердің исламды қабылдауын негізге ала отырып түркі медицинасын 3 кезеңде зерттей келе (1. Исламға дейінгі кезең; 2. Ислам кезеңі; 3. Батысқа бағытталу кезеңі) исламға дейінгі кезеңде түркілер емшара алу үшін шамандар, бақсылар, балгерлер мен оташы, емші сияқты дұға жасау арқылы ауруларды дертінен айықтыратын адамдарға жүгініп келген. Өз ойын дәлелдеу үшін Құтты Біліг пен Диуани лұғат ат-түрк еңбектерінен мысал келтірген ғалым түркілерде медициналық емшаралардың шамандар мен дәрігерлер тарапынан ортақтаса жасалғандығын; шамандардың аластау, қорғасын құю сияқты сиқырлы әрекеттерді қолданғандығын және ең әуелі рухани аурулардан арылтқандығын; оташылардың алапес, безгек, жаралану, улану сияқты ауруларды шөп, мал өнімдері мен минералды заттардың қоспасы арқылы әзірленген дәрілердің көмегімен емдегендігін алға тартқан (Bayat, 2016: 236-237).

Бұл алмасулар түркі медицинасы тарихының екінші кезеңін тағы өзара екі кезеңге бөліп қарастыру керек екенін көрсететіндей. Сондай-ақ, кезеңдеу мәселесі жазба деректерге негізделу және әр деректердегі көрініс тапқан емшілік дәстүрлер ерекшеліктерін сараптау қажеттігін ұқтырады. Ондай жазба деректер жоқ емес, алайда араб, парсы тіліндегідей соншалықты

мол емес. Осы орайда түркі тіліндегі жазба жәдігерліктер қалай қалыптасты, оны кімдер қалыптастырды деген сұрақтардың да тууы орынды. Бұл сұраққа жауап беру үшін бүгінге жеткен жазба жәдігерлерге қысқа шолып өткен жөн.

Ортағасырлардағы түркі тіліндегі медициналық жазба мұралар

Тіл тарихында медициналық мәтіндердің үш аймақта шоғырланғандығын: көне ұйғыр, мәмлүк және анадолы аймақтарында көруге болады. Мысырдағы мәмлүктердің мекен еткен аймағында жазылған еңбектер араб және түркі тілінде болған. Қыпшақ тілінің мұрасы болып табылатын түркі тілдеріндегі мәтіндер көбіне мал аурулары, әсіресе жылқы шаруашылығы мен жылқы аурулары жайында болған. Соңғы жылдары жазылған кейбір зерттеулерге қарасақ медициналық мазмұндағы шығармалардың шағатай аймағында да жарық көргендігін байқаймыз. Зерттеушілердің еңбектеріне сүйенсек Орталық Азия негізді бұл шығармалардың XVII ғасырдың соңына тән екендігі және Шығыс Түркістан мен оған жақын аймақтарда көне ұйғыр медицина дәстүрінің әсерімен жазылғандығы байқалады (Arslan, 2020: 375).

Медицина тарихымыздағы алғашқы шығармалардың негізін салған ұйғырлар медицинаға қатысты білімдері мен тәжірибелерін әр кезеңде қағазға түсіріп отырған. Көне ұйғырлардың медицина туралы жазған еңбектері күні бүгінге дейін көптеген ғалымдар тарапынан зерттеліп келді.

Жалпы Орталық Азияда медицина тарихында өзіндік өшпес із қалдырған ғалымдар аз болған жоқ. Солардың бірі – 600 жылға жуық медицина ғылымындағы негізгі еңбектер қатарында елеулі болған «Медицина каноны», «Шипа кітабі», «Көз аурулар және олардың емі» т.б. медициналық шығармалары арқылы әлемге танылған медицинаның атасы Әбу Әли ибн Сина (980-1037) (Starr, 2013: 10). Орта ғасырда осы аймақтарда әсіресе, Әмір Темір тұсында медицина ғылымы қарқынды дамып, Орталық Азияға Шам, Иран, Индия және басқа да өңірлерден Наср ад-дйн Түсй, Фазл Аллах ат-Табрйзй, Маулāна Джамāl ад-дйн, ‘Изз ад-дйн Мас‘ūd аш-Ширāзй, Бурхāн ад-дйн Нафйс ал-Кирмāнй секілді танымал дәрігерлер әкелініп, көптеген емханалар мен оқу орындары ашыла бастады. Нәтижесінде аймақта медициналық емдеу шараларында шөптік дәрілер мен жануарлардың өнімдері кеңінен қолданысқа енді. Мансұр

ибн Мухаммад ибн Ахмад ибн Иүсүф ибн Факїх Илиас (еңбектері «Тибб-и Мансүрї» деген жалпы атпен танылды), Наджїб ад-дїн Самаркандї («ал-Асбаб уа ал-Аламат», «Шарх ал-Муджаз» шығармаларының авторы) сынды мауареннахрлық дәрігер ғалымдардың қатары көбейді. Өңірден шыққан танымал ғалымдардың қатарында Иүсуф ибн Иүсуф ат-табїб ал-Хирауїдї (1544 ж. қ.б.) де атауға болады. Захир ад-дин Бабырдың жеке дәрігері болғандығын, Гераттағы Әлішер Науаи негізін қалаған «Дар аш-шифа» медресесінде тәлім алған Иүсүфтің «‘Йләдж ал-амрәз» («Аурулардың емі»), «Джәми‘ ал-фауа‘ид» («Пайдалы емдер жинағы»), «Ситта-и зарүрийа» («Денсаулықтың алты қажеттілігі»), «Рисәла-и ма‘күл уа машрүб» («Ішім-жем туралы трактат») атты өлең жолдарымен жазылған трактаттары да дәстүрлі медицинаға арналып, жазба деректерде «Тибб-и Иүсуфи» («Иүсуф медицинасы») деген жалпы атаумен кездесетіндігі белгілі.

Орта Азиядағы медицина туралы жазылған еңбектердің көпшілігі алғаш араб тілінде жарық көріп тек ХІІ ғ. бастап парсы тілінде жариялана бастағандығын ескеретін болсақ, түркілік шағатай және көне қыпшақ тілдеріндегі медициналық еңбектердің нақты қай кезеңдерге тән екендігі толыққанды анықталмағандығын байқаймыз. Мұның басты себебі де Орталық Азияда медицина тақырыбындағы шығармалардың жеткілікті дәрежеде зерттелмегендігі болып отыр.

Орталық Азияда Әмір Темір билігі тұсында (1370–1507 жж.) дамыған шипагерлік дәстүр кейін шайбандықтар, аштархандықтар мен Қазақ, Сібір хандықтарында да заңды түрде жалғасын тауып отырған. Бұлардан 1470 жылы қазақ ханы Жәнібектің (1480 ж.қ.б.) бұйрығымен түркі тілінде (көне қыпшақ тілінде) емші Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының (1388–1478) қаламынан шыққан «Шипагерлік баяны» атты көне медициналық трактатты атауға болады. Алайда бірқатар ғалымдар түпнұсқаның сақталмауын алға тарта отырып бұл еңбектің көне шығарма екендігіне күмән келтіреді. 1996 жылы К. Елемес, Д. Мәсімханның авторлығымен араб қарпінен көшірілген нұсқаның кіріспе бөлімінде аталған еңбекке сипаттама бере отырып, Қытайда өртке ұшырып 6 рет көшіріліп жазылған қолжазба нұсқасының өзгергендігі және 3655 беттен тұратын еңбектің тек 1095 беті ғана қолымызға жеткендігі туралы жазады (Тілеуқабылұлы, 1996).

Аты көпке мәлім тарихшы-жылнамашы, Хива ханы Әбілғазы Баһадүр ханның (1606–

1664) емшілік өнерге қызығушылық танытып, 1643–1663 жж. аралығында «Манәфи’ ал-инсән» («Адам пайдасы») атты медициналық трактат жазған. Оның шағатай тіліндегі бұл шығармасының бір нұсқасы бүгінде Ташкенттегі Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыс қолжазбалары орталығында (ШҚО) №4107 инвентарлық нөмірмен сақталған. Алайда бұл нұсқа кешенді зерттеуге алынбаған (Гаййпов, 2000: 13; Жуманазаров, 2015: 126). Осыған ұқсас тағы бір шығарма Аштарханидтер әулетінен шыққан Мауереннахр билеушісі Сайид Субханқули Баһадүр ханның (1680–1702) кезінде «Табїблік китәбі», «Ихйа’ ат-тибб Субхани» («Субхан[кули] медицинасының жандануы») атты трактаттар да қаламға алынған. Бұл еңбектердің ішінде «Табїблік китәбі» атты трактаттың бір нұсқасын 1824–26 жылдары А. Вамбери Орталық Азияға жасаған сапары кезінде Гератта тапқан. Бұл нұсқа қазіргі таңда Венгрия Ғылым Академиясы кітапханасында (Török O. 38), ал «Ихйа’ ат-тибб Субхани» қолжазбалары Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыс қолжазбалары орталығында № 2101 инвентарлық нөмірмен сақталған (Семенова, 1952: 436/III).

Ұлы даланың медициналық мәдениетін С.Х. Субханбердин (Субханбердин, 1967), А. Арцишевский (Арцишевский, 2006), А. Төлеубаев (Төлеубаев, 2006), В. Переверзев (Переверзев, 2002), Х.С. Жұманазаров (Жуманазаров, 2018), Г.К. Алиева (Алиева, 2017), А. Афанасьева [Afanasyeva, 2010] сынды зерттеушілер әлеуметтік, саяси, мәдени және экономикалық дамудың бір көрінісі, мәдени генезис процесінің бөлігі және адамның бейімделуінің әлеуметтік-мәдени механизмдерінің бірі ретінде зерттеген. Осы тұрғыдан көшпелі халықтардың этномедицинасын әлемдік медициналық мәдениеттің ажырамас бір бөлігі ретінде зерттеуді қажет етеді. Жоғарыда аталған зерттеушілерге ХІХ ғасырдағы көптеген орыс және шетелдік этнографтардың еңбектері, мұрағаттық құжаттар, далалық этнографиялық материалдар және бірқатар авторлардың статистикалық және әлеуметтанулық зерттеулерінің нәтижелері деректік негіз болды. Алайда мұнда бірнеше ортағасырлық жазба дереккөздер қарастырылған жоқ.

Шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде халықтық медицинаға байланысты зерттеулер кеңінен қарастырылған. Мысалы: А. Бодроглетти (Bodroglieti) (Bodroglieti, 1973), К. Элгуд (Cyril Elgood) (Elgood, 1970), А. Крие (Amine Kriye) (Kriye, 2014)] Л. Кароли (László Károly,) [Karoly,

2014], Ф. Алекберли (Fərid Ələkbərli) (Ələkbərli, 2013) сынды авторлардың еңбектерінде халықтық медицина этнологиялық тұрғыдан және деректерді зерттеудің әдіснамалық талдауы сияқты мәселелер жан-жақты талданған.

Бүгінде Уппсала университетінің профессоры Л. Кароли 2000-2002 жж. Субхан-кули ханның медициналық трактаттары бойынша: «Sayyid Subhān Qulī Muḥammad Bahādur kán orvosi traktátuma» («Сайид Субхан-кули Мұхаммед Бахадур ханның медициналық трактаты») тақырыбында кандидаттық диссертация жазып, шағатай тіліндегі трактатқа мәтінтанулық зерттеу жүргізген. Л. Кароли бұл шығарманың мажар білім академиясы шығыс жазба коллекциясына тіркелген нұсқасы бойынша зерттеу жасаған. Хераттан табылған бұл нұсқаны Мажарстанға алып келген түркітанушы А. Вамбери, шығарманың ішкі мазмұнынан атын таппағандықтан *Ṭabīblik Kitābī* деп атаған. Шығарманың ішкі құрылымы 66 парақтан және әр беті 13 жолдан тұрады. 55 баптан тұратын бұл шығарманың Өзбекстанда 8 нұсқасы бар. Ташкенттегі Ебу Рейхан Ел-Бируни Шығыстану институтында сақталған көшірмелерді зерттеген ғалымдар шығармаға *Ḥulāṣatü'l-Ḥükemā* атын берген (Karoly, 2014: 10-16).

Ғалым деректер негізінде Орталық Азиядағы түркі халықтарының медициналық мәтіндерді 17-ғасырдан бастап жазыла бастағандығын алға тартады. Алайда *Esrāru'l-Eṭṭbbā* атты еңбек табылған кезде бұл кезең тағы да бір ғасырға кейін шегерілді. Ташкент, Бұқара, Қотан және Жаркент сияқты қалаларда қолжазба нұсқасы табылған бұл жәдігерлер шағатай өңіріндегі медицина ғылымының дамығандығының бір көрінісі екендігін білдіреді (Arslan, Uysal, 2020: 380).

Шағатай өңіріндегі медицинаға қатысты мәтіндердің тарихын *Esrāru'l-Eṭṭbbā* атты еңбектің жазылған кезеңі 1506 жылдан бастауға болады. Шағатай тіліндегі бұл еңбекті грек дәрігері Толозан жазған. Автордың жазбаларында кітап Шахабеддин Сакип тарапынан парсы тіліне аударылған. Аудармашы Шахабеддин Сакип шағатай тіліндегі нұсқаның дұрыстығын атап өткен (Ванер, 1939:129).

Шағатай өңіріне тән медициналық мәтіндердің бірі, араб графикасымен өзбек тілінде жазылған 767 жолдық мәтін. Бұл мәтіннің транскрипциясын Алберт Вон Ле Кок жасап неміс тіліне аударған. Автор *Ṭīb Kitābī* атымен атаған бұл шығарманың авторы Ибн Кутлук Молла Тох Нияз Ахонд Тог Бек болған. Терзиоглу мен Серткай бұл шығарманың бірінші Тұрфан жорығында

табылғандығын бірақ түпнұсқасының жоғалғандығын айта келе еңбектің жазылу тарихын 17-18-ғасыр деп көрсетеді (Arslan, Uysal, 2020: 380).

Зерттеуші К. Елгуд өзінің монографиясында (*Safavid Medical Practice...*) XV-XVIII ғғ. Персиядағы медицина өнері мен практикасының тарихын баяндау арқылы оқырмандарды көптеген деректермен таныстыра отырып, әр аймақтағы халықтардың мәдени байланыстарын көрсетуге тырысады. Зерттеуші парсы және араб тілдерін жетік меңгергендігінің арқасында Таяу Шығыс және Орта Азиядағы медициналық еңбектерді түпнұсқа қолжазбаларынан тікелей зерттеген. Түрік зерттеушісі А. Крие PhD докторлық диссертациясында Анадолы және Түркістан түркілерінің (ұйғырлар) медициналық дәстүрлері мен мәдениетін салыстыра отырып, этнографиялық материалдар негізінде олардың сабақтастығын, ұқсастықтары мен ерекшеліктеріне тоқталған. 200-ден астам ғылыми еңбектің авторы профессор Ф. Алекберли оннан астам ортағасырлық медициналық шығарманы зерттеп, ғылыми айналымға түсірген. Оның еңбектерінде Камал ад-Кашанидің «Аруах әл-аджсад» (XIV ғ.), Муртуза Галу хан Шамлуның «Хирга» (XVII ғ.), Абу әл-Хасан Марагидің «Муаллиджат-и мунфарида» (XVIII ғ.) шығармалары алғаш рет ғылыми тұрғыда зерттелген. Алайда, зерттеушілер өз еңбектерінде Сұлтан Әли ал-Хурасанидің «Дастūr ал-‘илāж» атты медициналық трактатына қысқа ғана сипаттама беріп өткен. Аталған трактаттың далалық халық медицинасын зерттеудегі деректік маңызы жайында терең тоқталмаған және түпнұсқа мәтіні зерттелмеген.

Зерттеулерде байқағанымыздай, ортағасырлық түркі медициналық трактаттары негізінен дала элиталары арасында немесе билеушілер сарайында жазылған. Осындай медициналық трактаттардың бірі – көшпенді Көшкінші (немесе Көшім хан, 1432-1530) мен оның ұлы Әбу Сағид (1533 ж.қ.б.) ханның жеке дәрігері болған Сұлтан Әли ал-Хурасанидің «Дастūr ал-‘илāж» атты трактаты. Бұл трактаттың басқа ұқсас еңбектерден айырмашылығы – шығыс медицинасының көшпелі халықтардың емдік дәстүрлерімен өзара байланыстыра көрсетілуінде болып отыр. Қазіргі кезге дейін қолымызға жеткен екі нұсқасы бар. Олар парсы және түрік (шағатай) тілдерінде жазылған. Сонымен қатар еңбектің қолжазба нұсқалары Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Иран, Үндістан, Түркия, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Герма-

ния және т.б. елдердің кітапхана қорларында сақталған.

Трактат кіріспеден (муқаддима) және екі негізгі тараудан (мақале) тұрады. Кіріспе мен тарау 16 баптан, әр бап бірнеше бөлімдерден (фасл), бөлімдер бірнеше бөлімшелерден (қисм) тұрады. Шығарманың кіріспе бөлімінде құран аяттары мен пайғамбар хадистерін негізге ала отырып жалпы медицинаның пайдасын және оның ғылым ретіндегі орнын түсіндіріп өтеді. Сонымен қатар, денсаулықты сақтауға байланысты бұрынғы хәкімдердің насихатын баяндайды. Бірінші тарауда аурулардың белгілері мен түрлі ауруға шалдыққан адамның хал-күйі, қысқа емделу жолдары сипатталса, екінші тарауда аурулардың күрделі емшарасы, жануарлар майы, сүті, қаны мен өтінен, түрлі шөптерден, жер қойнауынан шыққан минералды заттардан дәрі дайындау жолдары мен қолдану тәсілдері және олардың емдік қасиеттері жайлы жазады. Бұл трактаттың қолжазбалары парсы және шағатай тілдерінде Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Иран, Түркия, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Германияның сирек қорларында сақталған. Батыс Еуропа мен Иран кітапхана қорларында сақталған «Дастұр ал-‘иләдж» қолжазбалары Блоше (Blochet) [Blochet, 1905-1934: 121-133], Рье (Rieu) (Rieu, 1895: 11), Перч (Pertsch) (Vierter, 1888: 580. №612, 581, №613), Кешаварз (Keshavarz) [Keshavarz, 1986: 178-183, №56a-n] каталогтарында сипатталады. Үндістанның Хайдарабадтағы Низами кітапханасында сақталған ең көне қолжазбаның негізінде «Дастұр ал-‘иләж» 1282/1865 ж. Делиде жарияланып, 1301/1884 жылы Лакхнау қаласында парсы тілінде басылып шыққан (Хорасани, 1301). Бірақ белгісіз себептермен бұл шығарма әлі де ғылыми ортада толыққанды зерттелмей келеді.

Шығыс түркі тілінің медицина саласында жарық көрген тағы бір еңбегі араб графикасымен жазылған 48 беттен тұратын, жазылған уақыты белгісіз бір журналдың үшінші бөлімі болған *Tib-nāme-i Türkī* еңбегі. Журнал бет саны мен мазмұнындағы мәтіндері жағынан біраз ерекше және швед ғалымы Ганнэр Джаррингтің 1982 жылы Лунд университетіне сыйға тартқан «Шығыс Түркістан қолжазбалары Джарринг коллекциясындағы» қолжазбаға қатты ұқсас. *Tib-nāme* мен Г. Джаррингтің коллекциясындағы *Tibṭbçılık* бір шығарма желісінде көрінгенімен біреуінің өзбек, екіншісінің ұйғыр өңірінде жазылғандығы мәтін тілінде көрініс тапқан (Arslan, Uysal, 2020: 381). Г. Джаррингтің коллекциясында автордың Жаркентте болған жыл-

дарында жинаған 4 мәтін бар: 2a-9a парақтары арасында *Ta’bīr-nāme* (Öger, 2019), 9b-20b п.а. *Tibṭbçılık*, 21a-22b п.а. *Nev-rūz* [Tek, 2019], 23a-28a п.а. *Zafer-nāme* мәтіндері жазылған. *Nev-rūz* және *Zafer-nāme* атты мәтіндерден кейін көрсетілген 1347 (1928/9) жылды мәтіндердің жазбаға түсірілген уақыты ретінде болжамдаған. Қолжазба шағатай мәтіндерінде кездесетін талиқ жазуымен жазылып харекелер аз қолданылған. Мәтіннің 9b бетінен кейінгі бөлімі басынан аяғына дейін қара сиямен жазылған. *Tibṭbçılık* атауының дәл үстінде Алланың атымен кіріспе сөз айтылады. Бірнеше жерде (10b, 15a) қызылмен жазылған сөздер кездеседі. Қолжазбаның 19b бетінің оң жағында жақшаға алынған ескерту жазылған. Алғашқы бетінде 11, кейінгі беттерінде 14 жолдан тұратын мәтіннің жалпы жол саны 319. Мәтіннің ішкі мазмұны Алланың атымен және оған мадақ айтумен басталып, одан кейін қысқаша жеті жұлдызбен он екі бұржы туралы жазады. Кейінгі бөлімде медициналық мәтіндерде кездесетін организмде айналатын төрт сұйықтық (қан, сары өт, қара өт, шырыш (қақырық, лимфа) ұғымы, бұлардың ерекшеліктері мен темпераментке әсерін айта келе, аталған элементтердің тепе-теңдігі бұзылған жағдайда организмнің кері реакциясы әсерінен туындайтын ауру түрлеріне тоқталған. 11a бетінің сегізінші жолына дейін берілген ақпараттардан кейін, күнделікті өмірде әйелдердің жүктілік және босану кезіндегі кейбір ауру түрлері мен оларды емдеу жолдары жайында түсіндіреді. Сонымен қатар, жараланған және жылан, шаян сияқты улы жәндіктер шаққан кездегі организмге берілетін қауіптер жайында да сөз қозғаған. Мәтінде сүре мен дұға арқылы емдеуге қатысты бір мысал келтірілген. 14a бетіндегі үшінші жолда ит қауып алған жағдайда фатиха сүресін немесе Әләуилердің дәстүріндегі зікір салу арқылы Алладан көмек сұрау үшін оқылатын Нади Али дұғасын белгілі бір санға дейін қайталау арқылы емдеуге болатындығын жазған. Жалпы мәтін белгілі бір ретпен жазылмаған, бөлімдерге бөлінбеген және тақырыптары берілмеген (Arslan, Uysal, 2020: 383-384).

Қорытынды

XVIII ғасырдан бастап ғалымдар осы аймақтағы мәдени мұраларды жан-жақты зерттей бастады. Алайда тарихи қолжазба мәтіндерін сол кезеңнің тілдік ерекшеліктерін ескере отырып оқып талдау жұмыстарын жүргізу және қазіргі

тілдерге аударумен ғана шектелмей пәнаралық зерттеулерді де қолға алу қажеттігін естен шығармау керек. Әсіресе медициналық қолжазба мәтіндерін тек тілдік ерекшеліктерімен ғана емес, сонымен қатар, медициналық ақпараттың дұрыстығымен қарастыру арқылы өзіне тиесілі кезеңнің географиялық, саяси, мәдени сипаттамалары және осы кезеңдегі медицинаның жағдайы тұрғысынан да зерттелуі тиіс.

Медициналық мәтіндер тілімізде және ғылым тарихында маңызды орын алады. Бұл еңбектер мазмұны жағынан медицина, әлеуметтану, психология, фольклор т.б. сияқты көптеген салаларды қамтуымен қатар, тілдік өнімділік тұрғысынан тілшілердің де зерттеу материалдарын құрайды. Медицина және ғылым тарихының маңызды қайнар көздерінің бірі болып табылатын бұл мәтіндер түркі тарихының барлық кезеңдерінде ғылыми тіл ретінде қолданылғандығын көрсететін жазба мұралардың бірі. Сонымен қатар, аталған мәтіндер құрамында жат элементтердің болғандығы түркі тілдік қатынастардың бағытын ұстануға мүмкіндік береді.

Болашақта ғылыми жоба аясында жүзеге асырылатын зерттеу нәтижесінде ең алдымен, халықтық медицинаның тарихы мен

дамуы, дүниетанымдық діни аспектілері, ортағасырларда жиі қолданған емдеу әдістері, дәстүрлі емшілік өнері мен мәдениетінің өзара байланысы кеңінен қарастырылып, медицина классиктерінің шығармаларымен таныс болған еңбектің авторы Хаким Сұлтан Әли трактатында дала дәрігерлері (бақсы, сынықшы, оташы, жаррахшы/жарашы) мен халық медицинасының мол тәжірибесі жайында мәлімет беріледі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, халықтар арасындағы зерттелген дәстүрлі медицина емдеудің барлық құралдары мен әдістерінің жиынтығы ретінде қарастыруды қажет етеді. Сондықтан дәстүрлі медицина – табиғи-климаттық, экономикалық және тұрмыстық жағдайлар мен елді мекендердің емдеу-профилактикалық орталықтардан қашықтықта орналасуы, белгілі бір аурулардың таралу жиілігі, көршілес елдер арасындағы ұлттық дәстүр және мәдени байланыстардың қаншалықты тығыз болғандығын жалпыдан жалқыға анықтап бақылауға мүмкіндік береді.

Мақала AP09259326 «Дастұр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық жоба аясындағы зерттеулер бойынша жарияланды.

Әдебиеттер

- Afanasyeva A. (2010). Russian Imperial Medicine: The Case of the Kazakh Steppe. Crossing Colonial Historiographies: Histories of Colonial and Indigenous Medicines in Transnational Perspective. Ed. by A. Digby, W. Ernst, P.B. Mukharji. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. C. 57-75.
- Алекторов А.Е. (1886). Киргизы // ОЛ. № 13-20, № 22-25.
- Алиева Г.К., Тентигулкызы Н. (2017). Эволюция народной медицины и ее место в социальной структуре кыргызов по эпосу «Манас»// Интерактивная наука. №12. С. 111-120.
- Арцишевский А. (2006). Этюды о врачах и фармацевтах. Алматы: Эмита.
- Arslan M. (2020). Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler // Uysal İ.N. Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabibçilik, Detay Yayıncılık, Ankara. C. 393.
- Ələkbərli F. (2013). Ortaçağ Şərq təbabəti. Bakı.
- Bayat A. (2016). Tıp Tarihi, Üçer Matbaacılık LTD, İstanbul. C.366.
- Bloch E. (1905-1934). Catalogue des Manuscrits Persans de la Bibliothèque Nationale. T. I-IV. Paris.
- Bodroglieti A. (1973). The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. №21 (31 Aralık). C.115-125.
- Васильев А.В. (1902). Народные способы врачевания у киргиз Тургайской области // Тургайская газета. С. 22-47.
- Воробьев А.А., Петрова И.А. (2005). Хирургия в изобразительном искусстве. Волгоград: Издательство ВолГМУ. С. 352.
- Гайипов М. (2000). Хива табиблари. Шарқ табобати. №2. С. 12-16.
- Gurgan M. (2010). Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının Başlangıçtan 14.yüzyıla kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimler Enstitüsü. C. 202.
- Elgood C. (1970). Safavid Medical Practice: The Practice of Medicine, Surgery and Gynaecology in Persia Between 1500 A.D. and 1750 A.D. Luzac. C. 301.
- Жуманазаров Х.С. (2015). Ham hukmdor, ham tabib. Tafakkur. №3. C.125-126.
- Жуманазаров Х.С. (2018). Традиции, связанные с узбекской народной медициной: автореферат дисс. PhD: 07.00.07. / Х.С. Жуманазаров; Институт истории АН РУз. Ташкент. С. 52.
- Karoly L. (2014). A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan / Edit.: Москва. Drompp; D.DeWeese; Mark C. Elliott. Leiden: «BRILL». C. 321.

- Keshavarz F. (1986). *A Descriptive and Analytical Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the Wellcome Institute for the History of Medicine*. London.
- Kriye A. (2014). *Türkiye Türkleri ile Uygur Türklerinin Hoten-Konya illeri çevresinde Halk Kültürü Bakimından Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. C. 156.
- Horasani S.A., (1301). *Dastur Iladzh. Leghzu: matbaa name medshi nulkeshur* [عطبم:ونمكل جال عل روتسد. يلغ ناطلس, يناسارخ] [روشكلون یشنم یمان]
- Лосьев И. (1875). Медицина в Киргизской степи. *Московская газета*. №28. С. 864.
- Мирский М.Б. (2005). Медицина России X–XX веков: очерки истории. Москва: РОССПЭН. С. 10–107.
- Переверзев В.Г. (2002). Лекарственная помощь и история становления аптечного дела в Казахстане // *Казахстанский фармацевтический вестник*. № 21(169).
- Rieu Ch. (1895). *Supplement to the Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*. London.
- Starr S.F. (2013). *Steven Frederick. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*. Princeton: Princeton University Press. С. 256.
- Семенова А.А. (1952). *Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР / Под ред. чл.-кор. АН УзССР, д.и.н., проф. Т. И. Ташкент: ЎзССР Фанлар Академиясининг нашрети, 1952.*
- Субханбердин С.Х. (1967). Автореферат на соискание ученой степени канд. фарм. наук «Лекарственная политика и история развития аптечного дела в Казахстане». Алматы.
- Tek, R. (2019). Nevruz ve Günlerle İlgili Çağatayca Yazılmış Bir Metin Üzerine Değerlendirme”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. 2019/13: 146-160.
- Тілеуқабылұлы Ө. (1996). Шипагерлік баяны / Араб қарпінен көшіргендер К. Елемес, Д. Мәсімхан. Алматы: «Жалын». Б. 464.
- Төлеубаев Ө.Т. (2006). Қазақтағы баксылық. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Алматы.
- Öger, A. (2019). “Çağatayca Yazılmış Bir Rüya Tabiri Üzerine”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 7/17: 502-521.
- Уәлиханов Ш. (1985). Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. Таңдамалы. Алматы.
- Vaner H. (1939). “Esrarü'l-Etibba Türk-Çağatay İllerinin Tıb Kitabı”. *Türk Tıp Tarihi Arkivi*. 3/12: 128-134.
- Vierter B. (1888). *Verzeichniss der persischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin von Wilhelm Pertsch*. Berlin.
- Ягмин А. (1845). Киргиз-кайсатские степи и их жители. Санкт-Петербург. VI. С. 77.

References

- Afanasyeva A. (2010). *Russian Imperial Medicine: The Case of the Kazakh Steppe. Crossing Colonial Historiographies: Histories of Colonial and Indigenous Medicines in Transnational Perspective*. Ed. by A. Digby, W. Ernst, P.B. Mukharji. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. P. 57 – 75
- Alektorov A.E. (1886). Kirgizy' [Kyrgyz] // OL. N13–20, N22–25.
- Alieva G.K., Tentigulky'zy' N. (2017). E'vol'yucziya narodnoj mediciziny' i ee mesto v soczial'noj strukture ky'rgy'zov po e'posu «Manas». [The evolution of traditional medicine and its place in the social structure of the Kyrgyz according to the epic “Manas”. Interactive Science]. *Interaktivnaya nauka*. N12. P. 111–120
- Arczishevskii A. (2006). *Etyudy o vrachevatel'yakh i farmatsevtakh*. [Studies on physicians and pharmacists]. Almaty: Eriti
- Arslan M. (2020), *Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler* // Uysal İ.N. *Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tıbbîçilik*, Detay Yayıncılık, [Medicine in Historical and Contemporary Turkish Dialects: Texts, History, Practices, Concepts, Terms // Uysal İ.N. *Medical Texts Written in Chagatai Turkish in the History of Turkish Language and Tıbbîçilik*, Detay Publishing] Ankara. C. 393
- Alakbarli F. (2013). *Ortaçağ Şerq tıbabatı*. [Medieval Oriental Medicine]. Bakı.
- Bayat A. (2016), *Tıp Tarihi, Üçer Matbaacılık LTD* [History of Medicine, Üçer Printing LTD]. İstanbul. C-366.
- Blochot E. (1905-1934). *Catalogue des Manuscrits Persans de la Bibliothèque Nationale*. T. I–IV. Paris.
- Bodroglieti A. (1973). *The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine*. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. N21 (31 Aralık). P.115–125.
- Vasilev A.V. (1902). *Narodnye sposoby vrachevaniya u kirgiz Turgajskoj oblasti*. [Folk methods of healing at the Kirghiz of the Turgai region]. *Turgajskaya gazeta*. P. 22–47.
- Vorob'ev A.A., Petrova I.A. (2005). *Khirurgiya v izobrazitel'nom iskusstve*. [Surgery in the visual arts]. Volgograd: Izdatel'stvo VolGMU. P.352.
- Gaijpov M. (2000). *Khiva tabiblari. Shark tabobati*. [Khiva doctors. Oriental medicine] N2. P. 12–16.
- Gurgan M. (2010). *Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının Başlangıçtan 14.yüzyıla kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi Doktora Tezi* [Evaluation of Ancient Turkish Medicine in Central Asia in terms of History of Medicine in Known Turkish Medical Texts from the Beginning to the 14th Century. Doctoral Thesis] İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimler Enstitüsü. C. 202.
- Elgood C. (1970). *Safavid Medical Practice: The Practice of Medicine, Surgery and Gynaecology in Persia Between 1500 A.D. and 1750 A.D*. Luzac. P. 301.
- Zhumanazarov Kh.S. (2015). *Ham hukmdor, ham tabib*. [Both a ruler and a doctor] *Tafakkur*. N3. P.125–126.
- Zhumanazarov Kh.S. (2018). *Tradicii, svyazanny'e s uzbekskoj narodnoj medicizinoj: avtoreferat diss. PhD: 07.00.07*. [Traditions associated with Uzbek folk medicine: abstract of dissertation]. / Kh.S. Zhumanazarov; Institut istorii AN RUz. Tashkent. P. 52

- Karoly L. (2014). A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan / Edit.: Moskva. Drompp; D.DeWeese; Mark C. Elliott. Leiden: «BRILL». P. 321
- Keshavarz F. (1986). A Descriptive and Analytical Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the Wellcome Institute for the History of Medicine. London.
- Kriye A. (2014). Türkiye Türkleri İle Uygur Türklerinin Hoten-Konya İlleri Çevresinde Halk Kültürü Bakımından Karşılaştırılması. [Comparison of Turks of Turkey and Uyghur Turks in terms of Folk Culture around the Provinces of Hoten-Konya. Master Thesis]. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. P. 156. İstanbul: İstanbul University, Institute of Social Sciences. P.156.]
- Horasani S.A., (1301). Dastur iladzh. Leghzu:matbaa name medshi nulkeshur [دستور ایلادژ. لہجہ:ماتبا نامہ مدشی نولکشور] [روشن کلون یشنم یمان]
- Los'ev I. (1875). Meditzina v Kirgizskoj stepi. [Medicine in the Kyrgyz steppe]. Moskovskaya gazeta. N28. P. 864
- Mirskij M.B. (2005). Meditzina Rossii X–XX vekov: ocherki istorii [Medicine of Russia X-XX centuries: essays on history]. Moskva: ROSSPE'N. P. 10–107
- Pereverzev V.G. (2002). Lekarstvennaya pomoshh' i istoriya stanovleniya aptechnogo dela v Kazakhstane. [Medicinal care and the history of the formation of the pharmacy business in Kazakhstan]. Kazakhstanskij farmatsevticheskij vestnik. N21(169).
- Rieu Ch. (1895). Supplement to the Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. London.
- Starr S.F., (2013). Stiven Frederick. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane. Princeton: Princeton University Press. P. 256.
- Semenova A.A. (1952). Sobranie vostochnykh rukopisej Akademii nauk Uzbekskoj SSR. [Collection of oriental manuscripts of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR of the Uzbek SSR]. Pod red. chl.-kor. AN UzSSR, d.i.n., prof. T.I. Tashkent: YzSSR Fanlar Akademiyasining nashreti.
- Subkhanberdin S.Kh. (1967). Avtoreferat na soiskanie uchenoj stepeni kand. farm. nauk «Lekarstvennaya politika i istoriya razvitiya aptechnogo dela v Kazakhstane». [Abstract for the degree of Cand. farm. Sciences “Drug policy and the history of the development of pharmacy in Kazakhstan”.] Almaty
- Tek R. (2019). Nevruz ve Günlerle İlgili Çağatayca Yazılmış Bir Metin Üzerine Değerlendirme”. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi. [An Evaluation on a Text Written in Chagatai About Nevruz and Days”. International Journal of Uyghur Studies]. 2019/13: 146-160.
- Tileukabyluly O. (1996). Shipagerlik bayany. Arab harpinen koshirgender K. Elemes, D. Masi'mkhan. [Healing story. Copies from the Arabic alphabet Elemes D. Masimkhan]. Almaty: «Zhalyn». P. 464.
- Toleubaev A.T. (2006). Kazaktagy baksylyk. Kazak khalkynyn dasturleri men adet-guryptary. 1-tom. [Witchcraft in Kazakh. Traditions and customs of the Kazakh people. Volume 1]. Almaty, 2006.
- Öger, A. (2019). “Çağatayca Yazılmış Bir Rüya Tabiri Üzerine” [“On a Dream Interpretation Written in Chagatai”. Journal of Eurasian International Studies]. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. 7/17: 502-521.
- Ualikhanov Sh. (1985). Kazaktardagy shamandyktyn kaldygy [Remnants of shamanism in the Kazakhs. Optional]. Tandamaly. Almaty.
- Vaner H. (1939). “Esrarü'l-Etibba Türk-Çağatay İllerinin Tıp Kitabı”. Türk Tıp Tarihi Arkivi. [“Esraru'l-Etibba Medical Book of Turkish-Chagatay Provinces”. Turkish Medical History Archive]. 3/12: 128-134.
- Vierter B. (1888). Verzeichniss der persischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin von Wilhelm Pertsch [Directory of the Persian manuscripts in the Royal Library of Berlin by Wilhelm Pertsch]. Berlin.
- Yagmin A. (1845). Kirgiz-kajsatskie stepi i ikh zhiteli. [Kirghiz-Kaysat steppes and their inhabitants]. Sankt-Peterburg. VI. P. 77.

K.B. Baudiyarova* , **Z.M. Terekbayeva**

Al-Farabi Kazakh national University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: bkb79@mail.ru

DEVELOPMENT OF AUXILIARY CRAFT IN THE KAZAKHS OF THE SOUTHERN REGION

The downstream of Syrdaria is an area of utmost development of fishing trade. In these territory people from ancient times used fishery as additional occupation. The increase in number of Russian settlers had the construction of Orynbor-Tashkent railway in 1901-1904 years had great impact on fishing trade evolution in the area. People who know fishing, processing settled from banks of Volga, Astrakhan areas. The article is dedicated to the study of fishing culture peculiarities of Aral fishermen. The materials are taken from the XIX and early XX century travelers, investigation expedition's data. Moreover, the territorial peculiarities of fishing in Perovsk and Kazaliuezd, which are situated in Syrdaria downstream, is investigated. The tsarist government's fisheries policy was primarily in the interests of the treasury. The abolition of the system of leasing and privatization of fishing grounds, as well as the issuance of permits for free fishing in the sea have created conditions for various groups of the population engaged in fish farming. Conflicts and disputes between the owners of large and small fish farms were regulated by the state through laws. The first ethnographic data about this area is written in military leaders and military travelers investigations. Although the military investigation of Kazakh territory proposed Russian power in the area the reconnaissance purpose includes basic data which can be used as the evidence of some Kazakh lifestyle peculiarities. The source of information of the article includes Berg, Butakov, Dobromislov works.

Key words: fish, fishing, farming, craft, trade.

Қ.Б. Баудиярова*, Ж.М. Терекбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: bkb79@mail.ru

Оңтүстік өңір қазақтарындағы қосалқы кәсіптің дамуы

Сырдарияның төменгі ағысы балықшылық кәсібінің ерекше дамыған аймағы. Осы өңірлерде балық аулау ісімен ертеден қосалқы кәсіп ретінде айналысқан. Орыс қоныстанушыларының санының өсуі және 1901-1904 жылдары Орынбор-Ташкент темір жолының салынуы балық шаруашылығының дамуына көптеген мүмкіндік ашты. Еділ бойынан, Астрахань өңірінен балық аулауды, өңдеуді білетін мамандар, балықшылар келіп қоныстана бастады. Мақалада XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезінде жүргізілген саяхатшылар, зерттеу экспедициялардың материалдары сарапталынып, сол өңірдегі балықшылық дәстүрінің даму ерекшелігі қарастырылды. Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойындағы қазақтардың аймақтық ерекшеліктері назарға алынды. Патша үкіметінің балық кәсіпшілігіне байланысты жүргізген саясаты ең бірінші кезекте қазына мүддесінен туындады. Балық аулайтын жерлерді жалға беру және жекелерге сату жүйесінің жойылуы, сондай-ақ теңіздегі еркін балық аулауға рұқсат берілуі әр түрлі топ өкілдерінің балық кәсіпшілігімен айналасуына жағдай қалыптастырды. Ірі және ұсақ балық өндірісі иелерінің арасындағы күрес пен қарама-қайшылықтар мемлекет тарапынан заң арқылы реттеліп отырды. Алғашқы этнографиялық зерттеулер қатарына осы өңірде әскери басшылар мен әскери саяхатшылардың зерттеулерін жатқызуға болады. Әскерилердің зерттеулері қазақ жеріне Ресей билігін орнатуды көздеу мақсатында жүргенімен, сол кезеңдегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктерін анықтауға негіз болатын мәліметтер жүйесін қамтыды. Мақаланың дерек көзі ретінде Берг, Бутаков, Добромислов еңбектері қолданылды.

Түйін сөздер: балық, балықшылық, шаруашылық, кәсіп, сауда.

К.Б. Баудиярова*, Ж.М. Терекбаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: bkb79@mail.ru

Развитие вспомогательных промыслов у казахов южного региона

Нижнее течение Сырдарьи является особым регионом рыбного хозяйства. В течение длительного времени в этих регионах рыболовство занимало место второстепенного хозяйства. Увеличение числа русских поселенцев и строительство железной дороги Оренбург – Ташкент в 1901-1904 годы открыло множество возможностей для развития рыбного хозяйства. С Астраханского региона и прибрежных районов Волги начали заселяться рыбаки, специалисты рыбного хозяйства и рыбного производства в этот регион. В статье проанализированы материалы путешественников и исследовательских экспедиций в XIX – начале XX веков. Были приняты во внимание региональные особенности казахов. Политика царского правительства в отношении рыболовства была направлена, в первую очередь, на пополнение казны. Отмена системы аренды и приватизации рыболовных угодий, а также выдача разрешений на свободный лов рыбы в море создали условия для различных групп населения, занимающихся рыболовством. Конфликты и споры между владельцами крупных и мелких рыболовных хозяйств регулировались государством через законы. К первым этнографическим исследованиям в этом регионе можно отнести военных чиновников и военных путешественников. Целью военных исследований на казахской земле российскими властями была рекогносцировка, также это дало возможность в сборе информации об особенностях жизнедеятельности казахов. В качестве источников в статье были использованы труды Берга, Бутакова, Добромыслова.

Ключевые слова: рыба, рыбное хозяйство, промыслы, торговля.

Introduction

Traditional fishing of the Kazakh people was associated with the history of the formation of social and economic processes in the 19th – early 20th centuries. The Caspian and Aral Seas and the rivers flowing into them occupied the most important place in the Russian economy. In general, the development of fishing in the western and southwestern regions of Kazakhstan contributed to the formation of the first mechanisms of capitalist relations in the Kazakh steppe, the systematization of monetary and commodity circulation, and the further development of the economy in the region. Fisheries have become a driving force in the development of trade, paving the way not only to the domestic market of Russia but also to the markets of distant European countries. At the same time, as a result of the development of fishing in the Kazakh steppe, a transport system, infrastructure of railways, and many industrial enterprises were laid.

Materials and methods

The methodological basis of the article is given using comparative-historical, analytical, generalizing, and systemic methods. They were guided by the works of Russian travelers. This is because the role of Russian travelers in the study of the fishing industry of the Kazakh people was exceptional. The entry

of the Kazakh steppe into Russia required a study of its past, the definition of natural resources, and productive forces. Therefore, the agenda included the development of the wealth of the colonial outskirts, the identification and fundamental study of their resources. In this direction, great confidence was expressed in the Russian Geographical Society. Pursuing colonial interests, the tsarist government in the second half of the 19th century began to complete scientific expeditions of many local lore societies to the countries of the colonies, to collect materials on history, geography, statistics, ethnography, and natural science. In their works, they carried out not only geographical but also political and socio-economic analyses of the region.

Results and discussion

Fisheries in Kazakhstan have developed abundantly in the Syr Darya, Shu, Talas, and Aral Sea rivers. Before the arrival of Russian settlers in the Turkestan Territory, the inhabitants of the Syr Darya and the mouth of the Amu Darya were not engaged in fishing as a trade. Kazakhs fished along the Syr Darya, Uzbeks, and Karakalpaks in the Amu Darya only to have access, a mesh bag, and a fork. There was a lot of fish here. Among the types of redfish are sturgeon, white fish, prickly fish; blackfish species include carp, catfish, Alabuga, crucian carp. There were especially many of them in Ko-

saral, Tailak, Karabayly, Akbetkei, Mergentau, Moinak, Theremenbes, Urgenysh, Bogen. In the same way, fish was caught from the Syr Darya and many lakes (Maksheev, 1856). The Syr Darya was rich in fish. Sturgeon, catfish, fry, carp, pike, pike perch, roach, asp are grown here. But, except for the fishing company of the Aral Sea, where the Kazakhs were engaged in fishing and distributed products at the mouth of the river since 1847, sticky, salted fish caviar was supplied from Kosar, where the group of companies was located. Crossing the Syr River was impossible everywhere since the banks in some places were shallow and reed and many places were dug by a canal or trench (Nebolsin, 1855). Having mastered the lower reaches of the Syr Darya, Russian explorers first laid a waterway to the south. It passed through the named islands and gorges to the South Coast of the sea. Fishermen and fish traders used the developed method. Because it was dangerous for such ships and boats to swim in the open sea. The main means of transport for Kazakh fishermen were boats and rafts in summer, and sleds in winter. The boats were not big. For winter transport, each type of sleigh was used a lot. The number of fishermen is growing from year to year. They brought boats from Russia. Compared with local boats, they were comfortable fishing. The fishermen either bought them or rented them from the fishermen. With the advent of shipping in the Aral Sea and an increase in the number of sailing ships, cargoes were sent to the island by waterways. Kazakh fishermen fished in the Aral Sea and the Syr Darya River with a fork and a reed called "Kazbek". Also, Syrdarya Kazakhs fished with the help of the so-called "filtering" tool (Berg, 1900). Girshfeld and Galkin wrote: "The Kyrgyz (Kazakhs) fished from unusual reeds with wicker objects, the fish itself was like a beak (a long braid, a cone-shaped basket). For fishing in this way, a stand for a fish amulet was built from the river". Kazakh fishermen widely used boilers from shallow water bodies. They were settled in lakes, rivers, and also in the Aral Sea. In addition to a goose and a fork, fishermen made cotton netting, wire iron baits, and buckets from litter. V. V. Grigoriev described the methods of catching by the fishermen of the Aral Sea "fishing, similar to ours, was made from their own, Sorov". In winter, I caught fish in lakes with an instrument called "Ilme". Its appearance has a long iron handle and a pointed end that brings the swimming fish closer. It is quickly hung on bait or womb and dragged out onto the ice. Fishing nets: AU and heat have been versatile fishing tools for fishermen. Their mutual features in shape, size, names of parts. In winter, they caught fish us-

ing the Zhylym net. Russian fishermen caught fish with two net tackle and a fishing rod. The Kazakhs fished with wholesale-zhylym, AU-float, AU-three tiers. Also, Kazakh fishermen used a filter (water drain with a bucket tied to a long pole). They made a cord from the reed, placed it on the steps, and put the fish on it. At the same time, 10-12 people were united. Most often, they participated in the weaving of the mesh. In such conditions, the torus was a collective property, but sometimes it belonged to one person (Karazin, 1885).

Fishing in the late 70s received an impulse and made some progress after the arrival of more than a thousand Ural residents in the Turkestan Territory. They brought with them a cage, a fishing rod, a vent, etc. At the same time, Russian fish producers arrived. These fish traps were more suitable than local conventional tools. The documents of those years say that "despite the abundance of fish in these waters, the fishery fisheries, the first ones that we established, remained the first. There was no income to the treasury from the seizure of fish resources in the regions" (Berg, 1900). In 1885, the Governor-General of Turkestan was informed that the fishing was uncontrolled. Therefore, in 1884, local rulers considered several measures aimed at controlling fisheries in the Aral basin, in the lower reaches of the Syr Darya and the Amu Darya. Each fisherman had to buy a ticket for 2 rubles to get the right to fish. Heads have been appointed to monitor the implementation of the fishing order. Finally, the fish industry developed. Most of the caught fish, frozen and salted, was sent to Moscow.

Kazakhs could only go fishing if they received a ticket for it. Fishermen often united in artels. They sometimes reached up to 20 people. The most common type of artel consisted of 5-6 people. Each member of the artel bought 1 link of fish on credit for his share. Purchased was 5 rubles in money, how many fish were caught, the rest – in kind. But the price of the fish was determined by the fisherman himself. The fish was necessarily transferred to the person from whom the au was purchased. 5-6 people had to be involved in fishing in the artel. A w 80-100 meters long and 2 to 3 meters wide came out of it. But the Kazakhs could not use it properly. Therefore, it is better to use AU for 1-2 years, and sometimes only for one season. Fishing in winter was large, reaching 250-350 wide, 3 meters wide. It is knitted from a thick and durable thread. In the summertime, the price for it was necessarily more expensive than for a fishing rod. Winter auls reached 3-5 years.

The next type of fishermen, these were separate groups of fishermen, the catches of which were made

only for themselves. They hired fishermen, paid them 8-15 rubles a month. In addition, an out was put into operation. At the same time, the man gave half of them caught fish to his master. The fishing ticket was then given ay. A large number of fish in the fishery is associated with the confluence of the Syr Darya. If it was full, then there were a lot of fish. In the Syr Darya, fish were caught mainly from the side of the lower reaches of the Daria. This time interval is from the end of April to September, and in April, fishing was prohibited. At this time, special supervision was intensified. In summer, the cheese was used to catch prickly fish, catfish, and crucian carp. The autumn fishing season started in October. At this time, other fish hunted for bream along with fish. For example, a professionally significant pike perch was caught in the sea only along the river. The catching of valuable fish was carried out only in the period from April to June. Autumn fishing from the lake started in October. There is no limited time for fishing in the river. It is caught from a month to six months. However, the first half of September and October begins after the freezing of these fishing rivers. Usually, AU is laid two or three times a day. Carp, bream, catfish, pike perch are caught (MKZ. Sir_Darinskaya oblast. Perovskii uezd, 1912).

One of the sources giving information about the fishery in the lower reaches of the Syr Darya is the record of the captain of the General Staff Shultz in 1846, according to which the fishermen, like the farmers, were semi-sedentary. A small growth of reeds on the banks of the Syrdarya crossings, such as Talboget, Khanotkel, created favorable conditions for the development of fishing. On the surface of the river, he went fishing in a raft, put a cone-shaped net. And near the shores, densely overgrown with reeds, there was a warehouse-vessel filled with water, storing freshly caught fish. The threads of the fishing tackle are woven from the kenderler that grows on the island.

Syrdarya nomads started fishing after settling for the winter as an auxiliary feed for fishing. The fishing gear was a fork, ay, a hanger. The harness was made by attaching a Horse Tail Ridge to a long stick. Having sent the hook into the water, Kazakh lays down on the ground, slowly waits for the fish to fall on the hook, and pulls it out when the hook moves. By winter, when the fish comes to the water edge, retains water, and throws it on the shore, the second person collects, – says G. Zagryazhsky (Fishery Bulletin, 1915). In the Syrdarya region, fishing became widespread after the arrival of Russian settlers. Nevertheless, fishing has long been an

auxiliary occupation of the Kazakhs who inhabited this region. According to a legend widespread in the mouths of the country, AulieKarmakshy Ata (lived around 1630-1710, real name Zhusup, sometimes called Daulen) dug up land near the banks of the Syr-boyi, lived there, built fishing rods, fished, and was engaged in fishing. With the fish found, the whole village, there was a mound in the country, and the hungry, walking people. Later, the Karmakshy region was named after this person. During the construction of the saint's grave, a tombstone was erected and a sign was installed. The legend about the mouth of the country is connected with the fact that Aulie became Karmakshy Ata, who was engaged in fishing.

N. Ostroumov's article "On fishing in the lower reaches of the Syr Darya and on the Aral Sea" provides extensive information about the circumstances of fishing in the lower reaches of raw materials and on the island. Based on this article, the fishing zone in the lower mouth of the Syrdaryariver is divided into three parts. The first zone occupies 12 kilometers from the mouth of the Aral River, the third zone is 3 kilometers, and the second zone is 3 kilometers from the indirect branch of the Syr River, which flows into the Aral Sea. Here fish are caught with nets ranging from 60 cm to 80 cm long. It goes out on a boat to build a cage, collect. The fish intake is calculated by the number of boats. In the first zone, there were from 40 to 50 boats, in the second – from 80 to 100 boats, in the third – from 200 to 300 boats. In the Aral Sea, fish were caught with a net called "Akanksha" and a net woven of threads. The length of the Akanksha was 9 Sazhin, the width was 1 Sazhin, and the length was 3 Sazhin. Here, fish inputs were calculated for fishing communities. Each of the 20 fishing associations numbered 80 ahanshes, that is, about 800 ahanshes were created in the eastern part of the Aral Sea per day (Ostroumov, 1888).

The cages and traps were strung along a single strand and attached to a slider. The fish was collected three times a day in the morning and the evening. If the caught fish is a fry, then the net inside the water, formed in the bay, is sent to the fence. Pike perch, carp, crucian carp, pike are exported to the Kazalinsky and Orenburg markets without being sent to the net. The caught fish is salted, laid on top of the cloth, and sold after the water has drained off. The dorsal fin of a large fish is taken separately, squeezed, and dried in the sun. In total, there were 320 boats in the three regions, each net caught an average of

80,000 fish per day, with an input of 80 fish. In 1886, 274 boats operated in this region, in 1900 – 1284, at the mouth of the Syr Darya – 400. In 1901, the number of boats increased 5 times. This year, 1,500 boats were operating on the eastern side of the sea. Caviar was more expensive than fish. 1 pood caviar was estimated at 4 rubles. In the Association of Fishermen, a leader and an assistant were elected, who monitor the order of work, negotiate with buyers. 100 fry weighed 95 pounds, of which 5 pounds of caviar, 5 pounds of the dorsal fin of the fish. It can be seen from this note by N. Ostroumov that fish farming in the lower reaches of raw materials and on the island has become the main fishery in this region (Fish and seal fishery in Mangyshlak uezd, 1903).

The fact that the method of fishing with nets is widespread in the raw material was also mentioned in the article "Hunter's Footprints". I. Geyer spoke about the development of fish farming among the Kazakhs at the end of the 19th century in his voluminous article "Turkestan wanderings." The construction of the Orenburg-Tashkent railway led to the further development of fish farming in the Aral Sea and raw materials. In 1895, one fish was sold to Orenburg merchants for 3 rubles 60 kopecks. Tor, ay, the boat was often prepared by the fishermen. Fish was sometimes exchanged for Russian merchants for such products as flour, salt. Permission in 1896-1897 cost 13 rubles 80 kopecks. To the government treasury from island fishermen for 9 months received 297 rubles, that is, 144 percent of the income per year (Turov, 1906).

The cost of raw materials for making the netting, boats amounted to 20 pounds of trellis – 11 rubles, 15 pounds of scrap wood bark holding the net on the surface of the water – 60 kopecks, 10 pounds of trellis – 2 rubles, 2 pounds of burnt ceramics, immersing the net in water – 90 kopecks. Making a common net took 18 rubles 20 kopecks. And for making a boat: firewood and firewood – 12 rubles, oil, and so both, firewood fastened together – 1 ruble, oars – 30 kopecks, three oars – 40 kopecks, for the boat a total of 13 rubles 70 kopecks were needed, – says and. Geyer. Vladimirov "in the author's article" Kyrgyz ingenuity "showed fishing as a newfangled profession of cheeses and Aral Kazakhs". The period of hunting for bream began in October. At this time, the paws float from the island to the Syrdarya. On average, 10-12 thousand bream were caught in 2-3 days. In 1905, it became known that Kazakhs named IsambayKairovich caught 40,000 bream in one day»,- it can be seen

that the development of fishing as trade has reached a significant degree (Blaramberg, 1884).

Fishing in the Aral Sea region has gradually turned into a large-scale economy. Fishing area 60,000 sq. From the Aral Sea and the Syrdarya river. "I don't know," he said. This area is located from the Chinaz to the confluence of the Syr Darya into the Aral estuary. Having researched the fish industry of the Aral Sea region for the first time, in 1886 the Russian scientist A.M. Nikolsky. As a result of the study, the scientist found that in 1899 fishermen in the Aral basin caught 125,000 poods of fish worth 305,000 rubles, fishermen on the eastern coast of the Syr Darya – 185,000 poods worth 576,000 rubles, i.e. caught 300,000 poods of fish in the amount of 100,000 rubles. The profit received by the state as a result of fishing from the Aral Sea basin also began to grow every year.

The complete collection of fish in the island's basin dates from 1900-1901. LS became known as a result of an expedition led by Berg. Fishery laws issued by the Turkestan General Government forced fishermen to work according to a certain system. For each fish sold without permission, a fine of up to 10 rubles was paid. A. Dobrosmyslov's 1912 manuscript says: "There are 25 fishing lakes in the Kazaly region, the largest is Kamyshybas. A fishing ticket from the lake costs 9 rubles 45 kopecks. In recent years, 3000 rubles have been received from fishing in the treasury. Fishing is prohibited from Lake Kamystybas from January 1 until the water freezes next year, from the Karakol, Shomishkol, Makpal lakes from March 1 until the water freezes next year, in other lakes of the Kazalinsky district until October 1, "the message says. From Kazaly station in 1900, 54008 poods of fish were sent in 1906, 177499, in 1907 – 185375. A. According to I. Dobrosmyslov, in 1910, there were 14000 fishermen in Kazalinsky district» (The first general census of the intensification of the Russian Empire in 1998, 1906).

N. Gavrilov in his work «Resettlement business in the Turkestan Territory» On fishing in the Perovsky district wrote: "fish farming was one of the important professions for both Kazakhs and Russians. Fish is caught in lakes when the ice freezes. Carp, ruble, pike, pike perch is caught. About the fisheries of the Kazalinsky district: "In the district, fisheries developed to a large extent along the Kazalinsky district of the Syrdarya and the Aral Sea. There are 25 fishing lakes in the Uyezd, one of which is Lake Kamystybas. The opening in 1906 of the Orenburg-Tashkent railway, the station

“Aral Sea” influenced the development of fisheries and shipping. Until 1845, that is, before the arrival of the Russians, the Kazakhs in the lower reaches of the raw materials did not engage in fishing. Local Kazakhs worked in the fishing industry on the island, at the dam, in Karashukat. From the Aral post in 1905 – 13364 poods, in 1906 – 37381 poods, in 1907 – 85046 poods. 2 million dollars in 1907 from the lower reaches of the cheese and the eastern region of the Island, 1909 4 million fish were sold at the wheel (Veshnyakov, 1894).

The Kazakhs, who switched to fishing, began to build their winter quarters on the banks of the Syr Darya and Kuandaria rivers. Kazakh fishermen met mainly in the Mukhtyndavolost of the Kazalinsky district. According to statisticians, in 1910 23.3% of the Kazakhs of the Perovsk district were engaged in fish farming, in 1911 – 34.4% of the Kazakhs of the Kazaly district or 5010 people, in 1910 – 14 thousand people in the Syr-Aral region (Nikolsky, 1916).

In Kazalinsky district, fish farming is more developed than in Perovsky district, where the prosperity of fishing affected the proximity of the Aral Sea, the presence of a railway station, and a great demand for fish products from Orenburg and Irgiz. We can say that with the arrival of Russian settlers, fish began to turn into a commercial source. In winter, Ural merchants loaded fish on sleds to Orenburg and the Urals. The growth in the fish trade has also pushed up fish prices. The fishing period was also associated with the rise of the Syr Darya water. When the water of Daria increases, a lot of water flows into the river, and the fish also ends up in the lake. The fishing period is from late April to September. The autumn period began in October. In summer they caught sturgeon, catfish, crucian carp, in autumn they caught bream, pike perch, pike perch. Fishing from the sea. Akhansha, netting, fishing rods are very rarely inserted into the sea. Fishing from the sea was effective from April to June 1. The first half of September and October are beneficial for fishing from the lake. Fishing after freezing ice on the surface of the lake has become effective for using the simplest type of fishing gear (MKZ. Sir_Darinskaya oblast. Kazalinskii uезд, 1913).

Conclusion

At the beginning of the 19th century, the involvement of the Kazakh land in the field of capitalist relations led to numerous changes in economic life. Since ancient times, new types of crafts began to appear in the life of the Kazakhs, whose main farm was cattle. In the old days, fish obtained exclusively for domestic consumption, with the arrival of the Russian colonialists in the region, became a source of wealth and improved the production path. Changes in the economy of the Kazakh steppe ultimately depend on market relations. The involvement of Kazakhstan in the economic system of Russian capitalism was carried out under the conditions of a tough military-colonial regime established by the tsarist government in the region.

From the beginning of the 19th century, the government began to manage the fishing industry. The management of fishing and hunting in the Russian Empire and the development of fishing grounds were carried out by the Ministry and the Department of State Property. All legislative acts related to the fishing industry have passed through the Ministry of Land Management and State Property. Such a policy, pursued by the tsarist authorities in connection with fishing, not only protected the interests of the fishing industry, but also contributed to an increase in income from fishing, and also developed the free sea fishing industries. Thus, the policy pursued by the tsarist government in connection with fishing was primarily based on the interests of the treasury. The cancellation of the system of lease and sale of fishing grounds to private individuals, as well as the issuance of permits for free sea fishing created conditions for representatives of various groups to engage in fishing. The struggle and contradictions between the owners of large and small fish production were regulated by laws from the state.

The work was carried out according to the scientific project “AP08856696 - Ethnographical and geoarchaeological study of agro-pastoral landscapes of desert deltas of Kazakhstan: historical phases of occupation and abandonment”

References

- Berg L.C. (1900). Ryby i rybolovstvo v uctyah Cyr-dari i Aral'kom more [Fish and fishing in the mouths of the Syr-darya and the Aral Sea]. Sankt-Peterburg: Printing house of Iandora Golberg, 1900. 389 p.
- Blaramberg M.F. (1884). Voenno-statisticheskoe obazrene zemli kirgiz-kajcakov Vnutrennyi Bukeivcki i Zauraltckii Maloi Ordyy Orenburckogo vedomoctva [Military-statistical outlook of the land of the Kirghiz-Kayceks Inner Bukeivsky and Zauraltsky of

the Small Horde of the Orenburg department] // Military-statistical outlook of the Russian Empire. V.12. Part 3. Sankt-Peterburg, 1884. 342 p.

Karazin N.N. (1885). Nizhnee techenie Cyr-Dari [Lower course of the Syr-Darya]. II. Tashkent // ZhR. 1885. V.10. S.167-176.

Maksheev A.I. (1856). Opicanie nizovev Cyr-Dari [Description of the lower reaches of the Syr-Darya]. Sankt-Peterburg: In the printing house Imp. AN., 1856. 80 p.

MKZ. (1913) Sir_Darinskaya oblast. Kazalinskii uезд. Glavnoe upravlenie zemleustroistva i zemledeliya Pereselencheskogo upravleniya [Syr-Darya region. Kazaly district. Main Directorate of Land Management and Agriculture of the Resettlement Administration]. Tashkent: Tipo_litografiya V.M.Ilina. 1913. 148 p.

MKZ. (1912) Sir_Darinskaya oblast. Perovskii uезд. Glavnoe upravlenie zemleustroistva i zemledeliya Pereselencheskogo upravleniya [Syr-Darya region. Perovsky district. Main Directorate of Land Management and Agriculture of the Resettlement Administration]. Tashkent: Tipo_litografiya V.M.Ilina. 1912. 190 p.

Nikolsky A.M. (1916). Actrahanckie moreckie lovcy: ctatistiko-ekonomicheckoe opicanie [Acrahanian sea fishermen: a statistical and economic description]. Sankt-Peterburg, 1893. 1916. 210 p.

Nebolsin I.I. (1855). Ocherki torgovli Roccii co Crednei Aziei [Essays on trade between Russia and Central Asia] // ZIRGO. K.10. Sankt-Peterburg: In the printing house Imp.AN, 1855. 442 p.

Ostroumov N. (1888). O ribolovstve v nizovyah Sirdari i na Aralskom more [Fishing in the lower reaches of the Syr Darya and on the Aral Sea] // TV. 1888. N.45. S.178-182.

Pervaya vceobshchaya perepic nacileniya Rocciickoi imperii 1998 g. (1906). [The first general census of the intensification of the Russian Empire in 1998]. V.1. Sankt-Peterburg, 1906. 140 p.

Turov A. (1906). Tyuleni promysel na Kacpij [Seals fishery on Kacpiy] // Aktrakhansky leaf. 1906. N.237. S.9-37.

Vecnik rybopromyshlennosti (1915). [Fishery Bulletin]. N.6. S.239-252.

Rybnyi i tyuleni promysel v Mangyshlakckom uезде (1903). [Fish and seal fishery in Mangyshlak uезд] // Zakapiyskiy Obozreniye. 1903. N.115. S.21-35.

Veshnyakov V.I. (1894) Ribolovctvo i zakonodatelctvo. [Fisheries and legislation]. Sankt-Peterburg, 1894. 250 p.

Ж.Р. Утубаев* , **М.С. Шагирбаев**

Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: utubaev_z@mail.ru

ОСТЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ МАВЗОЛЕЕВ БАБИШМОЛИНСКОГО ОАЗИСА

В статье анализируются остеологические материалы, найденные в мавзолеях Бабишмолинского оазиса. В ходе археологических раскопок, проведенных в двух мавзолеях, обнаружен 151 экземпляр останков млекопитающих и одна кость птицы. При изучении коллекции были описаны: состав элементов скелета каждого вида, раздробленность каждого элемента, состояние эпифизов – приросли или не приросли эпифизы на трубчатых костях, состояние зубной системы. Методом археозоологии проведены биометрические измерения черепа корсака (*Vulpes corsac*). В результате археозоологического анализа костных останков выявлено 8 видов животных, одна птица и элементы костей человека. По количеству костей на первом месте находятся кости лошадей, на втором месте – кости мелкого рогатого скота (овец-коз). В мавзолее Акшункыр встречаются все виды домашних животных, хотя общий костный материал невелик. В мавзолее Егистик были обнаружены два вида домашних животных, а также кости хищных животных и птиц. По мнению авторов статьи, останки животных, найденные в мавзолеях Акшункыр и Егистик, связаны с обрядами древних времен. Вопрос об обнаружении костей хищных животных и птиц, наравне с домашними животными остается открытым. Проведен сравнительный анализ костей животных в аналогичных погребениях и рассмотрены их видовые особенности.

Ключевые слова: Чирикратская культура, Жанадария, Бабишмолинский оазис, мавзолей, погребальный обряд, кости животных, археозоология, млекопитающие, остеометрия.

J.R. Utubaev*, M.S. Shagirbaev

Institute of Archeology named after A.Kh. Margulana, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: utubaev_z@mail.ru

Osteological materials from the mausoleums of the Babishmola oasis

The article analyzes the osteological materials found in the mausoleums of the Babishmolinsky oasis. During archaeological excavations in two mausoleums, 151 specimens of mammalian remains and one bird bone were found. When studying the collection, the following were described: the composition of the elements of the skeleton of each species, the fragmentation of each element, the state of the epiphysis (accretion-not accretion), the state of the dental system. Biometric measurements of the Korsak skull (*Vulpes corsac*) were performed. As a result of the archaeozoological analysis of the bone remains, 8 animal species, one bird and elements of human bones were identified. According to the number of bones in the first place, there are the bones of horses, the bones of small cattle (sheep-goats) in the second place. All kinds of domestic animals are found in the Akshunkyr mausoleum, although the total bone material is small. Two types of domestic animals, as well as the bones of carnivorous animals and birds, were found from the Egistik mausoleum. According to the authors of the article, the remains of animals found in the mausoleums of Akshunkyr and Egistik are associated with the rites of ancient times. The question of finding the bones of predatory animals and birds, along with domestic animals, remains open. A comparative analysis of animal bones in similar burials and their specific features is carried out.

Key words: Chirikrabit culture, Zhanadaria, Babishmola oasis, mausoleum, burial rite, animal bones, archaeozoology, mammals, osteometry.

Ж.Р. Утубаев*, М.С. Шагирбаев

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: utubaev_z@mail.ru

Бәбішмола оазисіндегі кесенелерден табылған остеологиялық материалдар

Мақалада Бәбішмола оазисіндегі кесенелерден табылған жануар сүйектері талданады. Археологиялық қазба барысында екі кесенеден 151 дана сүтқоректілер және 1 дана құс сүйегі табылған. Коллекцияны зерттеу барысында: әрбір жануар түрінің қаңқа элементтері, әрбір

элементтің бөлшектену үдерісі, эпифиздердің өсіп, жетілу жағдайы (өскен немесе өспеген), тіс жүйесінің жетілу жағдайы сипатталды. Археозоологиялық тәсілдерге сәйкес, қарсақтың (*Vulpes corsac*) бас сүйегіне биометриялық өлшемдер жүргізілді. Сүйек қалдықтарды археозоологиялық талдау барысында, 8 жануар түрі, бір дана құс сүйегі және адам қаңқасының сүйек элементтері анықталды. Саны жағынан жылқы сүйектері бірінші орынды алып отыр, сүйектерінің саны жағынан екінші орында қой сүйектері алады. Ақшұңқыр кесенесінен табылған сүйектер аз болғанымен, үй жануарларына тиесілі барлық түрі кездеседі. Егістік кесенесінен үй жануарларының екі түрі мен жыртқыш жануарлардың сүйектері және жеке құс сүйегі анықталды. Мақала авторларының ойынша, кесенелерден табылған жануар сүйектері көне дәуірдегі ғұрыптармен байланысты. Дегенмен, жыртқыш жануарлардың бас сүйектері мен құстың бас сүйегіне қатысты мәселе басы ашық күйінде қалып отыр. Бәбіш мола оазисіндегі жерлеу орындарына ұқсас жерлеулерден табылатын жануар сүйектері мен олардың түр бойынша ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жүргізілді.

Түйін сөздер: Шірік рабат мәдениеті, Жанадария, Бәбішмола оазисі, кесене, жерлеу ғұрпы, жануар сүйектері, археозоология, сүтқоректілер, остеометрия.

Введение

Река Сырдарья – одна из крупных рек Центральной Азии, берет свое начало в Тянь-Шаньских хребтах. Тот факт, что наибольшая часть нижнего течения реки Сырдарья протекает на территории нынешней Кызылординской области, является очень важной особенностью ее географического положения. Формирование древних культур на территории Казахстана и Центральной Азии по большей части связано именно с этой водной артерией.

В нижнем течении воды Сырдарьи разделяются на многочисленные извилистые русла и образуют обширную дельтовую область, режим обводнения которой в различные исторические периоды изменялся.

Вторую половину I тыс. до н. э. следует считать одним периодом расцвета культуры населения низовьев Сырдарьи, который происходит в районах среднего и нижнего течения Жаныдарьи в западной части древней Инкардарьинской дельты, то есть на юго-западе древней сырдарьинской дельты. В это время основной сток в Аральское море проходил по Жаныдарье, которая в определенные периоды времени соединялась с северной Акчадарьинской дельтой Амударьи. Именно в этот период благодаря весьма благоприятной экологической и гидрографической ситуации на этой территории сложились все условия для формирования и развития комплексной культуры, хозяйственно-экономической основой которой было ирригационное земледелие в комплексе с отгонным скотоводством.

Чирикратская археологическая культура представлена различными категориями археологических памятников – крупные укрепленные городища, крепости, неукрепленные поселения «хуторского» типа, производственные центры,

могильники и своеобразные погребальные сооружения, так называемые «крестовины». Основным объектом исследования в 2015 году одним из объектов исследований экспедиции стал оазис Бабиш-Мола.

Бабишмолинский оазис включает в себя городище Бабиш-мола 1 и погребальные комплексы, расположенные между боковыми руслами Жанадарьи и окруженные комплексом сельских поселений, тянущиеся в широтном направлении на 30 км и в меридиональном – на 15–20 км. От поселений сохранились остатки построек, прослеживающихся на местности либо в виде планировок, покрытых россыпью керамики, либо в виде невысоких бугров. В окрестности Бабиш-молы выявлены следы около двухсот поселений, из которых более ста могли существовать одновременно (Андрианов, 1969: 198-199). Также к Бабишмолинскому оазису относятся погребальные сооружения: сырцовые мавзолеи. Известно, что в чирикратской культуре более двух десятков этих сооружений, располагавшихся изолированно друг от друга и на некотором расстоянии от поселений (05-15 км). Из них под руководством ХАЭЭ С.П. Толстового и ЧРАЭ Ж. Курманкулова раскопано более двадцати памятников (Толстов, 1962: 136-204; Курманкулов, Утубаев, 2017а: 199-203).

В 2020 году Чирикратская археологическая экспедиция проводила исследования на территории Бабишмолинского оазиса. В составе оазиса к подобным памятникам относятся мавзолей Акшункыр и неоднократно перестраивавшийся наземный мавзолей Егистик.

Материалы и методы

Все кости были найдены в раскопках мавзолеев Акшункыр и Егистик. Всего обработаны

151 кость млекопитающих и 1 кость птицы, среди которых 145 (96%) костей определены по видам (табл. 1). При изучении костных материалов выявлено 7 видов животных – *Equus caballus* L., *Bos taurus* L., *Ovis aries* L., *Capra hircus* L., *Camelus bactrianus* L., *Vulpes vulpes* L., *Vulpes corsac* L. и один вид птицы (*Aves indet.*).

Описание материала проводилось по стандартным методикам: определялся видовой состав, состав элементов скелета каждого вида, возрастные особенности костных остатков, характер раздробленности. Сильно фрагментированная кость птицы определялась как «птица неопределимая» (*Aves indet.*). В описаниях анатомических особенности костей был использован труд А.И. Акаевского (Акаевский, Юдичев, Селезнев, 2005: 78-120). Измерение костей и обработка результатов морфометрического анализа проводились по стандартным методикам. Кости крупного и мелкого рогатого скота (овца и коза) измерялись по методике А. Дриш (Driesch, 1976: 56-101).

Возрастной состав определялся по состоянию зубной системы – прорезыванию и смене зубов. Для этого использовались верхние и

нижние челюсти и их фрагменты. Кроме того, при определении возраста животного по сравнению эпифизов трубчатых костей применялись методы В. И. Цалкина (Цалкин, 1967: 114-120.). По степени раздробленности кости разделены на две группы – целые и фрагменты. В таблице 2 к «целым» костям отнесены все целые кости; кости запястья и заплюсны, лучевые, плечевые кости, ребро, нижние челюсти, отдельные зубы, таранные кости и целые фаланги (табл. 2).

Для анализа соотношения отделов скелета кости каждой группы домашних копытных были сгруппированы следующим образом. Отдел «Голова» включает кости черепа, нижнюю челюсть, подъязычную кость. «Туловище» включает позвонки, ребра и грудину. «Верхний отдел конечностей» включает лопатку, таз, плечевую, лучевую, локтевую, бедренную, берцовую кости и коленную чашечку. К «Нижнему отделу конечностей» отнесены карпальные и тарзальные кости, пястные, плюсневые и метаподиальные кости, сесамовидные кости и фаланги 1-3. Единичные кости имеют следы погрызов хищными животными.

Таблица 1 – Видовой состав костных остатков из мавзолеев Акшункыр и Егистик

Виды животных	Количество костей/особь	Количество костей в %
Лошадь – <i>Equus caballus</i>	68/3	51,5
Овца – <i>Ovis aries</i>	33/6	25,0
Коза – <i>Capra hircus</i>	16/2	12,1
Овца-коза – <i>Ovis et Capra</i>	1/1	0,7
Крупный рогатый скот – <i>Bos taurus</i>	2/1	1,5
Верблюд – <i>Camelus bactrianus</i>	1/1	0,7
Лисица – <i>Vulpes vulpes</i>	8/1	6,0
Корсак – <i>Vulpes corsac</i>	3/1	2,2
ВСЕГО	132/16	100,0
Человек	12	
Млекопитающие (не определимые)	7	
Птица – <i>Aves indet.</i>	1	

Результаты и обсуждения

Описание раскопа

Мавзолей Акшункыр расположен в 16 км к западу от городища Бабиш-мола. Памятник относится к наземным мавзолеям (рис. 1). На могильнике зафиксировано 3 мавзолея. Все они неправильной округлой формы, диаметром от 12

до 25 м, высотой от 1,20 до 5 м. Стационарные раскопки на памятнике были начаты в 2019 году. В полевом сезоне 2020 года нами был исследован еще один мавзолей (мавзолей №2). Мавзолей представляет собой круглое в плане сооружение, диаметром 17,5 м, разделенное на два сектора. Сохранившаяся высота – 2–3 м. Данный памятник был возведен на глиняном стилобате. Вход

располагался в северо-западной и в южной стенах. Их ширина составляет 1,60 м и 1,8 м. Толщина стен – 1,2 – 1,7 м, они сложены из чередующихся слоев пахсовых блоков, комков глины и рядов сырцового кирпича. Все стены обмазаны толстым слоем глиняных обмазок, на которых определяются четкие следы дождевых потеков. Внутри здания имеются два помещения, разделенных стеной, простирающейся с запада на восток. Ширина входов, соединяющих помещения между собой, составляет 1,65 м. Во время раскопок в западной части мавзолея при зачистке была выявлена прямоугольная конструкция размером 4 x 1,5 см и высотой 20–60 см. Конструкция сложена из сырцового кирпича. Его размер 42x28x8; 38x30x8,5 м; 45x30x10 м. Ориентировка углов алтаря – СЮ-ЗВ. По нашему мнению, глиняная конструкция могла служить алтарем, на который сверху ставили посуду. К югу от алтаря были обнаружены человеческие кости, также встречаются кости животных. В восточной части помещения в северо-восточном углу также найдены плохо сохранившиеся человеческие кости. Здесь же была обнаружена посуда, сделанная из кожи. Среди находок в данном мавзолее вместе с костями были найдены железный нож, колчаный круг из железа, изделия из кости с тиснением снаружи, остаток ткани. В ходе раскопок также был найден ритуальный керамический сосуд, характерный для чирикратского комплекса.

Мавзолей Егистик расположен в Бабишмолинском оазисе в 20 км к югу от городища Бабиш-мола (рис. 2). Мавзолей округлой формы, диаметром от 12,5 м, высотой от 1,4 м. Памятник представляет собой наземный мавзолей. Внутреннее пространство разделено на четыре камеры. Длина разделяющей внутренней стены – 11,5 м, толщина внутренней крестообразной стены – 1,55x1,65 м. Есть три входа из комнаты в комнату. Ширина въезда с северо-запада на юго-запад составляет 1,5 м, с юго-запада на юго-восток – 1,4 м, с юго-востока на северо-восток – 1,45 м. Камеры были заполнены намывными песчано-глинистыми слоями с включением большого числа фрагментов человеческих костей, перемешанных с кусками камышовых настилов, обломков дерева (в том числе фрагментов деревянных гробов и носилок с резными плашками и просты). Погребения на носилках или в решетчатых гробах известны как в Поволжье, так и в Средней Азии, с IV в. до н.э. (Мошкова, 1963: 22, таб. 3,10; Сорокин, 1961: 134, табл. XII; Вайнберг, Левина, 1968: 71–74, рис. 30;). Надо

отметить, что различные детали таких носилок и гробов встречаются в мавзолее Бабиш-мола 2, Чирик 2, Баланды 2, а также в мавзолее Мынарал (Вайнберг, Левина, 1993: 37–56; Утубаев, 2013: 28–35). Среди них было обнаружено большое количество костей животных, керамические и деревянные сосуды, стеклянные бусы, костяные и железные застежки, фрагменты железного ножа, наконечники стрел, бронзовое зеркало и золотая серьга и т.д. Остатки погребального инвентаря позволяют датировать данный мавзолей в пределах IV – II вв. до н.э.

Мавзолей Акиункыр. Всего изучено 25 экз. костей, среди них 18 костей определены до вида. В ходе раскопок выявлены что кости животных были перемешаны с костями человека. После археозоологической обработки стало известно, что 6 экз. принадлежат домашним животным, а 12 экз. принадлежат человеку. Из-за сильной фрагментарности остальных костей не удалось определить до вида. Хотя по признакам они все принадлежат млекопитающим (Mammalia). Анализ соотношения отделов скелета домашних животных показывает, что кости можно отнести к трем отделам: туловища (2 экз.); проксимальный (1 экз.) и дистальный части конечностей (3 экз.). Кости по сохранности разделены как целые (3 экз.) и фрагменты (3 экз.).

Крупный рогатый скот – *Bos taurus* L. Этому виду принадлежат 2 кости, возможно, от 1 особи. Обе кости фрагментированы. От реберной кости (*os costale*) сохранены угол (*angulus costae*) и частично тело (*corpus costae*) и принадлежат ребрам (у жвачных из 13 ребер 8 истинные). От плюсневой кости (*metatarsus III-IV*) сохранены только фрагменты диафиза (*corpus*). Плюсневая кость по признакам сохранности была свободна от дистального эпифиза. Известно, в частности, что процесс срастания нижних эпифизов метаподий с телом кости завершается к 24–28 месяцам (Цалкин, 1967: 118–119).

Лошадь – *Equus caballus* L. Среди домашних копытных этому виду принадлежат 2 кости, минимум от 1 особи. Ребро лошади целое, из правой части тела. Венечная или вторая фаланга (*Ph-2*) целая, принадлежит передним конечностям (*anterior*). Обе кости принадлежат к взрослому животному.

Верблюд – *Camelus bactrianus* L. Обнаружена одна целая таранная кость.

Мелкий рогатый скот – *Ovis aries* L. et *Capra hircus* L. Обнаружен фрагмент диафиза плечевой кости. Из-за отсутствия (кость раздроблен) дистального эпифиза не удалось определить точную

видовую принадлежность. У плечевой кости дистальный эпифиз сросся с телом, то есть кость принадлежит взрослому животному.

Человек. Кроме костей домашних копытных были найдены кости человека (12 экз.). Кроме второго фаланга, все остальные кости в плохой сохранности. Элементы скелета следующие: дистальный и проксимальные части плечевой кости (2 экз.), диафиз бедренной кости (1 экз.), фрагмент тела и ость лопатки (1 экз.), фаланги пальцев (5 экз.), тело позвонка (1 экз.), угол и тело ребра (1 экз.), фрагмент локтевой кости (1 экз.). Все кости происходят от одного индивида.

Мавзолей Егистик. Всего изучено 126 костей млекопитающих и все определены до вида (табл. 2). Среди костного материала кроме домашних копытных имеются кости лисицы и корсака, а также череп птицы. Точный вид птицы определить не удалось. При изучении коллекции были описаны: состав элемента скелета каждого

вида, раздробленность каждого вида, состояние эпифизов (прирос – не прирос), состояние зубной системы. Кости имеют хорошую сохранность, костное вещество плотное, поверхность костей без следов выветривания. У некоторых костей имеются следы погрызов хищными животными. Почти все определимые до рода кости и вида костные остатки принадлежат домашним копытным (91,2%). Среди них большую часть – 66 (52,3%) – занимают кости лошади. Второе место по количеству костей занимает овца – 33 (26,1%), на третьем месте находится коза – 12,6%. Костный материал сильно не фрагментирован (49,3%) и не является типичным «кухонным» остатком. Нужно отметить, что доминирующей возрастной группой у домашних копытных является группа взрослых особей. Части туш разных видов домашних копытных использовались по-разному, о чем свидетельствует соотношение остатков разных отделов скелета.

Таблица 2 – Элементы скелета домашних и диких животных из мавзолея Егистик. Глубина – 40-60 см

Элементы скелета	Овца		Коза		Лошадь		Лиса		Корсак	
	Ц	Ф	Ц	Ф	Ц	Ф	Ц	Ф	Ц	Ф
Cranium	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Mandibula	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0
Dentes	0	0	0	0	0	0	7	0	0	0
Costae	0	0	0	5	38	26	0	0	0	0
Scapula	0	10	0	4	0	0	0	0	0	0
Humerus	0	6	0	4	0	0	0	0	0	0
Ulna	11	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Tibia	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0
Talus	4	0	2	0	0	0	0	0	0	0
Metatarsus	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
ВСЕГО	15	18	3	13	36	28	7	1	3	0
	33		16		66		8		3	
	126									

Лошадь – *Equus caballus* L. Этому виду принадлежат 66 костей от 2 особей. При изучении костей оказалось, что все кости животного относятся к трем элементам скелета: ребро (*costae*) – 64 экз., лучевая кость (*radius*) – 1 экз., плюсневая кость (*Mc III*) – 1 экз. У лучевой кости оба эпифиза приросли. У плюсневой кости дистальный эпифиз имеется. Соединение суставных пазух реберных костей с корпусом ребер полностью завершено. Бугорки (*tuberculum costae*) и меди-

ально-латеральные суставные фасетки головки ребра (*facies articularis capitis costae et facies articularis tuberculi costae*) полностью срослись с телом. Это доказывает, что данные кости принадлежат взрослому животному.

Овца – *Ovis aries* L. Овце принадлежат 33 кости, минимально от 6 особей. Подавляющее большинство костей (54,5%) раздроблены. Элементы скелета следующие: лопатки (*scapula*), плечевая кость (*humerus*), лучевая кость (*radius*),

берцовая кость (*tibia*), таранная кость (*talus*). Количественный состав костей неравномерный, например, среди выше названных элементов скелета 10 экз. являются лопаткой, 11 экз. лучевой кости, 6 экз. плечевой кости, 4 экз. таранной кости и 2 экз. Из шести плечевых костей две свободны от верхних эпифиз. Из 11 лучевых костей 4 свободны от нижних эпифиз. Эти данные доказывают, что забой этих животных происходил около трех лет.

Коза – *Capra hircus* L. Козе принадлежит 16 костей, минимально от 2 особей. Среди отделов скелета преобладают кости из туловищ, верхней части конечностей. У всех плечевых костей проксимальные эпифизы отпали. Берцовая и таранная кости сохранены целыми.

Птица – *Aves indet.* Данному виду принадлежит череп с плохой сохранностью.

Лиса – *Vulpes vulpes* L. Данному виду принадлежат восемь остатков – фрагмент нижней челюсти (резцовая часть и межальвеолярный край) и зубы (7 экз.).

Корсак – *Vulpes corsac* L. Обнаружены целый череп и нижние челюсти с полным зубным рядом (рис. 3). Судя по степени стирания зубов, кости принадлежали взрослому животному. Размеры нижней челюсти: длина от мышечкового отросток – до аборальной границы альвеолы клыка – 95,1 мм; длина альвеолярного ряда – 61,6 мм; высота

вертикальной ветви – 38,8 мм. Основные размеры черепа приведены в таблице 3.

В литературных источниках описано не более 20 признаков, по которым можно провести видовую диагностику лисиц, используя целые кости скелета, черепа и нижние челюсти (Гимранов, Косинцев, Гасилин, 2015: 1338). Палеозоологи Д.О. Гимранов, П.А. Косинцев, В.В. Гасилин в своих исследованиях признаются, что большинство признаков имеют размерные характеристики и являются малоинформативными, когда нередко сохраняются только фрагменты скелета, черепа и отдельные зубы (Гимранов, Косинцев, Гасилин, 2015: 1338). В палеозоологическом материале именно зубы часто становятся единственным источником информации о видовой принадлежности и индивидуальных особенностях животного. Данные по морфологии зубов представителей рода лисиц не раз привлекались исследователями при определении таксономической принадлежности костных остатков, решении задач систематики и филогении (Baryshnikov, 2012: 77-120; Gingerich, Winkler, 1979: 691-704; Daitch, Guralnick, 2007: 384-393). Однако следует учитывать, что видовое различие животных (из рода лисиц: *Vulpes vulpes*-*Vulpes Corsac*) по элементам скелета в палеозоологических исследованиях удастся не всегда.

Таблица 3 – Краниометрические размеры черепа Корсака

№	Признаки	мм
1*	Общая длина:	135,7
2	Кондилобазальная длина	133,7
3	Базальная длина	127,7
4	Длина базикраниальной оси	36,5
5	Длина базифациальной оси	91,2
6/7	Длина верхнего нейрокраниума	61,0
8	Длина висцерокраниума	69,6
9	Длина лица (от средне фронтальной точки до резцовой кости)	83,8
10	Наибольшая длина носовой части	53,7
12	Длина морды (устная граница орбит (медиана)	65,7
13	Средняя небная длина	76,0
14	Длина горизонтальной части небной кости	27,1
15	Длина альвеолярного ряда (от P ¹ до M ²)	58,2
16	Длина молярного ряда	19,3
17	Длина премолярного ряда	45,7
23	Наибольшая ширина сосцевидного отростка	48,7
25	Наибольшая ширина затылочных мышечков	29,3

№	Признаки	мм
26	Наибольшая ширина затылочных отростков	43,0
27	Наибольшая ширина большого отверстия	19,2
29	Наибольшая ширина нейрокраниума	49,6
30	Скуловая ширина	77,8
38	Высота скула с сагиттальными гребнями	40,5
<i>*Примечание: номера измерений по А.В. Дриш</i>		

Трудно показать прямую аналогию погребальных обрядов в мавзолеях Акшункур и Егистик. Тем не менее, есть некоторые сходства в погребениях с костями животных. Например, в могильнике Уйгарак от 36-го кургана обнаружены позвонки овец (*Ovis aries*), от 16-го кургана – крестец и от 57-кургана – череп овцы. О.А. Вишневская утверждает, что черепа овец являются признаками жертвенных обрядов, так как они относятся к жертвенным животным (Вишневская, 1973: 66).

В кургане №2 Аралтобинского могильника обнаружены останки беркута (*Aquila chrysaetos*), лежащие в анатомическом положении (Самашев, 1999: 24).

Среди жертвенных животных на комплексе Акпан-1 было обнаружено большое количество костей птиц (*Aves*) (Онгар, Чотбаев, Киясбек, 2012: 194-202). По мнению палеозоолога П.А. Косинцева, данный погребальный обряд является крупнейшей остеологической коллекцией, характерной для раннего железного века. Многие из остеологических материалов были одновременно заложены в погребальном обряде.

В храме Байте-III, датируемом III-I веками до н.э., обнаружено большое количество останков птиц (Антипина, Ольховский, 2000: 79-88). Среди орнитологических материалов встречаются кости совы (*Bubo bubo*), орла (*Aquila chrysaetos*). Остеологические материалы были сожжены в огне. Однако заметим, что однозначного вывода относительно найденных в храме костей птиц не сформировано.

В ритуально-погребальном комплексе Дыкылтас, расположенном на Устюрте, встречались останки птиц, оставленные после ритуального обряда (Онгарулы, Ольховский, Астафьев и др. 2017: 312). По мнению ряда исследователей, эти ритуальные сцены на похоронах могут относиться к зороастризму. То есть, после принесения птицы в жертву тушу очищают от мяса и кладут в оссурий или аседон только кости (Хисматуллин, Крюкова, 1997).

Нахождение костей хищных животных из погребальных обрядов – явление редкое. Тем не менее, кости корсака (*Vulpes corsac*) и лисицы (*Vulpes vulpes*) часто встречаются в памятниках Сырдарьинской долины (Шагирбаев, Утубаев, 2020: 387). Среди костей животных, найденных в культурных слоях Топрак кала, были обнаружены кости корсака (нижняя челюсть – 2 экз.) (Цалкин, 1952: 241). В ходе археологических раскопок в городища Кауыншы тепе в верхних слоях были обнаружены нижние челюсти, принадлежащие лисице (*Vulpes vulpes*) (Громова, 1940: 60).

В погребальных обрядах часто встречаются кости представителей семейства псовых (*Canidae*) из отряда хищников (*Carnivora*). Также часто встречаются кости собаки (*Ganis familiaris*). В 1970-1972 годах на южном склоне Каратау в кургане №68, датируемом ранним средневековьем, были обнаружены останки собак (Максимова, 1974: 95-118). В ходе исследования было установлено, что объектом захоронения является памятник типа наус. А.Г. Максимова, обосновывая место захоронения другими керамическими находками и определяя их взаимное сходство с местами захоронения данного типа, датирует погребение концом VII и началом VIII вв. А.Г. Максимова высказывает мысль о том, что найденные у науса кости собаки были захоронены у входа в качестве «охранника» (Максимова, 1974: 117).

А.В. Гудкова в 1959 году провела исследование могильника, датируемого ранним средневековьем, в районе средневекового городища Ток-кала, расположенного в долине Амударьи, примерно в 14 километрах к северо-северо-западу от современного города Нукус, и установила, что здесь был проведен погребальный обряд с собакой (Гудкова, 1964: 86; 100; 102; 109). Всего в некрополе было обследовано 8 наусов, из них 2 науса были захоронениями собак (Гудкова, 1968: 2).

Погребение собаки с людьми – зороастрийский канон, основанный на почитании в средневековом мировоззрении «благополучия» и «продолжения жизни». Об этом свидетельствует исполнение погребального обряда с изображением двух собак с обеих сторон в миниатюре, изображенных в персидской версии книги религиозного текста Зороастрийский Арта-Вираф (Арда Wīrāz), который датируется Сасанидским периодом (Иностранцев, 1911: 557-560).

В исследовании, проведенном В.Н. Ягодиным и Т. Ходжайовым на известном Миздахканском могильнике, расположенном недалеко от современного города Нукус, были обнаружены останки собак, захороненных в оссуариях (Ягодин, Ходжайов, 1970: 68).

В памятнике Хантепа, характерном для раннего средневекового государства Уструшана (согдийск), датируемом VI–VII веками, на территории Узбекистана обнаружены останки собак, захороненных в хуме. Кости собак были отделены от первой плоти, а затем специально сложены (Мамиров, 2015: 3-4).

О.У. Мамиров, изучавший погребальный обряд, связывает обряд захоронения собаки с тем, что собака на Авесте после смерти приравнивается к человеку. Основная суть сводится к принятию в зороастризме идеи о «воскресении после смерти» (Грицина, 2000: 192). Как показывает исследовательская работа, проблема обнаружения в захоронениях костей хищных животных и птиц до сих пор не нашла общего решения в науке.

Рисунок 1 – Мавзолей Акшункыр. Вид с высоты птичьего полета

Рисунок 2 – Мавзолей Егистик. Вид с высоты птичьего полета

Рисунок 3 – Череп и нижние челюсти корсака (*Vulpes corsac*)

Заключение

Проведено описание костных комплексов, полученных из раскопок двух мавзолеев Чирик рабадской культуры, – Акшункыр и Егистик. По количеству находок и видовым составам каждое из них обладает отдельным своеобразием. В материале мавзолея Акшункыр, хоть и в малом количестве, но представлены почти все виды домашних копытных – крупный рогатый скот, лошадь, мелкий рогатый скот и верблюд. Костные останки диких животных в данном мавзолее отсутствуют.

В мавзолее Егистик из домашних копытных представлены всего два вида, но с обилием некоторых элементов скелета. Среди материалов Егистик встречаются кости диких хищников и птицы. Общим для данных мавзолеев является большое количество ребер лошади, лучевых, плечевых костей, лопаток мелкого рогатого скота. Причины присутствия диких животных среди костей домашних животных пока не ясно. Остается также открытым вопрос об обнаружении черепа дикой птицы. К сожалению, из-за плохой сохранности череп птицы не подлежит к определению. Хотя, по некоторым особенностям клюва, возможно, череп принадлежит пернатому хищнику.

Накопление костных останков мавзолея Акшункыр пока неизвестно, так как там встречаются кости из разных отделов скелета. Например, среди костей крупного рогатого скота встречаются кости туловищ и нижних отделов конечностей. Аналогичную картину видим среди костей лошади (из нижних отделов вместо метаподии – венечная кость или вторая фаланга).

Если предположить, что кости были накоплены в результате жертвоприношения или культового обряда, то вместо костей из нижних отделов конечностей мы обнаружили бы другие элементы скелета. Кости нижних отделов относятся обычно к «не мясным» отделам конечностей.

Костные материалы из мавзолея Егистик явно связаны с каким-то обрядом. Среди костных остатков овцы обнаружено 10 экз. лопатки (4 – правые; 6 – левые), 6 экз. плечевых костей, 11 экз. лучевых костей. Практически все кости условно относятся к «целым». Среди костных остатков козы наблюдаем точно такую же картину – ребро 5 экз., лопатка 4 экз., плечевая кость 4 экз. Отдельно надо отметить, что среди костей лошади встречается только (за исключением фрагмента лучевых и плечевых костей) ребро – 64 экз. Все кости происходят, как минимум, от двух особей. Причины присутствия целого черепа и нижних челюстей хищников (лиса и корсак) пока неизвестны. При раскопках костные останки были найдены в разбросанном виде. Может быть, целый череп и нижние челюсти, а также череп птицы тоже связаны с культовым обрядом. Но без каких-либо аналогичных данных мы не можем подтвердить эту гипотезу. В целом, описанные материалы являются новым источником для изучения погребальных (культовых) обрядов древнего населения Чирикратской культуры.

Работа выполнена при финансовой поддержке МОН РК (По теме проекта: ИРН АР09260367 «Сельские поселения раннего железного века в низовьях Сырдарьи: хозяйство и быт»).

Литература

- Акаевский А.И., Юдичев Ю.Ф., Селезнев С.Б. (2005). *Анатомия домашних животных*. Москва: Аквариум-Принт. 640 с.
- Андрианов Б.В. (1969). *Древние оросительные системы Приаралья*. Москва: Наука. 542 с.
- Антипина Е.Е., Ольховский В.С. (2000). Археозоологические материалы из главной культовой конструкции святилища Байте III. *Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии*. Москва: Геос. С. 79–88.
- Вайнберг, Б. И. Левина Л.М. (1968). Поселение Актобе 2 (I-начало IV в н.э.). *Древности Чардары*. Алма-Ата: Наука. С. 11–79.
- Вайнберг, Б. И. Левина Л.М. (1993). Чирикрабатская культура. Низовья Сырдарьи в древности. Москва. Вып. I. 130 с.
- Вишневская О.А. (1973). Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э. по материалам Уйгарака. *Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции*. Москва: Наука. 164 с.
- Грицина А.А. (2000). Уструшанские были. Ташкент: Принт. С. 192–193.
- Громова В.И. (1940). Материалы к изучения древнейших домашних животных Средней Азии (по раскопкам Каунчи-тепе в 1935 г.). Ташкент: УзФАН. С. 41–62.
- Гудкова А.В. (1964). Ток-кала. Ташкент: Наука. 181 с.
- Гудкова А.В. (1968). Новые материалы по погребальному обряду VII–VIII вв. в Кердере (Северный Хорезм). *История, археология и этнография Средней Азии*. Москва: Наука. С. 214–224.
- Иностранцев К.А. (1911). Парсийский погребальный обряд в иллюстрациях гузератских версий книги об Арта-Вирафе. *Петроград: Известия Императорской Академии Наук*. № 7. VI серия. С. 557–560.
- Максимова А.Г. (1974). Гробницы типа науса у с. Чага (Шага). В глубь веков. Алма-Ата: Наука. С. 95–118.
- Мошкова М.Г. (1963). Памятники прохоровской культуры. *Свод археологических источников*. С. 22–35.
- Онгарулы А., Ольховский В., Астафьев А., Дарменов Р. (2017). *Древние святилища Устюрта и Восточного Приаралья*. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 320 с.
- Онғар А., Чотбаев А., Қиясбек О. (2012). Ақпан I үйігіндегі зерттеулердің алғашқы нәтижелері. «Қадырбаев оқулары – 2012». Ақтөбе. Б. 194–202.
- Самашев З.С. (1999). Отчет Западно-Казахстанской археологической экспедиции на территории Атырауской области в 1999 г. *Архив ИА МОН РК. Дело 2522*. С. 24.
- Сорокин С.С. (1961). Боркорбазский могильник. *Труды Государственного Эрмитажа*. Москва–Ленинград. С. 117–162.
- Толстов С.П. (1962а). По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва: Наука. 354 с.
- Утубаев Ж.Р. (2013). Погребальные сооружения Баландинского оазиса. *Известия НАН РК. Серия общественных наук*. №3. С. 28–35.
- Хисматуллин А.А., Крюкова В.Ю. (1997). *Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме*. Санкт Петербург: Петербургское Востоковедение. 272 с.
- Цалкин В.И. (1952). Фауна античного и раннесредневекового Хорезма. *Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции*. Москва: Издательство АН СССР. 671 с.
- Цалкин В.И. (1967). Домашние животные Золотой Орды. *Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии*. Т. 72. С. 114–121.
- Шагирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. (2019). Бәбіш мола қаласынан табылған остеологиялық материалдардың сандық және морфологиялық құрамы (2018 жылы табылған материалдар негізінде). Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. №3(62). С. 282–391.
- Ягодин В.Н. Ходжайов Т. (1970). Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент: ФАН. 266 с.
- Baryshnikov G.F. (2012). Pleistocene Canidae (Mammalia, Carnivora) from the Paleolithic Kudaro caves in the Caucasus. *Russian Journal of Theriology*. № 11. P. 77–120.
- Daitch D.J., Guralnick R.P. (2007). Geographic variation in tooth morphology of the arctic fox *Vulpes (Alopex) lagopus*. *Journal of Mammalogy*. V. 88. P. 384–393.
- Driesch A.V. (1976). A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites. *Preabody Museum of Archeology and Ethnology Harvard University. Bulletin* 1. 136 p.
- Gingerich P.D., Winkler D.A. (1979). Patterns of variation and correlation in the dentition of the red fox, *Vulpes vulpes*. *Journal of Mammalogy*. V. 60. P. 691–704.
- Mamirov O.U. (2015) Spiritual culture of Ustrushany (based on archaeological materials). *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. Issue 3–4. P. 3–5.

References

- Akaevskii A.I., Iudichev I.F., Celeznev C.B. (2005). *Anatomia domaschnihivotnyh*. [Anatomies of domestic animals]. Moscow: Aquarium-Print. 640 p.
- Andrianov B.V. (1969). *Drevnie orositelnye sistemy Priaralia*. [Ancient irrigation systems of the Aral Sea region]. Moscow: Nauka. 542 p.
- Antipina E.E., Olhovskii V.S. (2000). *Arheozoologicheskie materialy iz glavnoi kultovoi konstruksii sviatilisha Baite III*. [Archeozoological materials from the main cult structure of the Baite III sanctuary]. *Arheologia, paleoekologia i paleodemografia Evrazii*. Moscow: Geos. pp. 79–88.

- Vainberg, B.I. Levina L.M. (1968). Poselenie Aktobe 2 (I-nachalo IV v n.e.). Drevnosti Chardary. [The settlement of Aktobe 2 (I-the beginning of IV in AD). The antiquities of Chardara]. Alma-Ata: Nauka, pp. 11-79.
- Vainberg, B.I. Levina L.M. (1993). Chirikrabatskaya kultura. Nizovia Syrdari v drevnosti. [Chirikrabat culture. The lower reaches of the Syr Darya in ancient times]. Moscow. Issue I. 130 p.
- Vischnevskaya O.A. (1973). Kultura saksikh plemen nizovev Syrdari v VII-V vv. do n.e. po materialam Uigaraka. Trudy Horezmskoi arheologo-etnograficheskoi ekspeditsii. [The culture of the Saka tribes of the lower reaches of the Syr Darya in the VII-V centuries BC. based on the materials of Uygarak. Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition]. Moscow: Nauka. 164 p.
- Grisina A.A. (2000). Ustrushansie byli. [Ustrushansie legend]. Tashkent: Print. pp. 192-193.
- Gromova V.I. (1940). Materialy k izucheniu drevneishikh domashnikh zhivotnykh Srednei Azii (po raskopkam Kaunchi-tepe v 1935 g.). [Materials for the study of the oldest domestic animals of Central Asia (according to the excavations of Kaunchi-tepe in 1935)]. Tashkent: UzFAN. pp. 41-62.
- Gudkova A.V. (1964). Tok-kala. Tashkent: Nauka. 181 p.
- Gudkova A.V. (1968). Novye materialy po pogrebalnomu obriady VII-VIII vv. v Kerdere (Severnyi Horezm). Istoria, arheologia i etnografia Srednei Azii. [New materials on the funeral rite of the VII-VIII centuries in Kerder (Northern Khorezm). History, archeology and ethnography of Central Asia]. Moscow: Nauka, pp. 214-224.
- Inostransev K.A. (1911). Parsiiskii pogrebalnyi obriad v ilustratsiyakh guzeratskikh versii knigi ob Arta-Virafe. [The Parsi funeral rite in the illustrations of the Guzerat versions of the book about Art-Viraf]. Petrograd: Proceedings of the Imperial Academy of Sciences. No. 7. VI series. pp. 557-560.
- Maksimova A.G. (1974). Grobnisy tipa nausa u s. Chaga (Schaga). V glub vekov. [Tombs of the Nausa type near the village of Chaga (Step). Into the depths of centuries]. Alma-Ata: Nauka, pp. 95-118.
- Moskova M.G. (1963). Pamiatniki prohorovskoi kultury. Svod arheologicheskikh istochnikov. [Monuments of Prokhorov culture]. A set of archaeological sources. pp. 22-35.
- Ongaruly A., Olhovskii V., Astafev A., Darmanov R. (2017). Drevnie sviatilia Ustrta i Vostochnogo Priaralia. [Ancient sanctuaries of Ustyurt and the Eastern Aral Sea region]. Almaty: A.H. Margulan Institute of Archeology. 320 p.
- Ongar A., Chotbaev A., Qiasbek O. (2012). Aqpan 1 uigindegi zertteulerdin algaschy natijeleri. [The first results of the study in the Aqpan 1]. «Kadyrbayev readings-2012». Aktobe. pp. 194-202.
- Samashev Z.S. (1999). Otchet Zapadno-Kazhastanskoi arheologicheskoi ekspeditsii na territorii Atyrauskoi oblasti v 1999 g. [Report of the West Kazakhstan archaeological expedition on the territory of the Atyrau region in 1999]. Archive of IA MES RK. Case 2522. p. 24.
- Sorokin S.S. (1961). Borkorbazskii mogilnik. Trudy Gosudarstvennogo Ermitaja. [Borkorbaz burial ground. Works of the State Hermitage Museum]. Moscow-Leningrad. pp. 117-162.
- Tolstov S.P. (1962a). Po drevnim del'tam Oksa i Iaksarta. [Along the ancient deltas of the Oxus and Jaxartes]. Moscow: Nauka. 354 p.
- Utubaev J.R. (2013). Pogrebalnye sooruzhenia Balandinskogo oazisa. [Funerary structures of the Balandinsky oasis]. Izvestia of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series. No. 3. pp. 28-35.
- Hismatulin A.A., Kriukova V.I. (1997). Smert i pohoronnyi obriad v islame i zoroastrizme. [Death and funeral rite in Islam and Zoroastrianism]. St. Petersburg Oriental Studies. 272 p.
- Salkin V.I. (1952). Fauna antichnogo i rannesrednevnkovogo Horezma. Trudy Horezmskoi arheologo-etnograficheskoi ekspeditsii. [The fauna of ancient and Early Medieval Khorezm. Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition]. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 671 p.
- Salkin V.I. (1967). Domashnie zhivotnye Zolotoi Ord. [Pets of the Golden Horde]. Bulletin of the Moscow Society of Nature Testers. Department of Biology. Vol. 72. pp. 114-121.
- Schagirbaev M.S., Utubaev J.R. (2019). Babish mola qalasynan tabylgan osteologialyq materialdardyn sandyq jane morfologialyq quramy (2018 jyly tabylgan materialdar negizinde). [Quantitative and morphological composition of osteological materials found in the city of Babish Mola (based on materials found in 2018)]. Bulletin of Abai Kaznpu, series of history and political and Social Sciences. №3(62). pp. 282-391.
- Iagodin V.N. Hodjaiov T. (1970). Nekropol drevnego Mizdahkana. [Necropolis of ancient Mizdahkan]. Tashkent: FAN. 266 p.
- Baryshnikov G.F. (2012). Pleistocene Canidae (Mammalia, Carnivora) from the Paleolithic Kudaro caves in the Caucasus. Russian Journal of Theriology. № 11. R. 77-120.
- Dartch D.J., Guralnick R.P. (2007). Geographic variation in tooth morphology of the arctic fox Vulpes (Alopex) lago (pus). Journal of Mammalogy. V. 88. pp. 384-393.
- Driesch A.V. (1976). A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites. Preabody Museum of Archeology and Ethnology Harvard University. Bulletin 1. 136 p.
- Gingerich P.D., Winkler D.A. (1979). Patterns of variation and correlation in the dentition of the red fox, Vulpes vulpes. Journal of Mammalogy. V.60. pp. 691-704.
- Mamirov O.U. (2015). Spiritual culture of Ustrushany (based on archaeological materials). Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. Issue 3-4. R. 3-5.

МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.21>**Г.Р. Мухтарова¹**, **Т.Ж. Тулегенов¹**, **Б.Б. Бесетаев^{2*}**¹Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык», Казахстан, г. Иссык²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: besetaev86@gmail.com

ГЕНЕЗИС КУЛЬТУРЫ РАННИХ КОЧЕВНИКОВ ШЕЛЕК-ТАЛГАРСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ ЮГО-ВОСТОЧНОГО ЖЕТЫСУ (на примере могильников Орнек и Турген)

Территория Жетысу отличается уникальной концентрацией памятников сакского времени I тыс. до н.э. Погребальный обряд является одним из ключевых элементов культуры любого этноса. Погребально-поминальные комплексы сакского времени на территории Жетысу на сегодняшний день относительно хорошо изучены. Несмотря на значительные успехи за последние десятилетия, культурно-хронологические аспекты сакских культур мало изучены, здесь немаловажную роль играют конструктивные особенности погребальных памятников. Целью нашего исследования является определить локальные особенности и проследить генезис в погребальной практике саков на территории Жетысу.

В методическом плане статья включает, прежде всего, традиционные археологические приемы изучения: картографирование, планиграфические и стратиграфические наблюдения, классификацию вещевого комплекса, метод датированных аналогий, формально-типологический анализ, элементы и приемы статистики, ретроспективный метод.

В классическое сакское время (V – IV вв. до н.э.) Жетысуский регион локализуется в плане погребально-поминального обряда. Происходят изменения в погребальном обряде и инвентаре в целом. Изучая конструктивные особенности курганов, авторы пришли к выводу о локальном своеобразии погребальных традиций местных племен. Были отмечены ранее не публиковавшиеся конструктивные особенности так называемых «цветных» курганов.

Ключевые слова: Юго-Восточный Жетысу, Шелек-Талгарское междуречье, ранние кочевники, курган, конструкция, генезис.

G.R. Mukhtarova¹, T.Zh. Tulegenov¹, B.B. Besetaev^{2*}¹State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk", Kazakhstan, Issyk²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: besetaev86@gmail.com

The genesis of the culture of the early nomads of the Shelek-Talgar interfluvium South-Eastern Zhetysay (on the example of the Ornek and Turgen burial grounds)

The territory of Zhetysay is distinguished by a unique concentration of monuments of the Saka time of the I millennium BC. The funeral rite is one of the key elements of the culture of any ethnic group. Funeral and memorial complexes of the Saka time on the territory of Zhetysay are relatively well studied today. Despite significant achievements in recent decades, the cultural and chronological aspects of the Saka cultures are little developed, where the design features of funeral monuments play an important role. The purpose of our research is to determine the local features and trace the genesis in the burial practice of the Saka on the territory of Zhetysay.

From a methodological point of view, the article contains, first of all, traditional archaeological research methods: mapping, planographic and stratigraphic observations, classification of clothing complexes, the method of analogies, formal typological analysis, elements and methods of statistics, the retrospective method.

In the classical Saka time (V–IV centuries BC), the Zhetysay region was localized in terms of a funeral and memorial rite. There are changes in the funeral rite and inventory in general. Studying the design features of the mounds, we came to the conclusion about the local originality of the burial traditions of local tribes. The previously unpublished design features of the so-called "colored" mounds were noted.

Key words: South-Eastern Zhetysay, Shelek-Talgar interfluvium, early nomads, kurgan, construction, genesis.

Г.Р. Мухтарова¹, Т.Ж. Тулегенов¹, Б.Б. Бесетаев^{2*}

¹«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі, Қазақстан, Есік қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: besetaev86@gmail.com

**Оңтүстік-Шығыс Жетісу аймағындағы Шелек-Талғар
өзендері аралығындағы ерте көшпенділер мәдениетінің генезисі
(Өрнек және Түрген қорымдары негізінде)**

Жетісу аумағы б.з.д. I мыңж. сақ уақытындағы ескерткіштердің бірегей шоғырлануымен ерекшеленіп, сақ уақытындағы жерлеу-ғұрыптық кешендері бүгінгі күні салыстырмалы түрде жақсы зерттелген. Жерлеу рәсімі кез келген этнос мәдениетінің негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Соңғы онжылдықтардағы елеулі табыстарға қарамастан, сақ мәдениеттерінің мәдени-хронологиялық аспектілері толыққанды шешімін таппады. Бұл ретте жерлеу ескерткіштерінің конструктивтік ерекшеліктері маңызды рөл атқарады. Жергілікті ерекшеліктерді анықтау және Жетісу аумағындағы сақтардың жерлеу тәжірибесіндегі генезисті қадағалау біздің зерттеуіміздің мақсаты болып табылады.

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, мақалада, ең алдымен, зерттеудің дәстүрлі археологиялық әдістері бар: картаға түсіру, планиграфиялық және стратиграфиялық бақылаулар, киім кешенін жіктеу, аналогия әдісі, формальды типологиялық талдау, статистика элементтері мен әдістері, ретроспективті әдістер қолданылды.

Классикалық сақ заманында (б.з. д. V–IV ғғ.) Жетісу өңірінде шоғырланған жерлеу-ғұрыптық ескерткіштердің басқа аймақтармен салыстырғанда ерекшелене түсетіндігін байқауға болады. Бұны біз жерлеу ғұрыпында және жалпы табылған олжалардан аңғаруға болады. Қорғандардың құрылымдық ерекшеліктерін зерттей отырып, жергілікті тайпалардың жерлеу дәстүрлерінің жергілікті ерекшелігі туралы қорытындыға келдік. Мақала аясында бұрын жарияланбаған «түрлі-түсті» қорғандардың құрылымдық ерекшеліктері атап өтіледі.

Түйін сөздер: Оңтүстік-Шығыс Жетісу, Шелек-Талғар қосөзен аралығы, ерте көшпелілер, қорған, құрылыс, генезис.

Введение

Традиция возведения курганов существовала на обширной территории Великой Степи в течение многих веков. Для каждой историко-культурной эпохи характерны свои особенности архитектуры погребальных сооружений, которая усложнялась, развивалась на протяжении тысячелетий. Наибольший интерес для исследователей, в силу многих причин, вызывает изучением конструктивных характеристик погребальных сооружений ранних кочевников. В данной статье мы постараемся определить некоторые локальные особенности погребальной культуры саков предгорий Иле Алатау. За основу были взяты могильники Иссыкского микрорегиона, а именно Шелек-Талгарского междуречья. Поймы рек выбраны не случайно так как именно вдоль русел горных рек, стекающих с гор Иле Алатау, наблюдается наибольшая концентрация погребальных памятников. Наиболее изученными на данный момент являются могильники Байтерек (Новоалексеевка), Орнек, Иссык, Рахат, Турген, Асысага и Жуантобе (Бернштам, 1948; Акишев, 1978; Копылов, 1958; Максимова, 1960; 1980; Нурмуханбетов, 1997; 2015; Байпаков и др., 2009).

Материалы и методы

Археологические комплексы рассматриваются как результат деятельности человека, обусловленной рядом внешних факторов (ролью географической среды, миграций, традиций в культуре и в исторических процессах). Методика конкретных исследований включает, прежде всего, традиционные археологические приемы изучения: картографирование, планиграфические и стратиграфические наблюдения, классификацию вещевого комплекса, метод датированных аналогий, формально-типологический анализ, элементы и приемы статистики, ретроспективный метод. В работе реализован междисциплинарный подход, выраженный в использовании результатов исследований археологического материала при помощи естественнонаучных методов.

Результаты и обсуждение

В 2015 году был открыт уникальный памятник-могильник Орнек. Могильник находится между поймами рек Иссык и Турген. Изучение данного могильника шло шесть лет. Могильное поле, состоявшее из двух цепочек и 16 курга-

нов, было целиком изучено. Надо отметить, что в подавляющем большинстве каменные кладки надмогильных и внутримогильных конструкций имели цветовое различие. Сопоставляя с памятниками могильника Тургенъ, мы видим поразительное сходство.

Понятие «цветной» курган вошло в научный оборот довольно давно. Одним из первых таких курганов стал элитарный курган, относящийся к могильнику Тургенъ II группы. Он был подробно описан ТОО «Археологическая экспертиза». В 2016 году были изучены еще десять курганов этой же группы. Цветовая дифференциация крепид и предкурганных платформ различна, но статистика на том этапе не велась. На могильнике Орнек, открытом учеными музея-заповедника Иссык, который также можно отнести к пойме реки Тургенъ, предкурганные платформы почти всех курганов были выложены из голубого камня.

Археологами заповедника-музея «Иссык» в 2015 году был открыт новый памятник – могильник Орнек, со своим локальным своеобразием как в конструкциях погребений, так и в вещевом материале. По результатам археологических исследований удалось выявить следующую закономерность. Почти все погребения производились в цистах – подземных погребальных постройках (могильных ям, стены которых были обложены камнями среднего размера), ориентированных по линии запад-восток, иногда с некоторыми отклонениями (Тулегенов, 2016: 930–935). Погребенные укладывались головой на запад. В стандартный набор сопроводительного инвентаря входили керамические сосуды в большинстве своем круглодонной формы, подношения в виде частей животных (лошади и барана), а также украшения (золотые бляшки, пронизи), предметы вооружения (чекан, наконечники стрел). Над могилами возводилась невысокая насыпь из грунта. В большинстве случаев, в профилях над ним читается слой желтой глины пылевидной структуры, которая, по всей вероятности, имеет надувное или привозное происхождение, так как территория могильника подвергалась интенсивной мелиорации на протяжении нескольких лет. Насыпи большей своей частью не проявляют сложности в своем внутреннем устройстве, что во многом определяется их незначительными размерами.

Во второй цепочке курганов была отличительная особенность – все они имели предкурганное кольцо-платформу шириной от одного метра до полутора из светло-синего камня. Судя

по всему, камень не местного происхождения, а привозился со стороны, по фактуре он отличается от речной гальки из русел близ лежащих рек (Иссык, Тургенъ.). Место происхождения голубого камня пока не выяснено. От внутренней части кольца, опоясывавшего курганный насыпь, примерно на половину сегментосферы насыпи возвышалась кладка из того же голубого камня. Таким образом кольцо могло иметь двойное значение как обходной коридор и как крепида кладки панциря.

Могильное поле могильника состоит из двух цепочек (далее по тексту ПЦ – первая цепочка из двух курганов и ВЦ – вторая цепочка из 14 курганов), ориентированных по оси север-юг. Первая цепочка состоит из двух курганов, вторая – из четырнадцати. За четыре полевых сезона были исследованы девять курганов – 1, 2 ПЦ и 2-6, 8, 10 ВЦ. Конструкции исследованных курганов нескольких типов, но, судя по вещевому датирующему материалу, относятся к классическому сакскому периоду V-IV вв. до н.э. Все курганы имеют округлую форму, погребенные в них ориентированы головой на запад с небольшими отклонениями. Тем не менее, есть и серьезные отличия, которые связаны со статусом покойного и, возможно, с сезонными колебаниями погодных условий. Так, курганы 1, 2, ПЦ и курган 10 ВЦ были грунтовые, без крепиды и невысоких размеров (до 1 м), могильные ямы также неглубокие – 0,6-0,8 м. Все остальные имели конструктивно-семантический элемент крепиду и предкурганную платформу из голубого камня. Подобная калибровка камня по цвету для строительства крепиды и колец отмечена на могильнике Тургенъ, исследованном в 2016 году ТОО «Археологическая экспертиза». Ширина платформы пропорциональна размерам курганов от 1 до 1,5 м. «Рубашка» из голубого камня у всех курганов с крепидой закрывает 30-40 % тела грунтовой насыпи. Подобные конструкции с неполным покрытием каменным панцирем сегментосферы насыпи были зафиксированы К. Акишевым на могильнике Кызлауз III и датируются им III в. до н.э. (Акишев, Кушаев, 1963: 161). Встречались и при раскопках на могильнике Рахат в 2017 году того же периода. Это говорит о некоторой преемственности погребальных традиций усуней от более древнего населения Жетысу. Однако надо заметить, что некоторые курганные конструкции имеют внутренние отличия. К примеру, в двух курганах 4,10 ВЦ из девяти были грунтовые погребальные камеры, тогда как в остальных каменные цисты. Также

необходимо отметить, что глубина могильной ямы сильно варьируется от 0,6 м в кургане 10 ВЦ до 3,4 м в кургане 8 ВЦ. Углубление погребения и наличие заполнения цисты уложенным камнем (забутовка) предположительно связано с созданием препятствия к проникновению потенциальных грабителей, что уже говорит о ценности инвентаря и особом отношении к покойному. Среди исследованных курганов особо выделяются два кургана, один из них 2 ПЦ имел вторую цисту-жертвенник со следами кремации, второй (элитарный) 2 ВЦ имел цисту необычно больших размеров 4х6 м и парное захоронение. К конструктивным особенностям курганов могильника Орнек можно отнести и наличие в трех из них – 1, 2 ПЦ и 5 ВЦ подходов к погребению в виде песчаных тропинок, функциональное назначение которых исследуется (как вариант – это оформленный подход к погребению в дождливый период или вовремя таянья снега). Трудозатраты на мытье и доставку песка, а также наличие ила под ним говорит о продолжительном времени (неделя и более) функционировании прохода, что свидетельствует о временном разрыве между созданием погребальной камеры и насыпи кургана.

За четыре полевых сезона, один из которых был инициирован учеными из Кореи, на могильнике Орнек был собран интересный материал не только в виде артефактов, но и по конструкции курганов, их погребальной архитектуре. Эта информация ждет своего научного комментария и анализа.

Таким образом, можно сделать заключение о локальном своеобразии данного могильника, что в первую очередь связано с особыми погребальными традициями, истоки которых еще предстоит изучить, а также с местной спецификой доступного материала для церемонии погребения.

Таким образом, можно сделать заключение о локальном своеобразии данного могильника, что в первую очередь связано с особыми погребальными традициями, истоки которых еще предстоит изучить, а также с местной спецификой доступного материала для церемонии погребения. Вещевой материал могильника Орнек, прежде всего представленный керамикой и наконечниками стрел (бронза, кость, железо), можно датировать V-IV вв. до н.э.

В 2019 году был изучен элитарный курган на могильнике Рахат 3. Панцирный курган имел каменную «рубашку» из валунов речной гальки средних размеров. После доскональной зачист-

ки выяснилось, что все камни имеют схожий (серый) оттенок, крепида красноватый, а обустройство могильной ямы велось исключительно пестрым камнем. Погребальная камера так же как в могильнике Орнек имела подпрямоугольную форму.

В 2020 году нами был изучен элитарный курган могильника Тургенъ 2. Объект попадал в зону хозяйственного освоения и имел характер аварийного.

Исследованный курган №6 относился к большому могильнику эпохи древних кочевников, известному в науке под названием «Тургенъ (северная группа)».

Группа состояла из 6 курганов, два из которых исследованы Алма-Атинской археологической экспедицией в 1991 г. (рук. Б.Н. Нурмуханбетов). Три кургана полностью раскопаны в 2016 г. ТОО «Археологическая экспертиза» (рук. А. Горячев). К настоящему времени все выше упомянутые археологические объекты (5) лишены статуса памятников истории и культуры в связи с полным и достаточным их исследованием. Однако, курган №6 находящийся на окраине указанной группы, остался не изученным и являлся аварийным объектом (Нурмуханбетов, 1997).

Необходимость проведения аварийно-спасательных раскопок вызвана тем, что здесь планируется хозяйственное освоение земель под строительство карьера ТОО «Черное Золото» 32 га (кадастровый №03-044-126-788).

К общему описанию исследованного объекта:

Курган №6 (GPS географические координаты: N43°28'20,69''; E077°34'53,35'') находился предположительно в 400 м от БАК. Вся насыпь кургана была снесена техникой.

Исследование конструктивных особенностей надземной части кургана.

До начала раскопок курган представлял собой задернованный холм в виде сегмента сферы. Высота его составила в высшей точке 2 м, диаметр – 34 м. На «теле» насыпи отчетливо читались следы современного ограбления, т.к. камень отвала из воронки (5,5х5х1,3 м) не был задернован. Была оставлена бровка шириной 2 м, по оси север-юг. После удаления насыпи кургана до древней поверхности выяснились его размеры – 29 м от основания крепиды из камня. Стратиграфия разреза бровки показала, что курган относится к разряду грунтовых и имеет трехслойную структуру, также проявились размеры вертикальной штольни (грабительской воронки). Первая грунтовая насыпь имела диаметр

14 м и светло-серый оттенок, вторая насыпь – диаметр 22 м и желтоватый оттенок, третья – 29 м и заканчивалась крепидой из крупного камня голубых оттенков. На высоту 1 м третьей насыпи была выложена рубашка из камня, так же откалиброванного в голубых тонах. Курган обрамляло кольцо из камня шириной 0,5-0,7 м. В целом по конструкции насыпи можно говорить о том, что курган относится к классическому сакскому периоду (V-IV вв. до н.э.).

Исследование конструктивных особенностей подземной части кургана.

В 6,7 м от центра с западной стороны был выявлен вход в древний грабительский лаз, он имел в горизонтальном сечении подовальную форму 1,3х2,4 м. Лаз начинался в 5,7 м от основания кургана. И сначала шел вертикально до глубины 1,7 м от древней поверхности, потом горизонтально в сторону могильной ямы, имел заполнение из изъятых в могиле камня и осыпавшегося грунта. Для изучения лаза было заложено два шурфа размерами 2х2,5х1,7 м и 1,5х3х1,7 м. На дне лаза обнаружены фрагменты кости, керамики и угольки (возможно от факелов). Поскольку грабители фактически разрушили края могильной ямы, было принято решение расширить границы поиска и заложен шурф размером 10х8х1,2 м в центре кургана. После зачистки восточной стенки шурфа выяснились необычные особенности этого кургана. Оказалось, что могильная яма начиналась на один метр ниже уровня древней поверхности в котловане диаметром 8 м, внутри которого была каменная наброска диаметром 6 м. Проявились контуры воронки и размер пятна. Был заложен раскоп 4х3,5 м глубиной 2,4 м. На глубине 1,5 м от древней поверхности найден инструмент грабителей (современный лом). По углам раскопа выявлены каверны искусственного происхождения. В одной из них найден грабительский инструмент (две лопаты, лом, кувалда, два отбойника). К сожалению, края внутримогильной конструкции разрушены грабителями и выяснить форму ее не удалось.

Вещевой материал.

В виду двух-, трехкратного ограбления найденные фрагменты керамики и мелкие фрагменты костей музейной ценностью не обладают. Исключение составляет костяная подвеска в виде изогнутой полированной кости (найдена в могильной яме в западном углу на глубине 2,20 м от древней поверхности) и изделие из дерева. Других находок не обнаружено.

Таким образом на небольшом пространстве между поймами рек нам удалось отследить но-

вый тип «цветных» конструкций, относящийся к одному времени. Очевидно, что трудоемкая сортировка камня вносила дополнительные трудности в построение насыпей курганов и колец вокруг них. Однако первичным было семантическое значение цвета. Надо отметить, что пестрый состав камня рек Иле Алатау натолкнул древних намадов на мысль украшать курганы. На данный момент мы продолжаем сбор информации по данной теме. Однако предварительные итоги все же есть, это, прежде всего, довольно обширная коллекция исследованной керамики и набор статистики по «цветным» курганам, что впоследствии позволит локализовать местообитание сакских племен носителей данной культуры.

Элитарные погребальные комплексы древнего населения раннего железного века Казахстана все еще остаются недостаточно изученными. Существует необходимость составления подробной карты месторасположения «царских» некрополей и пересмотра научных выводов об уже изученных больших курганах скифо-сакской элиты Казахстана в контексте проблем археологии раннего железного века Центральной Азии и в целом евразийских степей.

Заключение

Погребальный обряд является одним из ключевых элементов культуры любого этноса. Исследование погребальной обрядности населения двух соседних регионов – Казахского Алтая (Восточно-Казахстанская область) и Жетысу (Алматинская область) в эпоху раннего железного века показывает, что здесь происходили во многом близкие этносоциокультурные процессы, обусловленные сходными природно-ландшафтными условиями. Вероятно, названные регионы представляли собой единую историко-культурную область (Нурпеисов и др., 2008: 225–240).

Трансформация идей и представлений о потустороннем мире, происходят соответствующие способы захоронения, конструкции наземных и внутримогильных сооружений, которые являются также показателями глубоких этносоциокультурных изменений, происходивших в обществе (Онгар и др., 2014). Эти явления отражают как внутренние процессы развития, так и внешние импульсы и воздействия. Поэтому исследование этого феномена дает возможность разработать основные проблемы мировоззрения и религии.

Погребальный обряд очень долго сохраняет наиболее консервативные и устойчивые элементы на многие века, поэтому для раскрытия его содержания, а также для выявления рудиментов в погребально-поминальной обрядности в современных пластах культуры необходимо использовать данные по этнографии казахов.

Стоит отметить, что памятники раннего этапа сакской культуры на территории Жетысу малоизучены. Это связано с тем, что эталонные памятники данного периода встречаются редко. Отсутствие среди открытых памятников комплексов раннесакского времени даже породило заключение о малой заселенности Жетысу в эту эпоху – до середины I тыс. до н.э. Тем не менее «отсутствие» памятников какого-либо периода в конкретной географической зоне не следует считать безусловным доказательством необитаемости или малой обитаемости этих территорий в древности (Чекин, Тулегенов, Бесетаев, 2019: 409–417).

Известно, что курганы, прежде всего, воспринимаются как места захоронения определенного индивидуума. На современном этапе развития археологии наземная часть погребального сооружения рассматривается как архитектурный памятник, как воплощение своего рода микромира в пространстве и т.д. Была замечена (по результатам исследований могильников «Иссык», «Тургень», «Орнек», «Каракемир», «Ассысага») закономерность, подтверждающая тезис об особом статусе царей в социальной структуре древних насельников региона Жетысу – все курганы высотой от 6 м и выше стоят отдельно от «династических цепочек». Общая археологическая обстановка представляется следующей: по предгорным зонам и на высоких древних террасах встречается большое количество малых курганов с насыпью из речной гальки или щебня с землей, а также оград из гальки преимущественно округлых очертаний. Могильники «элитарного ранга» – Орнек и Рахат эти курганы заметно отличаются от Иссыкских как по архитектурно-

му, так и погребальному обряду. В основном это могильники, состоящие из 10-20 насыпей, диаметром около 15-30 м, высотой 2-3 м. Имеются различия и по параметрам. В целом наблюдается резкое уменьшение их размеров. Возможно, курганный могильник Орнек – территория пришедших сакских племен из Восточного Казахстана (что подтверждается наличием погребального инвентаря, схожего с Алтайскими захоронениями). В этих курганах выявляются и сходные черты, присущие также крупным объектам: цепочная взаимосвязанность сооружений, широтная вытянутость могил, одиночные труположения в каждой и т.д. Эти черты, дополняемые такими существенными признаками, как положение погребенных (вытянутое, на спине) и их ориентировка (головой на запад), свойственны, очевидно, не только уже изученным объектам, в которых они прослежены, но и всем остальным, что свидетельствует о сохранении субстратной основы памятников сакской культуры на протяжении всего периода его бытования.

Новые исследования курганов дали в целом значительный объем информации, расширяющей наши познания в области сакской археологии. Сильная разграбленность больших курганов затрудняет выяснение абсолютной хронологии и временного разрыва цепочек. Добытые материалы представляют большой интерес для изучения древней истории края, в том числе, в контексте выяснения ранних этапов этногенеза саков Жетысу по археологическим данным. Перспективность научно-исследовательских археологических изысканий на территории Алматинской области в культурно-историческом плане не вызывает сомнения.

Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, проект №BR08555232/ПЦФ: «Конструктивные особенности курганов ранних кочевников Шелек-Талгарского междуречья».

Литература

- Акишев К.А. (1978). Курганы Иссык. Искусство саков Казахстана. М.: «Искусство». 142 с.
 Акишев К.А., Кушаев Г.А. (1963). Древняя культура саков и усуней долины р. Или VII–IV вв. до н.э. Алма-Ата: АН КазССР. 300 с.
 Байпаков К.М., Воякин Д.А., Амиров Е.Ш., Антонов М.А. (2009). «Цветной» курган могильника Тургень // Известия НАН РК. Сер. общественных наук, № 1 (268). С. 16–22.
 Бернштам А.Н. (1948). Памятники старины Алма-Атинской области // Известия АН КазССР. Серия археологическая. Вып. 1. С. 79–91.

- Копылов И.И. (1958). Пирамидальные курганы Новоалексеевского могильника Илийской долины. «УЗ АГПИ им. Абая». Т. 15 (3). Вып. 2, Алма-Ата. С. 158–177.
- Максимова А.Г. (1960). Курганы сакского времени могильника Джувантобе // КСИИМК. М.: АН СССР, № 80. С. 60–64.
- Максимова А.Г. (1980). Курганы близ Талгара // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука. С. 114–122.
- Нурмуханбетов Б.Н. (1997). Тургенский культурно-ландшафтный комплекс. Отчет о работах Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции в 1997 г. // Архив ИА МОН РК. Д. 2496.
- Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж. (2015). Аварийно-охранные раскопки на левобережной части могильника Иссык // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: сб. научн. статей, посвящ. памяти выдающегося казахского археолога К.А. Акишева. Алматы. С. 194–195.
- Нурпеисов М., Бесетаев Б., Чотбаев А., Толегенов Е., Киясбек Г. (2008). Исследование аварийного кугана № 2 могильника Улжан на территории города Алматы // Номады Казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи. Сб. мат-ов междунар. науч. конф. Астана: Издательская группа ПЦК РК. С. 225–240.
- Онгар А., Киясбек Г., Хасенова Б., Бесетаев Б., Кожакметов Б. (2014). Новые результаты исследования погребально-поминального комплекса Каркара (по материалам раскопок 2012-2014 гг.) // Всадники Великой степи: традиции и новации. Астана: ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана. С. 29–57.
- Тулегенов Т.Ж. (2016). Охранно-спасательные работы на курганном могильнике Орнек (итоги полевого сезона 2015 г.) // МБА. № 4. Т. 2. С. 930–935.
- Чекин А.Г., Тулегенов Т.Ж., Бесетаев Б.Б. (2019). К вопросу о культурной принадлежности населения раннесакского времени Жетысу // Материалы международной археологической конференции «Маргулановские чтения-2019» посвященной 95-летию выдающегося археолога – Кималы Акишевича Акишева. Астана. С. 409–417.

References

- Akishev K.A. (1978). Kurgan Issyk. Iskustvo sakov Kazakhstan. [Issyk Kurgan. The art of the Saka of Kazakhstan]. Moscow: «Iskusstvo», 142 p.
- Akishev K.A., Kushaev G.A. (1963). Drevnyaya kul'tura sakov i usunei doliny r. Ili VII–IV vv. do n.e. [The ancient culture of the Saks and Usuns of the Ili River Valley of the VII–IV centuries BC]. Alma-Ata, AN KazSSR. 300 p.
- Baipakov K.M., Voyakin D.A., Amirov E.Sh., Antonov M.A. (2009). “Tsvetnoi” kurgan mogil'nika Turgen' [The «colored» burial mound of the Turgen burial ground]. Izvestiya NAN RK. Seriya Obshchestvennykh nauk, no. 1 (268). P. 16–22.
- Bernshtam A.N. (1948). Pamyatniki stariny Alma-Atinskoi oblasti [Ancient monuments of the Alma-Ata region]. Izvestiya AN KazSSR. Seriya arkheologicheskaya. Iss. 1. P. 79–91.
- Chekin A.G., Tulegenov T.Zh., Besetaev B.B. (2019). K voprosu o kul'turnoi prinaldezhnosti naseleniya rannesakskogo vremeni Zhetysu // Materialy mezhdunarodnoi arkheologicheskoi konferentsii «Margulanovskiy chteniye-2019» posvyashchennoi 95-letiyu vydayushchegosya arkheologa – Kimalya Akishevicha Akisheva. Astana. P. 409–417.
- Kopylov I.I. (1958). Piramidal'nye kurgany Novoalekseevskogo mogil'nika Iliiskoi doliny [Pyramid mounds of the Novoalekseevsky burial ground of the Ili Valley]. Uchenye zapiski AGPI im. Abaya. Vol. 15 (3). Vol. 2. Alma-Ata. P. 158–177.
- Maksimova A.G. (1960). Kurgany sakskogo vremeni mogil'nika Dzhuvantobe [Burial mounds of the Saka period of the Juvantobe burial ground]. Short messages of Institute of history and material culture. Moscow: AN SSSR, no. 80, p. 60–64.
- Maksimova A.G. (1980). Kurgany bliz Talgara [Mounds near Talgar]. Arkheologicheskie issledovaniya drevnego i srednevekovogo Kazakhstan. Alma-Ata: Nauka. P. 114–122.
- Nurmukhanbetov B.N. (1997). Turgenskii kul'turno-landshaftnyi kompleks [Turgen cultural and landscape complex]. Otchet o rabotakh Yuzhno-Kazakhstanskoi kompleksnoi ekspeditsii v 1997 g. Arkhiv IA MON RK. D. 2496.
- Nurmukhanbetov B.N., Tulegenov T.Zh. (2015). Avariino-okhrannye raskopki na levoberezhnoi chasti mogil'nika Issyk [Emergency and security excavations on the left-bank part of the Issyk burial ground]. Sakskaya kul'tura Saryarki v kontekste izucheniya etnosotsiokul'turnykh protsessov Stepnoi Evrazii: sb. nauchn. statei, posvyashch. pamyati vydayushchegosya kazakhskogo arkheologa K.A. Akisheva. Almaty. P. 194–195.
- Nurpeisov M., Besetaev B., Chotbayev A., Tolegenov E., Kiyasbek G. (2008). Issledovaniye avariynogo kugana № 2 mogil'nika Ulzhan na territorii goroda Almaty // Nomady Kazakhskikh stepei: etnosotsiokul'turnyye protsessy i kontakty v Evrazii skifo-sakskoy epokhi. Sb. mat-ov mezhdunar. nauch. konf. Astana: Izdatel'skaya gruppa PTSK RK. P. 225–240.
- Ongar A., Kiyasbek G., Khasanova B., Besetaev B., Kozhakhmetov B. (2014). Novye rezul'taty issledovaniya pogrebal'no-pominal'nogo kompleksa Karkara (po materialam raskopok 2012-2014 gg.) // Vsadniki Velikoi stepi: traditsii i novatsii. Astana: FIA im. A.KH. Margulana v g. Astana. P. 29–57.
- Tulegenov T.Zh. (2016). Okhranno-spasatel'nye raboty na kurgannom mogil'nike Ornek (itogi polevogo sezona 2015 g.) [Security and rescue operations at the Ornek burial mound (results of the 2015 field season)]. World of Great Altay, no. 4, vol. 2, p. 930–935.

Р.С. Дуванбеков

Евразийский национальный университет
имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан,
e-mail: shokan-@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПАЛЕОЛИТА ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ

В статье изложена история исследования каменного века Восточного Казахстана. Начиная с первой половины XX века и до обретения независимости нашей страны данный регион привлекал всегда особое внимание ученых. На сегодняшний день известно, что начиная с середины XX века и до начала 90-х гг. было обнаружено свыше 10 памятников палеолитического времени, таких как стоянки Пещера, Ново-Никольское, Канай, Свинчатка, Усть-Нарым, Большенарымское и Малонарымское, Шульбинка, Козыбай и др. В результате проведенных работ, на протяжении десятилетия были открыты первые памятники палеолитического времени Восточного Казахстана, признанные специалистами широкого круга, проведены разведочные работы, по итогам которых собрана неплохая коллекция каменных изделий, датированных палеолитом, и предприняты первые меры интерпретировать эти находки. В том числе все описанные палеолитические стоянки Восточного Казахстана, а также выделенные каменные артефакты со стоянок, показывают последовательное развитие палеолитической культуры в долине реки Иртыш, начиная с эпохи мустье и до конца плейстоцена и начала голоцена. Вполне логично, что каменная индустрия выше перечисленных памятников обнаруживает большое сходство с памятниками, которые были обнаружены в современное время и требуют нового переосмысления.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, каменный век, палеолит, стоянка, стратиграфия, горизонт, артефакты, фауна, культурный слой, нуклеус, ретушь, шурф, леваллуа.

R.S. Duvanbekov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan,
e-mail: shokan-@mail.ru

The study history of the paleolithic of East Kazakhstan in the Soviet Period

The article describes the history of the study of the Stone Age of East Kazakhstan, since the first half of the twentieth century and before the independence of our country, this region has always attracted special attention of scientists. To date, it is known that since the mid-20th century and until the early 90s, more than 10 monuments of Paleolithic time have been discovered, such as the Cave, Novo-Nikolskoye, Kanai, Svinchatka, Ust-Narym, Bolyshenarymskoye and Malonarymskoye, Shulbinka, Kozybai, etc. As a result of the work carried out, the first monuments of the Paleolithic period of East Kazakhstan, recognized by a wide range of specialists, were discovered for decades, exploration works were carried out, as a result of which a good collection of stone products dated to the Paleolithic was collected, and the first measures were taken to interpret these finds. Including All the described Paleolithic sites of Eastern Kazakhstan, as well as the identified stone artifacts from the sites, show the consistent development of Paleolithic culture in the Irtysh River valley, starting from the Mustier era and up to the end of the Pleistocene and the beginning of the Holocene. It is quite logical that the stone industry of the above-listed monuments reveals a great similarity with the monuments that were discovered in modern times and requires a new rethinking.

Key words: East Kazakhstan, Stone Age, Paleolithic, site, stratigraphy, horizon, artifacts, fauna, cultural layer, nucleus, retouching, pit, levallois.

Р.С. Дуванбеков

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: shokan@mail.ru

Шығыс Қазақстан палеолитінің кеңес одағы кезіндегі зерттелу тарихы

Мақалада XX ғасырдың бірінші жартысынан бастап еліміздің тәуелсіздік алғанға дейінгі Шығыс Қазақстанның тас ғасырын зерттеу тарихы баяндалады және де бұл өңірдің әрдайым ғалымдардың ерекше назарында болғандығы айтылады. Бүгінгі таңда XX ғасырдың ортасынан бастап 90-шы жылдардың басына дейін Үңгір, Ново-Никольское, Қанай, Свинчатка, Усть-Нарымское, Большенарымское және Малонарымское, Шульбинка, Қозыбай және т. б. сияқты палеолит дәуірінің 10-нан астам ескерткіштері табылғаны белгілі. Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде ондаған жылдар ішінде Шығыс Қазақстанның палеолит дәуіріне қатысты алғашқы ескерткіштері табылды, олардың табылуын кең ауқымды мамандар мойындады, геологиялық барлау жұмыстары жүргізілді, соның нәтижесінде палеолит дәуіріне жататын тас бұйымдардың жақсы коллекциясы жиналды және осы олжаларды интерпретация жасау бойынша алғашқы шаралар қабылданды. Шығыс Қазақстанның барлық сипатталған палеолиттік тұрақтарын, сондай-ақ осы тұрақтардан табылған тас артефактілерді қоса алғанда, Мустье дәуірінен бастап Плейстоценнің соңы мен голоценнің басына дейін Ертіс өзені алқабындағы палеолиттік мәдениеттің дәйекті дамуын көрсетеді. Жоғарыда аталған ескерткіштердің тас өнеркәсібі біздің заманымызда табылған ескерткіштерге үлкен ұқсастықтығы бар екенін көрсетті және жаңадан қайта қарастыруды қажет етеді.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, тас дәуірі, палеолит, тұрақ, стратиграфия, горизонт, артефакттар, фауна, мәдени қабат, нуклеус, ретушь, шурф, леваллуа.

Следует подчеркнуть, что со 2-й половины XX-го века начинается профессиональное исследование древней истории нашего региона. В это время Восточно-Казахстанская археологическая экспедиция Института археологии Академии наук СССР и Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР под руководством С.С. Черникова, археологическая экспедиция в районе затопления Бухтарминской гидроэлектростанции под руководством А.А. Крылова, Палеолитическая экспедиционная группа Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР под руководством Х.А. Алпысбаева, Палеолитическая экспедиционная группа под руководством Ж.К. Таймагамбетова, Российско-Казахстанская археологическая экспедиция (РКАЭ) под руководством академика А.П. Деревянко.

Введение

К настоящему времени процесс изучения древней истории Восточного Казахстана насчитывает столетие. Древние предметы всегда привлекают внимание профессионалов, а также простых людей. В основном благодаря их усилиям были сделаны интересные и важные открытия и находки. Начальный период (до 1950-х годов) характеризовался постепенным накоплением ар-

хеологических коллекций периода палеолита и сбором подъемных материалов местными историками, геологами, палеонтологами и любителями археологии.

Несмотря на столь длительный период исследования, отдельных работ на эту тему практически нет. Следует отметить, что полная и развернутая периодизация истории изучения палеолита Восточного Казахстана до сих пор не разработана. В то же время необходимо учитывать тот факт, что эти периодизации в значительной степени были разработаны в советское время, что наложило на них соответствующие отпечатки.

Следует подчеркнуть, что со 2-й половины XX-го века начинается профессиональное исследование древней истории нашего региона. В это время Восточно-Казахстанская археологическая экспедиция Института археологии Академии наук СССР и Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР под руководством С.С. Черникова, археологическая экспедиция в районе затопления Бухтарминской гидроэлектростанции под руководством А.А. Крылова, Палеолитическая экспедиционная группа Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР под руководством Х.А. Алпысбаева, Палеолитическая экспедиционная группа под руководством Ж.К. Таймагамбетова, Российско-Казахстанская

археологическая экспедиция (РКАЭ) под руководством академика А.П. Деревянко.

Таким образом, в конце 2-й половины XX-го века период накопления археологического материала закончился. Материалы, полученные в ходе исследования, значительно расширили источниковедческую базу казахской части алтайского палеолита. К началу 80-х годов XX-го века была выявлена широкая сеть палеолитических объектов, примерно охватывающая половину территории Восточного Казахстана. Наряду с этим многие области не были исследованы. Полевые исследования большинства объектов оставались предварительными, что значительно снизило уровень культурной и хронологической интерпретации полученных в то время данных и ограничило возможность проведения внутри-региональных и межрегиональных корреляций.

Материалы и методы

В статье рассмотрены публикации отечественных и зарубежных авторов на русском языке. В данной работе в хронологическом порядке отражены основные открытия палеолитических стоянок по истории исследования каменного века Восточного Казахстана именно в советское время.

Источники изучения каменного века делятся на собственно археологические, естественнонаучные и историко-этнографические. Методологические принципы исследований связаны с общеполитическими концепциями развития человека и его социума.

Работы по изучению палеолитических стоянок включают в себя исследования по четвертичной геологии, геоморфологии, палеогеографии, почвоведению, палеозоологии, палинологии и т.д.

История изучения

В 1928 году во время строительства Туркестано-Сибирской железной дороги, в 3 км к югу от горного массива Алтын-Колат, на глубине 2 м в слое глины было обнаружено огромное ядро черного клинта. Это послужило первым сигналом о том, что на территории Казахстана возможны открытия стоянок эпохи палеолита (Алпысбаев, 1970: 227-240).

В музеях Ленинграда имеется целый ряд каменных орудий, которые отличаются от неолитических изделий материалом, типичной формой и техникой обработки, а также наличием

платины и имеют характерные черты палеолитических орудий: скребки (окраина Семипалатинска), фрагмент широкой пластины, небольшой скребок на толстой чешуйке и другие предметы, происходящие из долины Белого Иртыша (Сосновский, 1951: 10-12).

В 1948 году впервые в истории каменного века Восточного Казахстана Г.П. Сосновский описывает орудия эпохи верхнего плейстоцена (скребок, фрагмент пластины и концевой режущий скребок на отщепе), обнаруженные ранее в долине Иртыша. Ученый обратил внимание археологов на появление фауны мамонтов, вымытых рекой Бухтармой, и пришел к выводу, что необходимо исследовать рассеянные пески Прииртышья (Сосновский, 1940: 86).

Первые массовые находки материалов эпохи палеолита в восточной части Казахстана связаны с археологическими исследованиями в зоне затопления Бухтарминской ГЭС. Так, Пещерное место, обнаруженное и впервые описанное Г. Спасским, находилось на восточной окраине одноименного села в Бухтарминском районе Восточно-Казахстанской области, на правом берегу Бухтармы, у входа в пещеру на краю лесного массива. Он был открыт в 1950 году Восточно-Казахстанской археологической экспедицией (ВКАЭ) ЛОИИМК АН СССР (ныне Институт археологии) и Институтом истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР под руководством С.С. Черникова. В результате раскопок в 1950, 1952 и 1953 годах перед пещерой было открыто около 130 кв. м. площади, где было найдено небольшое количество каменных орудий, отщепов и несколько костей животных. Однако четко определенного культурного слоя обнаружено не было. На основе изучения этих материалов был установлен палеолитический возраст стоянки, что само по себе представляет большой интерес, так как это первая палеолитическая находка в Казахстане. Пещера карстового происхождения образовалась в известняковом массиве каменноугольного возраста, к которому примыкает вторая аллювиальная терраса реки Бухтарма.

Пещера карстового происхождения образовалась в известняковом массиве каменноугольного возраста, к которому примыкает вторая аллювиальная терраса реки Бухтарма.

Пещера ориентирована на запад и состоит из двух гротов – большого справа и маленького слева, которые объединены общим, частично обрушившимся навесом. Большой грот – узкий (1,5-2 м), но высокий (4-5 м), в разрезе – овальной

формы. Перед входом в нее пол скалистый, а на расстоянии 4-5 м от входа он покрыт слоем почвы, которая, по-видимому, является продуктом разрушения пещеры. Яма, заложенная здесь, не дала никаких результатов. Ширина небольшого грота составляет 4 метра. Пол ровный, покрыт толстым слоем грунта и современным мусором, так что высота арки у входа перед раскопками не превышала 1,5 м. Грот превращается в узкий и низкий коридор, который в 6 м от начала разделен на 2 ответвления. В результате разведочных раскопок на глубине 30-50 см в восточной части раскопа и 60-170 см в западной части были найдены изделия эпохи палеолита. Кроме того, были обнаружены фрагменты костей животных – носорога, бизона, пещерного льва. Характер орудий позволяет датировать это место верхним палеолитом (Черников, 1951: 63-70).

В 1952 году на месте Пещеры удалось вскрыть и проследить часть дна пещеры (руководитель раскопок Э.Р. Рыгдылон). Было найдено 11 пластин в форме ножа, 15 чешуек (некоторые с ретушью) верхнепалеолитического вида, угли и точно неопределенные кости животных. Остатки культурного слоя обнаружить не удалось.

В 1954 году палеолитическая группа ВКАЭ, уже под руководством И.И. Гохмана, завершила изучение Пещерного участка. Общая площадь раскопок у входа в пещеру и в Малом гроте составила 210 кв. м. В Малом гроте был обнаружен культурный слой с многочисленными остатками костей животных. На глубине 0,8 м было обнаружено пепловое пятно ($D = 0,7$ м, толщина 0,25 м). В пещере было найдено 17 артефактов, в том числе скребок, два скребка, сделанных на срезах из массивных пластин, инструменты в форме ножей, чешуйки с ретушью и архаичная чешуйка. Многочисленные палеостеологические материалы принадлежали мамонту, носорогу, оленю, кулану, газели, бурому медведю, пещерной гиене и верблюду Кноблоха. Это место было окончательно датировано поздним палеолитом (Гохман, 1957: 54-58). В 1958 году Н.К. Верещагин и Н.Н. Мельникова провели палеонтологический анализ обильного костного материала, обнаруженного в пещере С.С. Черниковым. Авторы установили наличие костных останков лошадей, первобытного бизона, архара, пещерной гиены, марала, носорога, бурого медведя, кулана, волка, косули, верблюда, мамонта, барсука, выдры, а также хомяка, водяной крысы, кротовых леммингов, длиннохвостой белки, сурка и ряда других мелких животных. По мнению исследовате-

лей, особый интерес представляет обнаружение останков *Camelius knoblochi* Nehr., который, по-видимому, отличался своими большими размерами (Верещагин, 1958: 385-387).

В 1950 году Восточно-Казахстанская археологическая экспедиция обнаружила стоянку близ села Ново-Никольск, расположенную на правом берегу Иртыша на небольшой прибрежной скале. Из шахты проспекта была получена большая коллекция археологических материалов, в том числе призматическое ядро, массивный скребок, заостренный наконечник с ретушью, пластины в форме ножа и ряд инструментов, аналогичных изделиям из пещеры. Аналогичный набор продуктов был получен во время сбора с поверхности. Этот комплекс был отнесен к эпохе верхнего палеолита, как близкий по составу к изделиям позднепалеолитических стоянок, таких как Сростки, Афонтова Гора и др. (Черников, 1951: 144-150).

Недалеко от села Ново-Никольск была расширена площадка для раскопок и заложено 12 котлованов, однако поиски не увенчались успехом. В результате поверхностных коллекций были обнаружены скребки на чешуйках, ядро, пластины в форме ножа, чешуйки с ретушью и ядро с боковой ретушью. По-видимому, лагерь располагался выше по Иртышу, и оружие доставлялось водой или льдом.

Местонахождение Канаи с поверхностным залеганием артефактов было обнаружено в 1 км к западу от одноименной деревни. В 1951-1952 годах экспедиционными группами Э.Р. Рыгдылона и С.С. Черникова была обнаружена большая коллекция каменных орудий, к которым прилагались палеонтологические материалы (кости бизона и оленя). Артефакты, состоящие из скребков, пластин с ретушью и т.д., были разделены на две группы в соответствии с техническим и типологическим обликом и уровнем изменения поверхности: верхний палеолит и поздний период эпохи среднего палеолита (Черников, 1956: 43-60, 1951: 144-150).

В 1955-1956 годах в зоне затопления Бухтарминской ГЭС экспедиционной группой под руководством А.А. Крылова были обнаружены два места с поверхностным залеганием артефактов. Первый – Усть-Нарым расположен недалеко от устья реки Нарым. Среди находок (около 300 предметов) преобладали пластины различных размеров, часто отретушированные. На пластинах были найдены два концевых режущих скребка, кремь для большого пальца и унифас. По техническим и типологическим характери-

стикам комплекс датировался эпохой верхнего палеолита (Крылова, 1959: 28-32).

Второе – Свинчатки (в соответствующей деревне), расположено на второй делювиальной и пролювиальной скамье Нарымской цепи на высоте 18-35 м над рекой. Было собрано большое количество чешуек порфирита и черных и зеленых кремней. Заложённые ямы не были найдены в культурном слое. К западу от деревни были найдены каменные орудия из зеленого порфирита: массивные отщепы и пластины различных размеров с грубой ретушью, концевые режущие скребки, заостренный инструмент, кремь для большого пальца, призматические стержни. В целом был сделан вывод, что материал аналогичен Усть-Нарымскому и относится к эпохе верхнего палеолита (Крылова, 1959: 28-32).

В 1956 году были открыты два участка – Большенарымск и Малонарымск, на поверхности которых лежали галечные отмели. Коллекция состоит из более чем 15 предметов. По характеру степени истирания расщепления его можно разделить на две группы: 1) сильно истертые с архаичными признаками обработки – чешуйки с короткой неправильной субтриангулярной удлиненной формой, некоторые со следами ретуши, имеют ударные поля, образующие тупой угол с меньшей плоскостностью чешуйки; кремь большого пальца на массивной чешуйке; 2) удлиненные пластины больших размеров (длина – 8-6 см, ширина – 4-3 см) с отретушированными краями имеют выпуклую спинку с двумя или тремя продолговатыми краями; сердечники, похожие по форме на призматические с одним или двумя ударными полями (5 экземпляров); два одинаковых скребка на концах удлиненной пластины (Крылова, 1961: 87-91).

Следующий этап изучения палеолита Восточного Казахстана связан с организацией в 1977 году Шульбинской археологической экспедиции, которая работала в зоне затопления Шульбинской ГЭС на Иртыше. Палеолитическая группа экспедиции Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР под руководством Х.А. Алпысбаева выявила около десятка памятников каменного века (Будене 1, Красноярск, Азов, Арман, Кызыл-Куйган и др.) (Алпысбаев, 1978).

Расположение Будене 1 расположено на второй пойменной террасе реки Иртыш. Здесь в сером суглинке было найдено ядро позднего палеолита, а в слое желтой супеси были обнаружены кости животных. Каменные изделия позднего палеолита также были найдены в районе поселка

Красноярский. Аналогичные палеолитические изделия были найдены в районе села Азово на левом берегу Иртыша, в 3 км к северо-западу от села Кайында. Удалось собрать небольшую серию каменных изделий: скребки, пластины и их фрагменты.

В 1981 году палеолитическая группа Ж.К. Таймагамбетова обнаружила стоянку Шульбинка. Дальнейшие исследования показали большую презентабельность и информативность коллекции камней этого участка. Участок располагался в Новошульбинском районе на 35-40-метровом скальном уступе правого берега Иртыша, в устье Шульбинки-притока Иртыша.

Наиболее полную стратиграфическую колонну можно проследить в раскопе по двум взаимно перпендикулярным участкам. Рыхлые отложения слабы: желтый суглинок с образовавшейся на нем почвой относится к покровным отложениям и накапливался, предположительно, во время существования участка на устьевом мысу реки Шульбинка. Крупнозернистый песок с примесью гальки аллювиального происхождения связан с более древним временем, накоплением 3 надпойменных террас реки Иртыш (Мацуи, 1973: 143).

Интерпретация разреза участка Шульба была затруднена из-за малой толщины литологических разрезов, составляющих разрез, однако можно предположить, что желтый суглинок, содержащий самые ранние артефакты, можно сравнить с заключительной фазой серии Рора (верхняя генерация лессовидных пород). Это время существования комплекса фауны мамонтов верхнего палеолита (Кошкурганский комплекс Казахстана, Прииртышья), или новошульбинской свиты, что, с нашей точки зрения, менее вероятно, поскольку скопления новошульбинской свиты связаны со второй надпойменной террасой.

По мнению В.М. Мацуи и авторов, исследования С.С. Черникова указывают на появление человека в Прииртышье Казахстана в конце периода Рора. Конечно, даже после окончания периода Рора человек продолжал осваивать долину реки Иртыш.

За три года работы на участке (1981-1983) было обнаружено более 5000 изделий из камня (Таймагамбетов, 1987: 3-27, 1982: 33-36, 1983: 161-167). На сегодняшний день участок скрыт под водой Шульбинского водохранилища.

Козыбай – старейший памятник на территории Восточного Казахстана, открытый Ж.К. Таймагамбетовым в 1989 году. Есть уча-

сток на берегу реки Колгутты, недалеко от села Каратагай Курчумского района. На склоне высокой террасы стоянки Козыбай были обнаружены каменные изделия первобытного человека, в том числе рубящий инструмент, орудия с двусторонней обработкой и отщепы черной кремнистой породы.

Разведочные маршруты в районе хребта Уршим и озера Маркаколь показали отсутствие как высококачественного каменного сырья (породы представлены сланцами, гранитами и кварцем), так и участков плейстоценовых отложений, имеющих субгоризонтальное простирание и значительных по длине и толщине. При обследовании предгорной зоны на северном берегу озера Зайсан в районе села Каратагай были обнаружены два местонахождения каменных артефактов – Козыбай I и II (Таймагамбетов, 1992: 26-27). Первый из них расположен примерно в 10 км к западу от села Каратагай в районе выходов красной глины. На нем были обнаружены две крупные сколы без вторичной обработки, лежащие в эродированных местах, обильно усыпанные галечным и рулонным детритовым материалом. Второе место расположено на востоке, на сред-

нем отрезке дороги Каратагай – Эгиндыбулак. Памятник связан с интрузивными обнажениями в сланцевой среде кварцит-песчаника, зафиксированными на небольшом участке в долине одного из левых притоков реки Калгута. Коллекция (14 экземпляров) включает в себя нуклеоидные формы, крупные сколы и инструмент в форме скребка. Значительная степень изменения поверхности изделий и “архаичный” внешний вид свидетельствуют об их относительной древности (средний палеолит?).

Заключение

Так, с середины XX века территория Восточного Казахстана находится под пристальным вниманием исследователей каменного века. Первые отдельные находки, постепенное накопление данных, переход от работы краеведов к систематическим исследованиям позволили собрать значительные объемы археологических материалов и на их основе сделать предварительные выводы об особенностях мелиорации человеком каждого региона Казахстана.

Литература

- Алпысбаев Х.А. Некоторые вопросы изучения памятников каменного века в Казахстане. В кн.: По следам древней культуры Казахстана. 1970. Алма-Ата: Наука, С. 227-240.
- Алпысбаев Х.А. Исследования в зоне Шульбинского водохранилища // Археол. открытие, 1977. М., 1978 (в соавт. с А.К. Акишевым, А.Г. Максимовым).
- Верещагин Н.К., Мельникова Н.Н. Зоогеографические открытия археологов в Восточном Казахстане и в Алтайском крае // Изв. / Всесоюз. геогр. о-во. 1958. Вып. 4. С. 385-387.
- Гохман И.И. Палеолитическая стоянка Пещера на Бухтарме. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1957. Вып. 67. С.54-58.
- Крылова А.А. Новые палеолитические места в Восточном Казахстане // Краткие сообщения Института истории аранофной культуры. 1959. Вып. 76. С.28-32.
- Крылова А.А. Находки каменного века в Восточном Казахстане // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Алма-Ата: Изд-во Академии наук КазССР, 1961. С. 87-91.
- Масуй В.М., Мухамеджанов С.М., Ерофеев В.С., Сеховский Г.Г. Поздний кайнозой казахстанского Прииртышья // Поздний кайнозой Казахстанского Прииртышья. Алма-Ата. 1973. 143 с.
- Сосновский Г.П. О поисках палеолита в Казахстане // Известия АН Каз ССР. 1951. – Вып.1. С. 10-12.
- Сосновский Г.П. Краткие сообщения о документах и полевых исследованиях института истории материальной культуры Выпуск VII. Издательство Академии наук СССР. Москва-Ленинград. 1940. С. 86
- Таймагамбетов Ж.К. Каменный век // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС Алма-Ата. 1987. С. 3-27.
- Таймагамбетов Ж.К. Стоянка эпохи каменного века в зоне строительства Шульбинской ГЭС // Вопросы археологии ахо этнологии Сибири. Иркутск. 1982. С. 33-36.
- Таймагамбетов Ж.К. Шульбинская стоянка // Археология камня и металла в Сибири. Новосибирск, 1983. С.161-167. 10.
- Таймагамбетов Ж. К. Древнейшая стоянка древнего человека в Восточном Казахстане // Маргулановские чтения. Петропавловск: Петропавловск. пед. ин-т, 1992. С.26-27.
- Черников С.С. Находка палеолитических стоянок в Восточном Казахстане // ВАН КазССР. 1951. №12. С.63-70.
- Черников С.С. Восточно-Казахстанская экспедиция // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1951. Вып. 37. С.144-150.
- Черников С.С. О работах Восточно-Казахстанской археологии // Краткие сообщения Института археологии. 1956. Вып. 64. С.43-60.

References

- Alpysbaev H.A. (1970) Nekotorye voprosy izucheniya pamyatnikov kamennogo veka v Kazahstane [Some questions of studying Stone Age monuments in Kazakhstan]. V kn.: Po sledam drevnih kul'tur Kazahstana. Alma-Ata: Nauka, S. 227-240.
- Alpysbaev H.A. (1978) Issledovaniya v zone Shul'binskogo vodohranilishcha [Research in the area of the Shulba reservoir] // Arheol. otkrytie. Moskva, 1978 (v soavt. s A.K. Akishevym, A.G. Maksimovym).
- Vereagin N.K., Melnikova N.I. (1958) Zoogeograficheskie otkrytiya arheologov v Vostochnom Kazahstane i v Altaiskom krae [Zoogeographik discoveries of archaeologists in East Kazakhstan and in the Altai territory] // Izvestiya Vsesoyuznogo Geograficheskogo obestva. – T. 90, vyp. 4. – S. 385-387.
- Gohman I.I. (1957) Paleoliticheskaya stoyanka «Peshchery» na Buhtarme [Paleolithic site «Caves» on Bukhtarma] // Kratkie soobshcheniya Instituta istorii material'noj kul'tury. Vyp. 67. S. 54–58.
- Krylova A.A. (1959) Novye paleoliticheskie mestonahozhdeniya v Vostochnom Kazahstane [New Paleolithic sites in East Kazakhstan] // Kratkie soobshcheniya Instituta istorii material'noj kul'tury. Vyp. 76. S. 28–32.
- Krylova A.A. (1961) Nahodki kamennogo veka v Vostochnom Kazahstane [Stone Age finds in East Kazakhstan] // Novye materialy po arheologii i ehtnografii Kazahstana. Alma-Ata: Izd-vo Akademii nauk KazSSR. S. 87–91.
- Masui V.M., Muhamedjanov S.M., Erofeev V.S., Sehovskii .G. (1973) Pozdnei kainozoi kazahstanskogo Priirtyshiya [Late Cenozoic of the Kazakhstan Irtysh region]. Alma-Ata. 143 s.
- Sosnovski G.P. (1940) Kratkie soobshcheniya o dokladah i polevyh issledovaniyah instituta istorii material'noj kul'tury [Brief reports on the reports and field studies of the Institute for the History of Material Culture]. Vypusk VII. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. Moskva-Leningrad. S. 86
- Sosnovski G.P. (1951) O poiskah paleolita v Kazahstane [About the search for the Paleolithic in Kazakhstan] // Izvestiya AN KazSSR. Vyp.1. s. 10-12.
- Taimagambetov J.K. (1992) Drevneishaya stoyanka drevnego cheloveka v Vostochnom Kazahstane [The oldest site of ancient man in East Kazakhstan] // Margulanovskie chteniya. Petropavlovsk: Petropavlovsk. ped. in-t. S. 26–27.
- Taimagambetov Zh.K. (1987) Kamennyj vek // Arheologicheskie pamyatniki v zone zatopeniya Shul'binskoi GEHS [Stone Age parking lot in the construction area of the Shulbinskaya hydroelectric power station]. Alma-Ata. S.3-27.
- Taimagambetov Zh.K. (1982) Stoyanka epohi kamennogo veka v zone stroitel'stva Shul'binskoi GEHS [Stone Age parking lot in the construction area of the Shulbinskaya hydroelectric power station] // Voprosy arheologii i ehtnologii Sibiri. Irkutsk. S.33-36.
- Taimagambetov Zh.K. (1983) Shul'binskaya stoyanka [Shulbinka site]. Arheologiya ehpohi kamnya i metalla v Sibiri. Novosibirsk. S. 161-167.
- Chernikov S.S. (1951) Nahodka paleoliticheskikh stoyanok v Vostochnom Kazahstane [The discovery of Paleolithic sites in Eastern Kazakhstan] // VAN KazSSR. № 12. S.63-70.
- Chernikov S.S. (1951) Vostochno-Kazahstanskaya ehkspediciya [East Kazakhstan Expedition] // Kratkie soobshcheniya Instituta istorii material'noj kul'tury. Vyp. 37. S. 144–150.
- Chernikov S.S. (1956) O rabotah Vostochno-Kazahstanskoi ehkspedicii [About the work of the East Kazakhstan expedition] // Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii. Vyp. 64. S. 43–60.

Kuatzhan Ualiyev

Eurasian University named after L.N. Gumilyov, Kazakhstan, Nur-Sultan,
e-mail: kuatu77@gmail.com

**REVIEW OF SCIENTIFIC PUBLICATION
“ARCHEOLOGY OF KAZAKHSTAN”:**

The publication can be attributed to the educational literature on the archeology of Kazakhstan. During the time of independent Kazakhstan, the first book of Baypakov K.M., Taimagambetov Zh.K., Zhumaganbetov T.S. was published in 1993. With the accumulation of archaeological materials, new scientific hypotheses and ideas, Professor Baypakov K.M. and Taimagambetov Zh.K. wrote and published in Russian and Kazakh languages a completely new book “Archeology of Kazakhstan” in 2007. **(Baypakov K.M., Taimagambetov Zh.K. Archeology of Kazakhstan. – Nur-Sultan, “Eurasian University named after L.N. Gumilyov”, 2021. – 622 pages (in English).** To this day it remains the only one, no such literature has been published before.

It is symbolic that the peer-reviewed scientific publication for the first time published in English and is dedicated to the 30th anniversary of Independence of Kazakhstan and the 25th anniversary of the Eurasian National University named after L.N.Gumilev.

And it is no coincidence that the book is published in that university. And it is no coincidence that the book is published at the said university. Indeed, it is in universities that the subject of archeology is taught, archaeological expeditions are organised, the issue of training future archaeologists is raised and dissertations are defended. The issue of training young personnel is very important. It is no secret that in connection with the global programs of the young state «Madeni Mura», «Rokhani Zha-gyru» and its needs for fulfilling the assigned tasks of the archaeological heritage research, museumification of archaeological landscapes, there is a lack of qualified archaeological personnel in research institutes, universities, museums of local history and museums-reserves. In this regard, the educational, scientific publication «Archeology of Kazakhstan»

in English will be in demand not only in universities of Kazakhstan, including Nazarbayev University, but also in the far abroad.

The scientific publication consists of an introduction, six chapters, a conclusion and an extensive bibliography.

In the introduction, a general historical line of development of society in ancient and medieval Kazakhstan is given, the main problems and areas of archaeological science are considered.

The first chapter deals with the history of the development of Kazakhstan archeology, it also shows the ways in which archeology evolves in the context of Independence of Kazakhstan.

The chapter devoted to the Stone Age covers all regions of Kazakhstan. Thanks to the results of the joint Kazakhstan-Russian complex archaeological expedition, dozens of new monuments of the Paleolithic and Neolithic were introduced into scientific circulation. The stratified sites of the Lower Paleolithic Koshkurgan and Shoktas, sites with artifacts of «surface bedding» of Western Kazakhstan, the Aral Sea and Mangyshlak are considered for the first time. The correlation of the stone industry of Kazakhstan monuments with similar complexes in Europe made it possible to put forward a hypothesis about the existence of a single archaeological culture in Eurasia. Stationary studies were carried out at the Karaungur Neolithic site in South Kazakhstan.

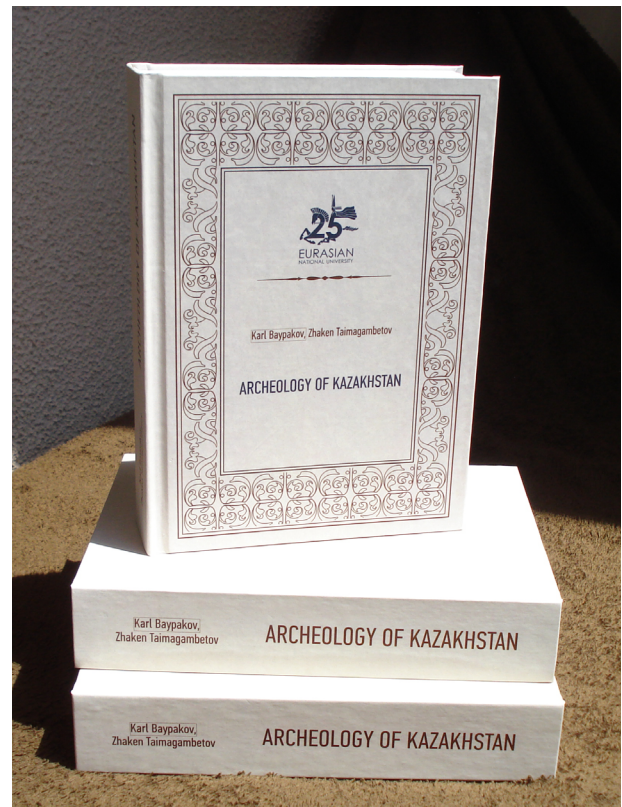
Holocene archaeological cultures of North and East Kazakhstan, Mangyshlak, Aral Sea region and South Kazakhstan are also described here.

Of great interest is the chapter dedicated to the monuments of the Bronze Age of Kazakhstan. It shows the state of the issue and different points of view about the Andronov culture and community, about its chronological stages, cultures and cultural variants.

In addition to the previously known monuments of the Bronze Age, new objects are described that have been studied under the Madeni Mura program by young and experienced archaeologists. These are burial grounds and settlements, necropolises and numerous petroglyphs discovered in the steppe and mountain-steppe zone of the Chu-Ili mountains. It is important that the chronology of the monuments is based on various analyses and data obtained from natural science methods.

In this regard, of interest are the bronze monuments of East Kazakhstan, the Begazy-Dandybaevskaya culture of Sary-Arka, the burial ground in the Aral Sea region and other regions. The characteristic of the Kent settlement, which belongs to the category of proto-cities of the Late Bronze Age, is also important.

Of great interest is the chapter on the monuments of early nomads. This is one of the leading trends in Kazakhstani archeology today associated with the research of the Saka monuments Besshatyr, Issyk, Chilikty, Chirikrabit, Zhalauly, Berel, Elekesazy. The results of the research of the last two monuments will hopefully be fully reflected in subsequent editions.

Further, the monuments of the Chirikrabad and Jetyasar cultures in the Aral Sea region are described in detail. The monuments of the Otrar-Karatau and Kaunchin culture are considered in detail. In addition to the necropolises of Borizhary, Altynrobe, and others, the settlements Kok-Mardan and Sidak are shown and characterized, which makes it possible to trace the stages of urbanization and sociogenesis.

In addition, new materials on Western Kazakhstan based on the example of the monuments of the royal necropolises of Lebedevka and Kyrykoba were given, which made it possible to give detailed information about the cultures of the Savromats and Sarmatians.

The last two chapters are devoted to the monuments of the Middle Ages – complexes that belong to the ancient Turks and settlements. I should note that the materials about Turks are based on previously published studies. This is not hidden by the authors of the publication. At the same time, information about new monuments of Merke and Zhaisan is provided.

The final chapter deals with the monuments of urban culture and covers almost all the settlements of Kazakhstan. A characteristic of the urbanization regions is given, where the settlements of Saraichik, Bozok, Kayalyk, Taraz, Otrar, Turkestan, Sauran, etc. are still being explored. The chapter contains rich material reflecting the processes of urbanization in Kazakhstan and gives an idea of the monuments of urban culture of the ancient Turks, Karlucs, Oguzes, Karakhanids, Kypchaks, Kazakhs.

And in the conclusion of the publication, the results of a large and painstaking research work are summed up.

The book is replete with well thought out figures in the form of tables, plans, drawings and photographic illustrations.

I believe that the publication on the archeology of Kazakhstan written in English provides an opportunity to familiarize a wider circle of readers, especially those from the far abroad, who are interested in the ancient and medieval history of Independent Kazakhstan.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

**ҚР Тәуелсіздігінің
30 жылдығына арналған
ғылыми мақала**

**Scientific article dedicated to the
30th anniversary of independence
of the Republic of Kazakhstan**

**Научная статья,
посвященная 30-летию
Независимости РК**

Нуртазина Н.Д.

Ислам в истории Казахстана: новые подходы и итоги изучения проблемы за 30-летие Независимости (1991-2021) 3

Ғылыми мақалалар	Science articles	Научные статьи
<i>Sayed Khalil Kohi</i> Critique of Afghanistan in the course of history.....		12
<i>Bazmohammad Forogh, Shirali Samimi</i> Abul-Fazl governance and administration during the reign of Jalal-Ud-Din Mohammad Akbar		22
<i>Najibullah Akbari, Shirali Samimi</i> A brief history of telecommunication and transmitting information in Afghanistan.....		32
<i>Серхан Чынар, Абдуллах Гүндөгду</i> Османлы тарихи төлқұжаттарында Дешті Қыпшақ аумағы және Сарайшық қалашығы		40
<i>Урыгмул</i> Этнография музея Казахстана глазами «другого» (по результатам полевых исследований в Алматы с 2019 по 2020 гг.)		57
<i>Самашев З.</i> Еще раз об объектах с каменными грядами		70
<i>Картова З.К., Кемеков Б.Е.</i> «Сығанақ грамоталарының» деректанулық талдауы		81
<i>Хабижанова Г.Б.</i> Феномен цвета в этнической истории кочевых народов Центральной Азии.....		93
<i>Мийманбаева Ф.Н.</i> Заселение Ферганской области крестьянами-переселенцами в конце XIX – начале XX вв.		103
<i>Еңсенов Қ.А.</i> Қазақстан және Азия мемлекеттері арасындағы аймақтық көші-қон (1991-2011 жж.)		111
<i>Амирғалина Г.Т., Махамбетова Л.А., Билалов С.У.</i> Ортағасырлық Жанкент қаласынан табылған асүйлік ыдыстардың жіктелуі		120
<i>Насыров Р.Т.</i> Распад СССР как закономерный результат политики перестройки.....		130
<i>Идрисова Г., Джуншеев Р.Е.</i> Казахское просвещение и некоторые проблемы трансформации традиционного казахского общества		139
<i>Алиева С.А., Шамишева Г.С.</i> Антропоцентрилік мақал-мәтелдердің зерттелу тарихы.....		151
<i>Мухамбетғалиева А.К.</i> Развитие жилищно-коммунального хозяйства Актюбинской области в 1945 -1953 гг.		158
<i>Шарипова Д.С., Кобжанова С.Ж.</i> Особенности современной истории искусства Казахстана. Взаимодействие живописи и кинематографа.....		169
<i>Шадкам З., Қыдырбаева Ү.Т., Тұяқбаев Ө.О.</i> Ортағасырлық түркі шипагерлік дәстүрі және жазба жәдігерлері.....		178
<i>Baudiyarova K.B., Terekbayeva Z.M.</i> Development of auxiliary craft in the kazakhs of the southern region		188

<i>Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С.</i> Остеологические материалы из мавзолеев Бабишмолинского оазиса.....	195
<i>Мухтарова Г.Р., Тулегенов Т.Ж., Бесетаев Б.Б.</i> Генезис культуры ранних кочевников Шелек-Талгарского Междуречья Юго-Восточного Жетысу (на примере могильников Орнек и Тургень)	206
<i>Дуванбеков Р.С.</i> История изучения палеолита Восточного Казахстана в советское время	213

Ғылыми өмір – Scientific life – Научная жизнь

<i>Kuatzhan Ualiyev</i> Review of scientific publication «Archeology of Kazakhstan»:	220
---	-----